

श्रीहेमचन्द्रविरचितं

काव्यानुशासनम् ।

सटीकम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसाददारक-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा महामहोपाध्याय-
पण्डितशिवदत्तशर्मणा, मुन्वापुरवासिपरवोपाह-
पाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथशर्मणा च
सशोधितम् ।

तच्च

मुन्वय्या निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

१९०१

(अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणादिविषये सर्वथा निर्णयसागरमुद्राखण्डालयाधिपते-
रेवाधिकारः ।)

मूल्यं सपादं रूप्यकद्वयम् ।

हेमचन्द्रः ।

— १० —

अथ धेतान्वरजैनानामाह हेमचन्द्रः कदा कतम भूमिमण्डलं मण्डयामासेति जिज्ञासमानेकग्रन्थपर्यालोनेन प्रदत्ते Di. P. Peterson महाराजाना Fifth Report पुस्तके—

‘तत्पटपूर्वादित्तरारिम सोमप्रभाचार्य इति प्रतिद्व ।

ध्रीहेमसूरेक्ष कुमारपालदेवस्य चेद न्यगद्वारेत्रम् ॥’

इति सोमप्रभाचार्यविरचितहेमकुमारचरित्रञ्जयत ,

‘सुमतिस्तथ्य प्रमुहेमसूरेरनन्यतुल्यानुपदेराशक्तिम् ।

अतीन्द्रियज्ञानविवर्जितोऽपि यः क्षोणिमर्तुर्व्यधित प्रबोधम् ॥

सत्त्वानुक्म्पा न महोभुजा स्यादित्येष कृप्तो वितथ प्रवाद ।

जिनेन्द्रधने प्रतिपद्य येन शस्य स केदा न कुमारपालः ॥

इति सोमप्रभाचार्ये कुमारनृप-हेमचन्द्रसंवादे ।

जिनधर्मप्रतिबोधे प्रस्ताव पञ्चन प्रोक्त ॥’

इति सोमप्रभाचार्यविरचितकुमारपालप्रतिबोधकाव्यत

‘शिष्यो जम्बुनदासुनेः प्रभव इत्यासीदनुष्यापि च

श्रीशय्यंभव इत्यनुष्य च यशोभद्राभिधानो मुनि ।

संभूतो मुनिभद्रबाहुरिवै • द्वौ तस्य शिष्योत्तमौ

संभूतस्य च पादपद्ममधुन्द्रिश्रोस्थूलभद्राक्षयः ॥

यगक्रमगतचतुर्दशपूर्ववरणकोरास्य तस्य दशपूर्वधरो नरपि ।

नाना महागिरिरिति स्थिरतागिरीन्द्रो ज्येष्ठान्तिपन्नमजनिः विगिरिलब्धिः ॥

शिष्योऽन्यो दशपूर्वगन्धुनिवृषो नाना सुहृस्तीत्यरद

यत्पादानुजसेवनान्नमुदिते राज्ये प्रबोधधिजा ।

चक्रे संप्रतिपार्थिव प्रतिपुरग्रामावर भारते-

ऽस्मिन्धर्मं जिनचैत्यमण्डितमिलागृह नमन्तादपि ॥

अजनि सुस्मित-सुप्रतियुद्ध उपमिधनार्थसुहृस्तिनरासुने ।

दानधनो दशपूर्वधरान्तिपद्मपन्नरातरभान्तरुधर ॥

१. अस्य जिनधर्मप्रतिबोधकाव्यस्य निर्माणकालमु—‘शशिजलधिपूर्ववर्षे इति रविदिने सिताम्ब्याम् । जिनधर्मप्रतिबोध कृप्तोऽयं गुर्जरेश्वरे ॥’ इति दशना ग्रन्थे १६४९ (A D) 1181) विष्णुनन्दनराजस्य उक्तं • इति च’ इति मः सुविभक्त सुप्रतियुद्ध , इति सुविभक्त

महर्षिसंमनितपादमंनिभेः प्रचारभागात्तणोऽगारम् ।

महान्गणः कोटिक इत्यभून्नतो गङ्गाप्रतापो हिमाद्रिरेणि ॥

तस्मिन्गणे कतिपयेष्वपि यातास्तु साधून्गणेषु नमो दशपुंभारी ।

उद्दामतुम्बधनपत्तनचञ्चलाशाखावज्ज महासुनिर्जायत चञ्चलसूरि ॥

दुर्भिक्षे गमुपस्थिते प्रलयवर्द्धीमन्भाजन्यया

भीत न्यस्य महर्षिगघमभितो विद्यानदान पटे ।

योऽभ्युद्वल्य कराम्बुजेन नभगा पुर्यामनैर्पान्महा-

पुर्या मनु सुभिधनामनि तपोनाम्नामगीप्ता निगि ॥

तस्माच्छाभिधा शाराभृत्कोटिकगण्डमे ।

उचनागरिकामुन्यगारात्रितयगोचरा ॥

तस्या च चञ्चलाशाखायां निलीनमुनिपदपदः ।

पुष्पगुच्छायतो गच्छच्छ्रन्द् इत्याख्ययाभवत् ॥

धर्मध्यानमुधासुधांशुरमल सघावरत्नाकरो

भव्याम्भोरुहभास्कर स्मरकरिप्रोन्मायकण्ठीरव ।

गच्छे तत्र बभूव सयमधन कारुष्यराशिर्गो-

भद्रः सूरिरपूरि येन भुवन शुद्धैर्गोभिर्निजै ॥

श्रीमन्नेमिजिनेन्द्रपावितगिरस्यद्रौ स सलेखना

कृत्वादौ प्रतिपन्नवाननशन प्रान्ते शुभध्यानभारः ।

तिष्ठच्छान्तमनास्त्रयोदशदिनान्याश्चर्यमुत्पादय-

न्नुच्चैः पूर्वमहर्षिसयमकथा सत्यापयामासिवान् ॥

श्रीमान्प्रद्युम्नसूरि समजनि जनितानेकभव्यप्रबोध-

स्तच्छिष्यो विश्वविश्वप्रथितगुणगण प्रावृडम्भोदवद्य ।

प्रीणाति स्माखिलक्ष्मा प्रवचनजलधेरुद्धृतैरर्थनीरै-

रातल्यस्थानकानि श्रुतिविषयसुधासारसध्यन्नि पिष्वक् ॥

सर्वग्रन्थरहस्यरत्नमुकुर कल्याणवल्लीतरु

कारुण्यामृतसागर प्रवचनव्योमाङ्गणाहस्कर ।

चारित्रादिकरत्नरोहणगिरि क्ष्मा पावयन्धमेराद्र

सेनानीर्गुणसेनसूरिरभवच्छिष्यस्तदीयस्ततः ॥

शिष्यस्तस्य च तीर्थमेकमवने पावित्र्यकृत्तम

स्याद्वादन्निदशापगाहिमगिरिर्विश्वप्रबोधार्यमा ।

कृत्वा स्थानकवृत्तिशान्तिचरिते प्राप्त प्रसिद्धिं परा

सूरिर्भरितप प्रभाववसति श्रीदेवचन्द्रोऽभवत् ॥

आचार्यो हेमचन्द्रोऽभूत्तत्पादान्मोजपटपद ।

तत्प्रसादादधिगतज्ञानसपन्महोदयः ॥

जिष्णुशेदिदशार्णमालवमहाराष्ट्रपरान्त कुरु-

न्तिन्धूनन्यतमाश्च दुर्गपिषयान्दोवार्यशक्त्या हरि ।

चौलुक्य परमार्हतो विनयवाञ्छ्रीमूलराजान्वयी

त नत्वेति कुमारपालपृथिवीपालोऽब्रवीदेकदा ॥

पापद्विंशूतमद्यप्रभृति किमपि चत्वारकायुर्निमित्त

तत्सर्वं निर्निमित्तोपकृतिकृतधिया प्राप्य युष्माकमाशाम् ।

स्वामिनुव्यां निषिद्धं धनममुतमृतत्साध मुक्तं तयार्ह-

चैत्यैरुत्तसिता भूरभवमिति सम संप्रतेः सप्रतीह ॥

अस्मत्पूर्वजसिद्धराजनृपतेर्भक्तिस्पृशो याज्ञया

साज्ञ व्याकरण सवृत्ति सुगम चक्रुर्भवन्त पुरा ।

मद्वेतोरथ योगशास्त्रममल लोकाय च द्याश्रय-

च्छन्दोलकृतिनामसप्रहमुखान्वन्यानि शास्त्राण्यपि ॥

लोकोपकारकरणे स्वयमेव यूय सज्जा स्थ यद्यपि तथाप्यहमर्थयेऽद ।

मादृगजनस्य परिवोधकृते [शलाका] पुता प्रकाशयत वृत्तमिदं त्रिपष्टेः ॥

तस्योपरोधादिति हेमचन्द्राचार्यः शलाकापुरुषेतिवृत्तम् ।

धर्मोपदेशैकफलप्रधान न्यवीविजचारु गिरा प्रपञ्चे ॥

जम्बूद्वीपारविन्दे कनकगिरिरस्तावक्षुते कर्णिकात्

यावद्यावन्न धत्ते जलनिधिरवनेरन्तरीयन्वमुच्चैः ।

यावद्योमाध्वपान्धौ तरणिराशधरौ भ्राम्यतस्तावदेत-

त्कान्य नाना शलाकापुरुषचरितमिलस्तु जैत्र धरिण्याम् ॥'

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितशलाकापुरुषचरितप्रशस्तितश्च चौलुक्यकुमारपा-
लराज्ये हेमचन्द्राचार्याणां सत्ताया अवगते ,

‘नृपस्य जीवामयदानजिण्डनैर्महीतले नृत्यति कीर्तिनर्तकी ।

श्रीहेमचन्द्रप्रभुपादपद्म वन्दे भवावधेस्तरणैकपोतम् ।

ललाटपट्टान्तरवान्तराग्राधरावली येन मम व्यलोपि ॥

बोधयित्वा महाराज देवलोक जगाम य ।

पथात्कुमारपालोऽयं शोकं गत्वा मुमुर्छं स ॥

तदनु धैर्यमवलम्ब्य धर्मध्यानं करोति ।'

इति हेमकुमारचरितराज्ये हेमचन्द्राचार्याणां देवलोकगमनस्योत्प्रेष्य कुमार-
पालराज्यसमय एवाचार्यहेमचन्द्रसमय', कुमारपालराजधान्येव भूमिगण्डर्भ-
त्वाधमवगतम् विशेषतया तु प्रदन्धपोरा-प्रदन्धचिन्तामणिन्यामवगन्तव्या

काव्यानुशासनविषयानुक्रमणिका

मूलग्रन्थश्च ।

— — — — —

विषयः ।

मूलग्रन्थः ।

पृष्ठसंख्या ।

मङ्गलाचरणम्—

१

अकृत्रिमस्वादुपदां परमार्थाभिधायिनीम् ।

सर्वभाषापरिणतां जैनीं वाचमुपास्महे ॥ १ ॥

प्रस्तावना—

२

शब्दानुशासनेऽस्माभिः साध्व्यो वाचो विवेचिताः ।

तासामिदानीं काव्यत्वं यथावदनुशिष्यते ॥ २ ॥

प्रयोजनम्—

२

काव्यमानन्दाय यशसे कान्तातुल्यतयोपदेशाय च ।

काव्यकारणम्—

४

प्रतिभास्य हेतुः ।

प्रतिभाभेदौ—

४

मावरणक्षयोपशममात्रात्सहजा ।

मन्त्रादेरौपाधिकी ।

प्रतिभासंस्कार —

५

व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यां संस्कार्या ।

व्युत्पत्ति—

५

लोकशास्त्रकाव्येषु निपुणता व्युत्पत्तिः ।

अभ्यासः—

८

काव्यविच्छिन्नया पुनः पुनः प्रवृत्तिरभ्यासः ।

शिक्षा—

८

सतोऽप्यनिदन्धोऽसतोऽपि निदन्धो नियममत्तायारुपजी-

वनादयश्च शिक्षाः ।

विषयः ।

मूलग्रन्थः ।

पृष्ठसंख्या ।

काव्यस्वरूपम्—

१६

प्रदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यम् ।

गुणदोषलक्षणम्—

१६

रसस्योत्कर्षापकर्षहेतू गुणदोषौ भक्त्या शब्दार्थयोः ।

अलंकारलक्षणम्—

१७

अङ्गाश्रिता अलंकाराः ।

रसोपकारप्रकारः—

१७

तत्परत्वे काले ग्रहत्यागयोर्नातिनिर्वाहे निर्वाहेऽप्यङ्गत्वे

रसोपकारिणः ।

शब्दार्थस्वरूपम्—

२२

मुख्यगौणलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थभेदान्मुख्यगौणलक्षकव्यञ्जकाः

शब्दाः ।

मुख्यार्थलक्षणम्—

२२

साक्षात्संकेतविषयो मुख्यः ।

गौणार्थलक्षणम्—

२४

मुख्यार्थबाधे निमित्ते प्रयोजने च भेदाभ्यामारोपितो गौणः ।

लक्ष्यार्थलक्षणम्—

२४

मुख्यार्थसंबद्धस्तत्वेन लक्ष्यमाणो लक्ष्यः ।

व्यङ्ग्यार्थलक्षणम्—

२५

मुख्याद्व्यतिरिक्तः प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो ध्वनिः ।

च र्थे —

३८

व्यङ्ग्यः शब्दार्थशक्तिमूलः ।

शब्दार्थशक्तिमूलः—

३९

नानार्थस्य मुख्यस्य शब्दस्य संसर्गादिभिरमुख्यस्य च मुख्या-

दिभिर्नियमिते व्यापारे वस्त्वलंकारयोर्वस्तुनश्च व्यञ्जकत्वे

शब्दशक्तिमूलः पदवाक्ययोः ।

विषयः ।

मूलप्रत्याः ।

पृष्ठसंख्या ।

र्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यार्थः—

४९

वस्त्वलंकारयोस्तद्व्यञ्जकत्वेऽर्थशक्तिमूलः प्रवन्धेऽपि ।

इति प्रथमोऽध्यायः ।

सलक्षणम्—

५६

विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्तः स्थायी भावो रसः ।

सभेदाः—

६७

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानका वीभत्साद्भुतशान्ता नव
रसाः ।

शृङ्गाररसः—

६८

स्त्रीपुंसमाल्यादिविभावा जुगुप्सालस्यौघवर्जव्यभिचारिका
रतिः संभोगविप्रलम्भात्मा शृङ्गारः ।

हास्यरसः—

७४

विकृतवेषादिविभावो नासास्पन्दनाद्यनुभावो निद्रादिव्य-
भिचारी हासो हास्यः ।

करुणरसः—

७६

इष्टनाशादिविभावो दैवोपालम्भाद्यनुभावो दुःखव्यभिचारी
शोकः करुणः ।

रौद्ररसः—

७६

दारापहारादिविभावो नयनरागाद्यनुभाव औघ्यादिव्य-
भिचारी क्रोधो रौद्रः ।

वीररसः—

७७

नयादिविभावः स्थैर्याद्यनुभावो धृत्यादिव्यभिचार्युत्साहो
धर्मदानयुद्धभेदो वीरः ।

भयानक —

७८

विकृतस्वरश्रवणादिविभावं करकम्पाद्यनुभावं शङ्कादिव्य-
भिचारि भयं भयानकः ।

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः ॥ १०० ॥
 अविर्भावाः ॥

॥ १०० ॥

द्विष्णुर्गोपामिहोदयाः ॥ अथ विष्णुर्गोपामिहोदयाः ॥ १०० ॥
 अविर्भावाः ॥

॥ १०० ॥

वेदांगानि विष्णोः ॥ अथ विष्णोः वेदांगानि विष्णोः ॥ १०० ॥
 अविर्भावाः ॥

॥ १०० ॥

गीतागोपामिहोदयाः ॥ अथ गीतागोपामिहोदयाः ॥ १०० ॥
 अविर्भावाः ॥

॥ १०० ॥

अविर्भावाः ॥ अथ अविर्भावाः ॥ १०० ॥
 अविर्भावाः ॥ अथ अविर्भावाः ॥ १०० ॥
 अविर्भावाः ॥ अथ अविर्भावाः ॥ १०० ॥
 अविर्भावाः ॥ अथ अविर्भावाः ॥ १०० ॥

॥ १०० ॥

अविर्भावाः ॥ अथ अविर्भावाः ॥ १०० ॥
 अविर्भावाः ॥ अथ अविर्भावाः ॥ १०० ॥

॥ १०० ॥

अविर्भावाः ॥ अथ अविर्भावाः ॥ १०० ॥
 अविर्भावाः ॥ अथ अविर्भावाः ॥ १०० ॥

॥ १०० ॥

अविर्भावाः ॥ अथ अविर्भावाः ॥ १०० ॥

॥ १०० ॥

विपत्तः ।

मूलग्रन्थः ।

पृष्ठसंख्या ।

रसदोषाः—

११८

विभावानुभावकेशव्यक्तिः पुनः पुनर्दीप्त्यकाण्डप्रधाच्छेदा-
ज्ञातिविस्ताराङ्गयननुसंधानानङ्गाभिधानप्रकृतिव्यत्ययाश्च ।

पददोषाः—

१३६

निरर्थकासाधुत्वे पदस्य ।

वाक्यदोषाः—

१३७

विसंधिन्यूनाधिकोक्तास्थानस्थपदपतत्प्रकर्षसमाप्तपुनरात्ता-
विसर्गहतवृत्तसंकीर्णगर्भितभग्नप्रक्रमानन्वितत्वानि वाक्यस्य ।

पदवाक्यदोषाः—

१५७

अप्रयुक्ताश्लीलासमर्थानुचितार्थश्रुतिकटुक्लिष्टाविमृष्टविधेयां-
शविरुद्धबुद्धिकत्वान्युभयोः ।

अर्थदोषाः—

१८४

कष्टापुष्टव्याहतग्राम्याश्लीलसाकाङ्क्षसंदिग्धाक्रमपुनरुक्तभिन्न-
सहचरविरुद्धव्यङ्ग्यप्रसिद्धिविद्याविरुद्धत्यक्तपुनरात्तपरिवृत्तनि-
यमानियमविशेषसामान्यविध्यनुवादत्वान्यर्थस्य ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

गुणाः—

१९४

माधुर्यौजःप्रसादास्त्रयो गुणाः ।

माधुर्यगुणः—

२०१

द्रुतिहेतुर्माधुर्ये शृङ्गारे ।

माधुर्यव्यञ्जकाः—

२०१

तत्र निजान्त्यात्रान्ता अटवर्गा वर्गा द्रस्वान्तरितौ रणावस-
मासो मृदुरचना च ।

ओजोगुणः—

२०२

दीप्तिहेतुरोजो वीरवीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिकम् ।

11

22 24 1 1

100

औद्योगिक —

2

आचतृतीयाकान्तौ द्वितीययोः पूर्वो विहङ्गस्य च भविष्य-
वृत्तिर्द्वयैर्मूलतो मूलाभावात् ।

प्रसादगुण—

३०३

विकागहेतुः प्रमादः सर्वतः ।

प्रसादव्यञ्जकाः—

२०३

इह शुचिमात्रेणार्थमत्यायका सर्ववृत्तिगुम्फाः ।

गुणान्गभास्त्रम्—

३०५

नानुवाच्यमन्त्रोच्चैर्वाहर्षाग्नीनामन्त्रयान्त्रमपि ।

211 115-471

संज्ञासूत्रम् ।

અનુપ્રાસ:—

३०३

व्यञ्जनस्यावृत्तिरनुप्रासः ।

लाटानुप्रास.—

३०७

तात्पर्यमात्रभेदिनो नाम्नः पदस्य वा त्यागानाम् ।

यमकम्—

३०८

सत्यर्थेऽन्यार्थानां वर्णानां श्रुतिक्रमैक्ये यमकम् ।

यमकस्थानम्—

३३०

तत्पादे भागे वा ।

चित्रकाव्यम्—

२१६

स्वरव्यञ्जनस्थानगत्याकारनियमच्युतगूढादि चित्रम् ।

श्लेषः—

२२७

अर्थभेदभिन्नानां भङ्गाभङ्गाभ्यां युगपदुक्तिः श्लेषः ।

। सा:—

२३४

इत्तस्यान्येनान्यथा श्लेषादुक्तिर्वक्रोक्तिः ।

विशेषः ।

मुद्राणां ।

पुनरुक्ताभासः ।

पुनरुक्ताभासः—

२३८

भिन्नाकृतेः शब्दस्यैकार्थत्वेन पुनरुक्ताभासः ।

नानाप्रकाराणां ।

अर्थात्तराः ।

उपमा—

२३९

हृद्यं साधर्म्यमुपमा ।

उपमाकारणानि—

२४१

सोपमानोपमेयधर्मोपमावाचकानामुपादाने पूर्णा वाक्ये वृत्तौ च ।

उत्प्रेक्षा—

२४७

असद्धर्मसंभावनमिवादिद्योत्योत्प्रेक्षा ।

रूपकम्—

२४९

सादृश्ये भेदेनारोपो रूपकमेकानेकविषयम् ।

निदर्शनम्—

२५२

इष्टार्थसिद्ध्यै दृष्टान्तो निदर्शनम् ।

दीपकम्—

२५४

प्रकृताप्रकृतानां धर्मैक्यं दीपकम् ।

अन्योक्तिः—

२५६

सामान्यविशेषे कार्ये कारणे प्रस्तुते तदन्यस्य तुल्ये तुल्यस्य चोक्तिरन्योक्तिः ।

पर्यायोक्तम्—

२६३

व्यङ्ग्यस्योक्तिः पर्यायोक्तम् ।

अतिशयोक्तिः—

२६४

विशेषविवक्षया भेदाभेदयोगायोगव्यत्ययोऽतिशयोक्तिः ।

विषयः ।	मूलग्रन्थः ।	पृष्ठसंख्या ।
आक्षेपः—		२६७
विवक्षितस्य निषेध इवोपमानस्याक्षेपश्चाक्षेपः ।		
विरोधः—		२६९
अर्थानां विरोधाभासो विरोधः ।		
सहोक्तिः—		२७३
सहार्थवलाद्धर्मस्यान्वयः सहोक्तिः ।		
समासोक्तिः—		२७३
श्लिष्टविशेषणैरुपमानधीः समासोक्तिः ।		
जातिः—		२७५
स्वभावाख्यानं जातिः ।		
व्याजस्तुतिः—		२७६
स्तुतिनिन्दयोरन्यतरपरता व्याजस्तुतिः ।		
श्लेषः—		२७६
वाक्यार्थस्यानेकार्थता श्लेषः ।		
व्यतिरेकः—		२७७
उत्कर्षापकर्षहेत्वोः साम्यस्य चोक्तावनुक्तौ चोपमेयस्याधिक्यं व्यतिरेकः ।		
अर्थान्तरन्यासः—		२७८
विशेषस्य सामान्येन साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां समर्थनमर्थान्तरन्यासः ।		
उक्तं—		२७९
स्तुत्यै संशयोक्तिः ससंदेहः ।		
प्रकृताप्रकृताभ्यां प्रकृतालापोऽपहृतिः ।		२८१
पर्यायविनिमयो परावृत्तिः ।		२८२

विषयः ।	मूलग्रन्थः ।	पृष्ठसंख्याः ।
अनुमानम्—		२८३
हेतोः साध्यावगमोऽनुमानम् ।		
स्मृतिः—		२८४
सदृशदर्शनात्स्मरणं स्मृतिः ।		
भ्रान्तिः—		२८४
विपर्ययो भ्रान्तिः ।		
विषमम्—		२८४
क्रियाफलाभावोऽनर्थश्च विषमम् ।		
समम्—		२८४
योग्यतया योगः समम् ।		
समुच्चयः—		२८५
हेतौ कार्ये चैकत्र हेतुकार्यान्तरोक्तिर्युगपद्गुणक्रियाश्च समु- च्चयः ।		
परिसंख्या—		२८६
पृष्टेऽपृष्टे वान्यापोहपरोक्तिः परिसंख्या ।		
कारणमाला—		२८८
यथोत्तरं पूर्वस्य हेतुत्वे कारणमाला ।		
सकरः—		२८९
स्वातन्त्र्याद्भूत्वसंग्रहैकपक्षेरेषामेकत्र स्थितिः संकरः ।		
	नति पक्षेऽप्यस्य ।	
	नापेक्षदिलक्षणादि ।	
नायकः—		२९०
समग्रगुणः कथाव्याप्री नायकः ।		
नायकगुणा —		२९०
लोभादित्यात्मसुखललितमाप्येवैष्येणामभीक्षादित्येवजान्ते सर्वजान्तेऽपि ।		

विषय ।

मूलग्रन्थः ।

पृष्ठसंख्या ।

नायकभेदाः—

२९९

धीरोदात्तललितशान्तोद्धतभेदात्स चतुर्धा ।

नायिकालक्षणम्—

३०१

तद्गुणा स्वपरसामान्या नायिका त्रेधा ।

स्त्रीणां स्वाभाविकलंकाराः—

३०८

सत्त्वजा विंशतिः स्त्रीणामलंकाराः ।

इति सप्तमोऽध्यायः ।

प्रबन्धात्मकाः काव्यभेदाः—

३१६

काव्यं प्रेक्ष्यं श्रव्यं च ।

प्रेक्ष्यं विभजते—

३१७

प्रेक्ष्यं पाठ्यं गेयं च ।

पाठ्यं भिनत्ति—

३१७

पाठ्यं नाटकप्रकरणनाटिकासमवकारेहामृगडिमव्यायोगोत्स-

ष्टिकाङ्कप्रहसनभाणवीथीसट्टकादि ।

गेयं विभजते—

३२७

गेयं डोम्बिकाभाणप्रस्थानशिङ्गभाणिकाप्रेरणरामाक्रीडहल्ली-

सकरासकगोष्ठीश्रीगदितरागकाव्यादि ।

प्रेक्ष्यमुक्त्वा श्रव्यमाह—

३२९

श्रव्यं महाकाव्यमाख्यायिका कथा चम्पूरनिबद्धं च ।

ग्रन्थसमाप्तिः—

३४१

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

काव्यमाला ।

आचार्यहेमचन्द्रविरचितं

काव्यानुशासनम् ।

खोपशालकारचूडामणिसंज्ञकवृत्तिसमेतम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रणम्य परमात्मानं निजं काव्यानुशासनम् ।

आचार्यहेमचन्द्रेण विद्वत्प्रीत्यै प्रतन्यते ॥

ग्रन्थारम्भे शिष्टसमयपरिपालनाय शास्त्रकारः समुचितेष्टदेवतां प्र-

णिधत्ते—

अकृत्रिमस्वादुपदां परमार्थाभिधायिनीम् ।

सर्वभाषापरिणतां जैनीं वाचमुपास्महे ॥ १ ॥

रागादिजेतारो जिनास्तेषामियं जैनी जिनोपज्ञा । अनेन कारणशुद्ध्यो-
पादेयतामाह । उच्यते इति वाक्, वर्णपदवाक्यादिभावेन भाषा द्रव्यपरि-
णतिस्तामुपास्महे । उपासनं योगप्रणिधानम् । अकृत्रिमत्वादून्यनाहार्य-
माधुर्याणि पदानि नामिकादीनि यस्यां सा तथोक्ता । स्वच्छत्वादुप्र-
भृतयो हि गुणमात्रवचना अपि दृश्यन्ते । अथ वा अकृत्रिमाण्यसंस्कृ-
तान्यत एव त्वादूनि मन्दधियामपि पेशलानि पदानि यस्यामिति विग्रहः ।
उक्तं हि—‘वालत्सीमूढमूर्खाणां नृणां चारित्रकाङ्क्षिणाम् । अनुग्रहार्थं

विवरीतुं क्वचिद्वृद्ध नव संदर्भितुं क्वचित् ।

काव्यानुशासनस्यायं विवेकः प्रदितन्वते ॥

१. वृत्तिसमेतस्यैव मूलग्रन्थस्य नाम काव्यानुशासनमिति प्रतीयते. काव्यानु-
शासनपरिचये वा स्वव्याख्यावाचकम्

तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥' तदेतद्वीतादिगानाग्नमिति विशि-
नष्टि—परमार्थो निःश्रेयसं तदभिधानशीलां परमार्थाभिधायिनीम् । द्रव्याना-
नुयोगानामपि पारम्पर्येण निःश्रेयसप्रयोजनत्वात् । तथा गर्वेषां गुरुरन-
तिरश्चां विचित्रान्मु भाषान्मु परिणतां तन्मयतां गता सर्वभाषापरिणताम् ।
एकरूपापि हि भगवतोऽर्धमागभीभाषा वाग्निविमुक्तवारिवदाश्रयानु-
पतया परिणमति । यदाह—'देवा देवीं नरा नारीं श्वगश्चापि शव-
रीम् । तिर्यञ्चोऽपि हि तैर्गर्वा मेनिरे भगवद्विरम् ॥' न ऐवंविधभुवना-
द्भुतमतिशयमन्तरेण युगपदनेकसत्त्वोपकारः शक्यः कर्तुम् ॥

अथ प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं प्रयोजनं वक्तुं तत्प्रस्तावनामाह—

शब्दानुशासनेऽस्माभिः साध्यो वाचो विवेचिताः ।

तासांमिदानीं काव्यत्वं यथावदनुशिष्यते ॥ २ ॥

शब्दानुशासने 'सिद्धहेमचन्द्राभिधाने' । विवेचिता अमाध्वीभ्यो
वाग्न्यः पृथक्कृताः । इदानीं शब्दानुशासनादनन्तरं तामां वाचां काव्यत्वं
काव्यीभावो यथावत्तात्त्विकेन रूपेणानुशिष्यते । वाचां हि साधुत्वे नि-
श्चिते सुकरः काव्योपदेशः । अनेन शब्दानुशासन-काव्यानुशासनयोरनेक-
कर्तृकत्वं चाह । अत एव हि प्रायोगिकमन्यैरिव नारप्स्यते । शब्दानुशास-
नेनैव चरितार्थत्वात् ॥

प्रयोजनमुक्त्वा अभिधेयप्रयोजनमाह—

५।५ यगसे कान्तातुल्यतयोपदेष्टाय च ।

५।५ यगसे ना ॥ इहानुयोगश्चतुर्धा । सावरणकरणवर्नक्यागनित-
रात् । तत्रायस्य सन्त्यगज्ञानदर्शनपवित्रिते नवकर्मानुपादानादीतकर्मनिर्जरा-
रूपे प्रतिपाद्ये इति सर्वकर्मविनोक्षलक्षणमोजपरत्वात्परमार्थाभिधायित्वं प्रतीत-
मेव । शेषाणां तु पारम्पर्येण द्रव्यस्य चोपायत्वेन प्रधानतया विवक्षितत्वात्प्रधानानुपूर्व्या-
दाबुपदेशः । तथा हि ॥ ५।५ यगसे कान्तातुल्यतयोपदेष्टाय च ॥
नर्धक्रियाकारित्वलक्षणं चेतनाचेतनरूपसकलद्रव्याणां योनयधेने
वस्तुतत्त्वनिरूपणेन सुरादीनां सर्वमानाद्यपि चन्द्राद्युपरागादयश्च
निक्षीयन्ते इत्याहुरा

लोकोत्तरादिवर्गं ज्ञानम् । गदाह—

‘प्रजा नयनवोलेरगाहिनी पतिभा मना ।

तदनुपाणना जीवद्वर्णनानिपुणः कवि ।

तरा कर्म स्मृतं काव्यम् ॥’ इति ।

सद्यो रसास्वादजन्मा निरस्तवेद्यान्तरा ब्रह्मास्वादसदृशी प्रीतिरानन्दः । इदं सर्वप्रयोजनोपनिषद्भूतं कविसहृदययोः काव्यप्रयोजनम् । यशस्तु कवेरेव । यत इयति संसारे चिरातीता अप्यथ यावत्काहिदासादयः सहृदयैः स्तूयन्ते कवयः । प्रभुतुल्येभ्य शब्दप्रधानेभ्यो वेदागमादिशास्त्रेभ्यो मित्रसंमितेभ्योऽर्थप्रधानेभ्यः पुराणप्रकरणादिभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावे च रसप्राधान्ये च विलक्षणं काव्यं कान्तेव सरसतापादनेन संमुखीकृत्य ‘रामादिवद्वर्तितत्त्वं न रावणादिवत्’ इत्युपदिशतीति सहृदयानां प्रयोजनम् । तथा चोक्तं हृदयदर्पणे—

कथनेन वेराग्योत्पत्तिहेतुत्वाद्धर्मकथायाः परमपुरुषार्थोभिधायकत्वं परम्परयास्तीति ॥ सर्वप्रयोजनोपनिषद्भूतमिति । यशोव्युत्पत्तिफलत्वेऽपि पर्यन्ते सर्वज्ञानन्दस्यैव साध्यत्वात् । तथा हि । कवेस्त्वावत्कीर्त्यापि प्रीतिरेव सपाया । यदाह—‘कीर्ति स्वर्गफलाभाहुः’ इत्यादि । श्रोतृणा व्युत्पत्तिर्येष्यस्ति, तथापि तत्र प्रीतिरेव प्रधानम् । अन्यथा प्रभुसमितेभ्यो वेशादिभ्यो मित्रसमितेभ्यश्चेतिहासादिभ्यः कोऽस्य काव्यरूपस्य व्युत्पत्तिहेतोर्जायासंमितत्वलक्षणो विशेष इति । चतुर्वर्गव्युत्पत्तिरपि वानन्द एव पार्यस्ति(न्ति)कं मुख्यफलमिति ॥ कविसहृदययोरिति । यः काव्यं कुरुते स कविः । यस्य तु काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनायोग्यतासहृदयसंवादभाक् स सहृदयः । काव्यकर्तृत्वलक्षणपूर्वावस्थापेक्षया कविशब्दनिर्देशः । यतः—कवेरपि भावकावस्थापानेव रसास्वादः संप्रयते, पृथगेव हि कवि-त्वाद्भावकत्वम् । यदाह—‘सरस्वत्यास्वत्सव कविसहृदपाख्य विजयते’ इति ॥ यशस्त्विति । यदाह—‘अमरसदनादिभ्यो भूता न कीर्तिरनश्नते भवति यदसौ संरुद्धापि प्रणश्यति तत्क्षये । तदल्मनल कर्तुं काव्यं यतेत समाहितो जगति सकले व्यासादीनां विलोक्य परं यशः ॥’ कवेरेवेति । न तु सहृदयस्य ॥ प्रभुतुल्येभ्य इति । कर्तव्यनिर्दिष्टाहानात्रपरमार्थेभ्यः ॥ मित्रसंमितेभ्य इति । अत्येदं वृत्तनमुष्मात्वनपः इत्येव दुस्त्रिपुलकर्मफलसंबन्धप्रकटनकारिभ्यः ॥ उपदिशतीति । अत्रयासेन शिक्षयति । व्युत्पत्तिं करोतीति यावत् । अयमभिप्रायः—ये शास्त्रेतिहासेभ्योऽल्लभ्यव्युत्पत्तयोऽथ वावश्यव्युत्पत्तायाः प्रजार्थसंपादनयोग्यतान्ता राज-

‘शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शानं पृथग्विन्दु ।

अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः ।

द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भनेत् ॥’ इति ।

धनमनैकान्तिकं व्यवहारकौशलं शास्त्रेभ्योऽध्यनर्गनिवारणं प्रकृष्टान्तरे-
णापीति न काव्यप्रयोजनतयास्माभिरुक्तम् ॥

प्रयोजनमुक्त्वा काव्यस्य कारणमाह—

प्रतिभास्य हेतुः ।

प्रतिभा नवनवोल्लेखशालिनी प्रज्ञा । अस्य काव्यस्य । इदं प्रधानं कार-
णम् । व्युत्पत्त्यभ्यासौ तु प्रतिभाया एव संस्कारकाविति वक्ष्यते ॥

सा च सहजौपाधिकी चेति द्विधा । तत्र सहजामाह—

सावरणक्षयोपशममात्रात्सहजा ॥

सवितुरिव प्रकाशस्वभावस्यात्मनोऽभ्रपटलमिव ज्ञानावरणीयाद्याचरणं
तस्योदितस्य क्षयेऽनुदितस्योपशमे च यः प्रकाशाविर्भावः सा सहजा प्र-

पुत्रप्रायास्तेषां जायासमितत्वेन परमप्रीतिकारिणः काव्यात् [स] हृदयानुप्रवेशमुखेन
चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिराधेया । हृदयानुप्रवेशश्च रसास्वादमय एवासवरसश्चतुर्वर्गोपाय-
व्युत्पत्तिनान्तरीयकविभावादिसंयोगप्रसादोऽपनत इत्येव रसोचितविभावाद्युपनिबन्धे
रसास्वादवैवस्य (इय)मेव स्वरसभाविन्या व्युत्पत्तौ प्रयोजकमिति प्रीतिरेव व्युत्पत्तेः
प्रयोजिकेत्यर्थः । ननु—‘चरा बाल्येद्विस्ता(?) तरुणिमनि यूनः परिणतावपी-
प्सामो वृद्धान्परिणयविधिस्तु स्थितिरियम् । त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुममार्गेण किमिदं
न नो गोत्रेषु त्रिः क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत् ॥’ इत्यादिकाव्यमसदुपदेशक इदयते ।
व्युत्पत्तिरपि च तस्मात्तादृग्विषया संभाव्यते । ततश्च तदनुपदेश्यमित्यायातम् । सत्यम् ।
अस्त्ययमुपदेशः । किं तु निषेधत्वेन, न विधेयत्वेन । य एवविधा विधयः परस्त्रीषु
पुसां सभवन्ति तानवबुध्य परिहरेदिति कवीनां भावः ॥ एवमानन्दयशश्चतुर्वर्गोपाय-
व्युत्पत्तीनां काव्यप्रयोजनतामसाधारणीं प्रतिपाद्य यत् कैश्चित् ‘श्रीहर्षादेर्धोवकादीना-
मिव धनं राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानमित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं च’ प्रयो-
जनत्रयमुपन्यस्तम्, तत्प्रतिक्षिपति—धनमनैकान्तिकमिति । न हि काव्याद्धनं
भवत्येवेत्यनैकान्तिकमित्यर्थः । तथा चाह—‘उपशमफलाद्विद्यावीजात्फलं धनमिच्छतो
भवति विफलो यद्यायासस्तदत्र किमद्भुतम् । न नियतफला कर्तुर्भावाः फलान्तरमी-
शते जनयति खलु व्रीहिवीजं न जातु यवाद्भुतम् ॥’ इति ॥ शास्त्रेभ्य इति । चाण-

ॐ । मा-सुतः सप्तविंशत्यभिः ॥ ३ ॥ मन्त्रमभिधानादि शुद्धभूत
भवेत् । तान्माहोपासयन्ति नमः ॥

12-11-1941

गुजरातरापाधिकी ।

नञ्जदेवतानुगतान्निषभनौपाधिकी प्रतिभा । इयमप्यावरणक्षयोपशम-
निमित्तं । दृष्टोपाभिनिवन्तत्वात् औपाधिकीत्युच्यते ॥

सा चेय द्विधापि प्रतिभा—

व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यां संस्कार्या ।

व्युत्पत्त्यन्यानां वक्ष्यमाणानां ताभ्यां संस्करणीया । अत एव न तौ
 क्वावस्य साक्षात्कारणं प्रतिभोषकारिणौ तु भवतः । दृश्येते हि प्रतिभाही-
 नस्य विफलौ व्युत्पत्त्यन्यासौ ॥

व्युत्पत्तिं व्यनक्ति—

लोकशास्त्रकाव्येषु निपुणता व्युत्पत्तिः ।

लोके स्थावरजगमात्मके लोकवृत्ते च शास्त्रेषु शब्दच्छन्दोनुशासनाभिधानकोशश्चतिसृतिपुराणेतिहासागमतर्कनाट्यार्थकामयोगादिग्रन्थेषु का-

क्यादिप्रणीतेभ्यः ॥ प्रकारान्तरेणापीति । मन्त्रानुष्ठानादिना ॥ लोके इति । इह लोकशब्देन स्थावरजगत्मात्मको लोकः । तद्यवहारथाभिधीयत इत्यर्थः । स न देशकालादिभेदादनेकप्रकारः प्रकृतिव्यत्ययात्त्ये रसदोषे प्रपञ्चिष्यते ॥ शब्देत्यादि । शब्दानुशासनं व्याकरणं ततो हि शब्दगुद्धिः । तन्नैपुण्यं यथा—‘द्विगुरपि सहन्द्गोऽह गृहे च नै चततमव्ययीभावः । तत्पुरुष कर्म धारय येनाहं स्या बहुव्रीहिः ॥’ छन्दोनुशासनं छन्दोविचितिः । काव्यान्गसाद्रुत्तपरिज्ञानेऽपि हि मात्रावृत्तादौ तत एव निश्चयः । तन्नैपुण्यं यथा—‘उद्भिर्ही च सत्तौ स्नाष्टवरजोगुरुनो भवेद्यदि क्षितौ धीजिनेन्द्रशासनम्’ ॥ अभिधानकोशो नाममाला । ततो हि पदार्थनिश्चयः । अपूर्वाभिधानलाभार्थत्वं प्रयुक्तमभिधानकोशस्याप्रयुक्तस्याप्रयोज्यत्वात् । यदि तर्हि प्रयुक्तं प्रयुज्यते ऋणितिपदस्य चादिगंधार्थत्वमाशङ्कितम्, तत्र सामान्येनार्थगतिः संभवति । यथा नीवीरावदेन जघनवत्प्रस्थिरस्यते इति कस्यचिन्निश्चयः स्त्रियाः पुरुषस्य वेति संशयः । ‘नीवीरानन्त्यनं नार्थो जघनस्थस्य वाससत्’ इति नाममालाप्रतीकमपदिश्यते इति ॥ अपौरुषेयवचनं श्रुतिः । यथा—‘उर्वशीहाप्तराः पुरुरवसमैड चक्रे ।’ तन्नैपुण्यं यथा—‘चन्द्रादृष्टः समभवद्गवगवानरेन्द्रमाय पुरुरवसमैलमत्तावतत्त्व(सूत) ।’

अभ्यासं व्याचष्टे—

काव्यविच्छिन्नया पुनः पुनः प्रवृत्तिरभ्यासः ।

काव्यं कर्तुं जानन्ति विचारयन्ति वा ये ते काव्यविदः कविसङ्घायाः ।
वेत्तेर्विन्तेश्चावृत्त्या रूपम् । तेषां शिक्षया वक्ष्यमाणलक्षणया काव्य एव
पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरभ्यासः । अभ्याससंस्कृता हि प्रतिभा काव्यामृतकाम-
धेनुर्भवति । यदाहुः—‘अभ्यासो हि कर्ममु कौशलमावहति । नहि सकृन्नि-
पतितमात्रेणोदविन्दुरपि ग्रावणि निम्नतामादधतीति शिक्षयेत्युक्तम्’ इति ॥

शिक्षां लक्षयति—

सतोऽप्यनिबन्धोऽसतोऽपि निबन्धो नियमञ्छायाद्युपजीवना-
दयश्च शिक्षाः ।

सतोऽपि जातिद्रव्यगुणक्रियादेरनिबन्धनम्, असतोऽपि जात्यादेरेव निब-
न्धनम्, नियमोऽतिप्रसक्तस्य जात्यादेरेवैकत्रावधारणम्, छायायाः प्रतिवि-
म्बकल्पतया आलेख्यप्रख्यतया तुल्यदेहितुल्यतया परपुरप्रवेशप्रतिमतया

गुरुः कवे ॥’ इति ॥ छायाया इति । छायाया अर्थादयस्य । तदुपजीवनं क्वचि-
त्प्रतिविम्बतुल्यतया । यथा—‘ते पाण्डवाः पशुपतेरलिनीलमासः कण्ठप्रदेशघटिता-
फणिन स्फुरन्तः । चन्द्रामृताशुकणसेकमुखप्रहृष्टैरङ्कुरैरिव विराजति कालकूट ॥’
यथा च—‘जयन्ति नीलकण्ठस्य नीलाः कण्ठे महाहय । गलद्रह्मन्बुसंसिक्तकाल-
कूटाङ्कुरा इव ॥’ यदाह—‘अर्थः स एव सर्वो वाक्यान्तरविरचनापरं यत्र । तदपरमा-
र्थविभेद काव्यं प्रतिविम्बकल्पं स्यात् ॥’ क्वचिदालेख्यप्रख्यतया । तत्रैवार्थं यथा—
‘जयन्ति धवलव्यालाः शमोर्जुटावलम्बिनः । गलद्रह्मन्बुसंसिक्तचन्द्रकन्दाङ्कुरा इव ॥’
यदाह—‘क्रियतापि वस्तुसंस्कारकर्मणा वस्तु भिन्नवद्भाति । तत्कथितमर्थचतुर्गैराले-
ख्यप्रख्यमिति काव्यम् ॥’ क्वचित्तुल्यदेहितुल्यतया । यथा—‘अवीनार्द्यं कृत्वा भ-
वति तुरगो यावदवधिः पशुर्धन्यस्तावत्प्रतिवसति यो जीवति सुखम् । अनीया निर्माणं
किमपि तदभृद्भ्रकरिणा वनं वा क्षोणीभृद्भवनमथ वा येन शरणम् ॥’ अत्रार्थे—‘प्रति-
गृहमुपलयामेक एव प्रकारो मुहुरुपकरणत्वादर्थिता पूजिताश्च । स्फुरति ह नु मणीनां
किं तु तद्दाम येन क्षितिपतिभवने वा स्वाकरे वा निवासः ॥’ यदाह—‘विषयस्य यत्र
भेदेऽप्यभेदबुद्धिर्निर्तान्तसादृश्यात् । तत्तुल्य देहितुल्य काव्यं वदन्ति बुधियोऽपि ॥’
क्वचित्परपुरप्रवेशप्रतिमतया । यथा—‘यत्पारातिनितम्बिनीभिरभितो वीक्ष्याम्वर

निर्माणं । यो जानाति पुनश्च या नत मम न्याला न वा संग-
मः ॥' तथा च—‘ततो ऽप्यसिद्धिं प्राप्नुयान् प्रदग्धमात्मना तद्विवे-
चित्वा श्रुत्वा नास्तीत्यवस्थां गच्छति । अत्रैव भवेति जन्ममरणोपरि कृतान्तम्
यो जानाति पुनश्च या नत मम न्याला न वा संगमः ॥’ पादप्रयोगजीवन
तथा—‘तत्ताप्रदेय शशिनः स्फुटिनि महीयो चातत विमलविभाजित-
रुमेति । सन्दृष्टे तदिदमनेयेषु तु तांभिरिन्द्रोः सिताभ्रशकलस्य च को
विशेषः ॥’ तथा च—‘तत्ताप्रदेय शशिनः स्फुटिनि महीयो चातत विम-
लवि भास्वर एभ्यः । ताभिः पुनर्वर्णिताननपद्जाभिस्त्रिन्द्रोः सिताभ्रशकलस्य
च को विशेषः ॥’ पादप्रयोगजीवन तथा—‘अरण्ये निर्जने रात्रायन्तर्वेगमनि
स्ताहसे । न्यासापहतने चैव दिव्या समयति मित्रा ॥’ तथा चोत्तरा-
धे—‘तन्वक्षी यदि लभ्येत दिव्या समयति मित्रा ॥’ पादचतुष्टयोपजीव-
ने तु परिपूर्णं चार्थमेवेति न तत्रादिश्यते ॥ आदिप्रणाल्यर्थकदेशोपजीवनम् ।
यथा—‘नाधये यदनार्थाभावस्तप्रीतिरयं नधि । मांसोपयोगं कुर्वीत कथं धुद
हितो जनः ॥’ यथा च—‘कोपान्मानिनि किं स्फुरत्वानितरा शोभाघरस्तेऽधरः
किं वा चुम्बन्धारणाद्यि तनोर्वायोर्विकारादयम् । तत्त्व शुक्रमुगन्धिमाहितरस
स्निग्ध भजत्वादरान्मुग्धे मांसरस ह्वयति तया गाढ समालिङ्गितः ॥’ उक्तयु-
पजीवनं यथा—‘ऊरुद्वन्द्व सरसकदलीकाण्डसम्राज्ञाचारौ’ इति । यथा च—‘ऊ-
रुद्वय कदलकन्दलयो सवशाश्रोणिः सि(शि)लाफलकसोदरसनिवेशः । वक्षः
स्तनद्वितयताडितकुम्भशोभ सन्नदाचारि शशिनश्च मुख मृगाक्ष्या ॥’ उक्तयोर्य-
थान्तरसामान्ता न प्रत्यभिज्ञायते स्वदत्ते च (१) ॥ नन्विदमुपदेश्यमेव न भवति ।
यदित्य कथयन्ति—‘पुसः कालातिपातेन चार्थनन्दद्विशौर्यते । अपि पुत्रेषु पौत्रेषु

सतोऽपि सामान्यस्यानिबन्धो यथा—मालत्या वसन्ते, पुष्पफलस्य चन्दनद्रुमेषु, फलस्याशोकेषु । द्रव्यस्य यथा—कृष्णपक्षे सत्या अपि ज्योत्स्नायाः, शुक्लपक्षे त्वन्धकारस्य । गुणस्य यथा—कुन्दकुङ्कुमलानां कामिदन्तानां च रक्तत्वस्य, कमलमुकुलप्रभृतेश्च हरितत्वस्य, प्रियङ्गुपुष्पाणां तु पीतत्वस्य । क्रियाया यथा—दिवा नीलोत्पलानां विकासस्य, निशानिमित्तस्य शेफालिकाकुसुमानां विसंसस्य च ॥

असतोऽपि सामान्यस्य निबन्धो यथा—नदीषु पद्मनीलोत्पलानाम्, ज-

मातरोऽष्टौ कवित्वस्य ॥' इति । मालत्या वसन्त इति । 'अनिबन्ध' इति पूर्वस्मात्प्रत्येकमभिसन्ध्यते । मालत्या वसन्तेऽनिबन्धो यथा—'मालतीविमुखश्चैत्रो विकासी पुष्पसप्तपदाम् । आश्चर्यं जातिहीनस्य कथं सुमनसः प्रियः(या) ॥' पुष्पफलस्य चन्दनद्रुमेष्वनिबन्धो यथा—'यद्यपि चन्दनविटपी विधिना फलकुसुमवर्जितो विहितः । निजवपुषैव परेषा तथापि सतापमपनयति ॥' फलस्याशोकेष्वनिबन्धो यथा—'दैवा-यत्ते हि फले किं क्रियतामेकमत्र तु वदामः । नाशोकस्य किसलयैर्वृक्षान्तरपल्लवा-स्तुल्याः ॥' कृष्णपक्षे ज्योत्स्नाया अनिबन्धो यथा—'दृष्ट्वाते जनैस्तत्र चात्रायां सकुतूहलैः । बलभद्रप्रलम्बघ्नौ पक्षाविव सितारितौ ॥' शुक्लपक्षेऽन्धकारस्यानिबन्धो यथा—'मासि नास्ति समा ज्योत्स्ना पक्षयोः कृष्णशुक्रयोः । तत्रैकं शुक्रता यातो यत्र पुष्पैरवाप्यते ॥' कुन्दकुङ्कुमलानां कामिदन्तानां च रक्तत्वस्यानिबन्धो यथा—'सोतितान्तःप्रभैः कुन्दकुङ्कुमप्रदत्तः सितैः । सपितेवामभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती ॥' कमलमुकुलानां हरितत्वस्यानिबन्धो यथा—'उद्गण्डोदरपुण्डरीकमुकुल-भ्रान्तिस्पृशा दृष्ट्या मन्ना लावणसैन्धवेत(म्भ)सि महीमुद्यच्छतो हेलया । तत्कालाकु-ल्देवदानवनुतैरुत्तालकोलाहल शौरेरादिवराहलीलमवतादभ्रलिहाम्र वपुः ॥' प्रियङ्गु-पुष्पाणां पीतत्वस्यानिबन्धो यथा—'प्रियङ्गुस्याममम्भोधि(?)रन्ध्रीणा स्तनमण्डलम् । अलङ्घ्युमिव स्वच्छाः स्तुते मौक्तिकसप्तपदः ॥' दिवा नीलोत्पलानां विकासस्यानिबन्धो यथा—'आलिङ्ग्य पद्मसितागुरुणाभिराम रामानुजे क्षणसमाजितचन्द्रविम्बे । जातः पुनर्विकसनावसरोऽयमस्येत्युक्त्वा सखी कुवलयं श्रवणे चकार ॥' निशानिमित्तस्य शेफालिकाकुसुमानां विसंसस्यानिबन्धो यथा—'त्वद्विप्रयोने किरणैस्तथोर्ग्रदग्वास्ति एतत् दिवस सवित्रा । इतीव दुःख राशिने गदन्ती शेफालिका रोरिति पुष्पबाधैः ॥' नदीष्वित्यादि । 'निबन्ध' इति प्रत्येकमभिसन्ध्यते । तत्र नदीषु पद्मनिबन्धो यथा—'दीर्घोऽर्धवन्धु भद्रकल कूजित सारसानां प्रन्यूपेषु स्फुटितकमलानोद्गमैर्जी-कषाण । तत्र रीणा हरति सुरतग्लानिमगनुकूल तिमिरान्न प्रियतम इव प्रार्थना-

स्वजगमावेऽपि तंभातीनाम्, तव तव पतिं मूर्ध्नि मया नीतमिति । अगम्य
यथा—तममि मुष्टिपाद-पदा, मूर्ध्नि मेघ-नगा च । लोभ्याया य क-
म्भोपपात्ताये । मृगस्य यथा—पत्नीयामगौ लोकात्प, मय्य पा-
पादौ कार्पण्य, कोपात्सुखमगो मन्त्रत्वम् । क्षिपाया यथा—लोभेण
चन्द्रिकापानम्, तत्त्वनाकमिपुनेषु निशि भित्तवदा वपणम् ॥

चाद्वार ॥' लोकोपपादि यथा—'यमनममन पीत्य किमिह मयेऽस्ति-दुर्मर्तिम-
निलसि' तेषाणां चरन्तीम् । तव तव पतिम् ॥ तद्वती शोभ्यपादपिनीतिम-
येन स्वकद-नादृश मेम् ॥' एव कसुदायते । जलजगमावे हयादौ यथा—'पा-
मीदृश भविष्यतीति च जनो भवो भवो भविष्यो य' श्रीकेशव चरितपति पुन-
भीमाकुङ्केभम् । हेला-शोभित्यन्यारम्भककदायममूर्ध्नि मित्यागोपयतीति नत्र-
नदी यथेष्टि नीतिमि ॥' यथा तव पतेते मूर्ध्नि यथा—'नामासयति यथेष्टाभि-
राम' मणेरकां न्यासदित्त(तव) ॥' । गाम्पायन्य जमिमानम् पुराशेरेप यथा—
गेन जीमूतमयो ॥' रत्नाणि यथा—'नीलाश्मरदिनपश्यानि मलेभुक्तम्' कारशीकर-
विमज्जि(नि)तयान्तरेषु । आलोकयन्ति मर-प्रेरु।रुण्डनाला' गानन्दमपुर्तिप्राप्त
मयूरनाथ । तमगो मुष्टिप्राप्त यथा—'तनुग्रा दा कम्भ' इमा इत्य चरणन्य-
मात्रमिति । दिवमि चालकदशी मुष्टिप्राप्त तम. कुकते ॥' मूनीभय' यथा—'गिहिते
वारागारे तममि च मूनीमुगाप्रभिर्भे' । मयि च निरीष्टितनयने तथापि कान्तानन
व्यक्तम् ॥' ज्योत्स्नाया कुम्भोपपादनादि यथा—'शतद्रावितकेतकोदरदलमोत-
थिय बिभ्रती येय मौक्तिकदाममुष्कनविधेयान्यन्यच्छवि प्रागभूत् । उत्सेव्या(न्या)
कलशीभिरञ्जलिपुष्टिर्माह्या मृणालादुरे पातव्या च शशिन्यमुग्धविभो सा वर्तते च-
न्द्रिका ॥' यशस शौण्ड्य यथा—'क्षेम लोकोऽपि नादे अस्ति तमधिकल चक्षुषां
सैव वृत्तिमध्ये क्षीराद्यिमग्नाः स्फुटमय च वय कोऽयमीदृशप्रकार । इत्य दिग्भित्ति-
रोव क्षतविसरतया मामलेस्त्वयशोभि' स्तोकावस्थानदु म्येष्टिजगति धवले विस्मयन्ते
मृगाक्ष्यः ॥' हासस्य यथा—'अट्टहासच्छलेनास्या पश्य फेनोपपाण्डुरा । जगत्क्षय
इवापीता क्षरन्ति क्षीरसागरा ॥' अयशमः काष्ण्य यथा—'प्रसरन्ति कीर्तयस्ते
तव च रिपूणामकीर्तयो युगपत् । कुवलयदलसंचलिता, प्रतिदिशमिव मालतीमाला ॥'
पापस्य यथा—'उत्खातनिर्मलकृपाणमयूखलेलाद्यामायिता तनुरभूद्दशकवरस्य । सद्य-
प्रकोपकृतकेशववशनाशस्वरूपसज्जितपापमलोमसेव ॥' क्रोधस्य रक्तत्व यथा—'आ-
स्थानकुट्टिमतलप्रतिविम्बितेन कोपप्रभाप्रसरपाटलविग्रहेण । भौमेन मूर्ध्नितरसातलकु-
दिभाजा भूमिश्चाल चलनोदरवर्तिनेव ॥' अनुरागस्य यथा—'गुणानुरागमिश्रेण
चशसा तव सर्पता । दिग्बधूना मुखे जातमकसादवर्धकुटुमम् ॥' चकोरेषु चन्द्रिका-

कृष्णश्यामयोः पीतरक्तयोः शुक्लगौरयोः, चन्द्रे शशमृगयोः, कामकेतने मकरमत्स्ययोः, अत्रिनेत्रसमुद्रोत्पन्नयोश्चन्द्रयोः, द्वादशानामप्यादित्यानाम्, नारायणदामोदरविष्णुमाधवकूर्मादेः, कमलासंपदोः, नागसर्पयोः, क्षीरक्षार-

पुनातु वो हरिहरयोरिव सगत वपुः ॥' कृष्णश्यामयोरैक्यं यथा—'एतत्सुन्दरि नन्दन शशिमणिस्निग्धालवालद्रुम मन्दाकिन्यभिपिक्तर्मात्तिकशिले मेरोस्तटे नन्दति । यत्र श्यामनिशासु मुञ्चति मिलन्मन्दप्रदोपानिलसुदामामरयोपितामभिरत कल्पद्रुम-श्चन्द्रिकाम् ॥' पीतरक्तयोरैक्यं यथा—'लेह्यया विमलविद्रुमभासा संतत तिमिर-मिन्दुरुदासे । दृष्ट्या कनकभङ्गपिशङ्गया मण्डल भुव इवादिवराहः ॥' शुक्लगौरयो-रैक्यं यथा—'कैलासगौर वृषमारुह्यो पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् । अवेहि मां किकरमष्टमूर्तेः कुम्भोदर नाम निकुम्भमित्रम् ॥' एव वर्णान्तरेष्वपि । चन्द्रे शशमृग-योरैक्यं यथा—'मा भै शशाङ्क सम सीधुनि शास्ति राहु' खे रोहिणी वसति कातर कि विभेपि । प्रायो विदग्धवनिता नवसगमेषु पुसा मनः प्रचलयन्ति किमत्र चि-त्रम् ॥' यथा च—'अङ्गाविरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः । केसरी निप्रुरक्षितमृ-गपुङ्गो(यूथो) मृगाविपः ॥' कामकेतने मकरमत्स्ययोरैक्यं यथा—'चाप पुष्पमयं गृहाण मकर' केतुः समुत्थीयता चैते लक्ष्यभिदध पञ्च विशिखाः पाणौ पुन सन्तु ते । दग्धा कापि तवाकृते प्रतिकृति' कामोऽसि कि गूहसे रूप दर्शय नात्र शकरभय सर्वे वय वैष्णवा ॥' यथा च—'मा(मी)नध्वत(ज)स्त्वमसि नो(?) नव(?) -पुष्पधन्वा केलिप्रज्ञाश तव मन्मथता तथापि । इत्थ त्वया विरहितस्य मयोपलब्धाः कान्ताजनस्य जननाथ चिरं प्रलापः ॥' यथा च—'आपातमारतविलोडितसिन्धुनाथो हाकारभीतपरिवर्तितमत्स्यचिह्नम् । उलङ्घय यादवमहोदधिभीमवेल द्रोणाचल पव-नसूनुरिवोद्वारामि ॥' अत्रिनेत्रसमुद्रोत्पन्नयोश्चन्द्रयोरैक्यं यथा—'वन्द्या विश्व-सृजो युगादिगुरवः स्वायम्भुवा सप्त ये तत्रात्रिर्दिवि सदधे नयनज ज्योतिः स चन्द्रोऽभवत् । एका यस्य शिखण्डमण्डनमणिर्देवस्य शभोः कला शेषाभ्योऽमृतमाप्नु-वन्ति च सदा स्वाहास्ववाजीविनः ॥' यथा च—'यदिन्दोरन्वेति व्यसनमुदय वारि-विरपामुपाधिस्तत्राय जयति जनिकर्तुं प्रकृतिता । अय कः सबन्धो यदनुहरते तस्य कुमुद विशुद्धा शुद्धाना ध्रुवमनभिसधिप्रणयिनः ॥' द्वादशानामप्यादित्यानामै-क्यं यथा—'यस्यावोऽवस्तथोपर्युपरि निरववि भ्राम्यते विश्वमक्षैरावृत्तालातलीलां रचयति रयतो मण्डल चण्डबाध्न । सोऽव्यादुत्तप्तकार्तस्वरसरलशरस्पर्धेभिर्धामदण्डै-रुदण्डैः प्रापयन्व प्रचुरतरतम स्तोममस्त समस्तम् ॥' नारायणादेरैक्यं कमलासंपदोश्च यथा—'येन वस्तमनोभवेन वल्लिजित्काय पुरास्त्रीकृतो यो गङ्गा च दधेऽन्वकक्षयकरो यो वह्निपत्रप्रियः । यस्याहुः शशिमन्च्छिरोहर इति सुख्य च नामामराः सोऽव्यादष्ट-जह्नुः ॥' यथा च—'दोर्मन्दारितमन्दरेण जलधेरुत्था-

समुद्रयोः, सागरसमुद्रयोः, दैत्यदानवासुराणां चैक्यम् । तथा चक्षुरादे-
रनेकवर्णोपवर्णनम्, बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रमसो बालत्वम्, कामस्य
मूर्तत्वममूर्तत्वं चेत्यादि ॥

पिता या स्वयं या भूत्वा कमठं पुराणककुदन्वत्तामुदस्तम्भयन् । ता लक्ष्मीं पुरुषो-
त्तमं पुनरसौ लीलाक्षितभूलतानिर्देशं समवीविशत्प्रणयिना गेहेषु दोषिणि क्षि-
तिम् ॥' नागसर्पयोरैक्यं यथा—'हे नागराज बहुमस्य नितम्बभागं भोगेन गाढ-
मभिवेष्टय मन्दराद्रे । सोढा विपश्य वृषवाहनयोगलीलां पर्यङ्कबन्धनविधेस्तव कोऽति-
भार ॥' क्षीरधारसमुद्रयोरैक्यं यथा—'रोता हरिर्भवतु रत्नमनन्तमन्तर्लक्ष्मीप्रसूति-
रिति नो विवदामहेऽहो । हादूरदूरसपया(?)स्तृपितस्य जन्तोः किं त्वस्ति तिरुप-
यस्य स मरोर्जघन्यः ॥ सागरमहासमुद्रयोरैक्यं यथा—'रद्वत्तरद्वभूमद्वैस्तर्जयन्तीमि-
वापगा । स ददर्श पुरो गङ्गा सप्तसागरवत्प्रभाम् ॥' दैत्यदानवासुराणामिति ।
हिरण्याक्षहिरण्यकशिपुप्रह्लादविरोचनबलिबाणादयो दैत्याः, विप्रचित्तिशबरनुचि-
पुलोमप्रभृतयो दानवाः, दलवृत्रचिक्षुर(स्त)वृषपर्वादयोऽसुराः, तेषामैक्यं यथा—'ज-
यन्ति साणामुरमैलिलालिता दशास्यचूडामणिचक्रमुच्चिन । सुरासुराधीशशिखान्तशा-
यिनो भवच्छिददृष्ट्यम्बकपादपासवः ॥' यथा च—त शशुरासुरसुरागनिशस्यसारङ्गे-
चूररतकिरणारण्यबाहुदण्डम् । पीतामलत्रदयिताकुचपत्रभङ्ग नीनध्वज जितजगत्रितयं
जयेत्क ॥' यथा च—'आनीदैत्यो हयग्रीव सुहृद्वैरमसु यस्य ता । प्रथयन्ति बल
बाहोः सितच्छत्रमिता ध्रिय ॥' यथा च हयग्रीव प्रति—'दानवाधिपते भूयो
भुजोऽयं किं न नीयते । सहायता कृतान्तस्य क्षयाभिप्रायसिद्धिषु ॥' यथा च—'म-
हानुरनमाजेऽस्मिन्न च कोऽप्यन्ति मोऽसुर । यस्य नागनिनिष्पेषनीराजितसुर-
स्थलम् ॥' एवमन्येऽपि भेदा अभ्यूषा ॥ चक्षुरादेरनेकवर्णोपवर्णनमिति ।
चक्षुषं गुह्यता यथा—'तिष्ठन्त्या जननपुरेऽपि सुहृदा नाय गृहप्राप्तये तद्वार
मयि निगृह्यतमनो वीतामृदु प्रेति । रीनमानन्धेन स्तेलमरत निश्च्य
तत्रान्तरे प्रेमाद्रां शशिराज्युपाण्डिममुत्प्रेसा) मुक्ता वज्रधनञ्जय ॥' गङ्गायां
यथा—'अथ पथि गमयित्वा रम्याप्तोपसाये वसिष्ठिद्वन्द्विनात् त्रैवीराजदे-
वता । पुरमविगदयोधता मेधिर्ददर्शनीना एववधितमनाया मोर्चरद्वान्म ॥'
गुह्यता यथा—'पादन्त्यागजतिरसनामृतर्षादाव्यूतं रत्नस्यारामरिन्द्विना-
नरं तान्तहस्ता । पैरसाम्बतो नरपदगुह्यतापाप्य वपाप्रदिग्गानो(०)च(०) न-
वरैषिदीर्घान्त्राक्षान् ॥' मिश्रवर्णता यथा—'तामुत्तीर्ष्य मज्जपाणिना तन्त्र-
माणा पद्मेरक्षेपादुपरि पितृसत्पत्तासुरभाषाम् । तदे देवसुरासुरासुरासुरा-
त्तदिव पाणीर्ध्वन्द्वरापुरवर्णनेत्रवर्णद्वराणाम् ॥ शिवसत्पत्तयो दत्तवत्तया—'म-
तायमानामरतिपुत्रस्य वीटीरवर्णितमभयस्य । दायासत्पत्तये देवस्य' इति

अलंकाराणां सामान्यलक्षणमाह—

अङ्गाश्रिता अलंकाराः ।

रसस्याङ्गिनो यदङ्गं शब्दार्थौ तदाश्रिता अलंकाराः । तेषां च रसस्य सतः क्वचिदुपकारिणः क्वचिदनुपकारिणः । रसभावे तु वाच्यवाचकवैचित्र्यमात्रपर्यवसिता भवन्ति ॥

तत्र रसोपकारप्रकारानाह—

तत्परत्वे काले ग्रहत्यागयोर्नातिनिर्वाहे निर्वाहेऽप्यङ्गत्वे रसोपकारिणः ।

अलंकारा इति वर्तते । तत्परत्वं रसोपकारकत्वेनालंकारस्य प्रवेशः, न बाधकत्वेन, नापि तादस्थेन ॥

व्यवहियते । तथा शब्दार्थयोर्माधुर्यादय इत्यर्थः ॥ अङ्गाश्रिता इति । ये त्वङ्गिनि रसे भवन्ति ते गुणा । एष एव गुणालकारविवेकः ॥ एतावता—‘शौर्यादिसदृशा गुणा, केयूरादितुल्या अलंकाराः’ इति विवेकमुक्त्वा ‘सयोगसमवायाभ्यां शौर्यादीनामस्ति भेदः । इह तूमयेषा समवायेन स्थितिरित्यभिधाय ‘तस्माद्भट्टारिकाप्रवाहेण गुणालकारभेदः’ इति भागवद्विवरणे यद्भट्टोद्भट्टोऽभ्यधात्, तन्निरस्तम् । तथा हि । कवितारः सदभेदेष्वलंकारान्व्यस्यन्ति न्यस्यन्ति च न गुणान् । न चालङ्घ्यतीनामपोद्धाराहाराभ्यां वाक्यं दुष्यति पुष्यति वा । तत्र शब्दालंकारापोद्धरणं यथा—‘अलङ्कृतजटाचक्रं चारुचन्द्रमरीचिभिः’ । मृडानीदत्तदेहाय नमाम परमेश्वरम् ॥’ यथा च—‘अलङ्कृतजटाचक्रं तरुणैन्दुमरीचिभिः’ इति । अर्थालंकारापोद्धरणं यथा—‘इयामा स्नितासितसरोजदृशं करप्रैरिन्दौ विभूषयति वाल्मृणालकल्पः । आरेभिरे रचयितुं प्रतिक्लमं नार्थः कार्याणि नायतदृशोऽवसरे त्यजन्ति ॥’ यथा च—‘इयामा स्नितासितसरोजदृशं करप्रैरिन्दौ विभूषयति केलिचकोरलेखे’ इति । अर्थालंकाराहरणं यथा—‘नीलाश्मरदनीति । यथा च—‘नीलाश्मरदिनपटलानि महेभमुक्तपूत्कारसीकरविच्छिन्ना मृगाक्षिज्ञाना’ इति । गुणानामपोद्धाराहारौ तु न सम्भवत इति । तथा ‘काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तद्वृत्तिरायहेतवस्त्वल्काराः’ इति वामनेन चो विवेकः कृतः सोऽपि व्यभिचारी । तथा हि—‘गतोऽस्तनको भातीन्दुर्यान्ति वासावपक्षिणः’ इत्यादौ प्रसादशेषसमतानाधुर्यसौकुमार्यार्थव्यक्तीना गुणानां नन्वावेऽपि काव्यव्यवहाराप्रवृत्ते । ‘अपि क्वचिच्छ्रुता वार्ता तत्सौमित्रविधायिनः । इतीव प्रमुनायाते तस्मा कर्णान्तनीक्षणे ॥’ इत्युपेक्षालंकारमात्रादविदक्षितत्रिचतुरगुणाव्यव्यवहारदर्शनात् । तस्माद्यथोक्त एव गुणालंकारविवेकं श्रेयानिति । गुणाश्च त्रय

गथा—

‘चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृगगि ननुगो नेपथुमर्त्तं

रहसारगायीव सनसि मृदु कर्णोन्निवृत्तगव ।

करौ व्याधुन्वत्याः पिनगि रतिगर्वमगव

वयं तत्त्वान्नेपान्मधुकर हतास्त्वं मनु कृनी ॥’

अत्र भ्रमरस्वभावोक्तिरलंकारो रसपरत्वेनोपनिबद्धो रसोपकारी ॥

बाधकत्वेन यथा—

‘सस्तः सगदामगोभां त्यजति विरचितामाकुलः केशपाशः

धीवाया नूपुरौ च द्विगुणतरमिमौ कन्दतः पादलम्बौ ।

व्यस्तः कम्पानुबन्धादनवरतमुरो हन्ति हारोऽयमस्या’

क्रीडन्त्याः पीडयेव स्तनभरविनमन्मध्यभङ्गानपेक्षम् ॥’

अत्र पीडयेवेत्युत्प्रेक्षालंकारोऽङ्गी संस्तदनुग्राहकश्चार्थश्लेषः करुणो-
चितान् विभावानुभावान् संपादयन् बाधकत्वेन भातीति न प्रकृतरसो-
पकारी ॥

ताटस्थ्येन यथा—

‘लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः ।

मानसमुपैति केयं चित्रगता राजहंसीव ॥’

एवेति गुणवर्णनाध्याये विवेचयिष्यते ॥ चलापाङ्गामिति । शकुन्तलावलोकने ज-
निताभिलापस्य दुष्यन्तस्योक्तिरियम् । किमियमस्मज्जातीया न वा, स्वतन्त्रा परतन्त्रा
वा, इति तत्त्वान्वेषणपरवशा वयमसंप्राप्तैतत्समागमा. प्रतिहृताभिलापा सप्रति मधुकर
त्वमेव पूर्वोपार्जितपुण्यसमारो यदस्या बलभवृत्तान्तमाचरति । तथा हि । चलौ वि-
लासवशात्तरलावपाङ्गौ पर्यन्तरूपौ यस्यास्ता दृष्टि त्वत्स्पर्शनसंभ्रासविधुरितनिजस्थि-
तिमनवरत कम्पवर्ती तथा मुग्धतया शोभातिशयशालिनीं प्रवातकम्पितनीलोत्प-
लधिया स्पृशतीत्यस्माकमभिलापत. परिचुम्बनप्रवृत्ताना तरलनयनप्रान्तपरिचुम्बन-
समयनयनस्पर्शविधानमुचितमत्रभवतानुष्ठितमिति । कथमिव न सुकृती भवान् ।
तथा लोचनकुचवलयस्पर्शपराङ्मुख. स्वजातिसमुचितकमलकोशनिलयनाभ्यासवशवर्णकु-
हरानुप्रवेशाभिलापेण तन्निकटवर्ती मृदुप्रियकारि मधुरं स्वनसि शिञ्जितमातनोपि
तत्किलास्माक नयनप्रान्तचुम्बनाभिमुखीकृतकान्ताकर्णोपान्तनिविशिताननाना तदवसरो-

पुलहकलिखितसागरिकाप्रतिबिम्बदर्शनाभिजाताभिलापस्य वत्सराज-
स्येयमुक्तिस्तटस्थस्येव कविनोपरचितेति श्लेषानुगृहीतोपमालंकारप्राधान्येन
प्रस्तुतो रंसो गुणीकृतोऽपरिजिघटिषया ॥

अङ्गत्वेऽपि कालेऽवसरे ग्रहणं यथा—

‘उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुरुरुं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-

दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।

अद्योद्यानलतामिमां समदना नारीमिवान्या ध्रुवं

पश्यन्कोऽपि विपाटलद्युतिं मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥’

अत्रोपमा तदनुग्राहकश्च श्लेष ईर्ष्याविप्रलम्भस्य भाविनश्चर्वणाभिमुख्यं
कुर्वन्नवसरे रंसस्य प्रमुखीभावदशायामुपनिबद्ध उपकारी ॥

न त्वेवम् । यथा—

‘वाताहारतया जगद्विषधैराश्वास्य निःशेषितं

ते अस्ताः पुनरभतोयकणिकातीव्रतैर्विहिंभिः ।

तेऽपि क्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-

र्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते ॥’

विताभिमताभिप्रायनिवेदनपरतया रहोत्तान्ताख्यानमुचितमनुष्ठितं भवतेति भवानेव
सुहृती । तथा नयनस्पर्शकण्ठोपान्तस्वननव्यापृतोऽशङ्कितोपलब्धसुगन्धिमुखनिःश्वासा-
मोदाकृतस्तदधरपद्मनिवेशासक्तमतिर्दशनभयाद्दिधूनितपाणिपद्मवायास्तद्वदनापूर्वकमध-
रोपविष्टो रतिविषये सुरतोपभोगत्वाधररसास्वादसारतया सर्वस्वमधररसपानमनुभ-
वसीलस्तत्कृतसपादनात्त्वमेव सुहृती । किल रहोत्तान्ताख्यानेनाहीकारितसुरतर-
सायाः प्रथममधररसानुपानमस्माभिविधेयमिति ॥ उद्दामोत्कलिकामिति । वास-
वदत्तापरिगृहीता नवमालिकालता सप्रति न प्रफुल्ल नाधवी लता तु मत्परिगृहीता
प्रफुल्लेति तद्दर्शनाद्वैषम्येन विपाटलद्युतिं मुखमह देव्याः करिष्यामीति वत्सराजोक्तिरि-
यम् । उद्दामा वदप उद्गता कलिका यस्याः । उत्कलिकाश्च रहरहिका । क्षणात्तलि-
नैवावसरे पारब्धा लम्भाविकास्तो यया क्षेमा नन्मपकृतोऽवमर्दः । श्वसनोद्गमैर्वेनन्त-

१. ‘सभोगशृङ्गाररूप’ इत्यर्थः. २. ‘ईर्ष्याविप्रलम्भरूपस्य’ इत्यर्थः. ३. ‘प्रारम्भ’
इत्यर्थः. ४. ‘नीतं क्षयमिति प्रत्यन्तरे’ इत्यर्थः

अत्र ह्युत्प्रेक्षायास्तद्वावाध्यारोपरूपाया अनुप्राणकं सादृश्यं यथोपक्रान्तं
तथा निर्वाहितमपि विप्रलम्भरसोपकाराय ॥

न त्वेवं यथा—

‘न्यञ्चत्कुञ्चितमुत्सुकं हसितवत्साकूतमाकेकरं

व्यावृत्तं प्रसरत्प्रसादि मुकुलं सप्रेमं कम्पं स्थिरम् ।

उन्मुह्यन्तमपाङ्गवृत्तिं विकचं मज्जत्तरङ्गोत्तरं

चक्षुः साश्रु च वर्तते रसवशादेकैकमन्यक्रियम् ॥’

अत्र रावणस्य दृग्विशतौ वैचित्र्येण स्वभावोक्तिर्निर्वाहितापि रसस्या-
ङ्गत्वेन न योजितेति ॥

शब्दार्थयोः स्वरूपमाह—

मुख्यगौणलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थभेदान्मुख्यगौणलक्षकव्यञ्जकाः शब्दाः ।

मुख्यार्थविषयो मुख्यो गौणार्थविषयो गौणो लक्ष्यार्थविषयो लक्षको
व्यङ्ग्यार्थविषयो व्यञ्जकः शब्दः, विषयभेदाच्छब्दस्य भेदो न स्वाभा-
विक इत्यर्थः ॥

मुख्यमर्थं लक्षयति—

साक्षात्संकेतविषयो मुख्यः ।

अव्यवधानेन यत्र संकेतः क्रियते स मुखमिव हस्ताद्यवयवेभ्योऽर्थान्त-
रेभ्यः प्रथमं प्रतीयते इति मुख्यः, स च जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपस्तद्वि-

त्यर्थः ॥ न योजितेति । रसवशादेकैकमन्यक्रियमिति ह्येतावन्मात्रेऽप्युक्ते तद्रमग-
तव्यभिचारिभेदोपनिपाताय यागपद्याशुभावित्वसभावनाय च । किञ्चिद्विभाववैचित्र्य-
वक्तव्यं यथा—‘सभाया तादृश्या नरपतिशर्तरक्षकितर्पे समभ्यासीर्णायामृजनु परि-
तामेकवमना । यदकाक्षीदुःशमननरपशु केशनिचयान्न कस्यासीत्तेन भुकुटिविषमो
वापविमर ॥’ अत्र हि भुकुटि क्रोवस्यानुभावो वाप्यश्च शोकस्य शोकक्रोधयोश्च
यागपशमाशु भावो वा विभाववत्तादृशितम् । सा हि तादृशी शोकस्य विभावो दुःशा-
नश्च तथानुचितकारी क्रोवस्य तच्च विभावद्वयं झटिति पुर पतितमनुभाववैचित्र्य-
भावते इति युक्तं विरुद्धस्मदीयतमममृणतमचित्तं श्रुत्युचितानुभावयोजनम् । ‘न्यञ-
त्कुञ्चितम्—’ इत्यादि तु तत्प्रकृतानुगुण्यप्रतिजागरणं कविना सावलेपतया न कृत-

पयः शब्दो मुख्यो वाचक इति चोच्यते । यथा—गौः, शुक्रः, चलति.
देवदत्तः, इति । यदाह महाभाष्यकारः—‘चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः’
इति । जात्यादित्वरूपं च प्रकृतानुपयोगान्नेह विपश्यते । जातिरेव संकेत-
विषय इत्येके । तद्वानित्यपरे । अपोह इत्यन्ये ॥

[illegible]

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

१. अथर्ववेदः

पयः शब्दो मुख्यो वाचक इति चोच्यते । यथा—गौः, शुक्रः, चलति, देवदत्तः, इति । यदाह महाभाष्यकारः—‘चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः’ इति । जात्यादिस्वरूपं च प्रकृतानुपयोगानेह विपश्यते । जातिरेव संकेत-विषय इत्येके । तद्धानित्यपरे । अपोह इत्यन्ये ॥

मिति । चतुष्टयीति । जातिशब्दा गुणशब्दा क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्च । तथा हि । सर्वेषां शब्दानां स्वार्थाभिधानाय प्रवर्तमानानामुपाधुपदगितविषयविवेचकत्वादुपाधिनिबन्धना प्रवृत्तिः । उपाधिक्ष द्विविध । वस्तुकृतसंनिवेशितो वस्तुधर्मश्च । तत्र यो वक्ता(का) यदृच्छया तत्तत्संज्ञिविषयशक्तिव्यक्तिद्वारेण तस्मिन्तस्मिन् संज्ञिनि निवेद्यते स वस्तुकृतसंनिवेशितः । यथा इत्यादीनां शब्दानामन्यद्विनिर्माणसहृत्तकमस्वरूपम् । तत्त्वत् ता तामभिधाशक्तिमभिव्यज्यता वक्ता यदृच्छया तस्मिन्तस्मिन् संज्ञिन्युपाधितया संनिवेद्यते अतस्तन्निबन्धनायदृच्छाशब्दा इत्यादयः ॥ येषामपि च [ए]ङ्कारादिवर्णव्यतिरिक्तसहृत्तकमस्वरूपाभावान् इत्यादिशब्दस्वरूपसहृत्तकमसंज्ञिष्वध्यस्यत इति तेषामपि वक्तृयदृच्छाभिव्यज्यमानशक्तिभेदानुसारेण काल्पनिकसमुदायरूपस्य इत्यादेः शब्दस्य तत्संज्ञाभिधानाय प्रवर्तनत्वात् यदृच्छाशब्दत्व इत्यादीनामुपपद्यत एव ॥ वस्तुधर्मस्य च द्वैविध्यम् । सिद्धसाध्यताभेदात् । तत्र साध्योपाधिनिबन्धना क्रियाशब्दा । यथा—पचतीति । सिद्धस्य तूपाधेर्द्वैविध्यम् । जातिगुणभेदात् । तत्र पदार्थप्राणप्रद उपाधिर्जाति । न हि कश्चित्पदार्थो जातिसंयन्धमन्तरेण स्वरूपप्रतिलभते । यदुक्त वाक्यपदीये—‘गौ स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गौत्वाभिसम्बन्धात् गौः’ इति ॥ लब्धस्वरूपस्य च वस्तुनो विशेषाधानहेतुर्गुणः । न हि शुक्रादेर्गुणस्य पटादिवस्तुस्वरूपप्रतिलम्भनिबन्धनत्वम् । जातिमहिर्नैव तस्य वस्तुन प्रतिलब्धस्वरूपत्वात् ॥ जातिरेवेति । तथा हि—गुणशब्दानां तावच्छुक्रादीनां पयःशङ्खचलाकाद्याध्वसमवेता ये शुक्रादिलक्षणा गुणास्तत्समवेतसामान्यवाचिनः । एव क्रियाशब्दानामपि गुडतिलतन्दुलादिद्रव्याभिता ये पाकादयोऽन्योन्यमन्यत्वेनावस्थिताः क्रियाविशेषास्तत्समवेत सामान्यमेव वाच्यम् । यदृच्छाशब्दानां तु इत्यादीनां शुक्रसारिकामनुष्याद्युदीरितेषु इत्यादिशब्देषु समवेत इत्यत्वादिक सामान्यमेव यथायोगं संज्ञिष्वध्यस्तमभिधेयम् । यदि वोपचयापचययोगितया इत्यादौ संज्ञिनि प्रतिकल भिद्यमानेऽप्यभिद्यमानो वन्महिन्ना इत्यो इत्थ इत्येवमादिरूपत्वेनाभिन्नाकारः प्रत्ययो साधशून्यः संजायते तत्तथाभूत इत्यादिशब्दावसेयवस्तुसमवेतमेव इत्यत्वादिसाम्यमत्रेष्टव्यम् । तच्च इत्यादिशब्दैरगिधीयते । इति गुणक्रियायदृच्छाशब्दानामपि जातिशब्दत्वाजातिरेवैकः शब्दार्थ इति । तद्धानिति । जातेरर्थक्रियायामनुपयोगाद्विफल संकेत । यदाह—जातिर्दाहपाकादाहु-

१. ‘चल.’ इति स्यात्

१. ‘वाचिता’ इति भवेत्.

१. 'दोहन' भवेत्.

यत्कृतं तत्र । न तु ततो दूरे लतागहने दर्शनागोचरे स्थाने वसति सततकृतास्पद-
 लेन निर्भयमिदानीं भिक्षायर्थे [न] चरेति । एवमाशौ च विषये यद्यपि रसादिरधो
 व्यङ्ग्योऽस्ति तथापि महाराजशब्दव्यपदेश्यविवाहकरणप्रवृत्तसचिवानुयायिराजवद-
 प्रधानमेव गृह्णाति । लतागहनस्यैवेदमभिधीयते इति व्याख्याने लाक्षणिकोऽयमर्थो
 भवेत्ततः प्रयोजनाशे व्यङ्ग्ये निषेधो व्यङ्ग्य इति न संबध्यमागच्छते । इह वासिनेति
 चाभिधेयः स्यात् । न चान्न निषेधस्य वाच्यत्व वक्तुं शक्यम् । तथाहि । अगृहीतसंके-
 तस्वार्गप्रतिपत्तेरकरणागृहीतसंकेत एवशब्दोऽर्थप्रतिपादकः । संकेतश्चानन्त्याप्यभिचा-
 राद्य वाक्यार्थ इव वाक्यस्य विशेषरूपे पदार्थं परस्य कर्तुं न पार्यत इति सामान्य
 एवासौ आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात्पदार्थानां सामान्यभूतानां समन्वय इति । 'सामा-
 न्याम्यन्यथासिद्धेर्विशेष गमयन्ति हि' इति । विशेषरूपः—'विशेष्य नाभिधा गच्छे-
 रक्षीणशक्तिर्विशेषणे' इत्यपदार्थोऽपि वाक्यार्थ उक्तसति । विशेषस्यैव यत्राशब्दा-
 र्थत्वं तत्र वस्त्वन्तररूपस्य निषेधस्य वाच्यत्वमिति का कथेत्यभिहितान्वयवादे ताव-
 त्तिर्विषादैव निषेधस्य व्यङ्ग्यता । चेऽप्याहुः—'अनन्वितार्थे पदमप्रयोज्यम्' इति
 प्रयोगयोग्यं वाक्यमेव, तत्र च संकेतो गृह्यत इत्यपरपदार्थान्वित एव पदार्थः संके-
 तभूः ॥ यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येवैतानि पदानि
 निधीयन्ते इति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः पदार्थः संकेतगोचरः, तथापि सामान्याव-
 च्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रतिपद्यते । व्यतिषक्तानां पदार्थानां तथाभूतत्वादित्य-
 न्विताभिधाननये 'वाक्यार्थो न पदार्थः' इति तन्मतेऽपि सामान्यविशेषरूपः पदार्थः
 संकेतविषय इत्यतिविशेषभूतो वाक्यार्थान्तर्गतोऽसंकेतितत्वादवाच्य एव । यत्र पदार्थः
 प्रतिपद्यते तत्र दूरेऽर्थान्तरभूतनिषेधचर्चा । अनन्वितोऽर्थोऽभिहितान्वये पदार्थान्तर-
 मात्रेणान्वितस्तु अन्विताभिधाने अन्वितविशेषस्त्ववाच्य एवेत्युभयनयेऽप्यपदार्थ एव
 वाक्यार्थः ॥ यदप्युच्यते—'नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते' इति । तत्र
 निमित्तत्वं कारकत्वं शापकत्व वा । शब्दस्य प्रकाशकत्वान्न कारकत्व शापकत्वं त्वज्ञातस्य
 कथम् । ज्ञातत्वं च संकेतेनैव, स चान्वितमात्रे । एव च निमित्तस्य नियतनिमित्तत्व यावन्न
 निश्चितं तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कथमिति नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि कल्प्य-
 न्ते इत्यविचारिताभिधानम् ॥ ये त्वभिदधति—'सोऽयमिथोरिव दीर्घदीर्घो व्यापारः'
 इति यत्परः शब्द स शब्दार्थ इति च प्रतिषेधाय वाच्य इति । एतदतात्पर्यज्ञत्वं
 तात्पर्यवाच्योक्तुर्केदेवानां प्रियाणाम् । तथा हि । भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्याद्योप-
 दिश्यत इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः प्रधानक्रियानिवर्तकत्वक्रियाभि-
 सन्धानात्साध्यायमानता प्राप्नुवन्ति । ततश्चादग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधीयते ।
 यथा 'रक्तं पट वयः' इत्यादावेकविधिर्द्विविधिरिविधिविधा । ततश्च यदेव विधेयं तत्रैव
 तात्पर्यमित्युपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे तात्पर्यम् । न तु प्रतीतमात्रे । एवं हि 'पूर्वो धावति'

इत्यादावपरागेंऽपि कनिशात्परां मान ॥ ननु—‘रिप भुञ्जत मा ययन् गृहे भुञ्जता’ इत्यत्र एतद्गृहे न भोजकत्वमित्यत्र तात्पर्यमिति स एव वाच्यपरां शब्दपरां । तत्र न कार एकताइयतागुचनार्थः । न चान्याततात्पर्योऽयोरुदात्तिभावात् इति रिपेन एव तात्पर्यस्य कृद्वाच्यत्वेनाहता कल्पनीयेति रिपमशयादपि दुष्प्रेतद्गृहे भोजनमिति मतेषा मास्य गृहे भुञ्जताः इत्युपात्तशब्दार्थे एव तात्पर्यम् ॥ यदि न शब्दश्रुतेरन्वये यावानर्थोऽवगम्यते तावति शब्दसाभिप्राय व्यापारः, तत्कथं ‘प्राज्ञाय पुनमे जावो घ्रायण कन्या ते गर्भिणी’ इत्यादीं हर्षजोक्तादीनामपि न तात्पर्यम् । कस्मान्न लभ्यता । किमिति च श्रुतिस्मिद्धाश्रयप्रकरणस्थान[म]माह्वानां पूर्वपूर्ववर्तीपक्षमिति निरूपितमि- धानवाटेऽपि निर्णयस्य सिद्ध व्यङ्ग्यताम् ॥ किं न ऊह्यमिति पदयोर्परीतो काव्यान्तर्वातिनि कथं दुष्टताम् । न ह्यत्राश्रय्योऽर्थं पदार्थान्तररन्विता इत्यनभिपेय एवेत्येवमादि अपरित्याज्य म्यात् ॥ यदि च वाच्यवानकल्प्यनिरेकेण व्यङ्ग्यस्यान- कभावो नाभ्युपेयते तदासागुत्वादीनां नित्यदोषता श्रुत्यादीनामनित्यदोषतामिति विभागकरणमनुपपन्नं स्यात् । न चानुपपन्नं सर्वस्यैव विभक्तनया प्रतिभासात् । वाच्य- वाचकभावव्यतिरेकेण, व्यङ्ग्यव्यञ्जकताश्रयेण तु व्यङ्ग्यस्य बहुविधत्वात्कनिष्ठेन कस्या- चिदेवाचित्येनोपपद्यत एव विभागव्यवस्था । ‘द्वय गत सप्रति शोचनीयता ममागम- प्राथनया कपालिनः ।’ इत्यादीं पिनाक्यारिपदवैलक्षण्येन किमिति कपाल्यारिपदानां काव्यानुगुणत्वम् ॥ अपि च वाच्यार्थः सर्वान् प्रतिपद्यन् प्रत्येकरूप एवेति नियतोऽसौ न हि ‘गतोऽस्त्वमर्कः’ इत्यादीं वाच्योऽर्थः कचिदन्यथा भवति । प्रतीयमानसु तत्प्र- करणवक्तृप्रतिपद्यादिविशेषसहायतया नानात्व भजते । तथा च ‘गतोऽस्त्वमर्कः’ इत्यतः ‘सपन्न प्रत्यवस्कन्दनावसरः’ इति, अभिसरणमुपक्रम्यतामिति, प्राप्तस्य प्रेयानिति, कर्म- करणान्वितार्तामहे इति, साध्यो विधिरूपक्रम्यतामिति, दूरं मागा इति, सुरमयो गृह प्रवेदय- न्ताम् इति, सतापोऽधुना न भवतीति, विक्रयवस्तुनि सद्द्वियन्तामिति, नागतोऽद्य प्रेया- नित्यादिरनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थस्तत्र तत्र प्रतिभाति । वाच्यव्यङ्ग्ययोः ‘निःशेष-’ इत्यादीं निषेधविध्यात्मना, ‘मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यम्’ इत्यादीं सशये शान्तशृङ्गावन्त्य- तरगतनिश्चयरूपेण, ‘कथमवनिष दपों यन्निशातात्तिधारादलनगलितमूर्ध्ना विद्विषां स्वीकृता श्रीः । ननु तव निहताररेष्यसीं किं न नीता त्रिदिवमपगताद्वैवहृमा कीर्ति- रेभिः ॥’ इत्यादीं निन्दास्तुतिवपुषा, ‘हे हेलजितबोधिसत्त्व वचसा किं विस्तरस्तोयधे नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः । वृष्यत्पान्धजनोपकारघटनावेमुत्स- लव्धायशोभारप्रोद्बहने करोपि कृपया साहायक यन्मरो’ ॥’ इत्यादीं स्तुतिनिन्दात्पेण, स्वरूपस्यापूर्वपश्चाद्भावेन प्रतीतेः । कालस्य शब्दाश्रयत्वेन तदर्थकसद्वटनाश्रयत्वेन चाश्रयस्य शब्दार्थशासनज्ञानेन प्रकरणादिसहायप्रतिभातेर्मत्वसहितेन तेन चावगम इति निमित्तस्य बोद्धृमात्रविदग्धव्यपदेशयोः प्रतीतमात्रचमत्कृत्योश्च करणकार्यस्य

[illegible]

‘विपरीतरते लक्ष्मीर्निष्ठाया एषा नाभिश्चलत्साम् ।
हरेर्दक्षिणनयन रसापुत्रा ददिति स्वयमिति ॥’ [इति च्छाया]

हरेर्दक्षिणनयन रसायुता सतिरिति स्वयमयति ॥' [इति च्छाया]

विकत्थनपान्थाभिस्तपक इह ग्रामे भवतो गृहपतिगुना द्रष्टव्योऽपि नि-
ध्यन्तरं प्रतीयते ॥

कचिद्विभिनिपेधयोर्निपेधान्तरं यथा—

‘उच्चिणमु पडिग कुसुमं मा धुण मेहान्तिं हलियमुत्ते ।

पैस अवसाणविरसो समुरेण सुओ वलयसहो ॥’

अत्र पतितं कुसुममुच्चिनु मा धुनीहि शेफालिकां हलिकस्सुपे ।
रभिधाने सखिचौर्यरते प्रसक्ते वलयशब्दो न कर्तव्य इति निपेधान्तरं
प्रतीयते ॥

कचिद्विधावनुभयं यथा—

‘सिणियं वच्च किसोयरि पाण यत्तेण ठविमु महिवट्टे ।

भज्जिहि सिविच्छयच्छणि विहिणा दुरेकणनिम्मच्चिया ॥’

अत्र शनैर्ब्रजेति विध्यभिधाने न विधिर्नापि निपेधः, अपि तु वर्णनामात्रं
प्रतीयते ॥

कचिन्निपेधेऽनुभयं यथा—

‘दे आ पसिय नियत्तसु मुहससिजोण्हाविलुत्ततमनिवहे ।

अहिसारियाणं विग्घं करेसि अन्नाणं वि हयासे ॥’

वलोक्य प्रबुद्धमदनाङ्कुरः संपन्नः पान्थोऽनेन निपेधद्वारेण तयाभ्युपगत इति निपे-
धाभावो विधिर्न तु निमन्त्रणरूपोऽप्रवृत्तप्रवर्तनास्वभावः । सौभाग्याभिमानखण्डनाप्र-
वेशात् ॥ दे आ इति । कचिदभिसर्तुं प्रवृत्ता गृहागतं प्रियतममवलोक्य स्वयं
निवृत्ताप्यनिवृत्तेव तेनैवमुच्यते । दे इति निपातः प्रार्थनायाम् । आ इति तावच्छ-

१. ‘उच्चिनु पतितानि कुसुमानि मा धुनीहि शेफालिकां हलिकस्सुपे ।

एषोऽवसानविरसः श्वशुरेण धुतो वलयशब्दः ॥’ [इति च्छाया]

२. ‘अह दे विसमविरावो’ इति ध्वन्यालोके

३. ‘शनैर्ब्रज कृशोदरि परेण यत्नेन तिष्ठ महीपृष्ठे ।

..... ॥ [इति च्छाया]

४. ‘प्रार्थये तावत्प्रसीद निवर्तस्व सुखशशिज्योत्स्नाविबुधतमोनिवहे ।

अभिसारिकाणां विघ्नं करोष्यन्यासामपि हताशे ॥’ [इति च्छाया]

अत्र निवर्तस्वेति निषेधाभिधाने न निषेधो नापि विधिरपि तु मुखेन्दु-
कान्तिवर्णनामात्रं प्रतीयते ॥

कचिद्विधिनिषेधयोरनुभयं यथा—

‘वच्च महं विय एकाए हुंतु निस्सासरोइयव्वाइं ।

मा तुज्झ वि त्तिइ विणा दखिन्नहयस्स जायंतु ॥’

अत्र ममैव निःश्वासरोदितव्यानि भवन्तु मा तवापि तां विना तानि
जायन्तामिति विधिनिषेधयोरभिधाने न विधिर्नापि निषेधोऽपि तु कृतव्य-
लीकप्रियतमोपालम्भमात्रं प्रतीयते ॥

कचिद्विधिनिषेधेऽनुभयं यथा—

‘णैहुहपसाहियंगो निद्दाधुम्मतलोयणो न तहा ।

जह निव्वणाहरोसा मलंग दूमेसि मह हिययम् ॥’

विगतमत्सराया मम न तथा नखपदादिचिह्नं भवदङ्गसङ्गितेदावहं य-
थार्धनिष्पन्नसंभोगतयाधरदशनासंपत्तिरितीर्ष्याकोपगोपनमुपभोगोद्भेदेन कृतं
वाच्योऽर्थः । तद्वलसमुत्थस्तु सहृदयोत्प्रेक्षितोऽत्यन्तवाञ्छाम्यान्मुखसु-

ब्दार्थे । प्रार्थये प्रसीद तावन्निवर्तस्व किनेतत्कदाचिद्भवति यदहं नागच्छामि तस्माद्दृष्टा-
यमुयम । एतन्न जानाति यत्क्षुण्णपक्षे तदुचितवेष्टाग्रहं निजवक्त्रचन्द्रमसा शुक्लपक्ष
करोमीति न केवलमालम्भेना विन्नं करोपि यावदन्त्यासामपि आत्मा । हंसीति ।
सकलदिक्प्रकाशस्तत्त्वया नियत इति परमभिलाषस्तद्गतो व्यज्यते इति ॥ वच्चेति ।
कचिदनतीकृतप्रार्थनो निःश्वासन् हृदयनिव कयाचिदेवमुच्यते । अज इह हि ते कण्ट-
कानामुपरि स्थितिः । ममैव न तु तव तस्या वा एकस्या नान्या हि मत्समा भवति ।
भवन्तु दुःसहान्यपि नन्तु । निःश्वासरोदितव्यानि न तु सुखानि । मा तवापि
दाक्षिण्यमात्रेणैव स्थितोऽसि ततस्त्वयि स्थितेऽपि मम न निवर्तन्ते निःश्वासादीनि
तद्वयोर्मा भूय क्लेशः । तथा विना न तु मत्कोपात् । दाक्षिण्येन हृदयशान्तरञ्जनामात्र-

१. ‘अज ममैवैकस्या भवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि ।

मा तवापि तथा विना दाक्षिण्यएतस्य जनिपत ॥’ [इति च्छाया]

२. ‘नखमुखप्रसारिताहो निद्रोन्मीलितलोचनो न तथा ।

यथा नि..... दूनयसि मम हृदयम् ॥’ [इति च्छाया]

१. ‘तनो’ स्वात्. २. ‘सुरससीति’ स्वात्

इति च तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं ॥

गुलफिना तन्मयीति चोभय विधेयमिति ॥ नारायणरूपतेति । समदेहोपेक्षाया-
सकरेणेत्यर्थे । न च मदेहोपेक्षानुपपत्तिरत्यद्रूपकस्यादोषो येन वाच्यात्कारोपस्था-

१. 'गुदत्पनादमनाः इत्यर्शुर्मा गुदभरे गकले ।

क्षणमात्रं यदि सञ्जाया भवति न वा भवति विश्रामः ॥' [इति च्छाया]

अत्र संध्या संकेतकाल इति तटस्थं प्रति कयापि द्योत्यते ॥

प्रस्तावाद्यथा—

‘सुव्वइ समागमिस्सइ तुज्झ पिओ अज्ज पहरमित्तेण ।

एमेय किति चिट्ठसि ता सहि सज्जेसु करणिज्जम् ॥’

अत्रोपपति प्रत्यभिसर्तुं न युक्तमिति ध्वन्यते ॥

देशविशेषाद्यथा—

‘अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः ।

नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्व ॥’

अत्र ‘विविक्तोऽयं देशः, प्रच्छन्नकामुकस्त्वया विसर्ज्यः’ इति विश्वस्तां

प्रति कयाचिन्निवेद्यते ।

कालविशेषाद्यथा—

‘शुरुयणपरवस पिय कि भणामि तुह मंदभाङ्गी अहयम् ।

अज्ज पवासं वच्चसि वच्च सयं जेव्व सुणसि करणिज्जम् ॥’

अद्य मधुसमये यदि व्रजसि तदहं तावन्न भवामि तव तु न जानामि
गतिमिति व्यज्यते ॥

चेष्टाया यथा—

‘द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारश्रिया

प्रोह्लास्योरुयुग परस्परसमासक्तं समापादितम् ।

आनीतं पुरतः शिरोशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने

वाचस्तच्च निवारितं प्रसरणं संकोचिते दोर्लभे ॥’

रक्तव व्यस्य भवेत् । यो ‘योऽसंप्राप्तलक्ष्मीको निर्व्याजजिगीषान्तः स स मा

१. ‘ध्रूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽयं प्रहरमात्रेण ।

एवमेव किमिति तिष्ठति तन्मखि सज्ज्य करणीयम् ॥’ [इति च्छाया]

२. ‘शुरुजन्परवस प्रिय कि भणामि तव मन्दभागिन्यहम् ।

अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज स्वमेव प्रोष्यति करणीयम् ॥’ [इति च्छाया]

१. ‘यो यः संप्राप्त’ ध्वन्यालोकलोचने.

अत्र दूत्यास्तत्कामुकोपभोगो व्यज्यते ॥

काकुर्ध्वनिविकारस्तद्विशेषाद्यथा—

‘तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां

वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुपितं वल्कलधरैः ।

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं

गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुपु ॥’

अत्र मयि न योग्यः खेदः कुरुपु तु योग्य इति काका प्रकाश्यते ॥

वाक्यविशेषाद्यथा—

‘प्राप्तश्रीरेष कस्मात्पुनरपि मयि तं मन्थखेदं विदध्या-

न्निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव संभावयामि ।

सेतुं वध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-

स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥’

अत्र नारायणरूपता गम्यते ॥

वाच्यविशेषाद्यथा—

‘उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी

कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः ।

किं चैतस्मिन्सुरतसुहृदस्तन्वि ते वान्ति वाता

येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः ॥’

अत्र रतार्थं प्रविशेति व्यज्यते ॥

अन्यासत्तेर्यथा—

‘णोल्लेहं अणोल्लमणा अत्ता मं घरभरम्मि सयलम्मि ।

खणमित्तं जइ संझाइ होइ न व होइ वीसामो ॥’

पुलकिता तन्वीति चोभय विधेयमिति ॥ नारायणरूपतेति । ससंदेहोत्प्रेक्षायाः संकरेणेत्यर्थः । न च सदेहोत्प्रेक्षानुपपत्तिवलाद्रूपकस्याक्षेपो येन वाच्यालकारोपस्का-

१. ‘नुदलनार्द्रमना. श्वश्रूमी गृहभरे सकले ।

क्षणमात्रं यदि सध्याया भवति न वा भवति विश्रामः ॥’ [इति च्छाया]

अत्र संध्या संकेतकाल इति तदस्थं प्रति कयापि द्योत्यते ॥

प्रस्तावाद्यथा—

‘सुव्वइ समागमिस्सइ तुज्झ पिओ अज्ज पहरमित्तेण ।

एमेय किति चिट्ठसि ता सहि सज्जेसु करणिज्जम् ॥’

अत्रोपपत्ति प्रत्यभिसर्तु न युक्तमिति ध्वन्यते ॥

देशविशेषाद्यथा—

‘अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रासि करोमि सख्यः ।

नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदताय रचितोऽञ्जलिर्व ॥’

अत्र ‘विविक्तोऽयं देशः, प्रच्छन्नकामुकस्त्वया विसर्ज्यः’ इति विश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते ।

कालविशेषाद्यथा—

‘गुरुयणपरवस प्पिय किं भणामि तुह मंदभाइणी अहयम् ।

अज्ज पवासं वच्चसि वच्च सय जेव्व नुणसि करणिज्जम् ॥’

अद्य मधुसमये यदि व्रजसि तदहं तावन्न भवामि तव तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते ॥

चेष्टाया यथा—

‘द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारश्रिया

प्रोह्लास्योरुयुग परस्परसमासक्तं समापादितम् ।

आनीत पुरतः शिरोशुकमध त्रिप्ते चले लोचने

वाचस्तच्च निवारितं प्रसरणं संकोचिते दोर्लभे ॥’

रक्त्वं व्यहस्य भवेत् । यो ‘योऽसुप्तप्राप्तलक्ष्मीको निर्व्याजजिगीषाकान्तः’ न स मा

१. ‘श्रूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽयं प्रहरमात्रेण ।

एवमेव किमिति तिष्ठति तत्सखि सख्य करणीयम् ॥’ [इति च्छाया]

२. ‘गुरुजनपरवस प्रिय किं भणामि तव मन्दभागिन्यहम् ।

अद्य प्रवासं व्रजति व्रज स्वयमेव श्रोष्यति करणीयम् ॥’ [इति च्छाया]

अत्र चेष्टायाः प्रच्छन्नकान्तविषय आकृतविशेषो ध्वन्यते ॥

एवं वक्त्रादीनां द्विकादियोगेऽपि व्यञ्जकत्वमवसेयम् । तत्र—

वक्तृबोध्ययोगे यथा—‘अत्ताइत्थ’ इत्यादि । अत्र वक्तृबोध्यपर्यालो-
चनयाशेषेति विधिरूपव्यङ्ग्यार्थप्रतीतिः ॥

एवं द्विकयोगान्तरे त्रिकादियोगान्तरे च स्वयमप्यूहम् । एषु मुख्या-
र्थस्य व्यञ्जकत्वमुदाहृतम् ॥

अमुख्यस्य यथा—

‘सोहेंती सहि सुहयं खणे खणे दूमियासि मज्झ कए ।

सज्झावनेहकरणिज्जसरसियं दाव विरइयं तुमए ॥’

अत्र मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यम् । तेन च
कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् ॥

व्यङ्ग्यस्य यथा—

‘वोणिमय हत्थिदंता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्तीओ ।

जावि तुलियालयमुही घरम्मि परिसुक्कए सुण्हा ॥’

अत्र नि तुलितालकमुगीत्वेनानवरतकीडाराक्तिस्तथा च राततसंभोग-
क्षामना ध्वन्यते ॥

व्यङ्ग्यस्य भेदानाह—

व्यङ्ग्यः शब्दार्थशक्तिमूलः ।

शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्चेति व्यङ्ग्यो द्विधा । उभयशक्तिमूलस्य
शब्दशक्तिमूलाज्ञानिगच्छने, शब्दस्यैव प्राधान्येन व्यञ्जकत्वात् ॥

‘‘ शब्दो नाम शब्दजातनाम । न च पुनरपीति प्रतीतिरिति भय इति च शब्दशक्तिमूल-
त्वम् । अत्रापि शब्दशक्तिमूलत्वेन च कर्मोऽर्थस्य समुद्रेश्यासाधेयाद्युपपत्तिः । यथा
‘‘ शब्दो नाम शब्दजातनाम । न च पुनरपीति प्रतीतिरिति भय इति च शब्दशक्तिमूल-
त्वम् । अत्रापि शब्दशक्तिमूलत्वेन च कर्मोऽर्थस्य समुद्रेश्यासाधेयाद्युपपत्तिः । यथा

‘‘ शब्दो नाम शब्दजातनाम । न च पुनरपीति प्रतीतिरिति भय इति च शब्दशक्तिमूल-
त्वम् । अत्रापि शब्दशक्तिमूलत्वेन च कर्मोऽर्थस्य समुद्रेश्यासाधेयाद्युपपत्तिः । यथा

‘‘ शब्दो नाम शब्दजातनाम । न च पुनरपीति प्रतीतिरिति भय इति च शब्दशक्तिमूल-
त्वम् । अत्रापि शब्दशक्तिमूलत्वेन च कर्मोऽर्थस्य समुद्रेश्यासाधेयाद्युपपत्तिः । यथा

‘‘ शब्दो नाम शब्दजातनाम । न च पुनरपीति प्रतीतिरिति भय इति च शब्दशक्तिमूल-
त्वम् । अत्रापि शब्दशक्तिमूलत्वेन च कर्मोऽर्थस्य समुद्रेश्यासाधेयाद्युपपत्तिः । यथा

‘‘ शब्दो नाम शब्दजातनाम । न च पुनरपीति प्रतीतिरिति भय इति च शब्दशक्तिमूल-
त्वम् । अत्रापि शब्दशक्तिमूलत्वेन च कर्मोऽर्थस्य समुद्रेश्यासाधेयाद्युपपत्तिः । यथा

तत्र शब्दशक्तिमूलमाह—

नानार्थस्य मुख्यस्य शब्दस्य संसर्गादिभिरमुख्यस्य च मुख्यार्थवाधादिभिर्नियमिते व्यापारे वस्त्वलंकारयोर्वस्तुनश्च व्यञ्जकत्वे शब्दशक्तिमूलः पदवाक्ययोः ।

अनेकार्थस्य मुख्यस्य शब्दस्याभिधालक्षणे व्यापारे संसर्गादिभिर्नियमितेऽमुख्यस्य च गौणलक्षणिकरूपस्य शब्दस्य मुख्यार्थवाधनिमित्तप्रयोजनैर्गौणिलक्षणारूपे व्यापारे नियमिते मुख्यस्य शब्दस्य वस्त्वलंकारव्यञ्जकत्वेऽमुख्यस्य च वस्तुव्यञ्जकत्वे सति शब्दशक्तिमूलो व्यञ्जकः ॥

स च प्रत्येकं द्विधा । पदे वाक्ये च ॥

संसर्गादयश्चमे भर्तृहरिणा प्रोक्ताः—

‘संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्तृतिहेतवः ॥’

यथा—

‘वनमिदमभयमिदानीं यत्रास्ते लक्ष्मणान्वितो रामः’ इति । ‘विना सीतां रामः प्रविशति महामोहसरणिम्’ इति । संसर्गाद्विप्रयोगाच्च दाशरथौ ।

‘बुधो भौमश्च तस्योच्चैरनुकूलत्वमागतौ’ इति साहचर्याद्ब्रह्मविशेषे ।

‘रामार्जुनव्यतिकरः साप्रतं वर्तते तयोः’ इति विरोधाद्भार्गवकार्तवीर्ययोः ।

‘सैन्धवमानय, नृगयां चरिष्यामि’ इत्यर्थात्प्रयोजनादश्वे ।

‘अस्मद्भान्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम्’ इति प्रकरणाद्युपमदर्शे । प्रकरणमशब्दमर्थस्तु शब्दवानित्यनयोर्भेदः ।

‘कोदण्डं यस्य गाण्डीवं स्पर्धते कस्तमर्जुनम्’ इति लिङ्गाच्चिहात्सार्थे ।

‘किं साक्षादुपदेययष्टिरथ वा देवस्य शृङ्गारिणः’ इति शब्दान्तरसंनिधानात्कामे ।

‘कणति मधुना मत्तश्चेतोहरं प्रियकोकिलः’ इति सामर्थ्याद्वसन्ते ।

‘तन्व्या यत्पुरतान्ततान्तनयनं दत्तं रतव्यत्यये तत्त्वां पातु चिराय’ इत्यौचित्यात्प्रसादसामुख्यपालने ।

‘अहो महेश्वरस्यास्य कापि कान्तिः’ इति राजभानीन्त्यादेजाद्रानि ।

‘चित्रभानुर्विभात्यदि’ इति कालविशेषाद्वयौ ।

‘मित्रं हन्तितरां तमः परिकरं धन्ये दृश्या मादृशाम्’ इति व्यक्तिवि-
शेषात्सुहृदि च प्रतीतिः ।

स्वरात्त्वर्थविशेषप्रतिपत्तिः काव्यमार्गेऽनुपयोगिनीति नोदाह्रियते ।

‘मश्रामि कौरवशतं समरे न कोपात्’ इति काकुरत्पात्स्वराद्भवत्यर्थवि-
शेषप्रतिपत्तिः ।

आदिग्रहणादभिनयोपदेशनिर्देशसंज्ञेद्विज्ञिताकारा गृह्यन्ते ।

अभिनयो यथा—

‘एद्दहमित्तत्थणिया एद्दहमित्तेहि अत्थिवत्तेहि ।

एयावत्थं पत्ता एत्तियमित्तेहि दिशेहेहि ॥’

अपदेशो यथा—

‘इत. स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।

विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेतुमसांप्रतम् ॥’

निर्देशो यथा—‘भर्तृदारिके, दिष्ट्या वर्धामहे यदत्रैव कोऽपि कस्यापि
तिष्ठतीति मामङ्गुलीविलासेनाख्यातवत्यः ।’

संज्ञा यथा—

‘अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।

वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती मूर्धकम्पभयमुत्तरं ददौ ॥’

इङ्कितं यथा—

‘कदा नौ संगमो भावीत्याकीर्णे वक्तुमक्षमम् ।

अवेत्य कान्तमवला लीलापद्मं न्यमीलयत् ॥’

आकारो यथा—

‘निवेदितं निःश्वासितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।

न विद्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥’

१. ‘एद्दहेत्तावस्था’ इति काव्यप्रकाशे.

२. ‘एतावन्मात्रस्तनिका एतावन्मात्राभ्यामनिपत्राभ्याम् ।
एतावदवस्था प्राप्ता एतावन्मात्रैर्दिवसः ॥’

तदेवं संसर्गादिभिर्नियमितायामभिधायं यार्थान्तरप्रतीतिः सा व्यञ्जनव्यापारादेव । अमुख्येऽपि शब्दे मुख्यार्थवाधादिनियमिते प्रयोजनप्रतिपत्तिर्व्यञ्जनव्यापारादेव । तथा हि तत्र संकेताभावाद्वाभिधा नापि गौणी लक्षणा वा मुख्यार्थवाधादिलक्षणाभावात् न हि लक्ष्यं मुख्यम्, नापि तस्य बाधः, न च किञ्चिन्निमित्तमस्ति, नापि तत्र शब्दः स्तलद्वयतिः । न च किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । अथ प्रयोजनेऽपि लक्ष्ये प्रयोजनान्तरमाकाङ्क्षयते तर्हि तत्रापि प्रयोजनान्तराकाङ्क्षायामनवस्था स्यात् । तथा च लाभमिच्छतो मूलक्षतिः । न च प्रयोजनसहितमेव लक्ष्यं लक्षणाया विषय इति वक्तुं शक्यम् । विषयप्रयोजनयोरत्यन्तभेदात् । प्रत्यक्षादेरपि प्रमाणस्य विषयो घटादिः प्रयोजनं त्वर्थाधिगतिः प्राकट्यं संवित्तिर्वा । तदेवं प्रयोजनविशिष्टस्य लक्ष्यस्य गौणिलक्षणयोरविषयत्वात्प्रयोजने व्यञ्जनमेव व्यापारः ॥

तत्र मुख्यशब्दशक्तिव्यङ्ग्यं वस्तु पदे यथा—

‘मुक्तिभुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।

कस्य नानन्दनिस्सन्दं विदधाति सदागमः ॥’

काचित्संकेतदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्या शंसतीति सदागमपदेन प्रकाश्यते । अत्रार्थयोर्वैसदृश्यान्नोपमा ॥

वाक्ये यथा—

‘पन्थिय न एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

उन्नयपओहर पिखिऊण जइ वससि ता वससु ॥’

पीति सिद्ध रूपकध्वनिरेवायम् । स च वाक्यपर्यालोचनयावसीयत इति ॥ अर्थाधिगतिरिति । नैयायिकादीनां प्राकट्य भट्टमते, संवित्तिः प्राभाकरे ॥ मुक्तीति । मुक्तिरभेदव्यापारादपि । भुक्तिः कान्तोपभोगोऽपि । एवान्तः संकेतस्थानमपीति । सतः सुन्दरस्यागमनम्, शोभनं भागमथ ॥ उन्नतपयोधरमिति । उन्नतं नेत्रं प्रेक्ष्ये-

१. ‘पन्थिः नात्र सत्थरमस्ति मनासप्रत्तररथते ग्रामे ।

उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वरति तद्वत् ॥’ [इति च्छाया ।]

१. ‘मिति’ लोचने.

अत्र प्रहरनतुष्टयमप्युपभोगेन गेह निद्रां कर्तुं शक्यते । सर्वे तत्रानि-
दग्धाः । तदुक्ततपयोभरां गामुपभोक्तुं यदि वससि तदास्म्येति व्यङ्ग्ये । तान्य-
बाधेन व्यङ्ग्यस्य स्थितत्वात् । तयोर्नोपमानोपमेयभाव इति नाङ्कारो
व्यङ्ग्यः ॥

यथा च—

‘शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्पासि नरेन्द्र यस्यै त्वम् ।

यत्र प्रसीदसि पुनः स भालुदारोऽनुदारश्च ॥’

अत्र विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुतः इति व्यत्ययेन ध्वन्यते ॥
मुख्यशब्दशक्तिव्यङ्ग्योऽलंकारः पदे यथा—

‘रुधिरविसरप्रसाधितकरवालकरालरुनिरमुजपरिघः ।

शटिति भ्रुकुटिविटकितललाटपट्टो विभासि नृप भीमः ॥’

अत्र भीषणीयस्य भीमसेन उपमानम् ।

वाक्ये यथा—

‘उन्नतः प्रोल्लसद्धारः कालागुरुमलीमसः ।

पयोधरभरस्तस्याः कं न चक्रेऽभिलाषिणम् ॥’

अत्र वाक्यस्यासंबद्धान्तरत्वं मा प्रसाङ्गीदित्यप्राकरणिकप्राकरणिकयो-
रुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इत्यत्रोपमालंकारो व्यङ्ग्यः ॥

यथा वा—

‘अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ।

तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम् ॥’

अत्र शब्दशक्त्या रात्रियोषितोरुपमा व्यङ्ग्या । यद्यपि समुद्दीपितेति
सानन्दमिति चार्थो व्यङ्ग्यस्तथापि न शब्दशक्तिं विनार्थशक्तिरुन्मीलति
इति शब्दशक्तिरेव व्यङ्ग्यिका ॥

त्यर्थः ॥ अशनिर्वज्रमपि । अनुदारोऽनुगतदारोऽपि ॥ प्रोल्लसन् हारो यस्य,
प्रोल्लसन्त्यश्च धारा यस्य । तस्या कामिन्याः, प्रावृषथ ॥ अचन्द्रेति । चन्द्रः कर्पूर-
मपि । समुत्सर्हर्षा । तारकाभ्या कनीनिकाभ्यामपि । श्यामा रात्रिः, कान्ता च ॥

यथा वा—‘मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च, गौर्यो विभवरताश्च, श्यामाः पञ्जरागिण्यश्च, धवलद्विजशुचिवदना मदिरामोदधसनाश्च प्रमदाः ।’ अत्र विरोधालंकारो व्यङ्ग्यः ॥

यथा वा—

‘खं येऽभ्युज्ज्वलयन्ति लूनतमसो ये वा नखोद्धासिनो
ये पुष्पान्ति सरोरुहश्रियमधिक्षिप्ताब्जभासश्च ये ।

ये मूर्धस्ववभासिनः क्षितिभृतां ये चामराणां शिरां-

स्याकामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रिये सन्तु वः ॥’

अत्र व्यतिरेकः ॥ एवमलंकारान्तरेऽप्युदाहार्यम् ॥

गौणशब्दशक्तिव्यङ्ग्यं वस्तु पदे यथा—

‘रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुपाराविलमण्डलः ।

निःश्वासान्ध इवादृशश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥’

अत्रोपसंहृतदृष्टिचूत्तिरन्वशब्दो वाधितमुख्यार्थः पदार्थप्रकाशनाशक्तत्वं नष्टदृष्टिगतं निमित्तीकृत्यादर्शं वर्तमानोऽसाधारणविच्छायित्वानुपयोगित्वा-
दिधर्मजातमसंख्यं प्रयोजनं व्यनक्ति ॥

वाक्ये यथा—

‘या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥’

मातङ्गो हस्ती चण्डालश्च । गौर्यो गौराहयोऽपि । विभवेरता विगतं भवे रतं
यासां ताश्च । पञ्जरागा मणिविशेषाः, पञ्चवच्च रागो विद्यते यासाम् । द्विजा दन्ताः,
विप्राश्च ॥ नखैः करजैः, न गगने च । क्षितिभृतो राजानोऽपि उभये रदिमचरणरूपाः ॥
एवमिति । यथा—‘सैरस मण्डलसद्भाव विमलगुणाणं मित्तसंगमोल्लसिभम् । कमलं
नद्वच्छाय कुणतदोसायरनमोदे ॥’ एतत्केनचिच्चन्द्रमेवोद्दिद्योच्यते । कमलप्रख्यस्य
महापुरुषस्य श्रियं नाशितवन्त कचन श्रीजुष प्रति चाप्रलुतप्रदासा व्यङ्ग्येति ।
निःश्वासान्ध इति । हेमन्तवर्णने पञ्चवत्या रामत्योक्तिरियम् ॥ या निशेति ।
सर्वेषां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां चतुर्दशानामपि भूतानां या निशाख्या मोहजननी
तत्त्वदृष्टिः तस्यां सयनी जागर्ति कथं प्राप्येति । न तु विषयवर्जनमात्रादेव सयनीति

अत्र निशायां जागरितमगम्य रात्रिरागिन्यगमिति न दृष्टि-
देशं प्रत्युपदेशः सिध्यतीति नाभिनयार्थेन नात्यं गमयितुं लोकोत्तर-
तालक्षणेन निमित्तेन तत्त्वदृष्टान्वधानं मिथ्यादृष्टौ तु परानुसृतं भव-
तीति ॥

लक्षकशब्दशक्तिव्यङ्ग्यं वस्तु पदे गथा—

‘स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तनिगतो नेत्रह्रलका घना

वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदगो रामोऽस्मि सर्वं सहे

वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥’

यावत् । यदि वा सर्वभूतनिशायां मोहत्यां मिथ्यादृष्टौ जागर्ति कथमियं हेयेति ।
यस्यां तु मिथ्यादृष्टौ सर्वभूतानि जाग्रति अतिशयेन सुप्रयुद्धरूपाणि सा तस्य रात्रि-
रप्रबोधविषयः । तस्या हि चेष्टायां नास्ती प्रयुद्धः । एवमेव च लोकोत्तराचारव्यवस्थितः
पश्यति च मन्यते च तस्यैवान्तर्वेहिष्करणवृत्तिधरितार्या । अन्यस्तु न पश्यति न
मन्यते इति तत्त्वदृष्टिपरेण भाव्यमिति तात्पर्यम् ॥ स्निग्धेति । स्निग्धया जलसन्ध-
सरसया श्यामलया द्रविडवनितोचितासितवर्णया कान्त्या चारुचित्येन लिप्तमानु-
रितं वियन्नभो यैः । नेत्रह्रलौ जृम्भमाणास्तया चलन्त्यः परभागवशात् प्रहर्षवशाच्च
वलाकाः सितपक्षिविशेषा येषु सत्सु ते एवविधा मेघाः । एव नभस्तावदुरालोकं वर्तते ।
दिशोऽपि दुःसहाः । यतः सूक्ष्मजलोद्गारिणो वाता इति मन्दमन्दत्वमेवामनियतदि-
गागमनं च बहुवचनेन सूचितम् । तर्हि गुहासु क्वचित्प्रविश्यास्यताम्, अत आह—पयो-
दाना ये सुहृदस्तेषु च सत्सु शोभनहृदया मयूरास्तेषामानन्देन हर्षेण कलाः पङ्कजवा-
दिन्यो मधुराः केकाः शब्दविशेषाः । ताश्च सर्वं पयोदरुत्तान्तं स्मारयन्ति स्वयं च
दुःसहा इति भावः । एवमुद्गीर्णविभावोद्बोधितविप्रलम्भः । परस्परविघ्नान्त्वादिते ।
विभावानो च साधारण्यमभिमन्यमान इति एव प्रभृति प्रियतमा हृदये निधायैव
स्वात्मवृत्तान्तं तावदाह—कामं सन्त्विति । दृढमिति सातिशयम् । कठोरहृदय
इति । रामशब्दार्थव्यङ्ग्यविशेषावकाशदानाय कठोरहृदयपदम् । यथा—तद्देहमित्युक्ते-
ऽपि नतमितीति । अन्यथा रामपदं दशरथकुलोद्भवकौशल्यास्नेहपात्रत्ववात्यचरित-
जानकीलाभादिधर्मान्तरपरिणतमर्थं कथं नाम ध्वनेत् । अस्मीति । स एवाहं भवामी-
त्यर्थः । भविष्यतीति क्रियासामान्यम् । तेन किं करिष्यतीत्यर्थः । अथ च भवनमे-
वास्या अस्माभाव्यमिति । उक्तप्रकारेण हृदयनिहिता प्रियां सजलजलधारादीनामुद्गी-
र्णविभावानां साधारणत्वावधारणादिना स्मरणेन वैदेहीति शब्देन कथं भविष्यतीति

अत्र प्रकरणात्तृतीयत्रिकनिर्देशाच्च रामे प्रतिपत्ते रामपदमनुपयुज्यमानं
कठोरहृदय इत्यनेन दर्शितावकाशं पितृमरणसीतावियोगाद्यनेकदुःखभाज-
नत्वं लक्ष्यदसाधारणानि निर्वेदग्लानिमोहादीनि व्यनक्ति ॥

वाक्ये यथा—

‘सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्तयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥’

इदं हि वाक्यमसंभवत्त्वार्थं सत्सादृश्यात्सुलभसमृद्धिसंभारभाजनतां
लक्ष्यञ्छूरकृतविद्यसेवकानां प्राशस्त्यं ध्वनति ॥

अर्थशक्तिमूलं व्यङ्ग्यमाह—

वस्त्वलंकारयोस्तद्व्यञ्जकत्वेऽर्थशक्तिमूलः प्रवन्धेऽपि ।

वस्तुनोऽलंकारस्य च प्रत्येकं वस्त्वलंकारव्यञ्जकत्वेऽर्थशक्तिमूलः स च

विकल्पपरम्परया च प्रत्यक्षीभावितां हृदयस्य स्फुटनोन्मुखो ससंभ्रममाह—हहा हेति ।
देवीति युक्तं तव धैर्यमित्यर्थः ॥ सुवर्णपुष्पामिति । सुवर्णं न तु ताम्रादि
पुष्पाणि प्रतिदिनं प्राद्यानि न तु दीनारादिवत् सकृद्प्राद्यानि । पृथिवीं न तु नगरादि-
मात्रं चिन्वन्ति प्रत्यहं गृहीतसारा कुर्वते । पुरुषा इति । अन्ये त्वकार्यकराः । त्रय
इति न तु चत्वारः । एव शूरः पराक्रमेण दुर्घटकार्यकारी । कृता पर धाराधिरोह
नीता विया तत्त्वावबोधहेतुर्येन । सेवक इति सेवाज्ञ इति वा वक्तव्ये ज्ञानस्यालौकिक-
त्वमनौचित्याद्यगणनादि च ध्वनितुं यस्ये(ध्वे)त्यादि कृतम् । शूरकृतवियवत्सेवाज्ञस्य
निर्गुणस्यापि लाभप्राप्तिरिति त्रयधकाराः । स्वतः सम्भवन्तीति न केवलं भगितिबरोनै-
वाभितिष्णन्नशरीरो यावद्बृहिरप्यौचित्येन सम्भाव्यमानसद्भाव इत्यर्थः । यथा—‘सिंहि-
पिच्छकण्ठकरा जाया वाहस्य गर्विरी भमइ । मुत्ताहलरइअपसाहणार्णे मज्जे सवत्ती-
णम् ॥’ सिद्धिमात्रमारणमेव तदासक्तस्य कृतम् । अन्यास्तु त्वासक्तो हस्तिनोऽप्यनार-
यत् इति बहुवचनेनोक्तमुत्तमं सौभाग्यम् । रचितानि विविधभट्टीभिः प्रसाधनानि
इति तासां सम्भोगव्यभिभावात् तद्विरचनशिल्पकौशलमेव परमिति सौभाग्यातिशय
इति दर्शितम् । गर्वश्च दास्याविवेकादिनापि भवतीति नात्र खोक्तिसद्भावः शङ्क्यः ।
एष चाप्यो यथा यथा वर्ण्यते तथा तथा सौभाग्यातिशयं व्याधवन्ना द्योतयति ॥

१. ‘सिद्धिपिच्छवर्णपूरा जाया व्याधस्य गर्विणी भ्रमति ।

मुत्ताफलरचितप्रसाधनानां मध्ये सपञ्जीनाम् ॥’ [इति च्छाया]

तत्र वस्तुनो वस्तुव्यञ्जकत्वं पदे यथा—

‘तं ताण सिरिसहोयररयणाहरणम्मि हिययमिक्करसम् ।

विम्बाहरे पियाणं निवेसियं कुसुमवाणेन ॥’

अत्र कुसुमवाणेनेति पदं कामदेवस्य मृदूपायसौन्दर्यं प्रकाशयति ॥

वाक्ये यथा—

‘तापी नेयं नियतमथ वा तानि नैतानि नूनं

तीराण्यस्याः सविधविचलद्वीचिवाचालितानि ।

अन्यो वाहं किमथ न हि तद्वारिवेष्टद्वलाकं

यत्तत्पत्नीपतिदुहितरि स्नातुमभ्यागतायाम् ॥’

अत्र वाक्यार्थेन वस्तुमात्ररूपेणाभिलषणीयजनकृतमेव भावानां हृद्यत्वं न स्वत इत्येतद्वस्तु व्यज्यते ॥

वस्तुनोऽलंकारव्यञ्जकत्वं पदे यथा—

‘वीराण रमइ धुसिणारुणम्मि न तहा पियाधणुत्थङ्गे ।

दिट्ठी रिउगयकुम्भत्थलम्मि जह वलहसिन्दूरे ॥’

अत्र धी(वी)राणामिति पदार्थो वस्तुमात्ररूपः कुचयोः कुम्भस्थलस्य चोपमालंकारं ध्वनति ॥

एव हि भेदपरिकल्पने शिष्यव्यामोह एव संपद्यत इत्यर्थः ॥ तं ताणेति । तेषाम-
सुराणां पातालवासिनां चैः पुनः पुनरिन्द्रविमर्दनादि किं किं न कृतम् तदृदयमिति
चेभ्यस्तेभ्योऽतिदुःखकरेभ्योऽप्यकम्पनीयव्यवसायम् । तद्य श्रीसहोदराणामत एवादि-
र्षान्नोत्कर्षाणमित्यर्थः । तेषां रत्नानामासमन्ताद्वरणे एकरस तत्परम् चट्टदय तत्कु-
सुमवाणेन सुकुमारतरोपवरणसम्भारेणापि प्रियाणां विम्बाधरे निवेशितम् । तदव-
लोकनपरिचुम्बनदर्शनमात्रकृतकुल्यताभिमानयोगित्वेन कामदेवेन कृतम् तेषां हृदयं
चरत्यन्तविजिगीषाज्वलनजाज्वल्यमानमभूदिति यावत् ॥ वस्तुनोऽलंकारव्यञ्जक-
त्वमिति । वस्तुना उपमादिरत्नकारो व्यज्यत इत्यर्थः । तत्रोपमाध्वनि ‘वीराण-’

१. ‘ततेषां श्रीसहोदररत्नाद्वरणे हृदयमेकरसम् ।

विम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं सुकुमवाणेन ॥’ [इति चट्टया]

२. ‘वीराणां रमते धुत्पारणे न तथा प्रियातन्नेन ।

रती रिपुगजकुम्भस्थते यथा वलहसिन्दूरे ॥’ [इति चट्टया]

इत्यादिना दर्शितः । अर्थान्तरन्यासध्वनिः पदे यथा—‘हि’अर्धद्वियमत्रं सुख
अणरुद्धमुहं पि म पसायन्त । अवरुद्धस्स वि णं हुं टे बहुजाणयं रुसितं सकम् ॥’ हृदये
स्थितो न तु वहिः प्रकटितो मन्युर्यथा । अत एवाप्रदर्शितरोपमुखीमपि मां प्रसाद-
यन् । हे बहुज्ञ, अपराद्धस्यापि तव खलु न रोपकरणं शक्यम् । अत्र बहुज्ञेत्यामन्त्र-
णार्थो विशिष्ये पर्यवसितः । अनन्तरं तु तदर्थपर्यालोचनबलादस्मान्मान्यरूपं समर्थकं
प्रतीयते तदेव चमत्कारकारि । तथा हि । खण्डिता सती वैदग्ध्यानुनीता तं प्रत्यक्षेण
दर्शयन्ती इत्यमाह । यः कश्चिद्बहुज्ञो धूर्तः स एवं सापराधोऽपि स्वापराधावकाश-
मवच्छादयतीति मा त्वमात्मनि बहुमानं मिथ्या ग्रहीरिति । उत्प्रेक्षाध्वनिर्यथा—
‘चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्छितः । मूर्च्छयत्येव पथिकान्मघौ मलयमारुतः ॥’
अत्र हि मघौ मलयमारुतस्य पथिकमूर्च्छाकारणत्वं मनमथोन्माथदायित्वेनैव । तच्च च-
न्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्छितत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा साक्षादनुक्तापि वाक्यार्थसा-
मर्थ्यादवसीयते । न चैवंविधे विषये इवादिशब्दप्रयोगमन्तरेणासंबद्धतैवेति शक्यं वक्तुम्,
गमकत्वात् । अन्यत्रापि तदप्रयोगे तदर्थावगतिदर्शनात् । यथा—‘ईसांकलुसस्स
वि तुहं मुहस्स नणु एस पुण्णिमायदो । अज्ज सरिस्सत्तण पाविज्जण अद्दि विव्व न
माइ ॥’ ईर्ष्यांकलुपितस्यापि ईषदरुणच्छायाकस्य । यदि तुं प्रसन्नस्य मुखस्य साद-
श्यमुद्बहेत्सर्वदा तर्कि कुर्यात् त्वन्मुखं तु चन्द्रीभवतीति मनोरथानामप्यपयमिदमि-
त्यपिशब्दस्याभिप्रायः । अङ्गे न स्वदेहे न माति दश दिशः पूरयति यतोऽयेयता
कालेन एक दिवसमात्रमित्यर्थः । अत्र पूर्णचन्द्रेण दिशा पूरणं स्वरससिद्धमेवमुत्प्रे-
क्ष्यते । यदि च ननुशब्देन वितर्कसुरेक्षारूपमात्रक्षणेनासंबद्धता पराकृतेति संभाव्यते
तदेवमत्रोदाहरणं यथा—‘त्रासाकुलः परिपतन्परितो निकेतान्पुभिर्न कैश्चिदपि
धन्विभिरन्वबन्धि । तस्थौ तथापि न मृगः क्वचिद्गन्नाभिराकर्णपूर्णनयनेषुहृतेक्ष-
णश्रीः ॥’ परितः सर्वतो निकेतान्परिपतन्नक्रामन्न कैश्चिदपि चापपाणिभिरसी मृगोऽनु-
चक्षस्तथापि न क्वचित्तस्थौ त्रासचापलयोगात् स्वामाविकादेव तत्र चोत्प्रेक्षा ध्वन्यते ।
अङ्गनाभिराकर्णपूर्णनेत्रशरैर्हता ईक्षणश्रीः सर्वस्वमृता अस्य यतः अतो न तस्थौ ।
नन्वेतदप्यसंबद्धमस्तु । न । शब्दार्थव्यवहारे प्रसिद्धिरेव प्रमाणम् ॥ दीपकध्वनि-
र्यथा—‘मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा । वज्रमिन्द्रकरविप्रसृतं

१. ‘हृदयस्थापितमन्युमपरोपमुखीमपि मां प्रसादयन् ।

अपराद्धस्यापि न खलु ते बहुज्ञं रोपितुं शक्यम् ॥’ [इति च्छाया]

२. ‘हि’अर्धद्वियमण्यु अवरुण्णमुहं’ ध्वन्यालोके पाठः. ३. ‘ण’ ध्वन्यालोके.

४. ‘सामर्थ्यं’ लोचने. ५. ‘सा हि’ लोचने.

६. ‘ईर्ष्यांकलुपितस्यापि तव मुखस्य मन्येष पूर्णमाचन्द्रः ।

अथ मृदुतात्वं प्राप्याह दश न माति ॥’ [इति च्छाया]

७. ‘त्वप्रस’ लोचने.

वाक्ये यथा—

‘पुत्रक्षयेन्धनघनप्रविजृम्भमाण-

स्नेहोत्थशोकविपमज्वलनाभितप्तः ।

प्रालेयशीतलममस्त स बाह्यवहि-

महाय देहमथ संविदधे सरित्सात् ॥’

अत्र विशिष्टः पुत्रक्षयोपतप्तोऽग्निं प्रविष्टो न तेन दग्ध इत्ययं वाक्यार्थो वस्तुत्वभावः शोकस्य बाह्यवह्नेराधिक्यमिति व्यतिरेकालंकारं ध्वनति ॥

वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ॥’ इति । अत्र मा बाधिष्टेति गोप्यमानादेव दीपकादत्यन्तस्नेहास्पदत्वप्रतिपत्त्या चारुत्वनिष्पत्तिः ॥ अप्रस्तुतप्रशसाध्वनिर्यथा— ‘डुण्डुण्णन्तो मरिहिंसि-’ इति । प्रियतमेन साकमुयाने विहरन्ती काचिन्नायिका भ्रमर-मेवमाहेति । भृङ्गस्याभिधाय प्रस्तुतत्वमेव । न चामन्त्रणादप्रस्तुतत्वगतिः प्रत्युतामन्त्रण तस्या मौग्ध्यविजृम्भितमित्यभिधाय तावन्नात्राप्रस्तुतप्रशसा । समाप्तायां पुनरभिधायं वाच्यार्थसौन्दर्यबलादन्यापदेशता ध्वन्यते । यत्र स्वसौभाग्याभिमानपूर्णा सुकुमारपरि-मलमालतीकुसुमसदृशी मुग्धकुलवधूनिर्व्याजप्रेमपरतया कृतकवैदग्ध्यलब्धप्रसिद्धयति-शयानि शम्भलीकष्टकव्याप्तानि दूरानोदकेतकीवनस्थानीयानि वेद्याकुलानि इतथा-मुतथ चञ्चूर्यमाण प्रियतममुपालभते ॥ अपह्नुतिध्वनिर्यथा—‘यत्कालागुरुपत्रभङ्ग-रचनावासैकसारायिते गौराङ्गीकुचकुम्भभूरिभुग्गाभोगे सुधाधामनि । विच्छेदानलदीपि-तोत्कचनिताचेतोधिवासोद्भव सताप विनिनीपुरेण विततैरङ्गैर्नताङ्गः स्तरः ॥’ अत्र चन्द्रमण्डलमध्यवर्तिनो लक्ष्मणो वियोगाभिपरिचितवनिताहृदयोदितप्लोपमलीमसच्छ-विमन्मधाकारतयापहवो ध्वन्यते । अत्रैव ससंदेहध्वनिः । यतः चन्द्रवर्तिनोऽस्तस्य नामापि न गृहीतम् । अपि तु गौराङ्गीस्तनाभोगस्थानीये चन्द्रमसि कालागुरुपत्रभङ्गवि-च्छित्यास्पदत्वेन यच्छाखामुत्कृष्टतामावरतीति तत्र जानीमः किमेतद्वस्त्विति ससंदेहो ध्वन्यते ॥ पूर्वमनङ्गीकृतप्रणयामनुतप्ता प्रणयिविरहोत्कण्ठिता बलभागमनप्रतीक्षापर-त्वेन कृतप्रसाधनादिविधेयतया वासकसजीभूता पूर्णचन्द्रोदयावसरे दूतीमुखेनानीतः प्रियतमस्त्वदीयकुचकलशान्यत्कालगुरुपत्रभङ्गरचना मन्मथोद्दीपनकारिणीति चाटुक कुर्वाणश्चन्द्रवर्तिनी च कुबलयदलस्यामला कान्तिरेवनेव करोतीति निदर्शनाध्वनिरपि ॥ त्वदीयकुचकलशशोभा मृगादशोभा च सह मदनमुद्दीपयते इति सहोक्तिध्वनिरपि ॥ ‘त्वत्कुचसदृशश्चन्द्रसमस्त्वत्कुचाभोगः’ इति प्रतीतेरपमाध्वनिरपि ॥ एवमन्येऽप्यत्र प्रभेदाः शक्योत्प्रेक्षा । मराकविवाचोऽस्याः कामधेनुत्वात् । यत —‘हेलापि कस्यचि-

तत्रार्थशक्तिमूलो व्यङ्ग्यो रसः पदे यथा—

‘उत्कम्पिनी भयपरिस्वललितांशुकान्ता

ते लोचने परिभृशं कुपिते वहन्ती ।

तीक्ष्णेन दारुणतया सहसैव दग्धा

धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षितासि ॥’

अत्र ते इति पदेन स्मारितानामनुभवैकगोचराणां सातिशयविभ्रमाणां शोकव्यञ्जकत्वम् ॥

चारिचयोजनोचितस्थाधिप्रतिपत्तिकत्व प्रतिपत्तुः स्थाप्यंशचर्वणाप्रयुक्त एवास्वादप्रकर्ष इति । उदाहरणानि चैतद्वक्षणाप्रस्तावे दर्शयिष्यन्ते ॥ उत्कम्पिनीति । अत्र हि ते इति पदं रसमयत्वेन स्फुटमेवावभासते सहृदयानाम् । तथा हि—वासवदत्तादाहाकर्ण-
नप्रबुद्धशोकिर्भरस्य वत्सराजस्येदं परिदेवितवचनम् । तत्र च शोको नाभेष्टजनविना-
शप्रभव इति तस्यास्य जनस्य ये भ्रूक्षेपकटाक्षादयः पूर्वं रतिविभावतामवलम्बन्ते स्म
त एवात्यन्तविनष्टाः सन्त इदानीं स्मृतिगोचरतया निरपेक्षत्वभावप्रमाण करुणमुद्दीपय-
न्तीति स्थिते । ते लोचने इति तच्छब्दस्तल्लोचनगतस्वसवेद्याव्यपदेश्यानन्तगुणगणस-
रणाकारयोक्तो रसस्यासाधारणनिमित्तता प्राप्तः । तेन यत्किञ्चिच्चोदितं परिहृतं च
तन्मिथैव । तथा हि । चोद्यम्—प्रक्रान्तपरामर्षकस्य तच्छब्दस्य कथमियति व्या-
पारः । उत्तरम्—रसाविष्टोऽत्र परानृष्टेति । तदुभयमनुत्था[प]नोपहतम् । यत्र एतु-
द्दिश्यमानधर्मान्तरसाहित्ययोग्यधर्मयोगित्वं वस्तुनो यच्छब्देनाभिधाय तदुद्दिस्थध-
र्मान्तरसाहित्यं तच्छब्देन निर्वाह्यते । तत्र पूर्वप्रक्रान्तपरामर्शकत्व तच्छब्दस्य । यत्र
तु निमित्तोपनतस्मरणविशेषाकारसूचकत्व स घट इत्यादौ तत्र का परामर्शकयेति ॥
उत्कम्पिनीत्यादिना तदीयभयानुभावोप्रेक्षण मया अनिर्वाहितप्रतीकारमिति शोका-
वेगस्य विभावतेति सातिशयविभ्रमैकायतनरूपे अपि लोचने विधुरे कादिशीकृतया
निर्लक्ष्ये क्षिपन्ती क क्राता क्वासौ चार्यपुत्र इति तयोर्लोचनयोस्तादृशी चावस्थेति
सुतरा शोकोद्दीपनम् । तीक्ष्णेनेति । तस्याय स्वभाव एव किं कुरुता तथापि च
धूनेनान्धोक्तो द्रष्टुमसमर्थ इति, न तु सविवेकस्येदृशानुचितकारित्व सभाव्यत इति
स्मर्यमाण तदीयं सौन्दर्यमिदानीं सातिशयशोकावेशविभावतां प्राप्त इति वेशब्दे सति
सर्वोऽयमर्थो निर्व्यूट । यथा वा—‘क्षगिति कनकचित्रे तत्र दृष्टे कुरद्दे रभसविक्र-

१. ‘निरपेक्षभावत्वप्राण’ लोचने. २. ‘स्थितम्’ स्यात्. ३. ‘वेनचिद्’ लोचने

त्याद्यन्ते यथा—

‘मा पन्थं रुन्धीओ अवेहि बालय अहोसि अहिरीओ ।

अम्हे अणिरिकाओ सुन्नघरं रक्खियव्वं णो ॥’

अत्रापेहीति त्याद्यन्तत्वं तावदप्रौढो लोकमध्ये यदेवं प्रकाशयसि
अस्ति तु संकेतस्थानं शून्यं गृहं तत्रैवागन्तव्यमिति ध्वनति ॥

पदैकदेशोऽपि पदं यथा—

‘तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैर्नीतितः कान्तया मे

यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्भ्यः ।’

अत्र तालैरिति बहुवचनमनेकभङ्गिवैदग्ध्यं ख्यापयद्विप्रलम्भमुदीपयति ॥

‘लिखन्नास्ते भूमिं बहिरचनतः प्राणदयितो

निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः ।

परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकै-

स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥’

अत्र न लिखतीत्यपि तु प्रसादपर्यन्तमास्ते इति न त्वासित इति ।
भूमिमिति न तु भूमाविति । न हि बुद्धिपूर्वकं किंचिल्लिखतीति स्यादि-
त्यादिविभक्तीना व्यञ्जकत्वम् ॥

‘अस्म(ण्ण)त्थ वच्च बालय अण्हा इति किसमलेहसि एअम् ॥

हो जायाभीरुयाण तीत्थं विय न होई ॥’

अत्र जायातो ये भीरवस्तेषामेतत्स्थानमिति दूरापेतः संबन्ध इत्यनेन

गितास्ते दृष्टिपाताः प्रियायाः । पवनविलुलितानामुत्पलानां पलाशप्रकरमिव किरन्तः
स्मर्यमाणा दहन्ति ॥’ इति ॥ अणिरिकाओ इति । परतन्त्रा इति ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते निवेके प्रथमोऽध्यायः ।

१. ‘मा पन्थान दन अपेहि बालक अहो अणि अहीकः ।

वय परतन्त्राः शून्यगृह रक्षणीमम्माकम् ॥’

२. ‘अन्यत्र अत्र बाला प्रार्थनालोभयस्येनत् ।

ओ जायाभीरुकाणा तीर्थगत न भवति ॥’

संबन्धेनैवेर्ष्यातिशयः प्रच्छन्नकामिन्याभिव्यक्तः । जायाभीरुकाणामित्यत्र तद्धितस्यापि व्यञ्जकत्वम् । ये ह्यरसज्ञा धर्मपत्नीषु प्रेमपरतन्त्रास्तेभ्यः कोऽन्यो जगति कुत्सितः स्यादिति कप्रत्ययोऽवज्ञातिशयद्योतकः ॥

‘अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्ररम्यैः ॥’

अत्र चकारौ निपातावेवमाहतुः । गण्डस्योपरि स्फोटवद्विप्रयोगश्च वर्षासमयश्च समुपनतमेतद्वयमलं प्राणहरणायेति । अत एव रम्यपदेन सुतरामुद्दीपनविभावत्वमुक्तम् ॥

‘प्रसिग्धाः क्वचिदिद्भुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः’ अत्र प्र इत्युपसर्ग इद्भुदीफलानां सरसत्वमाचक्षाण आश्रमस्य सौन्दर्यातिशयं ध्वनति ॥

अनेकस्य निपातस्योपसर्गस्य चैकत्र पदे यः प्रयोगः सोऽपि रसव्यक्त्यर्थः । यदाह—‘अहो वतासि स्पृहणीयवीर्यः’ अत्राहो वतेत्यनेन श्लाघातिशयो ध्वन्यते ॥

‘मनुप्यवृत्त्या समुपाचरन्तं स्वबुद्धिसामान्यकृतानुमानाः ।

योगीश्वरैरप्यसुबोधमीशं त्वां बोद्धुमिच्छन्त्यबुधाः स्वतर्कैः ॥’

अत्र सम्यग्भूतमुपांशु कृत्वा आसमन्ताच्चरन्तमित्यनेन लोकानुजिघृक्षातिशयस्तत्तदाचरतः परमेश्वरस्य ध्वन्यते ॥

‘रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत्’ इति । अत्र शंकरधनुर्भङ्गश्रवणात्प्रकुपितस्य भार्गवस्योक्त्या आसीदित्यतीतकालनिर्देशाद्वाशरथेः कथाशेषत्वं व्यज्यते ॥

यथा च प्रत्ययांशस्य द्योतकत्वं तथा प्रकृत्यंशस्यापि यथा—

‘तद्देहं नतमिच्छि मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिव’

सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटा ।

स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योषिता-

माश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियती भूमि परा प्रापितः ॥’

अत्र दिवसार्थेनात्यन्तासंभाव्यमानतास्यार्थस्य ध्वन्यते । तदिति प्र-
कृत्यंशश्चात्र नतमितीत्येतत्प्रकृत्यंशसहायः समन्तामङ्गलभूतां मूर्धिकाद्या-
कीर्णतां ध्वनति । एवं सा धेनुरित्यादावपि योज्यम् ॥

तथा—

‘रङ्गैकैलिहिवनिअसणकरकिसलयरुद्धनयणजुअलस्म ।

रुद्धस्य तद्वनयणं पव्वइपरिचुन्विअं जयइ ॥’

अत्र जयतीति न तु गोमते इत्यादि । समानेऽपि हि स्थगनव्यापार-
लोकेऽन्तरेणैव रूपेणास्य पिधानमिति तदेवोत्कृष्टमिति व्यज्यते ॥

भावादीनां पदप्रकाशत्वेऽधिकं न वैचित्र्यमिति न तदुदाह्रियते ।
वाक्यस्य रसादिव्यञ्जकत्वं रसादिलक्षणे एवोदाहरिष्यते । प्रवचने च
नाटकादावर्थशक्तिमूला रमव्यक्तिः प्रतीतैव । वर्णरचनयोस्तु साक्षा-
न्माधुर्यादिगुणव्यञ्जकत्वमेव । तद्वारेण तु रसे उपयोग इति गुणप्रकरणे
एव वक्ष्यते इतीह नोक्ते ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंज्ञस्योपज्ञ-
काव्यानुशासनवृत्तां प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

रसलक्षणमाह—

विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्तः स्थायी भावो रमः ।

वागाद्यभिनयमहिताः स्थायिव्यभिचारिलक्षणाश्चित्तवृत्तयो विभाव्यन्ते
विशिष्टतया जायन्ते यैर्मैविंभावः काव्यनाट्यशान्त्रप्रमिद्वैगलन्यनोदीपन-
म्यभाविर्ललनोद्यानादिभिः, स्थायिव्यभिचारिलक्षणं चित्तवृत्तिविशेषं मामा-
त्रिकृज्जोऽनुभवन्ननुभाव्यते साक्षान्कार्यते यैर्मैरनुभावः कटाक्षमुजोद्धे-

विभावैरिति । यदाह मुनिः—‘यद्योऽयां विभाव्यन्ते वागाद्यभिनयमहिताः ।
ध्वनेन कम्मधेनाय विभाव उद सञ्जितः ॥’ अनुभावैरिति । ‘वागाद्यभिनयमहिताः’

पादिभिः, विविधमाभिमुख्येन चरणशीलैर्व्यभिचारिभिर्धृतिस्मृतिप्रभृतिभिः, स्थायिभावानुमापकत्वेन लोके कारणकार्यसहचारिशब्दव्यपदेश्यैर्ममैवैते परस्यैवैते न ममैते न परस्यैते इति संबन्धिविशेषस्वीकारपरिहारनियमान-
वसायात्साधारण्येन प्रतीतेरभिव्यक्तः सामाजिकाना वासनारूपेण स्थितः
स्थायी रत्यादिको भावो नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायव-
लात् सहृदयहृदयसंवादभाजा साधारण्येन गोचरीक्रियमाणश्चर्यमाणतै-
कप्राणो विभावादिभावनावधिरलौकिकचमत्कारकारितया परब्रह्मास्वाद-
सोदरो निमीलितनयनैः कविसहृदयै रस्यमानः स्वसवेदनसिद्धो रसः ॥

स्वादर्थो विभाव्यते । वागलोपाङ्गसुसुक्तस्त्वनुभाव इति स्मृतं ॥' रस इति । तथा च
भरतमुनिः—'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति । तत्र भट्टलो-
हृदृत्तावदेव व्याचक्षे—विभावादिभिः संयोगोऽर्थास्थायिन ततो रसनिष्पत्तिः ।
तत्र विभावश्चित्तवृत्तेः स्थाय्यात्मिकाया उत्पत्तेः कारणम् । अनुभावाश्च न रसजन्या
अत्र विवक्ष्यन्ते तेषां रसकारणत्वेन गणनानर्हत्वाद् अपि तु भावानामेव । (ये' तु भा-
वानामेव) येऽनुभावा व्यभिचारिण्य [ते] चित्तवृत्त्यात्मकत्वाद् यद्यपि न सहभाविन
स्थायिना, तथापि वासनात्मतेह विवक्षिता । तेन स्थाय्येव विभावानुभावादिभिरुप-
चितो रसः । स्थायी त्वनुपचितः । स चोभयोरपि मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकायेऽनु-
कर्तारि च नटे रामादिरुपतानुसंधानबलादिति ॥ तथा चाह दण्डी—'रतिः शृङ्गारता
याता रुपबाहुल्ययोगतः । आरुह्य च परा कोटिं कोपो रौद्रत्वमागतः ॥' अयं भावः—
विभावैर्जनितोऽनुभावः प्रतीतिपद नीतो व्यभिचारिभिरुपचितो मुख्यवृत्त्यानुकरणीये
रामे तद्रूपतानुसंधानादनुकर्तारि प्रतीयमानः स्थायी रस इति ॥ एतन्नेति शकुनः ।
तथा हि—विभावाद्ययोगे स्थायिनोऽवगमो नोपपद्यते अवगमकस्याभावात् । न हि
धूनं विना धराधरान्तं स्तो बहिरवगम्यते । अपि च यथा स्वयनुत्पादिता विभावं,
सूचिताश्चानुभावैः पोषणुपनीताश्च व्यभिचारिभिः संयोगाद्रसीभवन्ति स्थायिनः ।
तदा स्थायिनामेव भावानामुद्देशो रक्षणं चादावभिधानु युक्तं स कस्तारं कुतम् ।
आर्यं हि रसानामुद्देशरूपे अभिहिते कस्याच रसानां विभावानुभावाद्योक्तत्वा तानेव
स्थायिना पुनराह ॥ तथा हि रसान्प्रतिपद रक्ष्यन्मुनिर्वक्ष्यति—'अथ दीरो नानो-
त्तमप्रवृत्तिरस्तात्त्वम् । स चास्मोराभ्यवसायन्यविनयवत्पराक्रमराक्षिप्रतापप्रभाव-
दिभिर्विभावैरुपपद्यते' इति । पुनश्च स्थायिभावानुभावे तु—'उत्साहो नानोत्तमप्रवृत्तिः ।
स चाविशदशक्तिर्सान्दर्यादिभिर्विभावैरुपपद्यते' इति । एवमभिगर्था एवेते । विभावा

रसलक्षणे विनिरत उक्ताः, भावानुवादे लेखनः प्रदर्शिताः । न चोत्पत्ता पदार्थेन कारणमभिधाय पुण्यता पुनस्तदुत्पत्तिकारणमभिधानव्यम, वैयर्थ्यापत्तेः । किं च— अनुपचितावस्थ स्थायी भावः, उपचितावस्थो रम इत्युच्यमाने एवैकस्य व्याप्तिरे मन्दतममन्दतरमन्दमध्येत्यादिविशेषापेक्षया आनन्त्यापत्तिः । एवं रसस्यापि तद्वत् तीव्रतरतीव्रतमादिभिरसह्यत्वं प्रपद्यते । अयोपचयकाष्टां प्राप्त एव रस उच्यते, तर्हि 'स्मितमवहसितं विहसितमुपहसितं चापहसितमतिहसितम्' इति षोडशं हास्यरसस्य कथं भवेत् । अन्यच्च उत्तरोत्तरप्रकर्षतारतम्यवगेन 'प्रथमे त्वमित्यस्याद्वितीये त्वयंचिन्तनम् । अनुस्मृतिस्मृतीये च चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥ उद्वेगः पञ्चमे ज्ञेयो विलापः षष्ठ उच्यते । उन्मादः सप्तमे ज्ञेयो भवेद्याधिरयादमे । नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरण भवेत् ॥' इति दशावस्थः कानोऽभिहितः । तत्रापि प्रत्यक्षमुत्तरोत्तरप्रकर्षतारतम्यसमवात्कामावस्थानु दृष्टावसंख्याताः शृङ्गाररतिमावाद्यः प्रसङ्गेयुः । अपरं च प्रागवस्थामावः स्थायी, रसीभवति तु क्रमेणोपचित इत्यत्रापि विपर्ययो दृश्यते । यतः—इष्टजनवियोगाद्विमावादुत्पन्नो महान् शोकः क्रमेणोपशान्त्यति । न तु दार्ढ्यमुपैति । ओघोत्साहरतीनां च निजनिजकारणबलादुद्भूतानामपि कान्दशादर्पस्थेय सेवाविपर्ययेऽपचयोऽवलोक्यते । तस्मान्न भावपूर्वकत्वं रसस्य । अने तु तद्विपर्यय एव । उक्तं हि मुनिना—'रसपूर्वकत्वं भावानाम्, भावपूर्वकत्वं रसस्य, विषयविशेषापेक्षया प्रयोगे ह्यनुकर्तरि रसानास्वादयताननुकार्ये भावप्रतीतिरस्यवते' इति । प्रथमपक्षस्योन्यानम् । लोके तु भावदर्शनात्तत्त्वरूपरसनिधत्तिरिति । तन्मादन्यथा व्याख्यायते हेतुभिर्विमावाद्यैः कार्यैश्चानुभावात्मभिः सहचारैरूपैश्च व्यभिचारिभिः प्रयत्नाजिततया कृत्रिमैरपि तथानभिमन्यमानैः सयोगाद्व्यगमकमावह्यादनुनीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यबलात्कषायफलचर्वणपरपुरुषदर्शनप्रभवमुत्तमप्रसेककलनाकल्पना रसनीयस्वरूपतयान्वानुनीयमानविलक्षणः स्थायित्वेन संभावमानो रसादिभावो नटेऽत्यन्ताविद्यमानोऽपि सामाजिकजनतास्वाद्यनानो सुखरामादिगनस्थाद्यनुकरणरूपोऽनुकरणरूपत्वादेव च नामान्तरेण व्यपदिष्टो रसः । 'जेवं मनाहेषु सुधारसच्छया सुपूरकपूरशलाकिका इवो । मनोरथधर्मिनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता ॥' 'दैवादहमथ तया चपलायतनेत्रया विद्युक्तश्च । अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम् ॥' इत्यादी हि विभावाः काव्यबलादनुसंधेयाः, अनुभावाः सिद्धाव, व्यभिचारिणः कृत्रिमनिजानुभावार्जनबलात् । स्थायी तु काव्यबलादपि नानुसंधेयः ॥ 'रति शोकः' इत्यादयो हि शब्दा रसादिकमभिधेयौक्यवन्त्यभिधानत्वेन, न तु वाचिकाभिनयरूपतयावगमयन्ति । न हि वागेव वाचिकमपि तु तया निरुतमन्तिरिवाहिकम् । तेन—'विमृष्टात्माप्यगाधोऽपि दुरन्तोऽपि महानपि । वाद्वेनेव जरयिः शोकः क्रोधेन पीयते ॥' इति । तथा—'शोकेन कृतस्त्रया स्थितो येन क्रन्दः' । हृद-

तस्मान्नभर्तासिद्धिमुन्मत्तमने मर्तिः ॥' एतेनमात्रे न शोभेऽभिनेयोऽपि राभि-
 पेन । 'भाति पतिर्गो निनन्त्यान्त्या प्राप्तामुगीकरकणोप । होमोऽम इव कर-
 तत्तरमात्रे मे वपुषि ॥' इत्यनेन तु वाक्येन स्वार्थमभिधत्ता उदयनगत सुरा-
 त्मारणिगाभिभावोऽभिनीयते न तूच्यते । अवगमनाशक्तिवगमनं गानक्यादन्त्या ।
 एत एव स्वायि (दिग्ग) (?) पद सूत्रे भिन्नविभक्तिकमपि मुनिना नोपात्तम् । तेन
 रत्निरनुत्तिष्माण शृङ्गार इति । अर्थकिरापि मिथ्याज्ञानादृता । यथोच्यते—'मणिप्र-
 दीपपभयोर्मणिमुल्लयाभिधानतोः । मिथ्याज्ञानविशेषेऽपि विशेषोऽर्थविद्या प्रति ॥'
 इति । न चात्र नर्तक एव सुरीति प्रतिपत्तिः, नाप्ययमेव राम इति, न नाप्ययं न
 सुरीति, नापि राम स्नाह्वा न वागमिनि, न चापि तत्पदस्य इति । किं तु सन्त्य-
 त्प्रियासशयगादृशप्रतीतिभ्यो वितक्षणा चित्रतुरगादिन्यायेन च 'सुरी राम' असा-
 यगमिति प्रतीतिरस्तीति ॥ यदाह—'प्रतिभाति न सदेहो न तत्त्वं न विपर्यय' । धीर-
 सावयमित्यस्ति नासावेवायमित्यपि ॥ विरुद्धबुद्धयसम्भेदादविवेचितविप्रवः । युचया
 पर्यनुबुज्येत स्फुरतनुभव कया ॥' इति, तदिदमप्यन्तस्तत्त्वज्ञान विमर्दक्षममिति
 भट्टतोतः । तथा हि—अनुकरणरूपो रस इति यदुच्यते तर्हि सामाजिकप्रतीत्यभि-
 प्रायेण, उत नटाभिप्रायेण, किं वा वस्तुश्रुतविवेकव्याख्यातृबुद्धिसिखलनेन । यथाहु-
 र्व्याख्यातारः सत्येव विवेचयन्तीति । अथ भरतमुनिवचनानुसारेण तत्रायः पक्षोऽस-
 गतः । किंचिद्धि प्रमाणेनोपलब्ध तदनुकरणमिति शक्य वक्तुम् । यथा—एवमसौ
 सुरा पिपतीति सुरापानानुकरणत्वेन पयःपान प्रत्यक्षावलोकित प्रतिभाति । इह च
 नटगत किं तदुपलब्ध स इत्यनुकरणतया भातीति चिन्त्यम् । तच्छरीर तन्निष्ठ प्र-
 तीर्त्तैर्षकादिरोमानागद्वदिकादिभुजाक्षेपचलनप्रभृतिभूक्षेपकटाक्षादिकं च न रतेश्चित्त-
 श्रुतिरूपाया अनुकारत्वेन कस्यचित्प्रतिभाति । जडत्वेन भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वेन भिन्ना-
 धिकरणत्वेन ततोऽतिवैलक्षण्यात् । मुख्यावलोकने च तदनुकरणप्रतिभासो न च रामर-
 तिसुपलब्धपूर्विक केचित् ॥ एतेन रामानुकारी नट इत्यपि निरस्तः प्रवादः ॥ अथ
 नटगता चित्तश्रुतिरेव प्रतिपन्ना सती रत्यनुकार शृङ्गार इत्युच्यते । तत्रापि किमा-
 त्मकत्वेन सा प्रतीयते इति चिन्त्यम् ॥ ननु प्रमदादिभिः कारणै कटाक्षादिभिः कार्यै-
 र्भूत्यादिभिश्च सहचारिभिर्लिङ्गभूतैर्या लैकिनी कार्यरूपा कारणरूपा सहचारिरूपा च
 चित्तश्रुतिः प्रतीतियोग्या तदात्मकत्वेन सा नटचित्तश्रुति प्रतिभाति । तर्हि रत्या-
 दिकारणैव सा प्रतिपद्येति दूरे रत्यनुकरणतावाचोयुक्तिः ॥ ननु ते विभावादयोऽनु
 कार्ये पारमार्थिका इह त्वनुकर्तारि न तथेति विशेष । अस्त्येवम्, किं तु ते विभावा-
 दयोऽनन्तकारणानन्तकार्यानन्तसहचररूपा अपि काव्यशिक्षादिवलोपकल्पिता, कृ-
 त्रिमाः सन्तः किं कृत्रिमत्वेन सामाजिकैर्गृह्यन्ते, न वा । यदि गृह्यन्ते, तदा तैः कथ
 रतेरवगतिः । नन्वत एव प्रतीयमान रत्यनुकरण मुग्धबुद्धेः कारणान्तरप्रभवे हि

कार्ये समिञ्जनेन तथा ज्ञाते यन्मन्त्रस्यानुमान तावन्मन्त्र । यमसिद्धिर्न न तर्था
 प्रसिद्धस्य कारणस्य तथा यमिक्तियोगोपायोमप्यनुमान यमिक्तयेन न तर्था निग-
 ज्ञानम् । प्रसिद्धा इति लक्षणानुकारणा अनुकरण नाम कारणान्न तत्प्रभावेन
 भावात् स्युः । तथेन च विशेषभेदो यदि जायेतस्यादा स्यानुकरणलक्षणस्य तत्प्रभा-
 वानुमान मगममं स्यात् । न तेन तत्प्रभावेन स्यानुकरणमीति । विशेषणियं न
 तथानिभानुमानदर्शने रनिरेवानुमीयते न च निपाजानमेवेति । यत्रापि निःशून्य
 मिथ्या तत्रापि तदाभावाऽनुमानमयुक्तम् । न हि वाच्यन्मतेन ज्ञानादनुकरणानुमानं
 तदनुकारत्वेन प्रतिभागमानादपि निराश तदनुकरणानुमान युक्तं भूमानुकरणेन हि
 जायमानादीदाराणां अनुकरणपापुत्पत्तीतिरेका ॥ नन्वकुतोऽपि नटः कुत ज्ञा भानि ।
 सलम, कुद्रेन सदृश. मादृश्य न नुकरादिभिर्गमित गगनेन मुगादिभिर्मिति नैतावता-
 नुकारः कथित् । न चापि नामाजिज्ञाना मादृश्यमविरमि । नामाजिज्ञाना न न भा-
 वशून्या नर्तके प्रतिपत्तिरित्युच्यते । अथ न तदनुकारप्रतिभाग इति रिक्ता वानो-
 युक्तिः । यत्रोक्त रामोऽयमिह्यस्ति प्रतिपत्तिः, तदपि यदि तदापि निमित्त तदुत्तरत्वा
 लभाविबाधकैवयुर्थीभावे कथं न तत्त्वज्ञानं स्यात् । बाधकमप्राये वा कथं न मिथ्या-
 ज्ञानम् । वास्तवेन च नृत्तेन बाधकानुदयेऽपि मिथ्याज्ञानमेव स्यात् । तेन विरुद्ध-
 बुद्धयसम्भेदादित्यसत् । नर्तकान्तरेऽपि रामोऽयमिति प्रतिपत्तिरस्ति । ततश्च रामस्य
 सामान्यरूपमित्यायातम् ॥ यद्युच्यते—विभावाः काव्यादनुसंधीयन्ते । तदपि न
 विद्यं । न हि ममेय सीता काचिदिति स्वात्मीयत्वेन प्रतिपत्तिर्नटस्य ॥ अथ सामा-
 जिकस्य तथा प्रतीतियोग्या. क्रियन्ते इत्येतावदेवानुसंधानमुच्यते, तर्हि, स्थायिनि
 सुतरामनुसंधानं स्यात् । तस्यैव हि मुख्यत्वेन अस्मिन्नयमिति सामाजिकाना प्रति-
 पत्तिः ॥ तस्मात्सामाजिकप्रतीत्यनुसारेण स्वाव्यनुकरणं रस इत्यसत् । न चापि नट-
 स्येत्य प्रतिपत्तिः रामं तच्चित्तवृत्तिं वा अनुकरोमीति । सदृशकरणं हि तावदनुकरण-
 मनुपलब्धप्रकृतिना न शक्यं कर्तुम् ॥ अथ पश्चात्करणमनुकरणम्, तत्रोकेऽप्यनुकर-
 णात्मतातिप्रसक्ता ॥ अथ न नियतस्य कस्यचिदनुकारोऽपि तच्च सप्रकृतेः शोकम-
 नुकरोमीति । तत्रापि कस्योन्तमर्हि(?)केनेति विन्यस्यम् । न तावच्छोकेन, तस्य तद-
 भावात् । न चाश्रुपातादिना शोकस्यानुकारः, तद्वैलक्षण्यादित्युक्तम् । इयत्तु स्यात् उ-
 त्तमप्रकृतेर्ये शोकानुभावात्तानुकरोमीति । तत्रापि कस्योत्तमप्रकृतेः यस्य कस्यचि-
 दिति चेत्, सोऽपि विशिष्टता विना कथं बुद्धावारोपयितुं शक्यः । य एव रोदित्वीति
 चेत्, स्वात्मापि मध्ये नटस्यानुप्रविष्ट इति गलितोऽनुकार्यानुकर्तृभावः । किं च—
 नटः शिक्षावशात्स्वविभावस्मरणाच्चित्तवृत्तिसाधारणीभावेन हृदयसवादाकेवलाननुभावा-
 न्दर्शयन्काव्यमुचितकाकुप्रभृत्युपस्कारेण पठ्येष्टत इत्येतावन्मात्रस्य प्रतीतेर्न त्वनुकार
 वेदयते । कान्तवेपानुकारवद्धि न रामचेष्टितस्यानुकार । नापि वस्तुवृत्तानुसारेण

तदनुशासनम् अग्नौ गमाय न गृह्यत्तत्त्वानुपपत्ते । न च सुनिवचनमेव विधमरि
 कल्पिताः अनुकरण रस इति ॥ यच्चोच्यते—उर्णैर्हरितालादिभिः सयुज्यमान एव
 गौरित्वादिति, तत्र यमगित्यज्यमान इत्यधोऽभिप्रेतः । तदगत् । न हि तिनूरादिभिः
 पारमार्थिको गौरमित्यज्यते, प्रदीपादिभिरिव । किं तु तन्महताः समूहविशेषो निर्वर्त्यते ।
 त एव हि गिनूरादयो ग्राह्यत्वसन्निवेशमदृष्टेन सन्निवेशविशेषेणावस्थिता गोस-
 द्गिति प्रतिभासस्त विषयो नैवं विभावादिसमूहो रतिगदराताप्रतिप्राण । तस्मा-
 द्ग्राह्यानुकरण रस इत्यसौ ॥ येन त्वभ्यधाधि गुत्तदुःराजननजक्तियुक्ता विषयसामग्री
 चाप्येव सात्त्विकता गुत्तदुःरास्वभावा रसः । तस्या सामग्र्या दलस्वानीया विभावाः
 सस्कारका अनुभावव्यभिचारिण स्थायिनस्तु तन्नामध्रीजन्या आन्तराः सुरादु रा-
 स्वभावा इति । तेन स्वाधिभावान् रसतानुपनेष्याम इत्यादावुपनारमदीकृतता पन्थ-
 विरोध स्वयमेव दुष्प्रमानेन दूषणाविच्छेदणमौपर्याप्यमानाभिकजन परिरक्षित इति
 तिमन्त्रोच्यते यत्वन्यत्तत्प्रतीतिव्यपसत्तादि तत्किमद्वोच्यताम् ॥ भट्टनायकस्वा-
 द—‘रसो न प्रतीयते, नोत्पद्यते, नाभिव्यज्यते । स्वगतत्वेन हि प्रतीतौ करुणे
 दुःखित्व स्यात् । न च ना प्रतीतिर्युक्ता नीतादेरविभावत्वात् । स्वकान्तास्मृत्यसवेद-
 नात् । देवतादा साधारणीकरणायोग्यत्वात् । समुद्रोत्पन्नादेरसाधारण्यात् । न च
 तत्त्वतो रामस्य स्मृतिरनुपलब्धत्वात् । न च शब्दानुमानादिभ्यस्तत्प्रतीतौ तादस्थमेव
 भवेत्तत्प्रतीतिरनुभवस्मृत्यादिरूपा रसस्य युक्ता ॥ उत्पत्तावपि तुल्यमेतत् दूषणम् ।
 शक्तिरूपत्वेन पूर्वं स्थितस्य पश्चादभिव्यक्तौ विषयार्जनतारतम्यापत्तिः । स्वगतपरगत-
 त्वादि च पूर्ववद्विकल्पम् । तस्मात्क्रान्त्ये दोषाभावगुणालकारमयत्वलक्षणेन, नाप्ये चतु-
 र्विधाभिनयरूपेण निविडनिजमोहसकटतानिवारणकारणाविभावादिसाधारणीकरणात्म-
 नाभिधातो द्वितीयेनाशेन भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानो रसोऽनुभवस्मृत्यादिविलक्षणेन
 रजस्तमोनुवेषवैकल्यवलात् यदि विस्तरविकाशात्मना सत्त्वोद्रेकप्रकाशनन्दमयनिज-
 सविद्विभ्रान्तिलक्षणेन परब्रह्मास्वादसविधेन भोगेन परं भुज्यते’ इति ॥ यत्स
 बाह—‘अभिधा भावना चान्या तद्भोगीकृतमेव च । अभिधाधामता याते शब्दार्था-
 लङ्गती ततः ॥ भावनाभाव्य एषोऽपि शृङ्गारादिगणो मतः । तद्भोगीकृतरूपेण व्याप्यते
 तद्विद्विनाश ॥’ इति ॥ तत्र पूर्वपक्षोऽयं भट्टलोत्पत्तादभ्युपगत इति । तद्दूषणमनु-
 स्थानोपहतमेव । प्रतीत्यादिव्यतिरेकश्च ससारे को भोग इति न विद्यः । रसेनेति चेत् ।
 सापि प्रतिपत्तिरेव । केवलमुपायवैलक्षण्यान्नान्तर प्रतिपद्यता दर्शनानुमितिश्च्युप-
 मितिप्रतिभानादिनामान्तरवत् । निष्पादनाभिव्यक्तिद्वयानभ्युपगमे च तिलो वा सद्वा
 रस इति न तृतीया गतिः स्यात् न चाप्रतीत वस्त्वस्ति तद्व्यवहारयोग्यम् ॥ अथो-
 च्यते—प्रतीतिरस्य भोगीकरणम् । तच्च रत्यादिस्वरूप तदस्तु तथापि न तावन्मात्रम् ।
 यावन्तो हि रसास्तावत् एव रसात्मानः प्रतीतयो भोगीकरणस्वभावाः सत्त्वादिशु-

नगराणि निगम्य नान्यपुंशुभीभवति नमगितोऽपि जन्तुः । तच्चेत्याग्य स्मरति
 नूनमयोधपत्रं भावविषयानि जननान्तरमीदृशानि ॥' इत्यादिः । अत्र हि स्मरतीति
 या स्मृतिरुपदर्शिता ना न तादृक्प्रतिज्ञा, पूर्वमेतन्मार्गमननुभूतत्वात् । अपि तु
 प्रतिभानापरपर्यायमाक्षात्कारराभावेयमिति । स(?) प्रेतावदेवार्ति प्रतीतिरास्यादात्मा
 गन्तां रतिरेव भाति तत एव विशेषान्तरानुपहितत्वात् सा रसनीया सती लाङ्घिनी न
 भिन्ना, नानिर्गन्धा, न लौकिकतुल्या, न तदरोपादिरूपा । एतेन चोपनयावस्थान्तु
 देवाद्यनियन्तृणात् । अनुकारोऽप्यस्त्वनुगमितया करणान् । विषयसामग्र्यपि भवतु,
 विज्ञानवादावलम्बनात् । सर्वथा रसनात्मकवीतविग्रप्रतीतिप्राप्तो भाव एव रसः ।
 तत्र विग्रापसारका विभावप्रभृतयः । तथा हि । लोके सकलविग्रविनिर्मुक्ता संवित्तिरेव
 नमत्कारनिर्वेशरसनास्वादनभोगसमापत्तिलयविभ्रान्त्यादिशब्दैरभिधीयते । विग्राधास्या
 यस्य संभावनाविरहरूपा प्रतिपत्तावयोग्यता । स्वगतपरगतत्वनियमेन देशविशेषावेशो
 निजमुखादिविवशीभावः । प्रतीत्युपायैकत्वस्फुटत्वाभावोऽप्रधानता । नश्ययोगश्च ।
 तथा हि—संवेद्यमसंभावयमानं सवेद्ये सविद निवेशयितुमेव न शक्तोऽस्ति । का तत्र
 विभ्रान्तिरिति प्रथमो विग्रः । तदपसारेण हृदयसवादो लोकसामान्यवस्तुविषयः ।
 अलोकसामान्येषु तु चेष्टितेषु अखण्डितप्रसिद्धिजनितगाढरूढप्रत्ययप्रसरकारी प्रह्ला-
 तरामादिनामधेयपरिग्रहः । अत एव नि सामान्योत्क्रोशपदेशव्युत्पत्तिप्रयोजने नाटकादौ
 प्रह्लातवस्तुविषयत्वादिनियमेन निरूप्यते । न तु प्रहसनादिति (?) । स्वैकगतानां च
 सुखदुःखसविदामास्वादे यथासंभव तदपगमभीरुतया वा तत्परिरक्षाव्यप्रतया वा तत्स-
 दृशो जिजीषया वा तज्जिहासया वा तत्प्रतिष्ठापयिषया वा तद्गोपनेच्छया वा प्रकारा-
 न्तरेण वा सवेदनान्तरसमुद्गम एव परमो विग्रः । परगतत्वनियमभोपजा(?)मपि
 सुखदुःखानां सवेदने नियमेन स्वात्मनि सुखदुःखमोहमाध्यस्थादिसविदन्तरोद्गमन-
 संभावनादवश्यभावी विग्रः । तदपसारेण कार्यो नातिप्रसङ्गोऽत्र पूर्वैरङ्गविधिं प्रतीति
 पूर्वैरङ्गानिगूहनेन नटी विदूषको वापीति लक्षितप्रस्तावनालोकनेन च यो नटरूपता-
 धिगमस्तत्पुर सरप्रतिशीर्षकादिना तत्प्रच्छादनप्रकारोऽभ्युपायः । अलौकिकभाषादिभे-
 दलास्याद्गरङ्गपीठमण्डपगतकक्षापरिग्रहनाट्यधर्मांसहितः । तस्मिन् हि सति अस्यैवात्रैव
 एतद्वैव च सुख दुःख वेति न भवति । प्रतीतिस्वरूपस्य निदवाद्रूपान्तरस्य चारो-
 पितस्य प्रतिभासविभ्रान्तैककल्येन स्वरूपे विभ्रान्त्यभावात् । सत्येतदीयरूपनिवृत्तमात्र
 एव पर्यवसानात् इत्येष मुनिना साधारणीभावरसचर्वणोपयोगित्वेन परिकरबन्धः
 समाश्रितः । तथा निजमुखादिविवशीभूतश्च कथं वस्त्वन्तरे समद विभ्रमयेदिति
 तत्प्रत्यहव्यपोहनाय प्रतिपदार्धनिष्ठैः साधारणो महिम्ना सकलभोग्यत्वसहिष्णुभिः
 शब्दादिविषयमर्थरातोयगणे विचित्रमण्डपविदग्धगणिकादिभिरुपरजनं समाश्रितम् ।

१. 'स्थिराणि' इति प्रतिद्वपाठः. २. 'भावजाना' स्यात् ३. 'धर्म' स्यात्.

४. 'प्रत्यूह' स्यात् ५. 'धने' स्यात्.

१. 'रूपप्रत्य' स्यात्. २ 'वस्तुनि' स्यात्

एष पाटवादधुना तैरेवोद्यानकटाक्षधृत्वादिभिलौकिकीं कारणत्वादिभुवमतिक्रान्तैर्वि-
भवेनानुभवेनासमजरज्जकत्वमात्रप्राणैरत एवालौकिकविभावादिव्यपदेशभाविभः प्राच्य-
करणादिरूपसंस्कारोपजीवनाख्यापनाय विभावादिनामधेयव्यपदेशैर्युगप्रधानतापर्यायेण
सामाजिकधियि सम्यग्योग सचन्धमैकाग्र्यं वासादितवद्भिरलौकिकनिर्विघ्नसवेदनात्म-
कचर्वणागोचरता नीतोऽर्थधर्म्यमाणतैकसारो न तु सिद्धस्वभावस्तात्कालिक एव, न
तु चर्वणातिरिक्तकालावलम्बी स्थायिविलक्षण एव रसः । ननु यथा शङ्कुकादिभिर-
भ्यधीयत—स्थायैव विभावादिप्रत्याग्यमानो रस्यमानत्वादस उच्यते ॥ एवं हि
लोकेऽपि किं न रसः, असतोऽपि हि यत्र रसनीयता तत्र वस्तुसत कथं न
भविष्यति । तेन स्थायिप्रतीतिरनुमितिर्रूपा वाच्या, न रसः । अत एव सूत्रे मुनिना
स्थायिग्रहणं न कृतम् । तत्प्रत्युत शल्यभूतं स्यात् । केवलमौचित्यादेवमुच्यते—‘स्थायी
रसीभूतः’ इति । औचित्यं तु तत्स्थायिगतत्वेन कारणादितया प्रतिष्ठानामधुना चर्वणो-
पयोगितया विभावादित्वा(दि)लम्बनात् । तथा हि । लौकिकचित्तवृत्त्यनुमाने का रसता
तेनालौकिकचमत्कारात्मा रसास्वादः स्मृत्यनुमानलौकिकस्वसवेदनविलक्षण एव । तथा
हि । लौकिकेनानुमानेन ससृष्टतः प्रमदादिर्न ताटस्थेन प्रतिपद्यते, अपि तु हृदयस-
वादात्मकसहृदयत्वबलात्पूर्णभविष्यद्रसास्वादाङ्गरीभावेनानुमानस्मृत्यादिसोपानमनास्त्वैव
तन्मयीभावोचितचर्वणाप्राप्तया । न च सा चर्वणा प्राङ्मानान्तरात्, येनाधुना स्मृतिः
स्यात् । न चात्र लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणव्यापारः, किं त्वलौकिकविभावादिसंयोगदलो-
पनतैवेव चर्वणा । सा च प्रत्यक्षानुमानागमोपमानादिलौकिकप्रमाणजनितरत्यायवोध-
स्तथा योगिप्रत्यक्षजतटस्थपरसवित्तिज्ञानात्सकलवैषयिकोपरागशून्यश्च एपरयोगित-
स्वानन्दैकपनानुभावाच्च विशिष्यते । एतेषा यथायोगमर्जनादिविप्रान्तरौदयेन ताटस्थ-
हेतुकास्फुटत्वेन विषयावेशवैवर्धयेन च सौन्दर्यविरहात् । अत्र तु स्वान्तर्गततलनियमा-
सम्भवात् विषयावेशवैवर्धयम्, स्वात्मानुप्रवेशात्परगततलनियमाभावान् ताटस्थस्फुट-
तम् । तद्विभावादिसाधारण्यवशसंप्रतुद्धोचितनिजरत्यादिवासनावेशवशाच्च न विप्रान्त-
रादीनां सम्भवः । अत एव विभावादयो न निष्पत्तिहेतवे रसस्य, तद्वोधापगमेऽपि
रससम्भवप्रस्तात् । नापि ज्ञप्तिहेतवः, येन प्रमाणमध्ये पतेयुः । सिद्धस्य कस्यचित्प्रमे-
यभूतरसस्याभावात् । तर्हि किमेतद्विभावादय इति । अलौकिक एवायं चर्वणोपयोगी
विभावादिव्यवहारः । कोऽन्यत्रेत्य टटमिति चेद्भूषणमस्माकमेतदलौकिकवनिर्द्धौ । पान-
परसास्वादोऽपि किं शुभमरिचादिषु रष्ट इति समानमेतत् ॥ न त्वेव रसोऽप्रमेद
स्यात् । एष शुभो भावनुमर्हति रस्यतैकप्राणो ह्यर्गो न प्रमेयादिसम्भावः । तर्हि तूने
निष्पत्तिरिति यत्र नायं रसः (१) स्यात्, अपि तु तद्विषयाया रसनाया । तन्निष्पत्त्या
तु यदि तदेवायत्तजीवितस्य रसस्य निष्पत्तिरिष्यते । तत्र यदिदत्र दोषः । सा च

१. ‘ननु’ स्यात् २. ‘तान्मधेय’ स्यात् ३. ‘नन्देद’ स्यात् ४. ‘नान
रसस्य स्यात्’ स्यात्

स न न विभाषते. कार्ये, तन्निर्माणेन मयमप्ययतात् । नति
जायते, सित्तस्य तन्माभाषान् ॥ कार्यकथापक्षमप्ययतात् क र्त्तुमिति
चेत्, न कर्त्तुमिति नैतिकमभिप्रेक्ष्यमाणमेव तत्त्वम् । विभाषातीना
न समन्तानामभिप्रेक्ष्यतत्त्वम्, न अपमानां व्यभिचारम् । व्यापारयो हि
विभाषा भयानकरो न नीगद्वन्मोहाणाम् । अपमानादयोऽनुभावाः कर्मण-
सेव शृङ्गारभयानकयो । निन्तादयो व्यभिचारिणः कर्मणोऽपि शृङ्गारवी-
रभयानकानाम् ॥

गत्राप्येकैकगोपादानम्, यथा—

‘केलीहन्दलितस्य विभ्रममनो धुर्यं वपुर्मे दृशौ

भङ्गीभङ्गुरकामकार्मुकमिदं भ्रून्मर्मकर्मकमः ।

आपातेऽपि विकारकारणमहो वक्राम्नुजन्मासवः

मत्स्यं सुन्दरि वेभसन्निजगतीसार त्वमेकाकृतिः ॥’

अत्र विभावानाम्,

रसना न प्राणव्यापारो न कारकव्यापारः स्वयं तु नाप्रामाणिकी सत्य वेदनसिद्धत्वात् ।
रसना च बोधरूपेव हि तु बोधान्तरेभ्यो लौकिकेभ्यो विलक्षणैव, उपायानां विभाषा-
दीना लौकिकैर्वलक्षण्यात् । तेन विभाषादिसंयोगादसंनयतो निष्पद्यते । तत्तत्स्वयाविष-
रसनागोचरालौकिकोत्तरार्थो रस इति तात्पर्यम् । सूत्रस्यायमत्र सत्त्वैव । मुकुटप्रतिशी-
र्षकादिना तावन्नटबुद्धिराच्छाद्यते । गढप्राक्कनसवित्सस्काराय काव्यबलानीयमानापि
न तत्र रामधीर्विध्राम्यति । तत् एवोभयदेशकालस्याग । रोमानादयश्च भूयसा रति-
प्रतीतिकारितया दृष्टान्तत्रावलोकिताः देशकालानियमेन रतिं गमयन्ति । यस्या
स्वात्मापि तद्वासनावत्त्वादनुप्रमिष्टः । अत एव तटस्थतया रत्नवगमः । न च नियत-
कारणतया, येनार्जनाभिध्वङ्गादिसंभावना । न च नियतपरात्मैकगतया, येन दुःखद्वेषा-
द्युदयस्तेन साधारणीभूता सतानृतरेकस्या एव वा सविदो गोचरीभूता रतिः शृङ्गारः ।
साधारणीभावना च विभाषादिभिरिति श्रीमानभिनवगुप्ताचार्यः ॥ एतन्मतमेव
वास्माभिरुपजीवित वेदितव्यम् ॥ तत्र विभावप्राधान्ये व्यभिचारिणा प्राधान्यं यथा—
‘आत्तमात्तमधिकान्तमुक्षितु कातरा शफरशक्तिनी जहौ । अञ्जलीं जलमधीरलोचना
लोचनप्रतिशरीरलाञ्छितम् ॥’ इत्यत्र मुकुमारमुग्धप्रमदाजनभूषणभूतस्य वितर्कत्रास-
शङ्कादेः प्राधान्यम् । तद्विभावानां सौन्दर्यातिशयकृता प्राधान्यात् । आत्तमिलाद्यपि-

‘यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो निःस्थेमनी लोचने
 यद्वात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं दूनाञ्जिनीनालवत् ।
 दूर्वाकाण्डविडम्बकश्च निविडो यत्पाण्डिमा गण्डयोः
 कृष्णे यूनि सयौवनासु वनितास्वेपैव वेषस्थितिः ॥’

अत्रानुभावानाम्,

‘दूरादुत्सुकमागते विचलितं संभाषिणि स्फारितं
 संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किचाञ्चित्भ्रूलतम् ।
 मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे वाष्पान्त्रुपूर्णेक्षणं
 चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥’

अत्रौत्सुक्यव्रीडाहर्षकोपात्तूयाप्रसादानां व्यभिचारिणाम्, तत्राप्येते-
 यामौचित्यादन्यतमद्वयाक्षेपकत्वमिति न व्यभिचारः ॥

रसभेदानाह—

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानका वीभत्साद्भुतशान्ता नव
 रसाः ।

तत्र कामस्य सकलजातिलुलभतयात्यन्तपरिचितत्वेन सर्वान्प्रतिहृद्य-
 तेति पूर्वं शृङ्गारः । तदनुगामी च हास्यः । निरपेक्षकभावत्वाच्चद्विपरीत-
 स्ततः करुणः । ततस्तन्निमित्तमर्थप्रधानो रौद्रः । ततः कामार्थयोर्धर्ममूल-

तानुभाववर्गस्तु तदनुयायी । अनुभावप्राधान्ये न तेषां प्राधान्यं दूरादित्यादिना उदा-
 हरिष्यते । अन्यतमेति । विभावापेक्षयानुभावव्यभिचारिणाम्, अनुभावापेक्षया
 विभावव्यभिचारिणाम्, व्यभिचार्यपेक्षया विभावानुभावानां चान्यतमत्वम् । तथा हि ।
 केलीकन्दलितेत्वादौ विभावभूतस्य सौन्दर्यस्यानुगतत्वेन केलाभ्रमभ्रुरग्नौदि-
 पदमहिमानुभाववर्गो भवितुमप्यारादिशब्दद्वारा व्यभिचारिणो प्रतिगतिः ।
 यद्विधम्येत्वादौ विभान्तिच्छण्डमन्मयिणोऽनर्थादि यगन्तता नवता रसता पुनर्कदे-
 प्यन्दिरेतानुभावस्यानुगतत्वेन विधम्येति बहुश इति प्रतिदिगमिति परमर्षितोऽभित्य-
 भिनौ शृङ्गारनिद्रादृष्टिगन्तात्समस्तमिति पितृर्वादिब्यभिचारिणः । एषा रसनि-
 पदापि तेषु विभावः । दूरादुत्सुकमिल्लार्थो वा एषादेव व्यभिचारिणोऽनुगतत्वेन दूरा-
 दित्यारिपदापितः । एतत् प्रकरणदिरूपोऽनुभावः प्रेयसीति विभावश्च अकारण इति ।
 एव द्वयप्राधान्ये चोदात्तत्वेन, वि तु रसप्राधान्ये एव रसप्रादुर्भावः । तत्र प्रत्यक्ष

त्वाद्धर्मप्रधानो वीरः । तस्य भीताभयप्रदानसारत्वादनन्तरं भयानकः । तद्विभावसाधारण्यसंभावनात्ततो वीरतसः । इतीयद्वीरेणाक्षिते वीरस्य पर्यन्तेऽद्भुतः फलमित्यनन्तरं तदुपादानम् । ततस्त्रिवर्गात्मकप्रवृत्तिधर्मविपरीतनिवृत्तिधर्मात्मको मोक्षफलः शान्तः । एते नवैव परस्परासंकीर्णा रसाः ॥ तेनार्द्रतास्थायिकः स्नेहो रस इत्यसत् । तस्य रत्यादावन्तर्भावात् । तथा हि यूनो मित्रे स्नेहो रतौ, लक्ष्मणादेर्भ्रातरि स्नेहो धर्मवीरे, वालस्य मातापित्रादौ स्नेहो भये, विश्रान्तः । एवं वृद्धस्य पुत्रादाविति द्रष्टव्यम् ॥ तथा गर्धस्थायिकस्य लौत्यरसस्य हासे वा रतौ वान्यत्र वान्तर्भावो वाच्यः । एवं भक्तावपि वाच्यम् ॥

तत्र शृङ्गारमाह—

स्त्रीपुंसमाल्यादिविभावा जुगुप्सालस्यौग्र्यवर्जव्यभिचारिका रतिः संभोगविप्रलम्भात्मा शृङ्गारः ।

स्त्रीपुंसौ परस्परं तयोश्चोपयोगिनो माल्यर्तुशैलपुरहर्म्यनदीचन्द्रपवनो-
द्यानदीर्घिकाजलक्रीडादयश्च श्रूयमाणा अनुभूयमाना वा आलम्बनोद्दीपन-
रूपा विभावा यस्याः सा, जुगुप्सालस्यौग्र्यवर्जितव्यभिचारिका समग्र-

एव भवति । वस्तुतस्तु दशरूपक एव । यदाह वामनः—‘संदर्भेषु दशरूपक श्रेयः’ । ‘तद्विचित्र चित्रपटवद्विशेषसाकल्यात् । तद्रूपसमर्पणया तु प्रबन्धे भाषादिप्रवृत्तां चित्यादिरूपनात् । तद्रूपजीवनेन मुक्तके । तथा च तत्र सहृदया पूर्वापरमुचित परिकल्प ‘इदमत्र वक्तास्मिन्नवसरे’ इत्यादि बहुतर पीठवन्धरूप विदधते । नचैवेति । पुमर्थोपयोगित्वेन रज्ज्नाविवयेन चेत्यतामेवोपदेश्यत्वादिति भावः । तस्येति ग्रहण्य । स्नेहो भक्तिर्वात्सल्यमिति हि रतेरेव विशेषाः । तुल्ययोर्या परस्परं रति म स्नेहः । अनुत्तमोत्तमे रतिः प्रसक्तिः । सैव भक्तिपदवाच्या । उत्तमस्यानुत्तमे रतिर्वात्सल्यम् । एवमार्दा च विषये भावसैवास्वायत्वमिति ॥ जुगुप्सालस्यौ-
ग्र्यवर्जितव्यभिचारिणीति । जुगुप्सा स्थायिन्यपीह निषिद्धा न्यायनिद्ध स्याधि-
नामपि व्यभिचारिन्वमनुज्ञापयति । आलस्यादिष्वस्य विभावप्रमदादिविषयमेव निषि-
द्धम् । तेन ‘च पुग्लमद्वाहु लक्ष्म्या’ इति, तथा—‘कतिचिददानि कभूव केवलमल-

१. ‘कल्य’ स्यात्, २. ‘अनुत्तमग्योत्तमे’ स्यात्, ३. ‘चारिका’ इति मूले पाठः.
८. ‘दि च’ स्यात् ५. ‘वपुग्लमद्वाहु’ स्यात्,

विषयग्रामसमग्रयोः स्थिरानुरागयोः संप्रयोगसुखैषिणोः कामिनोर्यूनोः
परस्परविभाविका द्वयोरप्येकरूपा प्रारम्भादिफलपर्यन्तव्यापिनी सुखोत्तरा
आस्थावन्धात्मिका रतिः स्थायीभावश्चर्वणागोचरं गतः शृङ्गारो रसः ।
देवमुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया तु भाव एव, न पुना रसः ॥

देवविषया यथा—

‘यैः शान्तरागरुचिभिः परमाणुभिस्त्वं
निर्मापितस्तिमुवनैकललामभूत ।

तावन्त एव खलु तेऽप्यणवः पृथिव्यां
यत्ते समानमपरं न हि रूपमस्ति ॥’

मुनिविषया यथा—

‘गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवाद्दशः ।

संभावयति यान्येव पावनैः पादपांशुभिः ॥’

अनुभावास्तु संभोगविप्रलम्भयोः प्रत्येकं वक्ष्यन्ते इति इह नोक्ताः ॥
संभोगविप्रलम्भात्मेति संभोगविप्रलम्भावात्मा न त्वात्मानौ यस्य स
तथा । तेन^(१) शृङ्गारस्येमौ भेदौ गोत्वस्येव गावलेयबाहुलेयौ । अपि तु
दशाद्वयेऽप्यनुयायिनी या रतिरास्थावन्धात्मिका तस्याः स्वाद्यमानं रूपं
शृङ्गारः । संभोगविप्रलम्भयोस्तु शृङ्गारशब्दो ग्रामैकदेशे ग्रामशब्दवदु-
पचारात् । तथाहि । विप्रलम्भेऽनवच्छिन्न एव संभोगमनोरथः, निराशत्वे
तु कर्तुं एव स्यात् । संभोगेऽपि न चेद्विरहाशङ्का तदा स्वाधीनेऽनुकूले
चानादर एव स्यात्, वामत्त्वान्मनोभुवः ।

यदाह मुनि —

‘यद्गानाभिनिवेशित्वं यतश्च दिनिवार्थते ।

दुर्लभत्वं च यन्नार्याः कामिनः सा परा रतिः ॥’

अत एव तद्गानाद्वयमीतन एव सातिशयश्चमत्कारः ।

नेष्टुं तस्याः ।’ इत्यादि न विरूपक मारणम् ॥ प्रारम्भादीति । एतेन अन्ते-
पनाप्रसारणा-कानावस्थानुपतिन्त्या-त्यन्तिचरित्पया-रतिविरह-व्याह ॥ वान्ना-
भिनिवेशित्वमिति । अनुभावमानी हि मदन इति तदित् । तथा अन्ते-व्यवस्था

यथा—

‘एकस्मिञ्छयने परानुसृतया वीतोत्तरं ताम्यतो-
रन्योन्यं हृदयस्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।

दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो-

र्भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यावृत्तकण्ठग्रहम् ॥’

सैषा विभावादिसामग्री वस्तुतः प्रबन्ध एव प्रथते, मुक्तकेषु तु काल्पनिक्येव ॥

तत्र संभोगमाह—

सुखमयधृत्यादिव्यभिचारी रोमाञ्चाद्यनुभावः संभोगः ।

लज्जाद्यैर्निर्पिद्धान्यपीठानि दर्शनादीनि कामिनौ यत्र संभुक्तः स संभोगः । स च सुखमयधृत्यादिव्यभिचारिरोचितो रोमाञ्चस्वेदकम्पाश्रुमेखलास्खलनश्चसितसाध्वसकेशवन्धनवस्त्रसंयमनवस्त्राभरणमाल्यादिसम्यङ्निवेशनविचित्रे क्षणचाटुप्रभृतिवाचिककायिकमानसिकव्यापारलक्षणानुभावः परस्परावलोकनालिङ्गनचुम्बनाद्यनन्तभेदः ।

यथा—

‘दृष्टैकासनसंगते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-

देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

वस्तु प्राप्तं चेत्कोऽभिलाषः । तेन प्राप्तं प्राप्तमपहारितमिव गतं गतं प्राप्तमिवेत्येव परम्पराक्रमेण वार्धिष्णुरयं कामः परमा प्रीतिं तनोति । न ह्यत्र कण्ठ्यायामिव निश्चिन्तासाध्या, अपि तु भोगात्मकं सुखमिति रतिहेतुत्वाद्गतिः काम इत्यर्थः ॥ सैपेति । स्त्रीपुंस ऋतुमाल्यादिका प्रबन्ध एवेति रत्नावल्यादौ । ऋतुमाल्यादिर्हि विभाव आलम्बनोद्दीपनतया उभयरूपोऽपि सामस्येन शृङ्गारस्य विभावत्वेन मन्तव्यः । युक्तं चैतत्, अन्यथा अत्रैव रूपके उद्यानऋतुमाल्यादीनां सर्वेषां दर्शनात्रैको रसः स्यात् विभावभेदात् ॥ काल्पनिकीति । विभावादिवर्गस्य तावत्तत्तत्रानुसंधानं कल्पत इत्यर्थः ॥ सुखमयेति । यद्यपि रतिश्रमकृतं निद्रादि संभोगेऽप्यस्ति, तथापि न तद्वत्तौ चित्रतामाधत्ते, विप्रलम्भे तु तद्वतिविभावनापरम्परोदितमेवेति युक्तमेवेत्यत्र सुखमयत्वम् ॥ दृष्टैकासनेति । एका निजत्वेन स्थिता । अपरा तत्सखी प्रच्छन्ना ।

तं तस्मिन् न मनुजं प्रेमोत्सन्नमा-

मन्तामन्तायोदयान् प्रोत्थयन्तु ॥

विप्रलम्भमाह—

मन्तादिव्यविचारी मन्ताप्रभुभावाऽगन्तापमानप्रवासनपो
विप्रलम्भः ।

मन्मोगनन्तादन्तेन प्रियेण प्रत्ययेन भान्ताज्जित विप्रलम्भः ।
म न मन्तान्मृगयमन्ताग्निनिद्रानुमप्रतोभनिन्तान्याश्रम(म)निवेदनमणो-
न्मादन्तात्ताभिन्वमापग्मानिन्विचारी मन्तापज्ञाग्नकान्येप्रलापधाम-
नेत्यचोवक्तानीनमनरणानुकार मुनिः प्रत्येगनदाननगभावनिद्वयवार्ताप्र-
श्नमेतन्निवेदनमात्तिक्तानुभवनगीतमेवनमरणो प्रमसदेयायनुभावन्निधा, अ-
गिलापमानप्रवासमेवात् ॥ करुणविप्रलम्भानु करुण एव ।

यथा—

‘तदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तद्वैमि कैतवम् ।

उपचारपद न वेदिद त्वमनश कथमक्षता रतिः ॥’

इत्यादिरतिप्रलापेषु ॥

तत्राभिलापविप्रलम्भमाह—

देवपारवश्याभ्यामाद्यो द्वेधा ।

आयोऽगिलापविप्रलम्भः ॥

कथमन्यथा एकासनसंगतिः । निमील्यमाननयना च न द्वेष्ट्या । तथा हि प्रियतमे इति
कथम् । मीढामनुवप्राति यनयननिमीलन तदेवापरनायिकाचुम्बनार्थं विहितं हल येन
स । चुम्बनार्थमीषद्विजितकधरो मनाक्चलितप्रीव । सपुलक उत्पन्नसात्त्विक प्रेमोदो-
त्सन्नमानसादा सपत्नीवजनाभिमान एव हेतुः ॥ शङ्केति । दुःखप्रायव्यभिचारीत्यर्थः ।
मरणमचिरकालप्रत्यापत्तिमयमत्र विवक्षितम्, येन शोकावस्थानमपि न लभते ।
यथा—‘तीर्थं तोयव्यतिकर—’ इत्यादाँ । अत एव सुकविना वाक्यभेदेनापि मरण
नाख्यातम् । प्रतीतिविश्रान्तिस्थानत्परिहाराय तृतीयपादेन च विभवानुसन्धानं दर्शि-
तम् । पुनर्ग्रहणेन स एवार्थं सुतरां द्योतितः । अथ वा चैतन्यावस्थैव प्राणत्यागकर्तृता-

स देवाद्यथा—

‘शैलात्मजापि पितुरुच्छिगसोऽभिलाषं
व्यर्थं समर्थं ललितं वपुरात्मनश्च ।
सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथंचित् ॥’

पारवश्याद्यथा—

‘स्मरनवनदीपूरेणोढा मुहुर्गुरुसेतुभि-
र्यदपि विधृता दुःखं तिष्ठन्त्यपूर्णमनोरथाः ।
तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुखा
नयननलिनीनालानीतं पिबन्ति रसं प्रियाः ॥’

प्रतिज्ञाभङ्गभीत्यापि यो न सङ्गः कादम्बर्याश्चन्द्रापीडेन, सोऽपि पार-
वश्यज एव ॥

मानविप्रलम्भमाह—

प्रणयेर्ष्याभ्यां मानः ।

प्रेमपूर्वको वशीकारः प्रणयः, तद्भङ्गे मानः प्रणयमानः । स च क्रियाः
पुंस उभयस्य वा ।

त्मिका पाशवन्धाद्यवसरगता मन्तव्या, न तु जीवितवियोगः सुलभोदाहरणं चेतदिति ।
उन्मादापस्मारव्याधीना या नात्यन्तं कुत्सिता दशा सा काव्ये प्रयोगे च दर्शनीया, कु-
त्सिता तु सम्भवेऽपि नेति वृद्धा । वयं तु ब्रूमः—तादृश्यां दशाया जीवितनिन्दात्मि-
कायां तद्देहोपभोगसाररत्यात्मकस्थो बन्धादिविद्यत एवेत्यसम्भव एवेति ॥ स्मरेति ।
स्मर एव नदीपूरः प्राशुपेण्यप्रवाहः सरभसमेव प्रबुद्धत्वात् । तेन ऊढा परस्परसानुवृ-
मबुद्धिपूर्वमेव नीता । अनन्तरं गुरव एव श्वश्रूप्रभृतयः सेतवः इच्छाप्रसरनिरोधक-
त्वात् । अथ च गुरवोऽलङ्घ्या सेतवस्तैर्विधृता प्रतिहतेच्छा अत एव पूर्णम-
नोरथास्तिष्ठन्ति, तथापि परस्परानुसुखतालक्षणान्योन्यतादात्म्येन स्वदेहे सकलवृत्ति-
निरोधाद्विखितप्राथैरङ्गैर्नयनान्येव नलिनीनालानि तैरानीत रस परम्परालक्षणमास्वा-
दयति^१ । परस्परामिलापात्मकदृष्टिच्छटामिश्रीकारयुक्त्वापि कालमतिवाह्यतीति ॥

१. ‘तिष्ठत्यपूर्णमनोरथा’ इति वाग्भटकाव्यानुशासने

१. ‘अपूर्ण’ स्यात्. २. ‘परस्परालोकनलक्षण’ स्यात्. ३. ‘न्ति’ स्यात्
४. ‘न्तीति’ स्यात्

स्तियाः यथा—

‘प्रणयकुपिता दृष्ट्वा देवी ससंभ्रमविस्मृत-
 तिभुवनगुरुभीत्या सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।
 नमितशिरसो गङ्गालोके तया चरणाहता-
 ववतु भवतस्यक्षस्यैतद्विलक्षमवस्थितम् ॥’

पुंसो यथा—

‘अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः
 सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदावरीसैकते ।
 आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य वद्धस्तया
 कातर्यादरविन्दकुञ्जलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥’

उभयस्य यथा—

‘प्रणयकुवियाण दुण्ह वि अलियपसुत्ताण माणइत्ताणम् ।
 निच्चलनिरुद्धनीसासदिन्नकन्नाण को मल्लो ॥’

ईर्ष्यामानः स्तीणामेव यथा—

‘संध्यां यत्प्रणिपत्य लोकपुरतो वद्धाञ्जलिर्याचसे
 धत्से यच्च नदीं विलज्ज शिरसा तच्चापि सोढं मया ।
 श्रीर्जितामृतमन्थने यदि हरेः कस्माद्विषं भक्षितं
 मा स्तीलम्पट मां स्पृशेत्यभिहितो गौर्या हरः पातु वः ॥’

प्रवासविप्रलम्भमाह—

कार्यशापसंभ्रमैः प्रवासः ।

प्रवासो भिन्नदेशत्वम् ।

तत्र कार्यहेतुकः प्रवासो यथा—

‘याते द्वारवतीं तदा मधुरिपौ तद्वत्तझम्पानता
 कालिन्दीतटरूढवस्तुललतामालिङ्ग्य च सोत्कण्ठया ।

१. ‘प्रणयकुपितयोर्द्वयोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्मानवतो ।

निधलनिरुद्धनिश्वासदत्तकर्णयोः को मल ॥’ [इति च्छाया ।]

२. ‘यातामृधिमन्थने यदि हरिः’ इति बाग्भटकाव्यानुशासने पाठः साधुः.

तद्गीतं गुरुवाष्पगद्गदगलत्तारम्बरं गभया

येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम् ॥'

जापहेतुकप्रवासे मेघदूतकाव्यमेवोदाहरणम् ॥

संभ्रमो दिव्यमानुषविद्वरादुत्पातवातादिविप्लवात् परचकादिविप्लवाद्वा
व्याकुलत्वम् ।

यथा मकरन्दयुद्धसाहाय्यं कर्तुं गतस्य माधवस्य—

‘हा प्रिये, हा मालति,

किमपि किमपि शङ्के मङ्गलेभ्यो यदन्य-

द्विरमतु परिहासश्चण्डि पर्युत्सुकोऽसि ।

कलयसि कलितोऽहं वल्लभे देहि वाचं

भ्रमति हृदयमन्तर्विहलं निर्दयासि ॥’

हास्यमाह—

विकृतवेपादिविभावो नासास्पन्दनाद्यनुभावो निद्रादिव्यभि-
चारी हासो हास्यः ।

देशकालवयोवर्णवैपरीत्याद्विकृताः केशवन्वादयो वेपाः, आदिशब्दान्न-
र्तनान्यगत्याद्यनुकरणासत्प्रलापभूषणादीनि विभावा यस्य सः, तथा नासौ-
ष्ठकपोलस्पन्दनदृष्टिव्याकोशाकुञ्चनस्वेदास्यरागपार्श्वग्रहणाद्यनुभावो निद्रा-
वहित्थत्रपालस्यादि व्यभिचारी हासः स्थायी चर्वणीयत्वमागतो हास्यः ।

स चात्मस्थः परस्थश्च । तत्रात्मस्थमाह—

उत्तममध्यमाधमेषु स्मितविहसितापहसितैः स आत्मस्थस्त्रेधा ।

स इति हासः ।

यद्भरतः—

‘ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्टवान्वितैः ।

अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥

आकुञ्चिताक्षिगण्डं यत्सखनं मधुरं तथा ।

कालागतं सास्यरागं तद्वै विहसितं भवेत् ॥

अस्थानहसितं यत्तु साश्रुनेत्रं तथैव च ।

उत्कम्पितांसकगिरस्तञ्चापहसितं भवेत् ॥'

परस्थमाह—

एतत्संक्रमजैर्हमितोपहमितानिहसितैः परस्योऽपि ।

एतेषां म्भितादीनां संक्रान्त्या जातैर्यथासंख्येनोत्तमादिषु ।

यद्भरतः—

'उत्फुल्लानननेत्रं तु गण्डैर्विकसितैरथ ।

किञ्चिद्वह्नितदन्तं च हमितं तद्विधीयते ॥

उत्फुल्लनासिकं यत्तु जिल्वदृष्टिं निरीक्षितम् ।

निहृष्टितांसकगिरस्तञ्चोपहमितं भवेत् ॥

मंरब्धमन्त्रनेत्रं च विहृष्टम्बरमुदृतम् ।

करोपगूढपार्श्वं च तच्चानिहमितं भवेत् ॥'

तत्रात्मन्यो हामो यथा—

'पाणौ कङ्कणमुत्फण पाणपतिर्नेत्र उदत्तपादक

कण्ठ. कृतितकालकट्युदितो दम्भ गतेन्द्राजिनः ।

गौरीलोचनलोभनाय अभगो देषो दम्भेभ्य मे

गण्टोत्तमसदिभाधित पशुपतेर्ताम्योदम् पाद द ।'

पश्यन्तो यथा

‘कनकचन्द्रा-रश्मिः स्यात्ततोऽयम्’ ।

नवतन्त्रमन्त्रमन्त्राणां यथाऽपि यथाऽपि यथा ।

यमिनमिनयान्त्रमन्त्राणां यथाऽपि यथा ।

तयानि जनिनीनीनाम्नाः त्रिपादमिती इति ॥’

करुणमाह—

उष्टनाशादिविभावो देवोपात्मभावनुभावो दुःखमय-यभिनारी
शोकः करुणः ।

दृष्टविगोमानिष्टसंप्रयोगविभावो देवोपात्मभिन्नामनाननुगोप-
नरभेदाश्रुपातैवेवर्णप्रलयस्तम्भकम्पभ्रुवुठनगात्रसंसाकन्यायनुभावो निन्द-
ग्लानिचिन्तैस्त्वुत्तमोहश्रमत्रासिपाददैव्यायाभिजडनोन्मादापन्नागलम्ब-
मरणप्रभृतिदुःखमययभिनारी निर्वर्तुर्गलक्षणः शोकः स्थायीभावश्चर्व-
णीयता गतः करुणो रसः ।

यथा—

‘अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।

ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानलभस्म केवलम् ॥’

इत्यादि रतिप्रलापेषु ॥

रौद्रमाह—

दारापहारादिविभावो नयनरागाद्यनुभाव औश्यादिव्यभि-
चारी क्रोधो रौद्रः ।

दारापहारदेशजात्यभिजनविद्याकर्मनिन्दासत्यवचनप्रभृत्याधिकक्षेपोपहास-
वाक्पारुष्यद्रोहमात्सर्यादिविभावो नयनरागभ्रुकुटीकरणदन्तौष्ठपीडनगण्ड-
स्फुरणहस्ताग्रनिःपेषताडनपाटनपीडनप्रहरणाहरणशस्त्रसंपातरुधिराकर्षण-
च्छेदनाद्यनुभाव औश्यावेगोत्साहविवोधामर्षचापलादिव्यभिचारी क्रोधः
स्थायिभावश्चर्वणीयतां प्राप्नो रौद्रो रसः ।

यथा—

‘चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-

संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्त्यानावनद्धधनशोणितशोणपाणि-

रुत्तंसयिष्यति कचास्तव देवि भीमः ॥’

वीरमाह—

नयादिविभावः स्थैर्याद्यनुभावो धृत्यादिव्यभिचार्युत्साहो धर्म-
दानयुद्धभेदो वीरः ।प्रतिनायकवर्तिनयविनयासंमोहाध्यवसायबलशक्तिप्रतापप्रभावविक्रमा-
धिक्षेपादिविभावः स्थैर्यधैर्यशौर्यगाम्भीर्यत्यागवैशारद्याद्यनुभावो धृतिस्मृ-
त्यौग्र्यगर्वाभर्ममत्यावेगहर्षादिव्यभिचारी उत्साहः स्थायिभावश्चर्वणीयतां
गतो धर्मदानयुद्धभेदानेषा वीरः ।

गतम् अन्यदपहसितमतिशयेन चेत्युपसर्गभेदादर्धभेदः ॥ चञ्चद्भुजेति । चञ्चद्भया
वेगावर्तमानाभ्या भुजाभ्या भ्रमिता ये पञ्च दारुणा गदा तथा योऽभितः सर्वतः
ऊर्ध्वाधत्तेन सम्यग्घूर्णित पुनरनुत्थानोपहतं कृतमूरुयुगल युगपदेवोरुद्वय यस्य त
सुयोधनमनादृष्ट्वैव स्त्यानेनावदयानतया न तु कालान्तरशुष्कतयावनद्ध हस्ताभ्याम-
विचलद्रूपमत्यन्तमाभ्यन्तरतया धनं न तु रसमात्रस्वभाव यच्छोणित रुधिर तेन
शोणौ लोहितौ पाणी यस्य । अत एव स भीमः कातरत्रासदायी । तवेति ।
यस्यास्तत्तदपमानर्हात कृतं देव्यनुचितमपि, तस्यास्तव कचानुत्तंसयिष्यति उत्तस-
वतः करिष्यतीति वेणीत्वमपहरन् करविच्युतशोणित(शोणित)शकललोहितकुसुमापी-
डेनेव योजयिष्यतीत्युत्प्रेक्षा । तव देवीत्यनेन कुलकलत्रखलीकारस्मरणकारिणा
शोभस्यैवोद्दीपनविभावत्वं कृतमिति नात्र शृङ्गारशङ्का कर्तव्या । सुयोधनस्य चानादरण
द्वितीयगदाघातदानायनुद्यमः, स च संचूर्णितोस्त्वादेव । स्थानप्रहणेन द्रौपदीमन्यु-
प्रक्षालने त्वरा सूचिता ॥ नयेति । सध्यादिगुणानां सम्यग्प्रयोगो नयः इन्द्रियजयो
विनयः । असंमोहेनाध्यवसायो वस्तुतत्त्वनिश्चय इति मन्त्रदर्शिता । हस्त्यश्वरथपा-
दात् बलम् । अवस्कन्दयुद्धादौ सामर्थ्यं शक्तिः । शत्रुविषयसत्तापकारिणी प्रसिद्धिः
प्रतापः । अभिजनधनमन्त्रिसत्त्वं प्रभावः । सामान्युपायानामेकद्वित्रिचतुरादि-
भेदैर्यथाविषयं नियोजनं वैशारद्यम् ॥ धर्मेति । धर्मादित्रितयमनुभावात्मकं प्रति-

सर्वस्य हि कृतकत्वं संभवति, यथा वेश्या धनार्थिनी कृतका रतिमादर्शयति ॥ उच्यते—भये हि प्रदर्शिते गुरुर्विनीतं तं जानाति मृदुचेष्टिततया चाधमप्रकृतिमेनं न गणयति । कृतकरत्यादेश्वोपदिष्टान् काचित्पुरुषार्थसिद्धिः । यत्र तु राजान परानुग्रहाय क्रोधविस्मयादि दर्शयन्ति, तत्र व्यभिचारितैव, न तेषां स्थायितेति ॥

वीभत्समाह—

अहृद्यदर्शनादिविभावाद्गसंकोचाद्यनुभावापस्मारादिव्यभिचारिणी जुगुप्सा वीभत्सः ।

अहृद्यानामुद्गान्तव्रणपूतिक्रमिकीटादीना दर्शनश्रवणादिविभावा अङ्गसंकोचहृत्सासनासामुखविकृणनाच्छादननिष्ठीवनाद्यनुभावापस्मारौग्र्यमोहगदादिव्यभिचारिणी जुगुप्सा स्थायिभावरूपा चर्वणीयतां गता वीभत्सः ।

यथा—

‘उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोफभूयासि मांसा-

न्यंसस्तिक्पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।

आत्तस्त्राद्यवन्ननेत्रात्प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-

दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥’

अद्भुतमाह—

दिव्यदर्शनादिविभावो नयनविस्ताराद्यनुभावो हर्षादिव्यभिचारी विस्मयोऽद्भुतः ।

दिव्यदर्शनेप्सितमनोरथावाप्त्युपवनदेवकुलादिगमनसभाविमानमायेन्द्रजालातिशायिशल्यकर्मादिविभावो नयनविस्तारानिमिषप्रेक्षणरोमाञ्चाश्रुस्वे-

भवति । प्रभुभक्तत्वं जानात्याना यथा स्वेच्छाकारीत्यत एवास्तीति ॥ दिव्येति । दिव्या गन्धर्वादयस्तेषा दर्शनम् । शक्यप्राप्तिरथ ईप्सितः, शक्यप्राप्तिस्तु मनोरथः, तयोः प्राप्तिः, उपवने देवकुलादौ च गमनमद्भुतविभावो येन तत्रत्य सरः सनिवेशादि न कचिद्दृश्यम् । सभा गृहविशेषः । विमानानि दिव्यरथाः । माया रूपपरिवर्तनादिका । इन्द्रजालं मन्त्रदिव्यहस्त्युत्तयादिनासम्भवद्वस्तुप्रदर्शनम् । सा-

न चास्य विषयजुगुप्सारूपत्वात् वीभत्सेऽन्तर्भावो युक्तः । जुगुप्सा
ह्यस्य व्यभिचारिणी भवति, न तु स्थायितामेति । पर्यन्तनिर्वाहे तस्या मू-
लत एवोच्छेदात् ॥ न च धर्मवीरे, तस्याभिमानमयत्वेन व्यवस्थानात्

परोपकाराय शरीरसर्वस्वादिदानं न शास्त्रविरोधि । 'आत्मानं (यो) गोपायेत्' इत्या-
दिना ह्यकृतकृत्यविषयं शरीररक्षणमुपदिश्यते, संन्यासिनां तद्व्याधित्वात्पर्याभावात् ।
तथा हि—'धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः सस्थितिहेतवः । तान्निवृत्ता किं न हत
रक्षता किं न रक्षितम् ॥' इत्यतिप्रसिद्धचतुर्वर्गसाधकत्वमेव देहरक्षायां निदानं दर्शि-
तम् । कृतप्रेत्यस्य 'जलधौ श्वप्रे वा पतेत्' इति संन्यासित्वेन श्रवणात् । तद्यथा क्य-
चित्त्याज्यं शरीरम्, यदि परमार्थमुत्पद्यते तत्किमिव न संपादितं भवति । जीमूतवाह-
दीनां नयतत्त्वमिति चेत्, किं तेन । तत्त्वज्ञानित्वं तावदस्त्येव, अन्यथा परमार्थ-
त्यागस्यासंभाव्यत्वात् । युद्धेऽपि हि न वीरस्य देहत्यागाद्योद्यमः परावजयोद्देशेनैव
प्रवृत्तेः । भृगुपतनादावपि शुभतमदेहान्तरसंपिपादयिष्येवामिभिवृज्मते । तत्स्वार्थानुद्देशेन
परार्थसंपत्त्यै यद्यचेष्टितं देहत्यागपर्यन्तमुपदेशदानादि तत्तदलब्ध्यात्मतत्त्वज्ञानानां
मंसंभाव्यमेवेति । तेऽपि (१) तत्त्वज्ञानिनां सर्वेष्वधर्मेषु मुक्तिरिति । स्मार्तश्रुती
यथोक्तम्—'देवार्चनरतस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । श्राद्धं कृत्वा ददद्भुवं गृहस्योऽपि
हि मुच्यते ॥' इति केवलं परार्थाभिसंधिजाद्वर्मात्परोपकारफलत्वेनैवाभिसंहतात्पुनरपि
देहस्य तदुचितस्यैव प्रादुर्भावो बोधिसत्त्वानां तत्त्वज्ञानिनामपि । दृष्टश्चाङ्गेऽपि
विश्रान्तिलाभः स्वभावौचित्यात् । यथा रामस्य वीराङ्गे पितुराज्ञां परिपालयत् ।
एवं शृङ्गाराद्यङ्गेष्वपि मन्तव्यम् । अत एव शान्तस्य स्थायित्वेऽप्यप्राधान्यम् । जीमूत-
वाहने त्रिवर्गसंपत्तौ क्षयरोगकृतिप्रधानयोः फलत्वात् । तदत्र सिद्धं दयालक्षणोऽभ्यु-
त्साहोऽत्र प्रधानम् । अन्ये तु व्यभिचारिणो यथायोगं भवन्तीति ॥ एव यत्कैश्चिज्जी-
मूतवाहनस्य धीरोदात्तत्वं प्रतिष्ठितं तत्प्रत्युक्तमेव । न च तदीया पर्यन्तावस्था व्याव-
र्णनीया येन सर्वथेष्टोपरमादनुभावाभावेनाप्रतीयमानता स्यात् । शृङ्गारादेरपि फलभू-
मावव्यावर्णनीयत्वं । पूर्वभूमौ तु 'प्रशान्तवाहितासंस्कारात्तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि
सम्कारेभ्यः' इति सूत्रद्वयनीत्या चित्राकारा यमनियमादिचेष्टा वा राज्यधुरोद्धरनादि-
लक्षणा वा शान्तस्यापि जनकदेहं देहैवत्यनुभावसद्भावादिमादिमत्यसंभाव्यमानभूयो-
व्यभिचारिमद्रावात्प्रतीयते एव (नै प्रतीयते) ॥ ननु प्रतीयते सर्वस्य तु श्लाघ्यास्पदं न
भवति । तर्हि वीतरागाणां शृङ्गारो श्लाघ्य इति । सोऽपि रसत्वाच्चयवताम् । अयमर्थः—
यदि नाम सर्वजनानुभवगोचरता तस्य नास्ति नैतावता, सा च लोफुमामान्यमहानु-
भावचित्तशक्तिविशेषवत्प्रतिक्षेपे शक्या ॥ ननु धर्मप्रधानोऽर्मा वीर एव संभाव्यते
इत्याशङ्क्याह—अभिमानमयत्वेनेति । उन्माहो ह्यहमेवविषय इत्येव प्राण इत्यर्थः ॥

१. 'कृत्यस्य' स्यात्. २. 'परविजयो' स्यात्. ३. लेखकप्रतिष्ठ भवेत्.

अस्य चाहंकारप्रशमैकरूपत्वात् । तथापि तयोरेकत्वपरिकल्पनेन वीररौद्र-
योरपि तथा प्रसङ्गः । धर्मवीरादीनां चित्तवृत्तिविशेषाणां सर्वाकारमहंकार-
रहितत्वे शान्तरसप्रभेदत्वमितरथा तु वीररसप्रभेदत्वमिति व्यवस्थाप्यमाने
न कश्चिद्विरोधः । तदेवं परस्परविविक्ता नवापि रसाः ॥

एषां क्रमेण स्थायिभावान् संगृहाति—

रतिहासशोकक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिनो
भावाः ।

भावयन्ति चित्तवृत्तय एवालौकिका वाचिकाद्यभिनयप्रक्रियारूढतया
स्वात्मानं लौकिकदशायामनास्वाद्यमप्यास्वाद्यं कुर्वन्ति । यद्वा भावयन्ति
व्याप्नुवन्ति सामाजिकानां मन इति भावाः स्थायिनो व्यभिचारिणश्च ।
तत्र स्थायित्वमेतावतामेव । जात एव हि जन्तुरियतीभिः संविद्धिः परीतो
भवति । तथा हि दुःखद्वेषी सुखात्वादनलालसः सर्वो रिरंसया व्याप्तः
स्वात्मन्युत्कर्षमानितया परमुपहसति । उत्कर्षापायशङ्कया शोचति ।
अपायं प्रति क्रुध्यति । अपायहेतुपरिहारे समुत्सहते । विनिपाताद्विभेति ।
किञ्चिदयुक्ततयाभिमन्यमानो जुगुप्सते । ततश्च परकर्तव्यवैचित्र्यदर्शनाद्वि-
स्मयते । किञ्चिज्जिहासुस्तत्र वैराग्यात्प्रशमं भजते । न हेतुचित्तवृत्तिवास-
नाशून्यः प्राणी भवति । केवलं कस्यचित्काचिदधिका भवति चित्तवृत्तिः,
काचिदूना । कस्यचिदुचितविषयनियन्त्रिता, कस्यचिदन्यथा । तत्काचिदेव
पुरुषार्थोपयोगिनीत्युपदेश्या । तद्विभागकृतश्चोत्तमप्रकृत्यादिव्यवहारः ॥

ये पुनरमी धृत्यादयश्चित्तवृत्तिविशेषास्ते समुचितविभावाभावाज्जन्म-
मध्ये न भवन्त्येवेति व्यभिचारिणः । तथा हि रसायनमुपयुक्तचेतोग्ला-
न्यालस्यश्रमप्रभृतयो न भवन्त्येव । यस्यापि वा भवन्ति विभावबलात्तस्यापि

अस्य चेति । शान्तस्य ॥ तथापीति । इह नेयत्वनिरीहत्वाभ्यामत्यन्तं विरुद्धो-
त्पीत्यर्थः । वीररौद्रयोस्तु धर्मार्थकामार्जनोपयोगित्वेन तुल्यरूपत्वादत्यन्तविरोधोऽपि
नास्ति ॥ संगृह्णातीति । संकलयति, न तु रक्षयति । शृङ्गारादिरसलक्षण एव स्था-

न्तामर्षत्रासापस्मारनिर्वेदावेगवितर्कासूयामृतयः स्थित्युदयप्रशमसं-
धिशवलत्वधर्माणस्त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः ।

तत्र धृतिः संतोषः । स्मृतिः स्मरणम् । मतिरर्थनिश्चयः । व्रीडा
चित्तसंकोचः । जाड्यमर्थाप्रतिपत्तिः । विपादो मनःपीडा । मद आ-
नन्दसंमोहसंभेदः । व्याधिर्मनस्तापः । निद्रा मनःसंमीलनम् । सुप्तं
निद्राया गाढावस्था । औत्सुक्यं कालाक्षमत्वम् । अवहित्थमाकारगुप्तिः ।
शङ्कानिष्टोत्प्रेक्षा । चापलं चेतोनवस्थानम् । आलस्यं पुरुषार्थेष्वना-
दरः । हर्षश्चेतः प्रसादः । गर्वः परावज्ञा । औग्र्यं चण्डत्वम् । प्रबोधो
विनिद्रत्वम् । ग्लानिर्बलापचयः । दैन्यमनौजस्यम् । श्रमः खेदः ।
उन्मादश्चित्तविप्लवः । मोहो मूढत्वम् । चिन्ता ध्यानम् । अमर्षः प्रति-
चिकीर्षा । त्रासश्चित्तचमत्कारः । अपस्मार आवेशः । निर्वेदः स्वाव-
माननम् । आवेगः संभ्रमः । वितर्कः संभावना । असूया अक्षमा ।
मृतिर्भ्रियमाणता । एते च स्थित्युदयप्रशमसंधिशवलत्वधर्माणः ।

स्थितिर्यथा—

‘तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावाद्वर्मस्या मनः ।
ता हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥’

अत्र विप्रलम्भरससद्भावेऽपि इयति वितर्कस्थितिचमत्कारकृत आ-
स्वाढातिशयः ।

उदयो यथा—

‘याते गोत्रविपर्यये श्रुतिपथ शय्यामनुप्राप्तया
निध्यात परिवर्तनं पुनरपि प्रारब्धमङ्गीकृतम् ।

दयो हि तत्तत्कारणान्तरोदयप्रलयोत्पद्यमाननिरुध्यवानवृत्तयः किञ्चित्कालमापेक्षि-
तया स्थायिरूपात्मवित्तिसध्रयाश्च स्थायिन इत्युच्यन्ते । तत्त्वज्ञानं तु सकलभावान्तर-
वित्तिस्थानीय सर्वस्थाधिभ्यः स्थायितम सर्वा रत्यादिकाः स्थायिचित्तवृत्तीव्यभिचारि-

भूयस्तत्प्रकृतं कृतं च शिथिलप्रतिपक्षोऽप्यग्रा

तन्वक्तृणा न तु पारितः मनभगे नेतुं गिर्यशोभः ॥

अत्र मानसोदयः ।

प्रशमो गगा—

‘दृष्टे लोचननन्मनाम्बुकुलितं पार्श्वस्थिते चक्रव-

द्यग्भूतं वहिरासितं पुलकवत्स्पर्शं समातन्वति ।

नीवीचन्भवदागतं शिथिलतां संभाषमाणे ततो

मानेनापसृतं ह्रियेव सुदृशः पादस्पृशि प्रेयसि ॥’

अत्र मानस्य प्रशमः ।

संधिर्यथा—

‘उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः

सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः ।

वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलय-

ज्ञानन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरः खिग्धो रुणच्छन्यतः ॥’

अत्रावेगहर्षयोः संधिः ।

शवलत्वं यथा—

‘काकार्यं शशिलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा

दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा

चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥’

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैर्न्यधृतिचिन्तानां शवलत्वम् ।

विविधमाभिमुख्येन स्थायिधर्मोपजीवनेन स्वधर्मार्पणेन च चरन्तीति व्यभिचारिणः । भावा इत्यनुवर्तते । संख्यावचनं नियमार्थं तेनान्येषा-
मत्रैवान्तर्भावः । तद्यथा—दम्भस्यावहित्ये, उद्वेगस्य निर्वेदे, कुचृष्टादे-
ग्लानौ । एवमन्यदप्युद्धम् ॥ अन्ये त्वाहुः—एतावत्स्वेव सहचारिषु
अवस्थाविशेषेषु प्रयोगप्रदर्शितेषु स्थायी चर्वणायोग्यो भवति ॥

एषां विभावानुभावानाह—

ज्ञानादेर्धृतिरव्यग्रभोगकृत् ।

ज्ञानबाहुश्रुत्यगुरुभक्तितपःसेवाक्रीडार्थलाभादिविभावा धृतिः संतोषः ।
सा च लब्धानामुपभोगेन नष्टानामननुशोचनेन योऽव्यग्रो भोगस्तं करोति ।
तेनानुभावेन धृति वर्णयेदित्यर्थः ।

यथा—

‘वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या

सम इह परितोषे नैर्विशेषा विशेषाः ।

स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला

मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान्को दरिद्रः ॥’

सदृशदर्शनादेः स्मृतिर्भ्रूक्षेपादिकृत् ।

सदृशदर्शनस्पर्शनश्रवणान्यासप्रणिधानादिभ्यः सुखदुःखहेतूनां स्मरणं
स्मृतिः । तां भ्रूक्षेपशिरःकम्पमुखोन्नमनशून्यावलोकनाङ्गुलीभङ्गादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं

शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि ।

तादृश्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावण-

मा ज्ञातं स जटायुरेव जरसा क्लिष्टो वधं वाञ्छति ॥’

शास्त्रचिन्तादेर्मतिः शिष्योपदेशादिकृत् ।

शास्त्रचिन्तनोहापोहादिभ्योऽर्थनिश्चयो मतिः । ता शिष्योपदेशार्थवि-
कल्पनसंशयच्छेदादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सता हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥’

भावयमित्येतत् एव निद्वयार्थाभिप्रायमिति ॥ विभावानुभावानिति । न तु व्यभि-
चारिणः । एव हि तदासादे स रतान्तरमपि स्यात् । यन्पि च व्यभिचारिणि

लत्राप्यस्त्वलद्धतिमञ्जुभाषणरोमोद्गमादिभिरुत्तमानाम्, हास्यगीततस्ताकुल-
भुजशेषव्याविद्धकुटिलगत्यादिभिर्मध्यमानाम्, अस्तरणधूर्णनस्त्वलद्धमनरु-
दितच्छर्दितसन्नकण्ठनिष्ठीवनादिभिरधमानां वर्णयेत् । तथा च—

‘उत्तमाधममध्येषु वर्ण्येते प्रथमो मदः ।

द्वितीयो मध्यनीचेषु नीचेष्वेव तृतीयकः ॥’

यथा—

‘सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा तत्तत्तमात्यवसनाभरणेषु ।

गन्तुमुद्यतमकारणतः स द्योतयन्ति मदविभ्रममासाम् ॥’

विरहादेर्मनस्तापो व्याधिर्मुखशोपादिकृत् ।

विरहाभिलाषादिभ्यो मनस्तापो व्याधिहेतुत्वाद्वाधिः । तं मुखशोष-
सस्ताङ्गतागात्रविक्षेपादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘मनोरोगस्तीव्रं विषमिव विसर्पत्यविरतं

प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पावक इव ।

हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव वलीयानित इतो

न मां तातस्तातुं प्रभवति न चाम्वा न भवती ॥’

लुमादेर्निद्रा जृम्भादिकृत् ।

लुमश्रममदालस्यचिन्तात्याहारस्वभावादिभ्यो मनःसंमीलनं निद्रा ।
ता जृम्भावदनगौरदगिरोलालननेत्रधूर्णनगात्रमदोच्छ्वसितनिःश्वसितनङ्गा-
त्रताक्षिनिमीलनादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘निद्रानिमीलितदृशो मदमन्धराणि

नाप्यर्धवन्ति न च यानि निरर्धवानि ।

अद्यापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्ता-

स्तापक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥’

अकार्यकरणज्ञानादेर्जाड्या वैवर्ण्यादिभिरन ।

अकार्यकरणज्ञानगुरुन्यतिक्रमपतिजाभङ्गादेर्वैवर्ण्यादीनां प्रीडा ।
तां वैवर्ण्याधोमुसनिनिस्तनभूतिरेतनयनाज्जलीय कर्णस्पर्शननयननिन्दन-
दिगिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः पणगिनो निषेदुषः ।

वीक्ष्य निम्बमनुनिम्बमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया ॥’

इष्टानिष्टदर्शनादेर्जाड्यं तूष्णींभावादिकृत् ।

इष्टानिष्टदर्शनश्रवणव्याधादिभ्योऽर्थाप्रतिपत्तिर्जाड्यम् । ततूष्णीं-
भावानिमिषनयननिरीक्षणादिभिर्गर्णयेत् ।

यथा—

‘एवमालि निगृहीतसाध्वसं शंकरो रहसि सेव्यतामिति ।

सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नासारत्प्रमुसवर्तिनि प्रिये ॥’

कार्यभङ्गाद्विपादः सहायान्वेषणमुखशोपादिकृत् ।

उपायाभावनाशाभ्यां प्रारब्धस्य कार्यस्य भङ्गान्मनःपीडा नि-
तं सहायान्वेषणोपायचिन्तनोत्साहविधातवैमनस्यादिना उत्तमम-
मुखशोपजिहासृक्लेहननिद्राश्रसितध्यानादिभिरधमाना वर्णये-

यथा—

‘व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे क्लेशः कपीनां वृश्

प्रज्ञा जाम्बवतो न यत्र न गतिः पुत्रस्य वा

मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षम

सौमित्रेरपि पत्रिणामविषयस्तत्र प्रिया क्वापि मे

मद्योपयोगान्मदः स्वापहास्यास्मरणादिकृत् ।

चौथेष्टानादानन्दसंमोहयोः संगमो मदः । तं स्वापस्मितगानकिं-

ति, यदा भाव्यते । तद्यथा पुरुषस्य उन्मादे वितर्कचिन्तादि । तत्रापि रति-

ति, यदा तत्रयोगः स केवलममाल्यस्थानीयो नोन्मादेन कृतोपराग

१. ‘च’ समुपलभ्यमान

न पार्श्वविलोकनमुखौष्ठकण्ठशोषणगात्रप्रकम्पनस्वरास्यवर्णभेदावगुण्ठनादि-
भिर्वर्ण्यते ।

स्वसिन्यथा—

‘दूराद्वीयो धरणीधराभं यस्ताडकेयं तृणवद्यधूनोत् ।

हन्ता सुबाहोरपि ताडकारिः स राजपुत्रो हृदि बाधते माम् ॥’

परसिन्यथा—समुद्रदत्तस्य नन्दयन्त्यामन्यानुरागशङ्का, दुर्योधनस्य
वा भानुमत्याम् ।

रागादेश्चापलं वाक्पारुष्यादिकृत् ।

रागद्वेषमात्सर्यामर्षेर्प्यादिभ्यश्चेतो नवस्थानं चापलम् । अविमृश्य कार्य-
करणमिति यावत् । तच्च वाक्पारुष्यनिर्भर्त्सनप्रहारवधवन्धादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तः परिवेषन्धि लीलारविन्दं भ्रमयांचकार ॥’

श्रमादेरालस्यं निद्रादिकृत् ।

श्रमसौहित्यरोगगर्भस्वभावादिभ्यः पुरुषार्थेष्वनादर आलस्यम् । तच्च
निद्रातन्द्रासर्वकर्मविद्वेषशयनासनादिना वर्णयेत् ।

यथा—

‘चलति कथंचित्पृष्ठा यच्छति वाचं कदाचिदालीनाम् ।

आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ॥’

प्रियागमादेर्हर्षो रोमाञ्चादिकृत् ।

प्रियागमनवन्धुहर्षदेवगुरुराजभर्तृप्रसादभोजनाच्छादनधनलाभोपभोग-
मनोरथावाप्त्यादिभ्यश्चेतःप्रसादो हर्षः । तं च रोमाञ्चाश्रुस्वेदनयनवदन-
प्रसादप्रियभाषणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘आयाते वयिते मरुस्थलभुवामुत्प्रेक्ष्य दुर्लभ्यता

गेहिन्या परितोषवाप्सलिलामासज्य दृष्टि मुखे ।

निद्रोद्भवं सुप्तमुत्स्वमायितादिकृत् ।

निद्रोद्भवमित्यनेन निद्राया एव गाढावस्था मुप्तमित्याह । तदुत्स्वमा-
यितोच्छ्वसितनिःश्वासितसंमोहनादिना वर्णयेत् ।

यथा—

‘एते लक्ष्मण जानकीविरहितं मां सेदयन्त्यम्बुदा

मर्माणीव विषट्ठयन्त्यलममी क्रूराः कदम्बानिलाः ।

इत्थं व्याहृतपूर्वजन्मचरितो यो राधया वीक्षितः

सेष्यं शङ्कितया स चः सुखयतु स्वप्नायमानो हरिः ॥’

इष्टानुस्मरणादेरौत्सुक्यं त्वरादिकृत् ।

इष्टानुस्मरणदर्शनादेर्विलम्बासहत्वमौत्सुक्यम् । तत्त्वरानिःश्चित्तो-
च्छ्वसितकार्श्यमनःशून्यतादिगवलोकनररणकादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमात्यः ।

बद्धं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि हि’ केशपाशः ॥’

लज्जादेरवहित्थमन्यथाकथनादिकृत् ।

लज्जाजैह्वमयगौरवादिभ्यो भ्रूविकारमुखरागादीनामाच्छादनकारिणी
चित्तवृत्तिरवहित्थमवहित्था वा । न वहिःस्यं चित्तं येनेति । पृषोदरा-
दित्वात् । तदन्यथाकथनावलोकितकथाभङ्गकृतकधैर्यादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥’

चौर्यादेः स्वपरयोः शङ्का पार्श्वविलोकनादिकृत् ।

चौर्यैर्स्वपरदार्यादेर्विरुद्धाचरणादनिष्टोत्प्रेक्षा शङ्का । सा च कदाचि-

, यदाचिदस्मापराधयोरात्मपरयोः परो राजादिना दण्ड्यते । कदा-

च, यदाचिद्विकाराकुलतया कृतदोषत्वेन परः संभाव्यते । सा

समुपलभ्यमाणैरगुरुवशे.

च पार्श्वविलोकनमुखौष्ठकण्ठशोषणगात्रप्रकम्पनस्वरास्यवर्णभेदावगुण्ठनादि-
भिर्वर्ण्यते ।

स्वस्तिन्यथा—

‘दूराद्वीयो धरणीधराभं यस्ताडकेयं तृणवद्यधूनोत् ।

हन्ता सुवाहोरपि ताडकारिः स राजपुत्रो हृदि बाधते माम् ॥’

परस्तिन्यथा—समुद्रदत्तस्य नन्दयन्त्यामन्यानुरागशक्ता, दुर्योधनस्य
वा भानुमत्याम् ।

रागादेश्चापलं वाक्पारुष्यादिकृत् ।

रागद्वेषमात्सर्यामर्षेर्ष्यादिभ्यश्चेतोऽनवस्थानं चापलम् । अविमृश्य कार्य-
करणमिति यावत् । तच्च वाक्पारुष्यनिर्भर्त्सनप्रहारवधवन्धादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘कश्चित्करान्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तः परिवेषत्रन्धि लीलारविन्दं भ्रमयांचकार ॥’

श्रमादेरालस्यं निद्रादिकृत् ।

श्रमसौहित्यरोगगर्भस्वभावादिभ्यः पुरुषार्थेष्वनादर आलस्यम् । तच्च
निद्रातन्द्रासर्वकर्मविद्वेषशयनासनादिना वर्णयेत् ।

यथा—

‘चलति कथंचित्पृष्ठा यच्छति वाचं कदाचिदालीनाम् ।

आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ॥’

प्रियागमादेर्हर्षो रोमाञ्चादिकृत् ।

प्रियागमनदन्धुर्हर्षदेवगुरुराजभर्तृप्रसादभोजनाच्छादनधनलाभोपभोग-
मनोरथावाप्त्यादिभ्यश्चेत् प्रसादो हर्षः । तं च रोमाञ्चाश्रुस्वेदनयनवदन-
प्रसादप्रियभाषणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘आयाते दयिते मरुत्सलमुवास्तुत्प्रेक्ष्य दुर्लहचरां

गेहिन्या परितोषनापसल्लिलामासज्य दृष्टि मुखे ।

दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवलान्स्वेनाञ्चलेनादरा-

दुन्मृष्टं करभस्य केसरसटाभाराप्रलभं रजः ॥'

विद्यादेर्गर्वोऽसूयादिकृत् ।

विद्यावलकुलैश्वर्यवयोरूपधनादिभ्यः परावज्ञा गर्वः । तमसूयामर्षपारु-
प्योपहासगुरुलङ्घनाधिकेपनेत्रगात्रविकृत्यनुत्तरदानशून्यावलोकनाभाषणैर्व-
र्णयेत् ।

यथा—

‘ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥’

चौर्यादेरौघं वधादिकृत् ।

चौरैर्ग्रीहासत्प्रलापादिभ्यश्चण्डत्वमौघ्यम् । तद्वधबन्धताडननिर्गर्तना-
दिभिर्निर्णयेत् ।

यथा—

‘उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि शकलयतः क्षत्रसंतानरोपा-

दुहामसौ कविं शत्यवधिं विशसतः सर्वतो राजवंशान् ।

पित्र्यं तद्रक्तपूर्णददसवनमहानन्दमन्दायमान-

क्रोधाग्रे कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः ॥’

शत्रुदादेः प्रयोधो जृम्भादिकृत् ।

शत्रुदग्धार्थगन्तान् स्वप्नजल्पननिद्राच्छेदाहारपरिणामादिभ्यो विनि-
र्णयेत् । तं प्रयोधः । यच्च जृम्भणाक्षिगर्दनभुजक्षेपाहुलिस्फोटनशय्यात्यागप्री-
त्यदिभिर्निर्णयेत् ।

यथा—

‘अन्यगोत्रैर्पाज्या घणमनभिगुप्ती रत्नदीपप्रवाणा-

मानमयापाम्गुलीं जनिता जलत्वा जृम्भणैः गाह्मर्षैः ।

नृपतप मोक्षमिच्छे शयनमुत्फणाचक्रतालोपानं

निद्रां नन्दनार्जवतामा विगमयु हरेर्दृष्टिगते कृपा यः ॥’

व्याध्यादेर्ग्लानिर्वैवर्ण्यादिकृत् ।

व्याधिमनस्तापनिधुवनोपवासक्षुत्पिपासाध्वलङ्घननिद्राच्छेदातिपानतपो-
जराकलाभ्यासादिभ्यो बलापचयो ग्लानिः । तां वैवर्ण्यक्षामनेत्रकपोलो-
क्तिश्लथाजत्वप्रवेपनदीनसंचारानुत्साहादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्या शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥’

दौर्गत्यादेर्दैन्यममृजादिकृत् ।

दौर्गत्यमनस्तापादिभ्योऽनौजस्यं दैन्यम् । तन्मृजात्यागगुर्वङ्गताशिरः-
प्रावणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘अस्मान्ताधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
स्त्वव्यस्याः कथमप्यवान्धवकृतां प्रेमप्रवृत्तिं च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या च या
भाग्याधीनमतः परं न खलु तस्तीवन्धुभिर्याच्यते ॥’

व्यायामादेः श्रमोऽङ्गभङ्गादिकृत् ।

व्यायामाध्वगत्यादिभ्यो मनः शरीरखेदः श्रमः । सोऽङ्गभङ्गमर्दनमन्द-
क्रमात्यविकृणनादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘अलसलुलितमुन्धान्यध्वसंतापखेदा-
दशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंदाहनानि ।
मृदुमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि
त्वष्टरसि मग्नं कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥’

दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवलान्खेनाञ्चलेनादरा-

दुन्मृष्टं करभस्य केसरसटाभाराग्रलम्भं रजः ॥'

विद्यादेर्गर्वोऽमूयादिकृत् ।

विद्यावलकुलैश्चर्यवयोरुपधनादिभ्यः परावज्ञा गर्वः । तमसूयामर्थपार-
व्योपहासगुरुलङ्घनाधिक्षेपनेत्रगात्रविकृत्यनुत्तरदानशून्यावलोकनाभाषणैर्व-
र्णयेत् ।

यथा—

'ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदश्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥'

चौर्यादेरीश्र्यं वधादिकृत् ।

चौर्यद्रोहासत्प्रलापादिभ्यश्चण्डत्वमौश्र्यम् । तद्वधवन्धताडननिर्गर्हना-
दिभिर्येर्णयेत् ।

यथा—

'उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि शकलयतः क्षपसंतानरोपा-

दुदामगैर्तापिशत्यनपि विशरातः सर्वतो राजवेशान् ।

वि । नृपतपणीतद्वगवनमहानन्दमन्दायमान-

को ममे कृन्वो मे न रागु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः ॥'

शत्रुताः मयो मे ब्रह्मादिकृत् ।

शत्रुताः मयो मे ब्रह्मादिकृत् । शत्रुजन्मनन्दिदाच्छेदाहास्यगिणामादिभ्यो विनि-
र्णयेत् । यथा—
'शत्रुताः मयो मे ब्रह्मादिकृत् । शत्रुजन्मनन्दिदाच्छेदाहास्यगिणामादिभ्यो विनि-
र्णयेत् । यथा—

यथा—

'शत्रुताः मयो मे ब्रह्मादिकृत् । शत्रुजन्मनन्दिदाच्छेदाहास्यगिणामादिभ्यो विनि-

र्णयेत् । यथा—
'शत्रुताः मयो मे ब्रह्मादिकृत् । शत्रुजन्मनन्दिदाच्छेदाहास्यगिणामादिभ्यो विनि-

र्णयेत् । यथा—
'शत्रुताः मयो मे ब्रह्मादिकृत् । शत्रुजन्मनन्दिदाच्छेदाहास्यगिणामादिभ्यो विनि-

र्णयेत् । यथा—
'शत्रुताः मयो मे ब्रह्मादिकृत् । शत्रुजन्मनन्दिदाच्छेदाहास्यगिणामादिभ्यो विनि-

व्याध्यादेर्ग्लानिर्वैवर्ण्यादिकृत् ।

व्याधिमनस्तापनिधुवनोपवासजुत्तिपासाध्वलह्वननिद्राच्छेदातिपाननपो-
जराकलान्यासादिभ्यो वलापचयो ग्लानिः । तां वैवर्ण्यक्षामनेत्रकपोलो-
क्तिरुत्थास्तत्त्वप्रवेपनदीनसंभारानुत्साहादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूतं

हृदयकुसुमगोपी दारुणो दीर्घशोक ।

नल्पयति परिषण्डु क्षाममस्याः गरीरं

गरद्विज इव धर्मं केतकीगर्भपत्रम् ॥’

दौर्गत्यादेर्दैन्यममृजादिकृत् ।

दौर्गत्यमनस्तापादिभ्योऽनैजसं दैन्यम् । तन्मृजालागनुदेनतागिर-
प्रादणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘अलान्माधु विनिन्द्य मंथमधनानुचैः कलं चान्मन-

नवज्यन्याः कथमप्यदानवकृता प्रेमप्रभुनि च नाम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमिय दग्नेषु दग्ना च या

भाग्याधीनमतः परं न त्वत् ताम्सीदन्नुभिर्याच्यते ।’

व्यायामादेः श्रमोऽहमहादिकृत् ।

व्यायामाध्वगत्यादिभ्यो मनःशरीरवेदः श्रमः । श्रोत्रदृष्ट्यन्तः-
कामाक्षदिवृण्णादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘उत्तमार्गं प्रवृत्त्यान्नादत्तं पतेत् -

नृशिरात्तं शरीरेनैव तं नृशिरात् -

रुद्ररुद्रादयन्तं शरीरेनैव तं रुद्रात् -

रुद्ररुद्रात्तं शरीरेनैव तं रुद्रात् -

इष्टादिगोपादेकस्या नीचनिधिः स्यात्तानि ५३ ।

इष्टादिगोपादेकस्या नीचनिधिः स्यात्तानि ५३ ।
तमनिमित्तनिमित्तनिमित्तो ननु नीचस्याऽपि निमित्तो न भवति ।
स्यात्तानि तु निमित्तो न भवति । ननु नीचस्याऽपि निमित्तो न भवति ।

यथा—

‘तं पश्य मे नानां मणिमयानाम् ।

संभाति ते जेन तेन यमिपुत्रो ॥’

प्रहारादेर्मोहो भ्रमणादिक्रुत् ।

प्रहारादभ्रमणैर्मोहो भ्रमणादिक्रुत् ।
मोहस्य प्रागवस्थापि मोहस्यैव नोच्यते । न भ्रमणदेव नोच्यते ।
प्रमोहधैविज्यादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘तीव्राभिपक्षप्रभेण वृत्ति मोहेन संमन्मयनेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातमर्तृव्यसना मुहूर्ते कृतोपकारेव रनिर्भूव ॥’

सुखजन्मापि मोहो भवति ।

यथा—

‘कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीची न्ययं ब्रन्धना-

चद्वासः श्लथमेखलागुणधृतं किञ्चिन्नितम्ये स्विनम् ।

एतावत्सस्त्रि वेद्मि सांप्रतमहं तस्माद्भसन्ने पुनः

कोऽसौ कालि रतं तु कि कथमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥’

दारिद्र्यादेश्चिन्ता संतापादिक्रुत् ।

दारिद्र्येष्टद्रव्यापहारैश्चर्यभ्रंशादिभ्यो ध्यानं चिन्ता । सा च स्मृतेरन्या
ग्रसनाददनवत् । खेलनाद्भ्रमनवच्च । तां संतापशून्यचित्तत्वकार्श्यश्चासाधो-
मुखचिन्तनादिभिर्वर्णयेत् । सा च वितर्काचतो वा वितर्क इति वितर्काष्ट-
थम्भवति चिन्ता ।

यथा—

‘पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चा-

दन्तर्वहिः परित एव विवर्तमानाम् ।

उद्बुद्धमुग्धकनकाजनिभं वहन्ती-

मासज्य तिर्यगपवर्तितदृष्टि वक्त्रम् ॥’

आक्षेपादेरमर्षः स्वेदादिकृत् ।

विद्यैश्वर्यवलाधिककृतेभ्यः आक्षेपावमानादिभ्यः पतिचिकीर्षारूपोऽमर्षः ।

स च स्वेदध्यानोपायान्वेषणशिरःकम्पाधोमुखविचिन्तनादिभिर्वर्ण्यते ।

यथा—

लाक्षागृहानलविषान्नसमाप्रवेशै-

प्राणेषु चित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः

स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥’

निर्घातादेस्त्रासोऽङ्गसंक्षेपादिकृत् ।

निर्घातगर्जितभूपर्वतकम्पशिलोल्काशनिविद्युत्पातरक्षःस्थूलप्रभूतकुष्ठादि-
भ्यश्चेतश्चमत्कृतिरूपस्त्रासो भयात्पूर्वापरविचारवतो भिन्न एव । सोऽङ्गसं-
क्षेपस्तम्भरोमोद्गमगद्गदप्रलयोत्कम्पनिःस्यन्दवीक्षितैर्वर्ण्य ।

यथा—

‘परिस्फुरन्मीनविषद्वितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥’

ग्रहादेरपस्मारः कम्पादिकृत् ।

ग्रहभूतदेवयक्षपिशाचब्रह्मराक्षसशूल्यारण्यश्मशानसेवनोच्छिष्टगमनधा-
तुवैषम्यादेरावेशरूपोऽपस्मारः । तं कम्पितस्फुरितस्विन्नधावितश्चसितभू-
मिपतनारावमुखफेनादिभिर्वर्णयेत् । अयं च प्राय आभासेष्वेव शोभते ।

यथा—

‘आश्लिष्टभूमि रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारवृहत्तरङ्गम् ।

फेनायमान पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥’

रोगादेर्निर्वेदो रुदितादिकृत् ।

रोगाधिक्षेपताडनदारिद्रेष्टवियोगावमानतत्त्वज्ञानादिभ्यः स्वावमानना-
रूपो निर्वेदः । स रुदितश्चसितानुपादेयतादिभिर्वर्ण्यः ।

यथा—

‘किं करोमि क्व गच्छामि कमुपैमि दुरात्मना ।

दुर्भरेणोदेरेणाहं प्राणैरपि विडम्बितः ॥’

उत्पातादिभ्य आवेगो विस्मयादिकृत् ।

उत्पातवातवर्षाग्निर्गर्जाप्रियाप्रियश्रवणव्यसनादिभ्यः संभ्रम आवेगः ।
तं विस्मयावगुण्ठनच्छेन्नश्रयणधूमान्ध्यत्वरितापसर्पणपुलकविलापसंनहना-
दिभिर्यथासंख्यं वर्णयेत् ।

तत्रोत्पातावेगो यथा—

‘किं किं सिंहस्ततः किं नरसदृशवपुर्देव चित्रं गृहीतो

नैवेदकोऽपि जीवो द्रुतमुपनिपतन्पश्य संप्राप्त एव ।

तत्त्वज्ञानादिभ्य इति । चिरकालविभ्रमविप्रलब्धस्य उपादेयत्वनिवृत्तये यत्सम्य-
ग्ज्ञान तन्निर्वेद जनयति, न त्वात्मस्वभावः. तस्य शान्तस्थायित्वेनोक्तत्वात् । यथा—
‘वृथा दुग्धोऽनङ्गान्स्तनभरनता गौरिति चिर परिष्विक्तः पण्डो युवतिरिति लावण्यर-
हित । कृता वैदूर्याशा विकचकिरणे काचशकले नयामूढेन त्वा कृपणमगुणज्ञ प्रण-
मता ॥’ इति । अयं च निर्वेदः स्वयं पुरुषार्थसिद्धये वोत्साहरत्यादि वदत्यन्तानु-
रञ्जनाय वा हासविस्मयादिवन्न प्रभवतीत्यन्यमुखप्रेक्षितत्वाद्यभिचार्येवेति ॥ उत्पात-
वातेति । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । ततश्चोत्पातादेर्वातादेर्वर्षादेरभ्यादेर्ग-
जादेः प्रियश्रवणादेरप्रियश्रवणादेर्व्यसनादेश्च विभावादित्यर्थः । एव विस्मयादिना
अवगुण्ठनादिच्छेन्नश्रयणादिना धूमाभ्यादिना त्वरितापसर्पणादिना पुलकादिना विला-
पादिना संनहननादिना चानुभावेनेति प्रतिपत्तव्यम् ॥ तत्र उत्पातावेगः ‘किं किं सिंहः’

१. ‘कुञ्जरोद्धमण’ इति भरतसवादात् ‘गजो(द्धमण)’ इति भवेत्. टीकायां तु ‘ग-
जादे’ इत्यव्याख्यात तस्माद् ‘गज’ इत्येव स्यात् २. ‘छत्राश्रयण’ इति भरते पा-
ठात् ‘छत्राश्रयण’ इति भवेत्

१ ‘अवगुण्ठनादिना छत्राश्रयणा’ स्यात्.

हमारूपामया । तामवजाम हृष्टीको मे गेनया मेनि तमेवमपि गतिनी ।
वर्णयेत् ।

यथा—

‘वृक्षान्ते न विनाश्यागचमिनामिहना तं न वि ।

मुन्यस्त्रीदमनेऽप्यमण्डमणो लोके मरान्ते जि ने ।

गानि व्रीणि कुनोमुगान्यपि पदान्तागम्यगमो मे

गहा कौशलमिन्द्रगनुनि मे तवागमिजो जन ॥’

व्याध्यभियाताभ्यां मृनिहिकाकाज्यानिहृन् ।

व्याधिर्ज्वरादिः प्रतीतः, गर्भपिण्डजादिर्गर्भोऽभिघातस्याभ्यां मृनेः प्रा-
गवस्था मृतिः । साशान्मृतावनुगताभावात् । तत्र व्याधिजां मृनि हिका-
श्वासाद्गर्भजादिनिर्मलानैः, अभिघातजां तु काज्यादिपुण्ड्रिकादिनाद्गर्भ-
जडतामरणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘स गतः क्षितिमुष्णशोणिताद्री तुरदग्राप्रनिपातदारितायमा ।

अनुभिः क्षणमीक्षितेन्द्रमृनुर्विहितामर्गुरुधानिनिरासे ॥’

शृङ्गारे तु मरणाध्यवसायो मरणादूर्ध्वं प्रतिनि पुनर्योगो वा निवध्यते ।
अन्यत्र तु स्वेच्छा ।

यथा—

‘संप्राप्तेऽवधिवासरे क्षणममुं तद्वन्मवातायनं

वारंवारमुपेत्य निःक्रियतया निश्चित्य किञ्चिच्चिरम् ।

विप्रतिपत्तिरित्याहुः । एभ्योऽनन्तरं भवितव्यताप्रत्ययत्वभावः । एतन्तरपक्षेऽपि त्वदायां
पक्षान्तरतुल्यकक्षमवोधावचतु(?)न्मप्रतामन्यस्य दर्शयन्तरे । स च सशयान्पृथगेव ।
‘मुने’ त्ववबुद्ध्यादिरूपस्य विमर्शोदेः स्वीकारेऽपि कविशिक्षार्थं महयानिरूपणम् ।
अन्ये तु—‘मिनि सुदेहो धर्मे तु विमर्शो भ्रान्तिज्ञानं विप्रतिपत्तिरित्याहुः । प्राग-
वस्थेति । द्विमाणावस्थेव अनेन व्याधिना मे न निवर्तितव्यमित्येव विवचित्तुति-
रूपा ॥ काश्च्येति । अर्थो हि विपवेगा । यदाह भरतः—‘काश्च्ये तु प्रथमे वेगे
द्वितीये वेपथुस्तथा । दाह तृतीये हिष्णां च चतुर्थे संप्रयोजयेत् ॥ फेन च पदमे

‘वेपथुस्तथा’ भरतपुनके.

संप्रत्येव निवेद्य केलिकुररीः सातं सखीभ्यः शिशो-
र्माधव्या सहकारकेण करुणः पाणिग्रहो निर्मितः ॥

तथा—

‘तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जडुकन्यासरय्वो-

देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ

लीलागारेष्वरमत पुनर्न क्षमाभ्यन्तरेषु ॥’

अथ सात्त्विकानाह—

स्तम्भस्वेदरोमाञ्चस्वरभेद(स्वर)कम्पचैवर्ण्याश्रुप्रलया अष्टौ सा-
त्त्विकाः ।

सीदत्यस्मिन्मन इति व्युत्पत्तेः सत्त्वगुणोत्कर्षात्साधुत्वाच्च प्राणात्मकं
वस्तु सत्त्वम्, तत्र भवाः सात्त्विकाः । भावा इति वर्तते ॥ ते च प्राणभूमि-
प्रसृतरत्यादिसंवेदनवृत्तयो बाह्यजडरूपभौतिकनेत्रजलादिविलक्षणा विभा-

कुर्वन्त्यात्यष्टे स्कन्धभजनम् । जडतां सप्तमे कुर्यादष्टमे मरण तथा ॥’ आदिप्रहणा-
त्सहसा भूमिपतनविकम्पनस्फुरणादयो ज्ञेयाः ॥ प्राणभूमीति । अयं भावः । रत्या-
दयश्चित्तवृत्तिविशेषाः पूर्वसंविद्रूपाः समुत्पद्यन्ति । तत आभ्यन्तर प्राणान्तस्वरूपा-
ध्यात्तेन क्लृपयन्ति । न चैतदसचेद्यम् । तथा हि क्रोधावेशे अन्तरा ज्वलत्येव
पूर्वमुन्मिषति तत स्वेदः । अनैनैवाशयेन भट्टवापेनोक्तम्—‘पूर्वं तपो गलति पश्चात्स्वे-
दसत्तिष्ठम्’ इति । तथा तदवस्था प्राप्तोऽवहित्वादिना भावो वह्निर्विकारपर्यन्ताप्राप्तेः
परिरक्ष्यमाणो दृष्टः । यथा—‘पिबन्मुह्यन्सङ्गदसज्जलजिह्व रक्षसाक्षरं पिबन्निजजम् । गुरु-
चंक्रमसम्भिपसेअपनुहपसरं पि हु ण ठाइ ॥’ प्रियमुखदर्शनेन रतिविषये सादरं
अप्रियादय चत्ति गुरुविषये ना संकमीदिति । निषिद्धस्वेदप्रभृति बाह्यप्रसरमपि
न विशाम्यति । आन्तरस्वेदादि सात्त्विकक्षोभनयमेवेत्यर्थः । निदर्शनं चान् प्रतीद-
मानम् । तथा हि । प्रिय मुख यस्य तादृशस्य शशाङ्कस्य दर्शने आदयमपि चत्तितो

१. रसकप्रमादपतितो भवेत्

१. ‘प्रियमुखशशाङ्कदर्शनचत्तिं रतिसादरं प्रियादयम् । रसरक्तमरुहतेकप्रारम्भ-
प्रसरमपि सत् न तिष्ठति ॥’ इति, ‘—रयिसागरोऽप्यादयम् । गुरुत्वनररुहतेकप्र-
रम्भप्रसरोऽपि सत् न तिष्ठति ॥’ इति च पद्यानां ।

संप्रत्येव निवेद्य केलिकुररीः सातं सखी-यः शिशो-

मधिव्या सहकारकेण करुणः पाणिग्रहो निर्मितः ॥'

तथा—

‘तीर्थं तोयव्यतिकरभवे जहुकन्यासरयवो-

देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ

लीलागारेष्वरमत पुनर्न क्षमाभ्यन्तरेषु ॥’

अथ सात्त्विकानाह—

स्तम्भस्वेदरोमाश्चस्वरभेद(स्वर)कम्पवैवर्ण्याश्रुप्रलया अष्टौ सा-
काः ।

सीदत्यस्मिन्मन इति व्युत्पत्तेः सत्त्वगुणोत्कर्षात्साधुत्वाच्च प्राणात्मकं
सत्त्वम्, तत्र भवाः सात्त्विकाः । भावा इति वर्तते ॥ ते च प्राणभूमि-
तरत्यादिसंवेदनवृत्तयो बाह्यजडरूपभौतिकनेत्रजलादिविलक्षणा विभा-

तस्याल्पे स्क्न्धभजनम् । जडता सप्तमे कुर्यादष्टमे मरण तथा ॥’ आदिप्रहणा-
सा भूमिपतनविकम्पनस्फुरणादयो श्रेयाः ॥ प्राणभूमीति । अयं भावः । रत्या-
थितवृत्तिविशेषाः पूर्वसंविद्रूपाः समुत्पन्ति । तत आभ्यन्तर प्राणान्तस्वरूपा-
सेन कलुषयन्ति । न चैतदसवेयम् । तथा हि क्रोधावेशे अन्तरा ज्वलत्येव
मुग्धिपति तत स्वेदः । अनैनैवाशयेन भट्टवाणेनोक्तम्—‘पूर्वं तपो गलति पश्चात्स्वे-
लिलम्’ इति । तथा तदवस्था प्राप्तोऽवहित्थादिना भावो बहिर्विकारपर्यन्ताप्राप्तेः
रक्ष्यमाणो दृष्टः । यथा—‘पिबेमुहससङ्कदसणचलिअं रइसाअर पिआहिअअम् । गुरु-
मरुम्भियसेअपमुहपसरं पि हु ण ठाइ ॥’ प्रियमुखदर्शनेन रतिविषये सादरं
प्रियाहृदयं चलितं गुरुविषये ना संक्रमीदिति । निपिद्धस्वेदप्रभृति चाद्यप्रसरमपि
विभ्राम्यति । आन्तरस्वेदादि सात्त्विकक्षोभमयमेवेत्यर्थः । निदर्शनं चात्र प्रतीय-
नम् । तथा हि । प्रिय मुख यस्य तादृशस्य शशाङ्कस्य दर्शने आहृदयमपि चलितो

१. लेखकप्रमादपतितो भवेत्

१. ‘प्रियमुखशशाङ्कदर्शनचलितं रतिसादरं प्रियाहृदयम् । गुरुसंक्रमरुद्धसेकप्रारम्भ-
प्रसरमपि खलु न तिष्ठति ॥’ इति, ‘-रयिसागरोऽप्याहृदयम् । गुरुसंक्रमरुद्धसेकप्रार-
प्रसररोऽपि खलु न तिष्ठति ॥’ इति च च्छाया.

रसभावानभिधाय तदाभासानाह—

नैरिन्द्रियेषु तिर्यगादिषु चारोपाद्रसभावाभासौ ।

निरिन्द्रिययोः संभोगारोपणात्संभोगाभासो यथा—

‘पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनीभ्यः स्फुरत्प्रवालोलुमनोहराभ्यः ।

लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजवन्धनानि ॥’

विप्रलम्भारोपणाद्विप्रलम्भाभासो यथा—

‘वेणीभूतप्रतनुसलिला तान्यती तस्य सिन्धुः

पाण्डुच्छायातटरुहतरुभंशिभिः शीर्णपर्णैः ।

सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती

कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥’

भावाभासो यथा—

‘गुरुगर्भभरक्लान्ताः स्तनन्त्यो मेघपङ्क्तयः ।

अचलाधित्यकोत्सङ्गमिमाः समधिशेरते ॥’

तिरश्चोः संभोगाभासो यथा—

‘मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रिया स्वामनुवर्तमानः ।

शृङ्गेण संस्पर्शनिमीलिताक्षी मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥’

यथा च—

‘ददौ सरःपङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।

अर्धोपभुक्तेन विशेषेण जायां संभावयामास रथाङ्गनामा ॥’

विप्रलम्भाभासो यथा—

‘आपृष्टासि व्यथयति मनो दुर्बला वासरश्री-

रेखालिङ्ग क्षपय रजनीमेकिका चक्रवाकि ।

वेशाद्रोमाक्षो यथा—(वन्दावन्दाभिमुखम् ।) ‘तद्वज्रभिमुख मुख विनमित दृष्टिः कृता पादयोस्त्वस्त्रालापकुत्तहाकुलतरे श्रोत्रे निरुद्धे मया । पाणिभ्या च तिरस्कृत सपुलकः स्वेदोद्गमो गण्डयोः सद्यः किं करवाणि यान्ति शतधा यत्कशुके सधयः ॥’ मिथ्यावे-

१. ‘निरिन्द्रि’ स्यात् २. ‘तामतीतस्य(?)’ स्यात्.

१. लेखकप्रमादलिखित भवेत् २ ‘मध्यावेसा’ स्यात्

नान्यासक्तो न खलु कुपितो नानुरागच्युतो वा
दैवासक्तस्तदिह भवतीमस्वतत्रस्त्यजामि ॥'

यथा वा—

‘नान्तर्वर्तयति ध्वनत्सु जलदेष्वामन्द्रमुद्गर्जितं
नासन्नात्सरसः करोति कवलानावर्जितैः शैवलैः ।
दानास्त्रादनिषण्णमूकमधुपव्यासङ्गदीनाननो
नृनं प्राणसमावियोगविधुरः स्तम्भेरमस्ताम्यति ॥’

भावाभासो यथा—

‘त्वत्कटाक्षावलीलीलां विलोक्य सहसा प्रिये ।
वनं प्रयात्यसौ व्रीडाजडदृष्टिर्मृगीजनः ॥’

आदिशब्दान्निशाचन्द्रमसोर्नायकत्वाध्यारोपात्संभोगाभासो यथा—

‘अञ्जलीभिरिव केशसंचयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुञ्जलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥’

चन्द्रे भावाभासो यथा—

‘त्वदीयमुखमालोक्य लज्जमानो निशाकरः ।
मन्ये घनघटान्तर्धिं समाश्रयति सत्वरः ॥’

रसाभासस्य भावाभासस्य च समासोक्त्यर्थान्तरन्यासोत्प्रेक्षारूपकोपमाश्लेषादयो जीवितम् ॥

अनौचित्याच्च ।

अन्योन्यानुरागाद्यभावेनानौचित्याद्रसभावाभासौ ।

शाद्रेपथुर्यथा—‘मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति कान्त स्वहस्तलिखिता मम मज्जरीति ।
अस्यापि किं सखि न भाजनमीदृशाना वैरी न चेद्रवति वेपथुरन्तराय ॥’ उत्कृष्टावे-
शात्स्वरभेदो यथा—‘याते द्वारमतीम्—’ इति ॥ एते च सारिवकाः प्रतिरसं संभवन्तीति
राजानुगतविवाहप्रवृत्तश्रुत्यन्यायेनापि व्यभिचारिवन्न स्वातन्त्र्यगन्धमपि भजन्त इति
मुलभोदाहरणत्वाच्च वृत्तश्रुदाहरणानि न प्रदर्शितानि ॥ रसाभास इति । परस्पर-

रसाभासो यथा—

‘द्राकर्षणमोहमग्न इव मे तन्नामि याते श्रुतिं

चेतः कालकलामपि प्रसहते नावस्थितिं तां विना ।

एतैराकुलितस्य विक्षतरतेरङ्गैरनङ्गातुरैः

संपद्येत कथं तदाप्तिमुखमित्येतन्न वेद्मि स्फुटम् ॥’

अत्र सीताया रावणं प्रति रत्यभावाद्रसाभासः ।

यथा वा—

‘स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि विना यं न रमसे

विलेभे कः प्राणान्रणमखमुखे यं मृगयसे ।

सुलभे को जातः शशिमुखि यमालिङ्गसि बला-

त्तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम् ॥’

अत्रानेककामुकविषयमभिलापं तस्याः स्तुम इत्याद्यनुगतं बहुव्यापारो-
पादानं व्यनक्ति ।

भावाभासो यथा—

‘निर्मात्यं नयनश्रियः कुबलयं वक्रस्य दासः शशी

कान्तिः प्रावरणं तनोर्मधुमुचो यस्याश्च वाचः किल ।

विंशत्या रचिताञ्जलिः करतलैस्त्वां याचते रावण-

स्तां द्रष्टुं जनकात्मजा हृदय हे नेत्राणि मित्रीकुरु ॥’

अत्रौत्सुक्यम् ॥

काव्यस्य लक्षणमुक्त्वा भेदानाह—

व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये काव्यमुत्तमम् ।

वाच्यादर्याद्व्यङ्ग्यस्य वस्त्वलंकाररसादिरूपस्य प्राधान्ये काव्यमुत्तमम् ।

स्थानबन्धात्मिकाया हि रतेः शृङ्गारत्वमुक्तम् । अत्र तु कामनाभिलापमात्ररूपा रतिर्व्य-
भिचारिभावो न स्थायी । तस्य तु स्थायिकरूपत्वेनाभाति । अतश्च स्थाप्याभासत्वं रतेः ।
यतो रावणस्य सीताद्विष्टमप्युपेक्षिका हृदय नैव स्पृशति । तत्स्पर्शं एभिमानोऽस्य ली-
येतैवामयीय रसकैति तु निश्चयोऽप्यनुपयोगी कामजमोहनारत्वात् शुक्लौ स्याभास-

१. ‘लीयेतैव । मयीय न सक्तैति’ स्यात्

यथा—

‘वाणीरकुडङ्गुडीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए ।

घरकम्मवावडाए वहूए सीदन्ति अङ्गाइ ॥’

अत्र ‘दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्टः’ इति वाक्यात् ‘सीदन्त्य-
ज्ञानि’ इति वाच्यमेव सातिशयम् ।

कचित्पराङ्गत्वेन यथा—

‘अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीवितसनः करः ॥’

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

नितम्बस्थले मध्येऽस्यास्तिवलीतरद्विपमे निःस्पन्दतामागता । महृष्टिस्तृपितेव सप्रति
शनैरास्य तुह्यौ स्तनौ साकाङ्क्षमुदुरीक्षते जललवप्रस्पन्दिनी लोचने ॥’ अत्र हि नाचि-
काकरानुवर्तमानस्वात्मप्रतिकृतिपवित्रितचित्रफलकालोकनाद्वत्सराजस्य परस्परास्थावन्य-
रूपो रतिस्थायिभावो विभावानुभावसंयोजनावशेन चर्वणा इति (?) आस्य इति प्रा-
धान्येनात्र रसो व्यह्य । एव भावतदाभासादीनामुत्तमकाव्यप्रभेदतया उदाहरणानि
शेयानीति ॥ सातिशयमिति । तथा हि । गृहकर्मव्यापृताया इत्यन्यपराया अपि ।
वध्वा इति सातिशयलब्धा (?) पारतन्त्र्यवद्वाया अपि । अद्धानीत्येकमपि तादृश-
मह चद्राम्भीर्योवहित्यवशेन संवरीतु पारितम् । सीदन्तीत्यास्ता गृहकर्मसंपादन
स्वात्मानपि धर्तुं न प्रभवति । गृहकर्मयोगे च स्फुट लक्ष्यमाणानीति अस्माद्वाच्यादेव
सातिशयमदनपरतन्त्रताप्रतीतिरित्यर्थः । पराङ्गत्वेनेति । पररपरसमवेतदाभासभाव-
प्रशमभावोदयभावसधिभावशवलतारूपस्य भावस्य वाक्यार्थभूतस्य अह रगारिपरत्व-
रगाररूप व्यह्य तस्य भावस्तत्त्वम् । तेनेति रसेन । उत्कर्षीति । रमना मेराता सु-
भोगावसरे ऊर्ध्वं कर्पतीति । शृङ्गार इति । ममरभुवि पतितकरावलोचनेन प्राप्तानस-
भोगतृप्तान्तः स्मर्यमाण इदानीं विषयस्ततया यत शोकाविभावता प्रतिपद्यते ॥
करणस्याहता याति । यथा च—‘तय शतपमृदुतामस्तत्पथरभतत्पत्तत्पदुरक्त-’

१. ‘वाणीरकुडङ्गुडीणसउणिकोलाहलं’ शृण्वता ।

गृहकर्मव्यापृताया यथा सीदन्त्यमिति ॥’ इति व्याख्या

२. ‘अयं पार’ इति काव्यप्रकाशोक्तमेव पर प्रतीयते

१ ‘प्रस्पन्दिना’ रसात् २ ‘रतवधरूपो’ रसात् ३. ‘नीवीवित’ रसात्

४. ‘राव तेनेति । रमनीत्वयोति’ रसात्

गथा न—

‘जनस्थाने भान्नं कनकमृगणाभिनयिणा
ननो वैदेहीति प्रतिपद्युः । प्रलपितम् ।

कृता लंकाभर्तुर्वदनपणिपाटीषु पट्टना

मयामं गमन्व कुजल्लगुना न त्वनिगता ॥’

अत्र लङ्का उपमानोपमेयभावो गमन्वमिति वाच्यम्याहुतां नीतः ।

ध्वनिना सुगारः । मङ्गिमहाभारतस्य निरुति प्रथम निरुतिः कनकमृगमृगणा
कथमस्म्य गत ॥’ अत्र निरुतिस्मयादयो भावाः प्रतीतिरयथा रतेरहम् । यथा
न—‘गमन्मृगमृगपदः गममलङ्काराणां मृगभेदनि । परिभूषणं तत्र तथापि नो गो-
भसे । शिव हृदयवत्तम यदि यथा तथा रत्नेभ्योऽप्येव ननु तापि ते जगति मय-
लोकोत्तरम् ॥’ अत्र शृङ्गारभासो भावम्याहम् । यथा न—‘म पातु नो यन्म ह-
तावशेषास्तुल्यवर्णजनरतितेषु । स्थावरायुक्तापि त्रिरगन्ति देवाः सप्तान्त-
यनोत्पलेषु ॥’ अत्र रीतिप्रकृतीनामनुभूतम्यामो मयाऽप्रनापकारणकृत् इति भावा-
भास इति । य न देवतापिपयरतिभावाहम् । यथा न—‘अरिलकरवालम्प-
नैर्ध्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः । दृष्टे तत्र वैरिणा मः न गत कापि तपेक्षणे क्षणा ॥’
अत्र राजविषयस्य रतिभास्य भावप्रशमोऽहम् । ‘मातुः कुरद्वदशा मनुपानवीला
कर्तुं स्मरद्विरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते । अन्याभिर्नाय तव नाम विभोर्गृहीत केनापि
तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥’ अत्र व्रामस्योदयः । ‘असौगं तरालोऽप्यदम-
भावस्य तपस कथाना विरमभ्येव च रलिकः गेलदुहितुः । प्रमोद वो दिद्वान्क-
टवटुवेपापनयने त्वराशयित्वाभ्या युगपदभियुक्त स्मरहरः ॥’ अत्रावेगधैर्ययो-
सधिः । ‘पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का त्वराह कुमारी । हस्तालम्ब वितर हृदहा
न्युत्कम कासि यासि । इत्य पृथ्वीपरिरुट भवद्विद्विपोऽरप्यवृत्ते कन्या कचिपुलकि-
सलयान्वाददानाभिधत्ते ॥’ अत्र शङ्कास्तेयश्रुतिस्मृतिश्रमर्दन्यविवोधौत्सुन्यानां शबलता ।
एते च रसवदाद्यलकाराः । यद्यपि भावोदयसधिशबलत्वानि नालकारतयोकानि
तथापि कश्चिद्भूयादित्येवमुक्तम् । इदानीं वाच्य प्रललकारस्त व्यद्वयस्याहतामाह—
यथा चेति । जनस्थाने इति । जनाना स्थानम्, दण्डकारण्य च । कनकमृगनृणा,
भ्रान्तिश्च । वैदेही सीता, वै देहि इति पदद्वय च । लङ्कापुरस्य भर्तुः रावणस्य, अलनी-
पद्रूपत्वात्कृतिसतस्य भर्तुश्च । वदनेषु दशसु मुखेषु । घटना शरयोजना, विचित्रोक्ति-
परम्परासु च । कुशलवार्ता सुतां यस्याः सा सीता, शुभवनता च ॥ प्रलयेति । प्रलय

१. ‘स्तदेव’ त्यात् २. ‘कुरद्वदशा’ काव्यप्रकाशे ३. ‘सुहृद्भि’ काव्यप्रकाशे
४. ‘वायि’ काव्यप्रकाशे ५. ‘विभो गृ’ काव्यप्रकाशे ६. ‘व्युत्कम’ काव्यप्रकाशे
७. ‘फलकित’ काव्यप्रकाशे

यथा च—

‘अभिमरनिमलसादयं प्रलयं मूर्छां तमः शरीरसादम् ।

मरणं जलदभुजगजं प्रसव कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥’

अत्र हालाहलं वस्तु व्यञ्ज्यं भुजगरूपणलक्षणस्य वाच्यस्याज्ञम् ।

कचिदस्फुटत्वेन यथा—

‘अहयं उज्जुअरुया तस्स वि उम्मन्थराइ पिम्माइं ।

सहि आयणो अ निउणो अलाहि कि पायराएण ॥’

अत्र स मां पुरुषायितेऽर्पयते, अह च निषेद्धं न शक्ता, तत्सख्यः
पादमुद्रया तर्कयित्वा मामहासिपुरिति व्यञ्ज्यमस्फुटम् ।

कचिदतिस्फुटत्वेन यथा—

‘श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम् ।

उपदिशति कामिनीना यौवनमद एव ललितानि ॥’

अत्राप्रयासेन शिक्षादानलक्षणं वस्तु व्यञ्ज्यमतिस्फुटत्वेन प्रतीयमान-
मसत्प्राधान्यमेव कामिनीकुचकलशवद्गूढं चमत्करोति नातिगूढम् ।

इन्द्रियाणामल्प सामर्थ्यम् । मूर्छा मनस इन्द्रियाणां च शक्तिनिरोधः । तमः सत्ये च
(१)ननति इन्द्रियाणामशक्तिः । मरणमिति । प्राणत्यागकर्तृतात्मिका पूर्वकिथैव च पा-
शान्धायवसरगता मरणशब्देनात्र विवक्षिता । विषमिति जल कालकूटं च ॥ गूढ-
मिति । यथा—‘मुक्तं विकसितस्मितं वसितवक्त्रिणं प्रेक्षितं समुच्छलितविभ्रमा गति-
रपास्तसत्त्वा मतिः । उरो मुकुलितस्त्रजं जघननसम्बन्धोद्धरं वतेन्दुवदनातनौ तरुणिमो-
द्गमो नोदते ॥’ अत्र विकसितशब्देन बाधितव्याकोशात्मकमुख्यार्थेन सच्छायत्वप्रसर-
णादितादृश्यात् स्मितं लक्ष्यता दृश्यत्वसुरभिलष्यमानास्पदत्वनित्यमुलभत्वादिधर्मसहस्र-
ध्वन्यते । वसितशब्देन निधेतने वक्त्रिणि अक्षभवात्परम्पर्यात्मकस्वार्थेन किकरत्वत-
न्मुखप्रेक्षित्वादिसादृश्याद्वक्त्रिणां लक्ष्यता तापकत्वात्तदनुसरणं न कदाचिदध्यन्त्र-
सद्भावं स्वेच्छया यत्र कुत्रचिदविवरणमित्यादि ध्वन्यते । समुच्छलितशब्देनानुपप-
न्नानन्तान्मस्तोर्ध्वललात्मकस्वार्थेनाकस्मादुत्फुल्लोद्गीभवनसादृश्याद्विभ्रमं लक्ष्यता प्री-

१. अन्तः सहस्रं बहूनां पदानां गण्डित्वान् लिखितम्

१. ‘सत्ये’ न्यात् २. ‘मरणं मृतिः’ इत्याह ।

संदिग्धप्राधान्येन यथा—

‘महिलासहस्रभरिण तुह हियण सुहय गा अमायन्ती ।

अणुदिणमणणकम्मा अहं तनुयं पि तणुण्ड ॥’

अत्र अहं तनुकमपि तनुकरोतीति किं वाच्यम्, किं वा तनुभावप्रकर्षा-
धिरोहेण यावदत्याहितं नामोति तावदुज्जित्वा दीर्जन्यं सानुनीयतामिति
व्यङ्ग्यं प्रधानमिति संदिग्धम् ।

तुल्यप्राधान्ये यथा—‘ब्राह्मणातिक्रम—’ इति । अत्र जामदग्न्यः सर्वेषां
क्षत्राणामिव रक्षसा क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

यथा वा—

‘पङ्क्तौ विगन्तु गणिताः प्रतिलोमवृत्त्या

पूर्वं भवेयुरियताप्यथ वा त्रपेरन् ।

सन्तोऽप्यसन्त इव चेत्प्रतिभान्ति भानो-

र्भासावृते नभसि शीतमयूखमुख्या ॥’

अत्र प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः समं प्राधान्यम् ।

यथा वा—

‘मश्नामि कौरवशतं समरे न कोपा-

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।

छप्रौटतरत्ववद्वास्य सर्वजनाभिलषणीयत्वादि ध्वन्यते । अपास्तशब्देनामूर्च्छायां मत्प्राप्ति-
तमर्यादायामसम्भवदपेक्षणात्मकस्वार्थेन सत्त्वनिर्वृत्तिसादृश्यात्संस्थान लक्षयता पुनरस्ती-
कारानवलोकनादि ध्वन्यते । मुकुलितशब्देनासम्भवत्कोरकात्मस्वार्थेनाभिनवोद्भेदसादृश्या-
त्स्तनयुग्मं लक्षयता स्पृहणीयत्वरामणीयत्वरामणीयकस्यास्पदत्वमनोभवसमुद्गीपकत्वमिति
ध्वन्यते । उद्गुरशब्देन वाधितधुरैन्मुख्यस्वार्थेनोर्ध्वस्त्वसादृश्यात्सम्बन्धवन्नधन लक्ष-
यतोपचितत्वस्पृहणीयत्वमनोभवकेतनत्वादि ध्वन्यते । इन्दुवदनेत्यत्र यद्युपचारस्तदा
इन्दुशब्देन वाधितस्वार्थेन पारिमाण्डल्यादिसादृश्याद्भेदं लक्षयता जगज्जीवितृत्वादि
ध्वन्यते । उद्गमशब्देन वाधितोदयात्मकस्वार्थेनाभिनवोद्भेदसादृश्यात्तरुणिमान लक्षयता

१. ‘महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग सा अमान्ती ।

अनुदिनमनन्यकर्माह तन्वपि तनयति ॥’ इति च्छाया.

मंनूयामि गन्ध्या न नुगोभनोऽ-

मंभिं करोनु भवता नृपतिः पणेन ॥'

अत्र मन्मथेनेत्यादि व्यक्तं वाच्यतुल्यभावेन स्थितम् । इति त्रयो
मध्यमकाव्यभेदा न त्वष्टौ ।

अव्यङ्ग्यमवरम् ।

ज्वदार्थैर्वचिष्यमात्र व्यङ्ग्यरहितमवरं काव्यम् ।

यथा—

‘अघौघं नो नृसिंहस्य घनाघनघनध्वनिः ।

हताक्षुरुधुराघोषः सुदीर्घो घोरघर्घरः ॥’

यथा वा—

‘ते दृष्टिमात्रपतिता अपि नात्र कस्य

क्षोभाय पद्मलदृशामलका खलाश्च ।

नीचाः सदैव सविलासमलीकलमा

ये कालता कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥’

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततो विभावादिरूपतया रसपर्यवसानम्, तथापि
स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भादव्यङ्ग्यमेतत्काव्यमुक्तम् ॥

इत्याचार्येहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसज्ञस्वोपज्ञकाव्यानुशासन-

वृत्तौ रसभावतदाभासकाव्यभेदप्रतिपादनो द्वितीयोऽध्यायः ।

स्पृहणीयत्वादि ध्वन्यते । मोदतेशब्देन बाधितहर्षात्मकमुख्यार्थेनार्दवितर्दकत्वसादृश्या-
दुद्गम लक्षयता उच्छृङ्खलस्पृहणीयादि ध्वन्यते ॥ न त्वष्टाविति । यथाह मम्मटः—
‘अगूढमपरस्याह वाच्यतिद्वयहमस्फुटम् । सदिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिप्तमसुन्दरम् ।
व्यायमेवगुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदा स्मृता ॥’ इति ॥ ननु यत्र रसादीनामविषयः
स काव्यप्रकारोऽपि न भवत्येव । यस्मादवस्तुसंस्पर्शिता काव्यस्य तन्नोपपद्येत । वस्तु
च सर्वमेव जगद्गतमवश्य कस्यचिद्रमस्य भावस्याह प्रतिपद्यते । अनन्तरो विभाव-
त्वेन चित्तवृत्तिविशेषा हि रसादयः । न च तदस्ति वस्तु यत्र किञ्चित्तवृत्तिविशेषमु-
पजनयति । तदनुत्पादने वा कविविषयतैव तस्य न स्यादित्याशङ्क्याह—यद्यपीति ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेके द्वितीयोऽध्यायः ।

गताभिभावानां यथा—

‘मंप्रकारं पश्यन्तेः प्रहाराणां परस्परम् ।

छेणत्कारैः श्रुतिगौरवत्साहस्यम् कोऽप्यभूत् ॥’

अत्रोत्साहस्य रागिनः ।

यत्रापि स्वशब्देन निवेदितत्वमस्ति तत्रापि विशिष्टविभावादिप्रतिपादनसुरोर्नैव रसादीनां प्रतीतिः । स्वशब्देन सा केवलमनूयते । यथा—
‘याने द्वारवतीम्—’ इत्यादि । अत्र विभावानुभाववत्तादुत्कण्ठा प्रतीयत एव । सोत्कण्ठः शब्दः केवलं सिद्धं साधयति । उत्कमित्यनेन तूक्तानुभावार्कपणं कर्तुं सोत्कण्ठशब्दः प्रयुक्त इत्यनुवादोऽपि नानर्थकः ।

व्यभिचारिणां यथा—

‘सत्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्मन्वरे

सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।

सेर्ष्या जटुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे

पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥’

अत्र व्रीडादीनाम् ।

‘कचित्सचारिवर्जम्’ इति वचनात्कचिन्न दोषः ।

यथा—

‘औत्सुक्येन कृतत्वरं सहभुवा व्यावर्तमाना हिया

तैस्तैर्वन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्वाग्ने वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे

सरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥’

अत्रौत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथा प्रतीतिकृत् । अत इव ‘द्वारादुत्सुकम्—’ इत्यादौ व्रीडाद्यनुभावानां विचलितत्वादीनामिवोत्सुकत्वानु-

‘स्वशब्दा. श्चारादेर्वाचकाः श्चारादयः शब्दा’ इत्युक्तम्, तत्प्रतिक्षिप्तम् ॥ नान-

भावस्य सहसा प्रमत्ततादिभ्यस्तथा नया प्रतिपत्तिकाभिः समानादभ्युक्तिर्नि-
कृतम् ।

अवाध्यत्वे आशयस्य नैरन्तर्येण न निभानादिप्राप्तिकौ-
ल्यम् ।

अवाध्यत्वादिषु सत्सु निभानादिप्राप्तिकौल्यं न्यादेर्दोषः ।

गथा—

‘प्रगादे नर्मस्य प्रकटय सुः संत्यज रूप

प्रिये शुभ्यन्त्याज्ञानमृतमिव मे मितव नन’ ।

निभानं मौल्याना क्षणमभिमुखं स्थापय मुग्धं

न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति मतः कालहरिणः ॥’

अत्र कालहरिणश्रवणं शीघ्रमेव प्रयाति न न पुनरागच्छतीत्यादि-
वैराग्यकथाभिः प्रियानुनयनं निर्विण्णं कस्यचिदिति श्रृङ्गाग्रप्रतिकूलस्य
शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावो निवद्व उति विभावप्राप्तिकौल्यम् ।
तत्प्रकाशितो निर्वन्दश्च स्वदेते इति व्यभिचारिप्राप्तिकौल्योदाहरणमप्येतत् ।

एवं श्रृङ्गारबीभत्सयोर्वीरभयानकयोः शान्तरीद्वयोरप्युदाहार्यम् ।

यथा च—

‘निर्हुयरमणम्मि लोयणवहम्मि पडिए गुरूणमज्जम्मि ।

सयलपरिहारहियया वणगमणं वेव महइ वहू ॥’

अत्र सकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावौ । इन्धनाद्यानयनव्याजेनो-
पभोगार्थं वनगमनं चेन्न दोषः ।

अवाध्यत्वे इति । अवाध्यत्वमशक्याभिभवत्वं तदभावेन केवलं न
दोषो यावत्प्रकृतस्य रसस्य परिपोषः । यथा—‘काकार्यं शशलक्ष्मणः क
च कुलम्’ इत्यादि । अत्र वितर्कौत्सुक्ये मतिस्सरणे शङ्कादैत्ये धृति-

१.-२. ‘प्रातिकूल्य’ स्यात् ३. ‘निर्विण्ण’ स्यात् ४.-५. ‘प्रातिकूल्य’ स्यात्

६. ‘निभृतरमणे लोचनपथे पतिते गुरुजनमध्ये ।

सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः ॥’ इति च्छाया.

मया नमानन्ते ज्ञानममम 'यदी मीमांसे र्हेति' इति । य-यन्ते
निवेद्य जीमतात्नम मन्वती प्रति 'यद्वागे निव' ।

न केव-धन्ते, मानन्तेकमिज्जाणि वागे ममान्मन्वतामनामिगे
निवर्तते ।

मया—

'भूमिगुरिमाततामि ज्ञानमात्मजो मामिवा-मया' ।

माते जितामि' पश्चिममाणा-मृगज्जनाश्रम-जान्मया ॥

सरोपितैः कलभुजां स्फुरद्भिः पतै ममानामपीत्यमानान् ।

संजीविताभन्दनारिभेकमृगमिभिः कन्यकानुहैः ॥

निमानपर्यङ्कवने निपण्याः कुनःआश्रितया तरानीम् ।

निर्दंष्ट्रमानान्मृगानुजीभिर्जीगः सदेहान्मितानपश्यन् ॥'

अत्र बीभत्सशृङ्गारयोग्यता वीर्यगनिवेशात् रिगेभः । नीगः सदे-
हानित्यादिना उत्साहायतमया कर्तृकर्मणोः ममन्वात्त्यार्थानुयायितया
प्रतीतिरिति मध्यपाठाभावेऽपि गुनरा वीरस्य व्यवभाषिकता । सदेहानि-
त्यनेन चैकत्वाभिमानादाश्रयैत्यम् ।

अनङ्गत्वमिति । द्वयोर्विरुद्धयोरङ्गित्वे दोषः, नाङ्गभावप्राप्तौ ।

सा हि नैसर्गिकी, समारोपकृता वा ।

तत्र येषां नैसर्गिकी तेषां तावदुक्तावविरोध एव । यथा विप्रलम्भे
तदज्ञानां व्याध्यादीनाम् । ते हि निरपेक्षभावतया सापेक्षभावविरोधिन्यपि
करुणे सर्वथाङ्गत्वेन दृष्टा । यथा—'अमिमरतिमलसहृदयताम्' इत्यादि ।

शान्तरसस्येति । 'रागस्यास्पदमित्येवमि न हि मे ध्वंसीति न प्रत्यय कृत्वाक-
त्यविचारणामु विमुच्य को वा न वेति क्षितौ । इत्थं निर्दमपीदमिन्द्रियवश प्रीये भवे-
यौवन भक्त्या याति यदीयमेव पितरी शुश्रूषमाणस्य मे ॥' इत्यादिना उपक्षेपाप्रभृ-
तिपरार्थशरीरवितरणात्मकनिर्वहणपर्यन्त प्रतिपादितस्य ॥ एकत्वाभिमानादिति ।

१. 'वादित्रम्' काव्यप्रकाशे. २. 'यकता' इति ध्वन्यालोकोचने पाठः.
३. 'अनङ्गत्वे चेति' स्यात्. ४. दृष्टाः । 'यथा' स्यात्.

१. 'नित्य' स्यात्.

भगवतोऽनायामाननेषो यथा—‘क्षोपात्कोमललोचनाहुलनिका—’ इत्यादि । यत्र चक्षुः इत्यत्र इति च रौद्रानुभावानां रूपकचलादारोपितानां तन्निर्वादादजाकृतम् । इयं चाज्ञभावप्राप्तिरन्या ।

यत्राधिकारिकस्यात्मधाने एकस्मिन्नाव्ययार्थे रसवोर्भावयोर्वा परस्परविरोधिनोरज्ञभावस्तत्रापि न दोषः ।

यथा—

‘क्षिप्तो हन्तावलम्बः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
गृह्णन्केशेष्वपास्तधरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।

आलिङ्गन्वोऽवधूतस्तिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः

कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शरामिः ॥’

अत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयवर्णने प्रकृते करुण इव शृङ्गारोऽप्यङ्गमिति तयोर्न विरोधः ॥

पराङ्मुखेऽपि कथं विरोधिनोर्विरोधनिवृत्तिरिति चेत्, उच्यते । विधौ विरुद्धसमावेशस्य दुष्टत्वम्, नानुवादे ।

अन्यथा विभिन्नविषयत्वात्को विरोधः स्यादित्यर्थः ॥ ननु वीर एवात्र रसो न शृङ्गारो न बीभत्स किं तु रत्तिजुगप्से वीरं प्रति व्यभिचारीभूते । भवत्वेवम् । तथापि प्रकृतोदाहरणे तावदुत्पन्नरत्तिजुगप्सयोरपि न विरोधः ॥ करुण इवेति । तथा हि—हन्तावलम्बस्य वहेः क्षेपो विधूननं भयहेतुकमिति करुणाहेतवे उपलब्धनाप्रवृत्तस्य तु वसभस्य करप्रहणासहनं क्षेपो नाविकारान्तरसंपर्कसमुत्प्रेष्याकोपनिमित्तो विप्रलम्भसं-सूचकः । पटाशलावलम्बस्य वहेः प्रसभमभिहननं दाहनिमित्तदुःखजनितमवधूननं जलादिप्रक्षेपरूपं चेति करणरसपरिपोषकम् । करावधूननेन करप्रहणासपत्तावशलावलम्बिनो वदभस्य प्रसभमभिहननमवदापनमस्तया(?)वशावसाननिमित्तं विप्रलम्भमपरिपोषकम् । इत्येतत्प्रवर्तमानस्य वहेः कवरीकलापासङ्गितश्वासहेतुकः ससंभ्रमकरयुगलजनित प्रक्षेपोपासनमभिव्यञ्जकमिह करुणस्य प्रपञ्चलवे ताण्डवपूर्वकत्वरितगतितनायिका-

१. इतः प्रभृति ‘विरोधाभावाद’ इत्यन्तो ग्रन्थे पुस्तकान्तरालाभेन शुद्धशुद्धिज्ञानाभावेन यथादर्शनस्फुटार्थो विचार्यः. २. ‘इत्यम् ।’ स्यात्.

यथा—

‘एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।

एवमाशाग्रहप्रसूतैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥’

न ह्यत्र विधिः तदेव कुरु माकार्पीरिति वदेकदा प्राधान्यलक्षणः । अपित्वन्याङ्गतालक्षणोऽनुवादः । एहीति क्रीडन्ति गच्छेति क्रीडन्ति इति क्रीडाङ्गयोरागमनगमनयोर्न विरोधः । न च रसेषु विध्यनुवादव्यवहारो वेणीलतावप्रहोपायदृष्टचुम्बनप्रवृत्तवल्गुमत्स्यायासनमपक्षेपणामपि निर्लेज तथा नाम चलीकशतानि कृत्वा संप्रतीत्यमाचरतीत्येवत्पोषालम्भवचनादिमय कृतकदोषवशनीर्घ्यारोपाभिव्यञ्जकम् । केनावलग्रस्य वदे. सेन्धनस्य प्रक्षेपे च सभ्रमवशेनानालोचितदेशतया पादपतनमतज्ज्वालितस्य वा सर्वतोदिकस्य पादाक्रमणमिति तथाभूतस्य सभ्रमवशेनानिरीक्षणमनालोचनम् । वेष्ट्वेणीविलग्ननायकावलोकनजनितगोपावेपारुगिननयनस्फुरिताधरसरब्धकान्तादर्शननिश्चितमानप्रहणः प्रणामान्ते मौन इति । वल्गुः पादपतितो न विगणिततदपराधोन्मुखीकरणविस्मृततदपराधया नाधिकया वदथान्तपादतया पलायनासमर्थत्रिपुरनारीसमाक्षेपकारी वदिरतितीव्रतरावेगावेगेन सर्वाङ्गप्रकम्पनेनावधूतः क्षिप्तो दुःसहदुःखावस्थायोतकः । पादपतनप्रसादितवल्गुमो वल्गुमालिङ्गनप्रवृत्तः कान्तजनोऽसहनया दृढकोपनया ऋगिति प्रसादमव्रज गर्वगरिममन्यरितयावधूतस्तदा मोटने न निवारित इति सस्कार इति ज्ञेयेर्घ्याविप्रलम्भसंसूचनम् । अत एव परित्यक्तप्रायेर्घ्याकोपतया वल्गुमकृतापराधानुस्मरणजनिताश्रुवाधाविलीकृतकुवलयदलसदृशलोचनतया शृङ्गारोद्दीपनम् । वदिदाहजनितवल्गुमुतादिविनाशानुस्मरणहेतुकदुःखसमारवशोद्रताश्रुप्रवाहविसृज्यलीकृतमुन्दरतरनयनतया शोकावेगपोषणम् । आर्द्रापराधः प्रत्ययप्रेमस्खलितदिप्रमादयुक्तः । अत एवेर्घ्याकोपनिमित्तता । वहेरपि प्रत्यग्रापराधना दाहजनिता तथा शोकावेगहेतुवेति सदृशाव्यवाचकपदनिकुरन्वजनितरसद्वयप्रतीतिभूषितकाव्यार्थाभोगा. सहृदयानां पर चमत्कारमावहन्तीत्युच्यत इति ॥ अयं भावः—सामग्रीविशेषपरिपतितत्वेन भावानां विरोधाविरोधौ न स्वभावमात्रनिवन्धनौ भिन्नदेशयोः शीतोष्णयोरपि विरोधामावात् ॥ ननु प्रधानतया चद्वाच्यं तत्र विधिः, अप्रधाने तु वाच्येऽनुवादः, न च रसस्य वाच्यत्वसंयत इत्याशङ्क्यमानं परिहरति—न चेति । प्रधानाप्रधानत्वकृतां विध्यनुवादां, तौ च व्यङ्ग्यतायामपि भवत

१. ‘विधिस्तदेव तदेव कुरु मा कार्पीरिति तावदे’ इति पश्चात्कृतपाठः. २. ‘दा’ रहितोऽपि ध्वन्यालोचनस्थः पाठः.

१. ‘ज्ञगिति’ स्यात्. २. ‘अप्रधानत्वेन’ ध्वन्यालोकलोचने. ३. ‘वाच्यत्वं त्वयैव सोढमित्याशङ्कमानः’ ध्वन्यालोकलोचने. ४. ‘प्रधानाप्रधानमात्रकृतां’ ध्वन्यालोकलोचने.

नास्तीति शक्यं वक्तुम् । तेषां वाक्यार्थत्वेनाभ्युपगमात् । वाक्यार्थस्य च यौ विध्यनुवादौ तौ तदाक्षिप्तानां रसानामपि भवतः ।

अथ वा त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य करुणोऽङ्गम्, तस्य तु शृङ्गारः । तथापि न करुणे विश्रान्तिरिति तस्याङ्गतैव ।

अथ वा प्राग्यथा कामुक आचरति स्म, तथा शराग्निरिति सूर्यमाण-
शृङ्गारेणेदानीं विध्वस्ततया शोकविभावतां प्रतिपद्यमानेन पोषितः करुणो
रसः प्रधानमेव वाक्यार्थमभिधत्ते । यतः प्रकृतिरमणीयाः पदार्थाः शोच-
नीयतां प्राप्ताः प्रागवस्थादिभिः सूर्यमाणैर्विलासैरधिकतरं शोकावेगमुप-
जनयन्ति ।

यथा—

‘अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।’

इदं हि भूरिश्रवसः समरभुवि पतितं बाहुं दृष्ट्वा तत्कान्तानामनुशोच-
नम् । तथात्रापि त्रिपुरयुवतीनां शांभवः शराग्निराद्रार्पराधः कामी यथा
व्यवहरति स्म तथा व्यवहृतवानित्यनेनापि प्रकारेणास्त्येवाविरोधित्वम् ।

एवेति भावः । मुख्यतया च रस एव काव्यवाक्यार्थानामर्थः । तेन यत्रामुख्यतया
सोऽर्थस्तद्वानुमानत्व रसस्यापि युक्तम् । यदि वानुमानविभावादिसमाक्षिप्तत्वाद्-
सत्यानुमानता । तदाह—वाक्यार्थस्य चेति । अस्त्येवाविरोधित्वमिति ।
अत्रायं भावः—पूर्वं पक्षद्वये विप्रलम्भकरुणयोरन्यत्राङ्गभावगमनाभिर्विरोधित्वमुक्तम् ।
सुधुना तु स विप्रलम्भः करुणस्यैवाङ्गता प्रतिपद्यते न विरोधीति । तथा हि—करप्र-
एणासरेनादिना ईर्ष्याविप्रलम्भवृत्तान्तं सूर्यमाण इदानीं विध्वस्ततया शोकविभावता
प्रकृष्टा प्रतिपद्यते इति वाक्यार्थभूतस्य करुणस्य विरोधिनापि शृङ्गारेण परिपोष एव
विधीयते ॥ परतस्तु शृङ्गारपोषितेन करुणेनात्र मुख्य एवार्थ उपोद्बल्यते । उक्तं
हि—‘गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारे हि तथाभूय निव-

१. ‘वाक्यार्थस्य वाच्यस्य च’ ध्वन्यालोके. २. ‘स्याभाविभिः’ सत्सार्थं ध्वन्यालोके.

१. ‘तेन मुख्यतया यत्र सोऽर्थः’ ध्वन्यालोकलोचने. २. ‘पदिचा’ स्यात्.

एवं च—

‘दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि
 प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलके भवतः शरीरे ।
 दन्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा
 जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥’

इत्यादावपि शृङ्गारः शान्तस्याङ्गम् । तथा हि—यथा कश्चिन्मनोरथ-
 शतप्रार्थितप्रेयसीसंभोगावसरे जातपुलकस्तथा त्वं परार्थसंपादनाय स्वशरीर-
 दान इति शृङ्गारेण शान्त एव पोष्यते इति ।

यत्र तु न पोष्यते तत्रानङ्गत्वाद्दोष एव ।

यथा—

‘राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
 गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसर्ति जगाम सा ॥’

अत्र प्रकृतस्य करुणरसस्य विरुद्धशृङ्गारो न पोषकः ।

विभावानुभावक्लेशव्यक्तिः पुनःपुनर्दोष्यकाण्डप्रथाच्छेदाद्भाति-
 विस्तराङ्ग्यननुसंधानानङ्गाभिधानप्रकृतिव्यत्ययाश्च ।

एते चाष्टौ रसस्य दोषाः ।

तन्ते ॥’ इति । दन्तक्षतानीति । बोधिसत्त्वस्य सिंहीं स्वकिशोरमक्षणप्रवृत्ता प्रति
 निज शरीर वितीर्णवतः केनचिच्चाटुक क्रियते । प्रोद्भूतः सान्द्रः पुलकः परार्थसंपत्ति-
 जनानन्दकरेण यत्र । रक्ते रुधिरे मनोभिलापो यस्या । अनुरक्तं च मनो यस्याः ।
 पुररयश्चोद्बोधितः मदनावेशश्चेति विरोधः । जातस्पृहैरिति । वयमपि यदि कदा-
 चिदेव कारुणिकपदवीमविरोक्ष्यामस्तदा सत्यतो मुनयो भविष्याम इति मनोराज्ययुक्तैः ॥
 न पोषक इति । अपि त्वद्विगत्यैव प्रतिभासते ॥ ननु यत्रैकतात्पर्येणेतरेषा विरुद्धा-
 नामविरुद्धानां च न्यग्भूतत्वेनोपादानं तत्र त्वद्वत्वेनाविरोधः । यत्र तु समप्रधानत्वेना-

१. ‘प्रोद्भूत’ विवेके लोचने च.

१. ‘बोधिसत्त्वस्य’ लोचने. २. ‘प्रोद्भिन्न’ मूले ध्वन्यालोके च. ३. ‘संपत्तिजनानन्द-
 भरेण’ ध्वन्यालोकलोचने. ४. ‘तादृशे भवतः शरीरे’ इत्यपि पूरणीयम् ५. ‘मुन-
 यश्चोद्बोधितमदनावेशाश्चे’ ध्वन्यालोकलोचने.

तत्र विभावानुभावयोः क्लेशव्यक्तिर्यथा—

‘परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्वलतितरा परिवर्तते च भूय ।

इति वत विषमा दशास्त्य देहं परिभवति प्रसभ किमत्र कुर्मः ॥’

अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि संभवात्कामिनीरूपो
विभावः क्लेशेन प्रतिपाद्यः ।

‘कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधूत-

दिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तम्य यूत ।

नेकस्य भावस्योपनिबन्धनं तत्र कथम् । यथा—‘एकतो दृष्ट्वा पित्रा अग्नौ मम-
रतेरनिग्धोसो । नेहेण रणसरमेण च भडस्स दोलाइय हिअअम् ॥’ इत्यादी रम्युत्साहयो,
‘मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यम्—’ इत्यादी रतिशमयो ‘इयं सा लोलाक्षी त्रिभुवन-
लतामिव सति’ स चायं दुष्टात्मा स्वसुरपल्लव येन मम नृ । इतन्वीत्र कामो गुरुरग्र-
मितः क्रोधदहनं कृतो वेपथ्याय कथमिदमिति भ्राम्यति पुनः ॥’ इत्यादी रतिको-
पयोः, ‘अत्र’ कल्पितमालप्रतिसरा स्निहस्तरक्तोत्पलव्यन्मोनमभूत पितृय स्रग्मा
रगुण्टरीकसज्ज । एतां शोणितपद्मकुङ्कुमयुग्मं सभूय कान्तं पिबन्त्यम्बिकेहसुरा
कपालचपकं प्रीता पिशाचाहना ॥’ इत्यादी रतिगुणमयो, ‘एक ध्यानमिनीन्ना
न्नुप्राति चक्षुर्द्वितीयं पुनः पार्वत्या वदनाम्बुजमनतटे शङ्करभारालम् । अन्यदुर-
विष्टचापमदनमोधानलोदीपितं शमोर्भिरस समाधिसमये नेत्रत्रयं पतु व ॥
इत्यादी शमरतिप्रोधानाम्, ‘एतेनाक्ष्ण प्रवितन्स्य वीक्ष्यते व्यामनस्य भानी ईम्य
सज्जगत्तितेनापरेणान्मयान्तम् । अदृष्टेदे दयितविरहाद्विना वरदारी नै न
कीर्णी रचयति रसा नर्तकी च प्रगल्भा ॥’ इत्यादी रतिशोकप्रोधानां ममप्रशब्दोत्प-
न्निदधरत्र यथ न विरोधः । अत्रोच्यते—अत्राप्येक एव मन्त्रः । यः हि त-
वसो रक्षः पिता—’ इत्यादी समाधिभूतोत्साहव्यभिचारिवत्कल्पनादुत्पद्यते
तथा वरणस्यामदुष्टोत्पदानम् दीर्घमेव पुष्पातीति भट्टमेवत्यननं पदं प्रति-
तम् । न च इयो शमप्रधानयोः न्योन्यमुपवायोपकारकभावरतिरित्येव दृष्टव्यं भावो
रुज्यते । यि च—उपशान्ते सप्तमे सुभटाणां वायोनां रक्षरलेन प्रवृत्तत्वात् त-
न्नेन सहयोगात् । यतो गर्ह्ये समाम्बरसिक्ता शोभनेक प्रवृत्तत्वात् ।

१ ‘अत्र’ वाच्यप्रकाशः २ ‘धीन’ वाच्यप्रकाशः

३ ‘एव’ वाच्यप्रकाशः ४ ‘एव’ वाच्यप्रकाशः

५ ‘एव’ वाच्यप्रकाशः ६ ‘एव’ वाच्यप्रकाशः

७ ‘एव’ वाच्यप्रकाशः ८ ‘एव’ वाच्यप्रकाशः ९ ‘एव’ वाच्यप्रकाशः

१० ‘एव’ वाच्यप्रकाशः ११ ‘एव’ वाच्यप्रकाशः १२ ‘एव’ वाच्यप्रकाशः

लीलागिरींशुकनिवेशविशेषकृत्ति-

व्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नयनावनौ सा ॥'

अत्रोद्दीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्या विभावा अनुभावापर्यवसायिनः
स्थिताः इति क्लेशव्यक्तिः ।

पुनःपुनर्दीप्तिर्यथा कुमारसंभवे रतिप्रलापेषु । उपभुक्तो हि रसः
स्वसामग्रीलब्धपरिपोषः पुनःपुनः परामृष्यमाणः परिम्लानकुसुमकलः
कल्पते इति ।

अकाण्डे प्रथमं यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के । दुर्योधनस्य धीरोद्धत-
प्रकृतेरपि तथामृतभीष्मप्रमुखमहावीरलक्ष्मणकारिणि समरसंरम्भे प्रवृत्ते
शृङ्गारवर्णने ।

अकाण्डच्छेदो यथा वत्सराजस्य रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के । रत्नावलीनाम-

करणो वीरमेव पुष्पाति । एवम्—'मात्सर्यं—' इत्यादावपि चिरप्रवृत्तिमत्या रतिवासना-
या हेयतयोपादानाच्छर्मकपरत्वम् 'आर्याः समर्यादम्—' इत्यनेन प्रकाशितम् । 'इय
सा लोलाक्षी' इत्यादावपि रावणस्य प्रतिपलनायकतया निशाचरत्वेन मायाप्रधानतया
नव रौद्रव्यभिचारिविपादविभाववितर्कहेतुतया रतिक्रोधयोरुपादानं रौद्रपरमेव । 'अर्धः
कल्पितमङ्गलप्रतिसराः—' इत्यादौ हास्यरसकपरत्वम् । 'एक ध्याननिनीलान्नुकूलि-
तम्—' इत्यादौ तु शंभोर्भावान्तरैरनाक्षिततया समस्तस्यापि योग्यान्तरशार्दूल-
प्यप्रतिपादनेन शर्मकपरतैव 'समाधिसमये' इत्यनेन स्फुटीकृता ॥ 'एतेनाङ्गा—' इ-
त्यादौ तु समस्तमपि वाक्यं भविष्यद्विप्रलम्भविषयमिति न कचिदनेकतात्पर्यम् । तदे-
वमुक्तप्रकारेण रत्याद्युपनिबन्धे सर्वत्राविरोध इति ॥ अनुभावापर्यवसायिन इति ।
शृङ्गारी चेष्टुं, समभवन्ति तथाविधानुभावा । शान्तयेत्, न संभवति । तं प्रतिपन्नरूपत्वा-
त्तथाविधाना विभावानामिति शृङ्गारिन्वनिश्चयाभावे सत्त्वपि तथाविधेषु लीलादयोऽनु-
भावाः क्लेशेन व्यज्यन्ते इति ॥ पुनःपुनः परामृश्यमान इति । तथा हि—वि-
भावानुभावसामग्रीपरिघटितशरस्यापि रसयितृरसनयोग्यरसस्य पुनरान्दोलन मालती-
कुसुमपरिमर्दनवदननुगुणमेव । धाराप्राप्ते हि रसे तदाविष्टानां तत्परवशानामुक्तिरली-

१. 'शृङ्गारकथायामवतारवर्णने' ध्वन्यालोके.

१. 'एकेना' स्यात्. २. 'शृङ्गारी चेत्कविः काव्ये जात रसमय जगत् । स एव
वीतरागधेनीरसं सर्वमेव तत् ॥' इति ध्वन्यालोकसंवादात् 'कवि.' स्यात्. ३. 'परा-
मृष्यमाण.' मूले ध्वन्यालोके च. ४. 'रसस्या' स्यात्.

धेगमप्यगृह्यतो विजयवर्मवृत्तान्ताकर्णने । यथा वा वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के ।
राघवभार्गवयोर्द्वाराधिरूढवीररसे 'कङ्कणमोचनाय गच्छामि—' इति राघ-
वस्योक्तौ ।

अङ्गस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनं यथा—हयग्रीववधे हयग्रीवस्या।
यथा वा विप्रलम्भशृङ्गारे नायकस्य कस्यचिद्वर्णयितुमनुकान्ते कवेर्यमका-
शलंकारनिबन्धरसिकतया महाप्रबन्धेन समुद्रादेः । तथा हि हरिविजये
ईर्ष्याकुपितसत्यभामानुनयनप्रवृत्तस्य हरेः पारिजातहरणव्यापारेणोपक्रान्त-
विप्रलम्भस्य वर्णनप्रस्तावे गलितकनिबन्धनरसिकतया कविना समुद्रवर्ण-
नमन्तरा गडुस्थानीयं विस्तृतम् । तथा कादम्बर्याम् 'रूपविलास—' इत्यादिना
महाविप्रलम्भबीजेऽप्युपक्षिप्ते तदनुपयोगिनीष्वटवीशवरीशाश्रममुनिनगरी-
नृपादिवर्णनास्वत्तिप्रसङ्गाभिनिवेशः । तथा हर्षचरिते 'जयति ज्वलद्—'
इत्यादिना हर्षोत्कर्षवद्विजयबीजे वाणान्वयवर्णनम्, तत्रापि चानन्वितप्राय
एव सारस्वतोत्पत्तिपर्यन्तो महान्प्रबन्धसंदर्भः । शिशुपालवधादौ चादितः
प्रकृतप्रतिबन्धिविजयबीजोपक्षेपावगाढव्याप्तिमद्वीररसानुबन्धेऽपि तदसङ्गत-
शृङ्गाराङ्गभूततत्तद्वृत्तपवनविहारपुष्पावचायमज्जनादिवर्णनास्वत्यासक्तिः । त-
दित्यम् । अप्रस्तुतवस्तुविस्तृतिः प्रस्तुतरसप्रतीतिव्यवधानकारिण्यपि महा-
कविलक्ष्येषु भूयसा दृश्यते इति तत्त्वं त एव विदन्ति ।

अङ्गिनः प्रधानस्याननुसंधानं यथा—रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाञ्छ-
व्यागमनेन सागरिकाया विस्मृतिः । अनुसंधिहिं सर्वस्वं सहृदयतायाः ।
यथा तापसवत्सराजे षट्स्वप्यङ्केषु वासवदत्ताविषयः प्रेम्संबन्धः कथाव-
शादाशङ्क्यमानविच्छेदोऽप्यनुसंहितः ।

यस्येव । तथा च तस्या दशायां महारुवीनामेको द्वित्रा वा श्लोका निर्चान्ति । अत
एव तापसवत्सराजे धाराप्राप्तकरुणरसः सर्वोत्प्लो द्वितीयोऽङ्कः कविना नियतः । षट्-
स्वङ्केऽपि । तथा हि प्रथमे तावदङ्के—'तद्वर्णेन्दुविलोकनेन दिवसो नीतः प्रदोषं

१ 'धाराधिरू' काव्यप्रका०. २. 'गमने सा' का० प्र०. ३. 'प्रेमबन्ध.' ध्वन्यालो-
कलोचने.

मर्त्यपातालीया दिव्यपातालीया दिव्यमर्त्यपातालीया चेति सप्तधा । वीररौ-

चापलमुखः शक्तोऽपि निद्रां जहद्भूयः कारित एव हासिनि शचीवके दशां संभ्रमम् ॥
 मानुषी यथा—‘वधूः श्वश्रूस्थाने व्यवहरति पुत्र पितृपदे पदे रिक्ते रिक्ते विनिहि-
 तपदार्थान्तरमिति । नदीस्रोतोन्वयायादकलितविवेकक्रमघन न च प्रत्यावृत्ति प्रवहति
 जगत्पूर्णमथ च ॥’ दिव्यमानुषी तु चतुर्धा । दिव्यस्य मर्त्यागमने मर्त्यस्य च स्वर्ग-
 गमने इत्येको भेदः । दिव्यस्य मर्त्यभावे मर्त्यस्य च दिव्यभाव इति द्वितीय । दिव्येति-
 वृत्तपरिकल्पनया तृतीयः । प्रभावाविर्भूतदिव्यरूपतया चतुर्थ । तत्र दिव्यस्य मर्त्या-
 गमन यथा—‘प्रियः पतिः श्रीमति शासितु जगज्जगन्निवासो वसुदेवसन्नि । वम-
 न्ददर्शवतरन्तमम्पराद्विरप्यगर्भाद्भुव सुनि हरि ॥’ मर्त्यस्य स्वर्गमन यथा—‘पाण्डो-
 र्नन्दन नन्दन वनमिद सकल्पजैः साधुभिः क्लृप्ता पानककेलिकल्पतरु द्वन्द्वैः सुधालेहि-
 नाम् । अप्यत्रेन्दुशिलालवालवलय सतानकाना तले ज्योत्स्नासगलदच्छनिर्झरजलैर्यत्न
 विना पूर्यते ॥’ दिव्यस्य मर्त्यभावो यथा—‘विकसित तस्मिन्नेन्तराये यदूनां
 समजनि वसुदेवो देवकी यत्कलत्रम् । किमपर[म]थ तस्मात्पोडशस्त्रीसहस्रप्रणिहितप-
 रिरम्भः पद्मनाभो बभूव ॥’ मर्त्यस्य दिव्यभावो यथा—‘आकाशयानतटकोटिकृतैक-
 पादास्तद्वेदमण्डयुगलान्यवलम्बहस्तैः । कौतूहलाच्च च तरङ्गविघटितानि पश्यन्ति देव-
 मनुजाः स्वकलेवराणि ॥’ दिव्येतिवृत्तपरिकल्पना यथा—‘ज्योत्स्नापूरप्रसरविशदे सै-
 कतेऽस्मिन्सरग्ग वारयूत चिरतरमभूत्सिद्धयूनाः कयोश्चित् । एको ब्रूते प्रथमनिहित
 कंठम कसमन्यः सत्त्वं तत्त्वं कथमभवता को हतस्तत्र पूर्वम् ॥’ प्रभावाविर्भूतदिव्यभावो
 यथा—‘मा गाः पातालमुर्वि स्फुरति किमपर पाठ्यमान कुर्दस्वत्तैलोक्य पादपीत-
 प्रथिमनहि वले पूरय स्फुटमग्नैः । इत्युत्स्वप्रायमाने भुवनभृति दशावद्ब्रह्मणे चशोदा
 पायाच्चक्राङ्गपादप्रणतिपुलकितस्मेरगण्डस्वभाव ॥’ पातालीया यथा—‘कक्रोटः को-
 टिकृत्व प्रणमति पुरतस्तक्षके देहि चक्षुः सक्त सेवाजलिस्ते कपिलकुलिकयोः स्तानि
 यस्त्वस्तिक्त्वाम् । पद्मः सन्नप भक्तेरवलगति पुनः कम्बलोऽय वलोऽय सोत्तरपः
 सर्पराजो व्रजतु निजगृह प्रेयता शेषपाल् ॥’ मर्त्य पातालीयो यथा—‘आश्रयते
 व्रजत येत्यप(?)कर्णकर्ण द्वि सदधाति निशिर हरशिष्यशिष्यः । तत्ताप्रत समिति
 यस्य कुतूहलेन मत्स्यः शरैरपि किरिटकिरीटमायम् ॥’ रक्षापि दिव्यमानुषवन्मियो भे-
 दाशुभः ॥ दिव्यपातालीया यथा—‘स पातु यो यस्य शिखा ल वणिक स्वदेरनाल
 फणपञ्चचयम् । विभाति जिह्वायुगलोलनेसर पिनाफिन् वर्णभुजापद्मजम् ॥’ दि-
 व्यमर्त्यपातालीया यथा—‘आलीकोऽस्ति सुनिः स विसयउत पारीक्षिणीयान्मसा-
 श्रता तक्षकलक्षण पणभृता यशस्य शमस्य च । उद्देहान्मलपाद्रिचन्दनलताखन्दो-

१ ‘विकसितरश्मिः,’ ‘विकसति भुवि’ वा स्थात् २ ‘मन्दवादे’ स्थात् ३ ‘तत्त्वं
 तत्त्वं वचय भयता’ स्थात् ४ ‘च स्वस्तिव’ पाठभट्टकाव्यानुशासने. ५. ‘शतपाल’
 पा० पा०. ६ ‘न शर’ स्थात्

द्रशृङ्गारशान्तरसप्रधाना धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्ता उत्तमा-
धममध्यमा च ।

तत्र रतिहासशोकाद्भुतानि मानुषोत्तमप्रकृतिवदिव्यादिष्वपि । किं तु
रतिः संभोगशृङ्गाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया । तद्वर्णनं हि
पित्रोः संभोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् ।

यत्तु कुमारसंभवे हरगौरीसंभोगवर्णनं तत्कविशक्तिरस्कृतत्वाद्भूमा
न दोषत्वेन प्रतिभासते ।

लनप्रक्रमे यस्याद्यापि सविभ्रमं फणिवधूवृन्दैर्यशो गीयते ॥' धीरोदात्तेति ।
धर्मयुद्धवीरप्रधानो धीरोदात्तः । धीरोद्धतादिषु त्रिष्वपि यथाक्रमं रौद्रशृङ्गारशान्त-
लक्षणो नियतरसः प्राधान्येऽपि अवश्यभावित्वादुत्साहस्य वीररसप्राधान्यमपि प्रति-
पत्तव्यम् । ततो वीररौद्रप्रधानो धीरोद्धतः । वीरशृङ्गारप्रधानो धीरललितः । दानव-
र्मवीरशान्तप्रधानो धीरप्रशान्त इति । ननु यद्युत्साहादिभाववर्णने कथंचिदिव्यमानुषा-
दौचित्यपरीक्षा क्रियते । रत्यादौ तु किं तथा प्रयोजनम् । रतिर्हि भारतवर्षोचितेनैव
व्यवहारेण दिव्यानामपि वर्णनीयेति स्थितिः । तथा चाहुः—'कस्माद्भारतमिष्ट वपे-
ष्वन्येषु देशविहितेषु । हया सर्वा भूमिः शुभगन्धा काञ्चनी यस्मात् ॥ उपवनगमन-
क्रीडाविहारनारीरतिप्रमोदाः स्युः । तेषु च वपेषु सदा न तत्र दुःखं न वा शोकः ॥'
इत्याशङ्क्याह—मानुषोत्तमप्रकृतिवदिति । न वयं दिव्यमौचित्यं शृङ्गारविषय-
मन्यात्किंचिद्भूमः । किं तर्हि भारतवर्षेषु यथोत्तमनायकेषु राजादिषु शृङ्गारोपनिव-
न्धस्तथा दिव्याश्रयोऽपि शोभते । न च राजादिषु प्रसिद्धग्राम्यसंभोगोपवर्णनं प्रसिद्धं
नाटकादौ तथैव दिव्येषु तत्परिहर्तव्यम् । नाटकादेरभिनेयत्वादभिनयस्य संभोगशृ-
ङ्गारविषयस्य सभ्यत्वात्तत्र परिहार इति चेत् । ननु यद्यभिनयस्यैव विषयस्य सा केन
वार्धते । तस्मादभिनेयार्थेऽनभिनेयार्थे च काव्ये यदुत्तमप्रकृते राजादेरुत्तमस्त्रीभि सह
ग्राम्यसंभोगवर्णनं तदसभ्यं तथैव दिव्यादिविषयम् । न च संभोगस्य सुरतलक्षण
एवैकः प्रकारो यावत्, अन्येऽपि परस्परप्रेमदर्शनादयः प्रभेदाः संभवन्ति । त एव चोत्तम-
प्रकृतिविषये वर्णयितुमुचिताः । एव हासादिष्वप्याचित्य योज्यमिति । दिव्यादिषु रतेः
संभोगविप्रलम्भोभयरूपाया वर्णनीयत्वेन सामान्येनाभिधाने उत्तमदेवताविषयत्वेनापि
तथा प्रसङ्गो विशेषमाह—किं त्विति । संभोगः परस्परावलोकनप्रणयकलहसगन-
कादिः । स चासौ शृङ्गारश्च तद्रूपा । अनुचितमिति । आस्वादयितृणां हि यत्र
चमत्काराविधातः तदेव रससर्वस्वम् । आस्वादयितृत्वात् उत्तमदेवतासंभोगपरामर्शं
च पितृसंभोग इव रजातन्त्रादिना कथमत्कारावकाश इत्यर्थः ॥ शक्तिरस्कृतत्वा-

वाद्या वाद्या संस्थितिर्मेण्डलीभिः ॥' 'लावणो रसमयः सुरोदयः मापिपो दधिजलः पयः-
 पयः । स्वादुवारिरुदधिश्च सप्तमस्तान्परीत्य त इमे व्यवस्थिताः ॥' एक एवायं
 लावणः समुद्र इत्येके । यथा—'द्वीपान्यष्टादशान् क्षितिरपि नवभिर्विस्तृताः स्याद्दशैरेका-
 न्मोधिर्दिगन्तप्रवृत्तमरसलिलं प्राज्यमेतत्सुराज्यम् । तस्मिन्प्राजिकेलिव्यतिकरविज-
 योपाजिते वीरवर्धे पर्याप्त मे न दातुस्तदिदमिति धिया वेधसे यक्षकोप ॥' त्रय इ-
 त्यन्ये । यथा—'आकम्पितभित्तिभृता महता निक्ताम हेलामिभूतजलधिन्नित्रितयेन य-
 स्त । वीर्येण संहतिभिदा विहितोन्नतेन कल्पान्तकालविस्तृतः पवनोऽनुचके ॥' चत्वार
 इत्यपरे । यथा—'चतुःसमुद्रवेलोभिरचितैकावलीलतम् । मेरुमध्यद्रिमुद्भूय यस्या क्वापि
 गतं यत् ॥' सप्तैत्यन्ये । यथा—'अगस्त्यनुल्कोत्क्षिप्तसप्तवारिधिवारिणि । सुहृते के-
 रावेनापि तरता पूतरायितम् ॥' (१) कल्पितद्विधा वा विमृष्टपरमार्थं सर्वमुपपन्नम् । 'मध्ये
 जम्बूद्वीपमापो गिरीणा मेरुर्नाता काश्वनः सैलराजः । यो मूर्तानामौषधीना निधान
 यथावासः सर्वेन्द्रारकाणाम् ॥' 'तनेनमवधीकृतं ब्रह्मणा पुण्यकर्मणा । तिर्यगूर्ध्वम-
 धस्ताद्य विधस्त रचना कृता ॥' मेरोधनुदिरामिलादृत वर्षम् । तद्योत्तरेण त्रयो वर्ष-
 गिरयः । नीलः श्वेतः शृङ्गाश्च । रम्यक हिरण्ययमुत्तराः कुरव इति च क्रमेण त्रीणि
 तेषा वर्षाणि । दक्षिणेनापि त्रय एव । निम्नो हेमकूटो हिमवाध । हरिवर्षं किंपुरुष
 तारतम्येति त्रीणि वर्षाणि । तत्रैव भारतवर्षमन्त्यम् । अस्त्य च नवभेदाः—इन्द्रद्वीपः
 कर्त्तेरमात्मानपणो गमस्तिनात् नगद्वीपः सौम्यो गन्धर्वो वरुणः कुमारीद्वीपश्च । पञ्च
 शतानि जल पञ्च स्थलमिति विभागेन प्रत्येकं योजनसहस्रावधेयो दक्षिणात्समुद्रादि-
 नवन्तं यावत्परस्परमगस्य स्थानान्प्रेतानि योजयति स सम्राजित्युच्यते । कुमारीपुरा-
 त्प्रभृति विन्दुसरोवधि योजनाना दत्तराती चक्रवर्तिक्षेत्रम् । ता विजयमानश्चक्रवर्ती
 भवति । चक्रवर्तिचिह्नानि तु—'चक्र रथो मणिर्भार्या निधिरश्चो गजस्तथा । प्रोक्तानि
 सप्त रत्नानि सर्वेषा चक्रवर्तिनान् ॥' कुमारीद्वीपाद्य—'विन्ध्यश्च पारियात्रश्च शुक्ति-
 नाट्यक्षपर्वतः । महेन्द्रस्वमल्लना सप्तैते कुलपर्वताः ॥' तत्र विन्ध्यादयः प्रतीनस्त-
 रणाः । मलयविशेषास्तु चत्वार । तेषु प्रथमो यथा—'आ मूलपटेः फणिवेष्टितानी
 रघुन्दनाना जन्ननन्दनानाम् । कङ्कोरकैलामरिचैर्दृताना जातीतरुणा च स जन्मभूमिः ॥'
 द्वितीयः—'यस्तोत्तमा मौखिकज्ञानधेयुरपलकामर्गति तानपणो । रत्नेश्वरो रत्नराति-
 धान कुम्भोद्भवस्त मलय पुनाति ॥' 'यत्र कुमा विट्पुनगमधेया दशेषु सुखापराजन्म
 तत्र । मयोत्कटं कैगविकृष्टनादै स्फुटन्ति तस्मिन्पन्नारारक्षा ॥' तृतीय—'दि-
 ताभूमि रक्तमराणा पद ट्वा गोर्धुनिपुगवस्य । सदा पलैः पुण्डराकिनैराध-
 मृत मलय न तत्र ॥' चतुर्थ—'आ तत्र चानीवररत्नचिह्नि प्रसारमात दलभीदि-
 रङ्ग । प्रसारितावत्परेऽराता तद्वेति या रादणराजदानी ॥' 'प्रवर्तते वीरैस्तन्परेऽदु'

१. 'मवद्विन्ध्ययो' वा० का०. २. 'लोकलमगवमुद्र' वा० का०. ३. 'तात्र'
 वा० का०. ४. 'लदलमलनकमुनन' वा० का०. ५. 'कपिशाय' वा० का०. ६. 'प-
 णायु' वा० का०. ७. 'मा' वा० का०. ८. 'सुपा' वा० का०. ९. 'केरल' वा० का०.
 १०. 'चोड' वा० का०. ११. 'कोड' इति पाठोऽधिकः वा० का०. १२. 'भो' वा०
 का०. १३. 'जम्बुरा' वा० का०. १४. 'त्या' वा० का०. १५. 'देवसभा' वा० का०.
 १६. 'हययवन' वा० का०. १७. 'ल्लवलम्पाक' वा० का०. १८. 'तुरुक्क' वा०
 का०. १९. 'ण्ड' वा० का०. २०. 'चन्द्र' वा० का०. २१. 'राग' इति स्यात्.

-
१. 'मवद्विन्ध्ययो' वा० का०. २. 'लोकलमगवमुद्र' वा० का०. ३. 'तात्र'
 वा० का०. ४. 'लदलमलनकमुनन' वा० का०. ५. 'कपिशाय' वा० का०. ६. 'प-
 णायु' वा० का०. ७. 'मा' वा० का०. ८. 'सुपा' वा० का०. ९. 'केरल' वा० का०.
 १०. 'चोड' वा० का०. ११. 'कोड' इति पाठोऽधिकः वा० का०. १२. 'भो' वा०
 का०. १३. 'जम्बुरा' वा० का०. १४. 'त्या' वा० का०. १५. 'देवसभा' वा० का०.
 १६. 'हययवन' वा० का०. १७. 'ल्लवलम्पाक' वा० का०. १८. 'तुरुक्क' वा०
 का०. १९. 'ण्ड' वा० का०. २०. 'चन्द्र' वा० का०. २१. 'राग' इति स्यात्.

१. 'राम' इति स्थाव. २. 'पद्मनाभि' वा० का०. ३. 'भाजि' वा० का०.
 ४. 'गन्' वा० का०.

१७

केलिलोलेक्षणानां भृङ्गस्त्रीणां वकुलमुकुलं कुन्तलीभानमेति । किं चेदानीं यवननरुणी-
पाण्डुगण्डस्थलीभ्यः कान्तिः स्तोक रचयति पद नागवर्णीदलेषु ॥' उदीच्या गौरो
यथा—'काश्मीरीगात्रलेखासु लोलपावप्यदीचिषु । द्रावयित्वेव निग्नस्त मर्णं पोडश-
वर्णिकम् ॥' मध्यदेश्यानां कृष्णः श्यामो गौरश्च । कृष्णो यथा—'युधिष्ठिरकोषवरे
कुरुवंशैकदाहिनः । पाञ्चाली ददृशु सर्वे कृष्णा धूमशिरामिव ॥' एव श्यामोऽपि ।
नवकविमार्गे कृष्णश्यामयोः पाण्डुगौरयोर्वा महान् विशेष इति । गौरो यथा—'तव
नवनवनीतपिण्डगौरे प्रतिफलदुत्तरकोसलेन्दुपुत्रि । अवगतमलिके मृगाङ्गविश्व मृगनदप-
न्ननिभेन लाञ्छनेन ॥' विशेषस्तु पूर्वदेशराजपुत्र्यादीनां गौरः पाण्डुर्वा वर्णः—'कपोले
जानक्याः करिकलभदन्तयुतिमुखिस्मरस्मेर गण्डोद्गमरपुलक वक्रकमलम् । मुहु-
पश्यञ्जृम्भन् जनकवरसेनाकलकल जटाजूटग्रन्थि द्रढयति रघूणा परिवृढ ॥' यथा
च—'तासा माधवपत्नीनां सर्वासा चन्द्रवर्चसाम् । शब्दविवेक विद्याना मध्ये जज्वाल
रुक्मिणी ॥' एवमन्यदपि यथासंभवमूढम् ॥ कालः काष्ठादिभेदभिन्नः । तथा च—
'काष्ठा निमेषो दश पञ्च चैव त्रिंशच्च काष्ठाः कथिताः कलासु । त्रिंशत्कलधैव भवे-
न्मुहूर्तस्तैस्त्रिंशता रात्र्यहनी समेते ॥' ते च चैत्राश्वयुजमासयोर्भवतः । चैत्रात्परं
प्रतिमास मौहूर्तिकी दिवसवृत्तिर्निशाहानिश्च त्रिमास्याः । ततः परं मौहूर्तिकी निशा-
वृद्धिर्दिवसहानिश्च । आश्वयुजात्परतः प्रसरे तदेव विपरीतम् । राशितो राश्यन्तः-
संक्रमणमुष्णभासो मासः । वर्षादि दक्षिणायनम् । शिशिरायुत्तरायणम् । हयनः
संवत्सरः इति सौर मानम् । पञ्चदशाहोरात्रः पक्षः । वर्धमानसोमशुक्लिमा शुक्ल,
वर्धमानसोमकृष्णिमा कृष्ण इति पित्र्य मासमानम् । अधुना च वेदादितः कृत्वापि
क्रिया कल्पः । पित्र्यमेव व्यत्ययितपक्ष चान्द्रमसम् । इदमार्यावर्तवातिनः कवयश्च
मानमाश्रिताः । एव द्वौ पक्षौ मासः । द्वौ मासावृतुः । पण्णामृतूना परिवर्तं सवत्सरः ।
स च चैत्रादिरिति दैवज्ञाः । श्रावणादिरिति लोकयात्राविदः । तत्र नभानभस्यश्च
वर्षाः । यथा—'गर्भे बलाकासु निवेशयन्तो वशाङ्कुरास्त्वेर्निनदैर्ब्रजन्तः । रजोऽम्बुदा-
प्रावृषि मुद्रयन्तो यात्रोद्यम भूमिभृता हरन्ति ॥' 'सशलक्रीशालशिलीन्प्रयूयीप्रसूनदः
पुष्पितलाङ्गलीकः । दग्धोर्वरासुन्दरगन्धवन्धुरर्थत्यय वारिमुचामनेहा ॥' 'वनानि
नीलीदलमेचकानि धाराम्बुधौ ता गिरयः स्फुरन्ति । पूराम्भसा भिन्नतटात्लटिन्य'
सान्द्रेन्द्रगोपानि च शाङ्गलानि ॥' 'चकोरहर्षी यतिचारचौरो वियोगिनीवीक्षितनायवर्त्मा ।
गृहान्प्रति प्रस्थितपान्यसार्धः कालोऽयमात्रातनभाः पयोदैः ॥' 'या केलियात्रा किल
कामिनीभिर्या तुहहर्म्योग्रविलासशय्या । चतुःसम यन्मृगनाभिगर्भे सा वारिदत्तोः
प्रथमातिधेयी ॥' 'चलच्चटलचातकः कृतकुरङ्गरागोदयः सदर्दुररवोद्यमो मदभरप्रगल्भो-
रगः । शिखण्डिकुलताण्डवामुदितमुद्रकङ्काह्वयो वियोगिषु घनागमः स्मरविष विष
मुञ्चति ॥' 'दलत्कुटजकुङ्गलः स्फुटितनीपपुष्पोत्करो नवप्रसववान्धवः प्रथितमञ्जरीक

जन । कदम्बकुलाम्बरः कण्ठिकेतरीकोरकशतजिबुलसंचयो हरति हन्त घर्मा-
 लयः ॥' तत्र पाश्चात् पारस्व्यो वा वायुरिति सम्य । यथा—'प्रावृष्यम्भोभृताम्भो-
 दभरनिर्भरमम्बरम् । कदम्बकुसुमामोदा वायवो वान्ति वारुणा ॥' यथा च—
 'पारस्व्यस्तोयदत्ता. पवन इव पतन्वावकस्तेव धूमो विश्वस्तेवादिसर्गः प्रणव इव परं
 पावन वेदराशेः । संध्यावृत्तोत्सवेच्छोरिव मदनरिपोर्नन्दनान्दीनिनादः सौरस्याग्रे सुखं
 वो वितरतु वनितानन्दन सानन्दनल ॥' इष और्षध शरत् । यथा—'प्रोन्मादयन्ती
 विमदान्नयूरान्प्रगल्भयन्ती कुररद्विरेफान् । शरत्समभ्येति विकीर्य पद्मानुन्मूलयन्ती
 इमुदोत्पलानि ॥' 'सा भाति पुष्पाणि विशेषयन्ती चन्धूकवाणासनकुजुमेषु । शेफा-
 लिकासप्तपलाशकाशभाण्जीरसौगन्धिकमालतीषु ॥' 'सतजरीटा सपय प्रसादा सा कस्य
 नो मानसमाच्छिनत्ति । कादम्बकारण्डवचत्वाकससारसकौञ्जकुलानुयाता ॥' 'उपान-
 यन्ती कलहस्यूधमगस्तिदृष्ट्या पुनती पयाति । मुक्तासु शुभ्र दधतीव गर्भं शरद्वि-
 चित्रैश्वरितैश्चकस्ति ॥' 'क्षिति खनन्तो वृषभां खुराग्रे रोधो विपाणैर्द्विरदा रदन्त ।
 श्दं त्यजन्तो रुवध जीर्णं कुर्वन्ति लोकानवलोकनोत्कान् ॥' 'अत्रावदातद्युति-
 चन्द्रिकाम्बुनीलावभास च नभः समन्तात् । सुरेभवीधीदिवसावतारा जीर्णाभ्रखण्डानि
 च पाण्डुराणि ॥' 'महानवम्या निखिलात्पूजा नीराजना वाजिभटद्विपानाम् । दीपा-
 लिकाया विविधा विलासा यात्रोन्मुखैरत्र नृपैर्विधेयाः ॥' 'व्योम तारतरतारकोत्कर
 सन्दनप्रवरणक्षमा मही । भास्करः शरदि दीप्तदीधितिर्विध्यते च सह माधवः सुरैः ॥'
 'वेदार एव कलमा' परिणामननाः प्राचीनमामलकमर्थति पाकनीलम् । एवौषक स्फुट-
 ननिर्गतगर्भगन्धमल्लीभवन्ति च जरञ्जपुसीफलानि ॥' 'नेहाजिरेषु नवशालिकाणावपा-
 तगन्धानुभावसुभगेषु कृषीवलानाम् । आनन्दयन्ति सुसलोत्सनावधूतपाणिस्खलद्वा-
 लयपद्मतयो वधूत्याः ॥' 'तीक्ष्ण रविस्तपति नीच इवाचिराद्य' श्दं रुहस्यजति
 मित्रमिवाकृतज्ञ । तोय प्रसीदति मुनेरिव धर्मेचित्त कानी दरिद्र इव शोषमुपैति
 मेघः ॥' 'नद्यो वहन्ति कुटिलकनयुक्तशुक्तिरेखाङ्गवालपुलिनोदरसुप्तकूर्माः । अस्या
 तरङ्गितनुतोयपलायमाननीनानुसारिवदन्तकरालकालाः ॥' 'अपङ्कितटावटः राफर-
 फाण्टफालोज्ज्वलः पतत्कुररकातरभ्रमददभ्रनीनभ्रमः । लुङ्कमठसैकतधलयकोट-
 वाचाटितः सरित्सलिलसंचय शरदि नेदुर' सीदति ॥' वायुधात्रानियतदिक्कः । यथा—
 'उप'सु वधुरा(?)कृष्टा जडावदयायशीकरा. । शेफालीकलिकाकोशकपायामोदिनो-
 ऽनिला. ॥' सद्य सहस्यध हेमन्तः । यथा—'द्वित्रिमुसुन्दकलिकविचतुरमुकुल'
 कनेण लवलीषु । पञ्चपफलिनीकुसुमो जयति हिमर्तुर्नवावतरः ॥' 'पुञ्जागरोर्ध्वप्रसवा-
 वतस्ता. वामभुव वक्षुकुन्तिता' । वक्षोहस्तकुसुमसिक्थकाट्याः सगन्धतैलाः
 कदरीर्वहन्ति ॥' 'यथा यथा पुष्यति शीतकालस्तुपारचूर्णोत्करकीर्णवात । तथा तथा

१. 'ऊर्ज' स्यात् २. 'मयूराणा मदापनोदः' वाग्भटवाव्यानुशासनात्; 'प्रोत्सार-
 यन्ती' स्यात् ३. 'विकीर्य पद्मान्यु' स्यात् ४. 'लोभ' इति स्यात्.

यौवनशालिनीना कवोष्णतामत्र कुचा लभन्ते ॥' 'वगहवत्राणि नवोदनानि दर्शानि
 सनद्वरसानि चात्र । सुकोमलाः सर्पपक्वदलीश्च भुक्त्वा जनो निन्दति वैद्यविद्याम् ॥'
 'अत्रोपचारः सलिलः कवोर्णयैस्किंचिदत्र स्वदनेऽन्नपानम् । सुदुर्भगामत्र निपीज्य गते
 स्वस्त्वस्तु नित्यं तु हिमर्तवेऽर्सम् ॥' 'विमुक्तवर्हा विमदा मयूराः प्रन्दगोधूमवत्रा च
 सीमा । व्याघ्रीप्रसूतिः सलिल सवाप्य हेमन्तलिङ्गानि जयन्त्यमूनि ॥' 'स्रग्नीधान्यपा-
 कानि क्षेत्राप्यत्र हरन्ति च । त्रिशङ्कतिलका राज्यं पच्यन्ते लवणानि च ॥' 'उग्रानाग
 मूकपुस्कोकिलत्वं शृङ्गव्रीणा मैनमुद्रा मुखेषु । मन्दोद्योगा पक्षिणा व्योमयात्रा हेमन्ते
 स्यात्सर्पदर्पक्षयश्च ॥' 'कर्कन्धूना नागरद्वीफलानां पाकोद्रेकं खाण्डवोऽप्याविरन्ति ।
 कृष्णेक्ष्णां पुण्ड्रकाणां च गर्भं माधुर्यश्रीर्जायते चाप्यपूर्वा ॥' 'येषां मध्ये मन्दिर
 तल्पसप्तपार्थं दाराः स्फारतारुण्यसाराः । लीलावद्भिर्निहुतोद्गमधूमस्ते हेमन्त श्रीम-
 शेषं विदन्ति ॥' वायुरत्रोदीच्य पाश्चात्यो वा । यथा—'लम्पाकीनां किरन्तिश्चिरविर-
 चना रङ्गकांक्षसयन्तश्चुम्बन्तश्चन्द्रभागा विचितमुमनसं कुटुमान्कम्पयन्तः । एते
 कस्तूरैर्कणप्रणयसुरभयो वल्लभा बाह्वर्वाणां कौल्टीकेलिकाराः परिचयितहिमं वायवो
 वान्त्युदीच्याः ॥' यथा च—'भञ्जनभृजद्रुमार्गस्तुहिनगिरितटेपृष्ठतत्त्वनकराला रेवान्म-
 स्थूलवीचीचयचकितचलच्चातकं व्याधुनानः । पाश्चात्यो वाति वेगाद्भुततुहिनशिलाग्री-
 करासारवर्षं मातङ्गधुणसान्द्रस्तुतसरलसरत्सारसारी समीरः ॥' तपस्त्रपस्यश्च शिशिरः ।
 स च हेमन्तधर्म एव । विशेषस्तु—'रात्रिर्विचित्रसुरतोचितयामर्द्व्यां चण्डो मरुद्ब्रूति
 कुङ्कुमपङ्कसाध्यः । तल्पस्थितिर्द्विगुणतूलपटा किमन्यदर्थन्ति चात्र विततागुरुधूपधूना ॥'
 'आश्लेषिताः पृथुरतल्लमपीतगीतमायामिनीं घनमुदो रजनीं युवानः । उर्वोर्मुहुर्बल-
 वन्धनसविलोलपादान्तसवलिततूलपटा स्वपन्ति ॥' 'पानेऽन्मसोः सुरसमीरसयोर्न
 भाति स्पर्शक्रियासु तुहिनानलयोर्न वात्र । नो दुर्भगासुभगयोः परिरम्भणे वा नात्वेनै
 च शशिमास्करयोर्विशेषः ॥' 'पुष्पक्रिया मरुक्के जलकेलिनिन्दा कुन्दान्यगेषुपुनेषु
 धुरि स्थितानि । सौभाग्यमेणतिलकाऽजतेऽर्कविम्ब काले तुषारिणि दहन्ति च चन्द-
 नानि ॥' 'सिद्धार्थयष्टिषु यथोत्तरहीयमानसंतानभिन्नधनसूचिपरम्परासु । द्वित्रावगेषुपु-
 मासु जनिक्रमेण पाकक्रमः कपिशिमानमुपादधाति ॥' 'उदीच्यचण्डानिलनाडितासु
 निलोनमीनासु जलस्य मूले । नालावगेषोपञ्जलतासिद्धानीं विलासवापीषु न याति दृष्टिः ॥'
 'माधन्मतद्गः प्रपतकतोपी पुष्पद्वाराहो धृतिमञ्जलायाः । दरिद्रनिन्द्यः सधर्नैर्कनिन्द्य स
 एष कालः शिशिरः करालः ॥' 'अतिनवधूरोपस्वाहुः करीपतनूनपादसरलजनाक्षेपकृ-
 स्तुपारसमीरणः । गलितविभवस्याज्ञेवाद्य युतिर्मृच्छा रवेर्विरहिवनितावर्कौपम्य विभर्ति
 निशाकरः ॥' 'त्रियः प्रकृतिपितलाः कथिनकुङ्कुमालेपनैर्नितम्बफलकस्तनस्थलमुजोर-
 मूलादिभिः । इहाभिनवयौवना सकलरात्रिसंश्लेषितैर्हरन्ति शिशिरज्वरा रनिमतीव
 पृथ्वीमपि ॥' मधुर्माधवश्च वमन्तः । यथा—'चैत्रे मदधिः शुक्रसारिकाणां हारीतदात्यु-

[illegible]

[illegible]

१. 'प्रीप्ते' स्यात् २. अत्र श्लोके कीदृक् पाठ इति न ज्ञायते. ३. 'वाद्वायामात्र'
वा० का० ४. 'चिरेप्सित' वा० का०.

काव्यानुशासनम् ।

अध्यायः]

यदुक्तम्—

‘अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यवन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥’

इति ।

दृश्यते वन्धविधिः कवीनाम् ॥ हेमन्तशिशिरयोरैक्ये सर्वलिङ्गानुवृत्तिरेव । उक्तं च—
द्वादशमासं सवत्सरं पर्यन्तं हेमन्तशिशिरयो समासेन । ‘मरुवकदमनकपुनागपु-
ष्पलिङ्गानुवृत्तिभिः सुरभिः । रचनीयविज्ञभी किञ्चित्कुन्दानुवृत्त्या च ॥’ यथा—‘गेहे
बाहीकयूना वहति दमनको मञ्जरीकर्णपूरानुन्माद पामरीणां महति मरुवकामोदिति
व्यक्तिमेति । सयो गन्धानुसारस्तुतसुरभिश्चिरा शीकर साहकार सर्पसम्भ.शरावे
रचयति च रसो रेचकीचक्राणि ॥’ यथा—‘कुन्दे मन्दस्तमाले मुकुलिते विकल कातर-
किंकिराते रक्षाशोके सशोकश्चिरमपि विकचे चम्पके कुञ्जिताक्षः । पान्थः खेदालसो
ऽपि श्रवणकदुरचक्षकमभ्येति धुन्वन्सोत्कण्ठ पट्पदानां नवमधुपटलीलम्पट कर्पटेन ।
एवमन्याप्यनुवृत्तिः । ‘विचकलिकेसरपाटलि चम्पकपुष्पा वसन्तयो (१) ग्रीष्मे । त-
च तुहिनर्तुभव मरुचकमपि केचिदिच्छन्ति ॥ यथा—‘अभिनवकुशसूचित्स्पर्धि-
शिरीष मरुवकपरिवारं पाटलादानकण्ठे । स तु सरसजलाद्रौन्नीलित’ सुन्दरीणां
परिणतिजन्मा कोऽपि वेषश्चकालि ॥’ ‘एवमन्यदपि कविप्रसिद्धयाम्बुषम् ।
भान्धौ गन्धरसौ फलार्चनाभ्यां च पुष्पनुपयोगि । षोडशंशतमेतत्सप्तममनुप-
तथा ॥’ ‘यत्प्राचिमासे कुसुम निबद्धं तदुत्तरे बालफल विधेयम् । तदग्रिमे प्रौ-
कार्यं तदग्रिमे पाकपरिष्कृतं च ॥’ ‘दुनोद्भवानां विधिरेव दृष्टो बहीफलानां न स-
तेषां द्विमासावधिरेव कार्यः पुष्पे फले पाकविधौ च कालः ॥’ ‘अन्तर्व्याज-
वासान्तर्व्याजमेव च ॥’ ‘सर्वव्याजं बहुव्याजं निर्व्याजं च तथा फलम् ॥’ ‘लकुच-
तथा बहिर्व्याजमत्र नोचादि । आमाद्युभयव्याजं सर्वव्याजं च कुकुमादि ॥’
व्याजं नीलकपिच्छादि भवति निर्व्याजम् । सकलफलानां षोडशंशतव्य-
भेदः ॥’ तदेव देशकालौ व्याख्यातौ ॥ वयः देशवादिकम् ॥ जाति-
ब्राह्मणवादिका वा । आदिप्रहणाद्विषयवित्कुलपात्रादयो लभ्यन्ते ।
रूपम् । व्यवहारधेया । आदिप्रहणादाकारवचनादयो ज्ञेया ।
देशादिभिः प्रत्येकमभिच्यंध्यते । तेन देशे वेषस्य व्यवहारस्य
वा औचित्येन नियन्धः कर्णाय इत्यर्थः । एव कालादौ योज्यम् ।
यार्थदेशे उद्धृतो येषः । दाहो व्यवहारः । भयकर आकारः । प-

१ ‘औचित्योपनिषन्ध’ का० प्र०.

१. ‘विचकल’ स्तब्ध.

‘भक्त्या शब्दार्थयोर्दोषाः’ इत्युक्तम् । तत्र च शब्दस्य पदवाच्यरूपत्वात्प्रथमं द्वौ पददोषावाह—

निरर्थकासाधुत्वे पदस्य ।

दोष इति वर्तते । कृतसमासयोर्भावप्रत्ययः । तेन निरर्थकत्वमसाधुत्वं च पदस्य दोषौ । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । तत्र चादीनां पूरणार्थत्वे निरर्थकत्वं यथा—

‘मुखन्मुखमुहुरहं चपलाकुलाक्षः

कृत्वा स्तलन्ति भवतोऽभिमुखं पदानि ।

स्वामिन्भवचरणयोः शरणं प्रपन्नः

संसारदारुणदरेण हि कांदिशीकः ॥’

पदेकदेशः पदभेद, तन्निरर्थकत्वं यथा—

‘आदावत्तनपुत्रतिसवपुषां श्वासानलोह्यासित-

प्रोव्यर्षादिरहानलेन च ततः संतापितानां दृशाम् ।

संपत्तिं निषेधमधुपयगा देवस्य चेतोभुवो

मत्तानामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरक्षेक्षणा ॥’

न च ‘उशाम’ इति नन्दनचनमनर्थकम् । कुरक्षेक्षणाया एकस्या एवो-
पेक्षणा ॥

न च --

‘नन्दनार्थोऽर्थः प्रेमाद्विद्वेष्टुर्मुकुलीकृतः

क्षणमभिमुखिनालोर्लभिमपयगज्जुगः ।

नन्दनार्थोऽर्थः माना कृतं नर्माद्विद्वेष्टाणैः

कृत्वा मुकुली लोभ्यं मुग्धे लयान्न विक्रोश्यते ॥’

न च ‘उशाम’ इति नन्दनचनमनर्थकम् । आपासणामनुपायत्वान्न । न च आपा-
सणामनुपायत्वान्न ।

न च ‘उशाम’ इति नन्दनचनमनर्थकम् । यथा—

‘नन्दनार्थोऽर्थः माना कृतं नर्माद्विद्वेष्टाणैः कृत्वा मुकुली लोभ्यं मुग्धे लयान्न विक्रोश्यते ॥’

‘बभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन श्रियाधिका तां प्रति मेनका च न ।’

शब्दशास्त्रविरोधोऽसाधुत्वम् । यथा—

‘उन्मज्जन्मकर इवामरापगाया वेगेन प्रतिमुखमेत्य वाणनद्याः ।

गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥’

अत्र हन्तेर्नाकर्मकत्वम्, न स्वाङ्गकर्मकत्वमित्यात्मनेपदाप्राप्तेः ‘आ-
जघ्ने’पदमसाधु ॥

‘न दोषोऽनुकरणे’ इति वक्ष्यमाणत्वात् ‘पश्यैष च गवित्याह—’
इत्यत्र न दोषः ।

अथ त्रयोदशवाक्यदोषानाह—

विसंधिन्यूनाधिकोक्तास्थानस्थपदपतत्प्रकर्षसमाप्तपुनरात्ताविस-
र्गहृतवृत्तसंकीर्णगर्भितभग्नप्रक्रमानन्वितत्वानि वाक्यस्य ।

दोषा इति वर्तते ।

तत्र संधिः स्तराणां समवायः संहिताकार्येण द्रवद्रव्याणामिवैकीभावः,
कवाटवत्स्तराणा व्यञ्जनानां च प्रत्यासत्तिमात्ररूपो वा । तस्य विश्लेषाद-
श्लीलत्वात्कष्टत्वाच्च वैरूप्यं विसंधित्वम् ।

विश्लेषाद्यथा—

‘कमले इव लोचने इमे अनुवध्नाति विलासपद्धतिः ।’

‘लोलालकानुविद्धानि आननानि चकासति ।’

संहिता न करोमीति स्वेच्छा सकृदपि दोषः । प्रकृतिस्थत्वविधाने
त्वसकृत् । ‘संहितैकपदवत् पादे अर्धान्तवर्जम्’ इति हि काव्यसमयः ।

अश्लीलत्वाद्यथा—

‘विरेचकमिदं नृत्यमाचार्याभासयोजितम् ।’

अत्र ‘विरेचकम्’ इति जुगुप्सा । ‘याभ’ इति व्रीडा ।

म्लेच्छेषु त्वेतदेवोचितम् । तथा नागरेषु यदुचितं तदेव ग्राम्येष्वनुचितमिति । यथा—
‘परिभ्रमन्मूर्धजपदपदाकुलं स्मितोदयादाशितदन्तकेसरं । मुखैश्चलत्कुण्डलरश्मिरजि-
तैर्नवातषाष्टसरोजचारुभिः ॥’ गोपीनां हि ग्राम्यत्वात्कनककुण्डलान्यनुचितानीति ।
एव कालादावप्युद्भेदम् ॥ विरेचकमिति । विगतं प्रीवादीनां रेचकं भ्रमणं च ।

१ ‘नित्यं संहितैकपदवत्पादेष्वर्था—’ इति वामनवाचाल्लकारमूत्रम्.

अयमपि पदुर्धारासागे न बाणपग्न्यग

कनकनिकषन्निग्धा विद्युन्प्रिया न ममोवशी ॥

अत्र भ्रान्तौ निवृत्तायां तद्विषयभूतयोः युग्मयुगीगमारयोगिवि विदु-
तोऽपीदमा परामर्शो वाच्यः ।

यथा वा उपमायाम्—

‘संहयवक्त्रायजुया वियमिञ्चं कमलानुगालमञ्जना ।

वावीवहुत्तरोयण विलित्थणया मुहोवेडे ॥’

अत्र कमलमृणालप्रतिकृत्योर्मुखवाहोः केनापि पदेनानुपादानात्पद-
पदत्वम् ।

कचिद्रूपः ।

यथा—

‘गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्धूतरोमोद्गमा

सान्द्रन्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्निस्त्वान्तरा ।

मा मा मानद माति मामलमिति ध्रानादरोह्यापिनी

सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥’

कचिन्न गुणो न दोषः ।

यथा—‘तिष्ठेत्कोपवशात्—’ इति ।

अत्र पिहितेत्यतोऽनन्तरं ‘नैतत् यतः’ इति एतैर्नृनैः पदविशेषबुद्धे-
करणान्न गुणः । ‘उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वा प्रतिपत्तिं बाधते’ इति न दोषः ।

अधिकपदत्वं यथा—

‘स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रक्रमं प्रतिसंक्रान्तनिगान्गान्त्रतत्त्वः ।

अनिरुद्धसमन्वितोक्तियुक्तिः प्रतिसञ्ज्ञान्तमयोदयः स कोऽपि ॥’

अत्र ‘आकृति’शब्दोऽधिकः ।

तथा—

‘ताडीजद्द्यो निजत्वे कृततदुपकृतिर्यत्कृते गौतमेन ।’

अत्र ‘तत्’शब्दः ।

काल्यानुशासनम् ।

२ अध्यायः ।

यथा—

‘दलरुक्न्दलभाग्भूमिः सनवाम्बुदगम्बरम् ।

वाप्यः फुल्लाम्बुजयुजो जाता दृष्टिविपं मम ॥’

अत्र भजिः सहशब्दो युजिश्चाधिका ।

तथा—‘विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः’ इति ।

‘त्वगुत्तरा सङ्गवतीमधीतिनीम्’ इति च मत्त्वर्थीयस्याधिक्यम् । बहु-
वहुव्रीहिल्लघुत्वात्पक्षमस्य । यदाहुः—‘कर्मधारयमत्त्वर्थीयाभ्या

व्रीहिसमाश्रयेणैव तदर्थावगतिसिद्धेः ।

तथा—‘वासो जाम्बवपल्लवानि जघने गुञ्जासजोभूषणम्’ इति, ‘तदी-
यमातङ्गघटाविषद्वितैः’ इति, ‘येनाकुम्भनिममवन्यकरिणां यूथैः पयः पीयते’
इत्यत्र तद्धितप्रत्ययस्याधिक्यम् । पष्ठीसमासाश्रयेणैव तदर्थावगतेः ।

यत्र त्वर्थान्तरे तद्धितस्योत्पत्तिः न तत्र समासात्प्रतीतिरिति न तस्या-
धिक्यम् ।

यथा—

‘अथ भूतानिवर्तमशरेभ्यस्तत्र तत्रसुः ।’

इति । अत्र हि अपत्यार्थे तद्धितो नेदमर्थे इति ।

तथा—

‘किं पुनरीदृशे दुर्जतिं जातामर्धनिर्भरे च मनसि नास्त्येवावकाशः
शोकक्रियाकरणस्य ।’

इत्यत्र क्रियाकरणयोः ।

यथा वा उपमायाम्—

‘अहिणवमणहरविरइयवलयविह्वसा विहाइ नववहुया ।
कुन्दलयच्चसमुफुल्लगुच्छपरिच्छित्तभमरगणा ॥’

अत्रोपमेयस्य नीलरतादेरनिर्देशे भ्रमरगणपदमतिरिच्यते इत्यधिक-
पदत्वम् ।

तथा—

‘द्रविणमापदि भूषणमुत्सवे शरणमात्मभगे निशि दीपकः ।

बहुविभार्थ्युपकारभरक्षमो भवति कोऽपि भवानिव सन्मणिः ॥’

अत्र भवदर्थस्यान्योक्तिचलेनैवाक्षेपाद्भवानिवेत्यधिकम् ।

कचिद्गुणः ।

यथा—

‘यद्द्वन्द्वनाहितमतिर्वहु चाटुगर्भं

कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति ।

तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किं तु

कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥’

अत्र विदन्तीति द्वितीयमन्ययोगव्यवच्छेदपरम् ।

उक्तपदत्वं द्विःप्रयोगः । ‘नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण’ इति हि समयः ।

यथा—

‘अधिकरतलतल्पं कल्पितश्चापलीला-

परिमलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।

सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयन्त्यञ्जसैव

सरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥’

अत्र लीलेति ।

कचिद्गुणः ।

यथा लाटानुप्रासे—

‘जयति क्षुण्णतिमिरस्तिमिरान्धैकवल्लभः ।

वल्लभीकृतपूर्वाशः पूर्वाशातिलको रविः ॥’

कचिच्छब्दशक्तिमूले ध्वनौ ।

त्ययेन ह्योरपि प्रशस्यता प्रतीयते ॥ कचिद्गुण इति । लाटानुप्रासव्यवहयविहितानुवा-

गथा—

‘ताला जायन्ति गुणा जाला ते सहिअण्डि निपन्नि ।

रविकिरणाणुगहियाउं हुन्ति कमलाउं कमलाउं ॥’

विहितस्यानुनासत्वे गथा—

‘जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥’

अस्थानस्थपदत्वं गथा—

‘प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसंनिधौ निवेशितां वक्षसि पीवररूने ।

सजं न काचिद्विजहौ जलानिलां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥’

अत्र ‘सजं काचिन जहौ’ इति वाच्यम् ।

तथा—

‘द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥’

अत्र त्वंशब्दादनन्तरश्चकारो युक्तः ।

तथा—

‘शक्तिर्निस्त्रिजनेयं तव भुजयुगले नाथ दोषाकरश्री-

र्वक्रे पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टिनी खड्गयष्टिः ।

आज्ञेयं सर्वगा ते विलसति च पुनः किं मया वृद्धया ते

प्रोच्येवेत्थं प्रकोपाच्छशिकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम् ॥’

अत्रेत्थं प्रोच्येवेति न्याय्यम् ।

यत्वेपु । तिमिरान्धाः धूकवर्जाः पक्षिणः ॥ तालेति तदा । जालेति यदा । ‘डेडाहे-
डालाइया काले’ इति यत्तद्वया डेडालादेशः ॥ त्वंशब्दादिति । समुच्चयद्योतको हि
चकारः । समुचीयमानार्थादिनन्तरमेव प्रयोक्तव्य इति हि क्रमः । एव पुनःशब्दोऽपि

१. ‘तदा जायन्ते गुणाः यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।

रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥’ (इति छाया.)

१-२. ‘डेडा’ स्यात्

तथा—

‘लभं रागावृताङ्ग्या सततमिह यथैवासियष्टारिकण्ठे

मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।

‘तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता

भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिव गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥’

अत्र ‘इति श्रीनियोगाद्’ इति वाच्यम् ।

तथा—

‘तीर्थे तदीये गजसेतुवन्धात्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गा ॥’

इत्यत्र परामर्शनीयमर्थमनुक्तवैव यस्तस्य तदा परामर्शः सोऽस्थानस्थ-
पदत्वं दोषः ।

तथा—

‘कष्टा वेषव्यथा कष्टो नित्यश्च वहनह्रमः ।

श्रवणानामलंकारः कपोलस्य तु कुण्डलम् ॥’

व्यतिरिच्यमानार्थानन्तर्धेनैव प्रयोगमर्हति । अन्यत्र तु प्रयुज्यमानोऽस्थानस्थपदत्वं
प्रयोजयति । यथा—‘उद्यता जयिनि कामिनी मुखे तेन साहसमनुष्ठित पुनः ।’ अत्र
हि पुन शब्दस्तेनेत्यनन्तर प्रयोज्यः ॥ श्रीनियोगादिति । तथा चोक्तम्—‘उ-
क्तिस्वरूपावच्छेदफलो यत्रेतिरिष्यते । न तत्र तस्मात्प्राक्किञ्चिदुक्तेरन्यत्पद वदेत् ॥
उपधिभावात्सा शक्तिं च पूर्वमादधाति हि । न च स्वरूपावच्छेदः पदस्यान्यस्य
सनतः ॥ इतिनैवेतरेषामप्यव्ययानां गतिः समः । ज्ञेयेत्यनेवनादीनां तज्जालीयार्थयो-
गिनाम् ॥ यतस्ते चादय इव भूयन्ते यदनन्तरम् । तदर्थमेवावच्छिद्युरासमञ्जसम-
न्यथा ॥’ इति । एव चाक्रमत्व पृथग्दोषत्वेन न वाच्यम् । अस्थानस्थपद एवान्तर्भा-
वात् ॥ तदेति । तत्तदस्य हि प्रकान्तोऽर्थो विषय इतो न प्रकल्पमानः स्मृतिप-
रामरूपत्वात् । स्मृतेष्वनुभूत एवार्थो विषयो नानुभविष्यमाणः । अत्र च प्रतीति-
गान्धुभापोऽभिमतो नैन्द्रियविषयभावः । न च गार्थः प्रतीतिपूर्वो यः परामर्शेन ।
न यात्र प्रमादज पादयोः पौर्वापर्यविषय इति शक्यते यत्तम् । तत्रापि प्रतीतिगम-
नरेतोः शब्दस्य तदीयतार्थविधानव्यवधाने मत्वन्वयास्थानस्थपददोषस्तदर्थो-
पाप्ने । तेन पादयोर्विषयः शब्दस्य च, ऐतोर्गोपविरोधगुणेनार्थवन्निवृत्तमिति-

इत्यनयोश्चतुर्थे पष्ठे च यतिर्न कृनेति यतिभष्टम् ।

एतदपवादस्तु सञ्छन्दोऽनुगागनेऽस्माभिर्निर्गमित उति नेह प्रवत्ये ।

‘अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यापि नान्यथा

मधुरमथ किं चूतस्यापि प्रमत्तरसं कथम् ।

सकृदपि पुनर्भक्ष्यस्य सन्नर्गान्नरविज्जनो

नदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदान् ॥’

अत्र ‘यदिहान्यत्स्वादु’ इत्यश्रव्यम् ।

‘अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवः कन्या मृदन्त्यैव सा

संभाराः सैलु तेऽन्य एव विधिना यैरेव मृष्टो युवा ।

श्रीमत्कान्तिर्युपां द्विपां करतलात्मीणां नितम्बस्थला-

दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्ताणि वस्त्राणि च ॥’

अत्र ‘वस्त्राण्यपि’ इति पाठे लघुरपि गुरुत्वं भजते ।

‘हा नृप हा बुध हा कविवन्धो विप्रसहस्रसमाश्रय देव ।

मुग्ध विदग्धसभान्तररत्न कासि गतः क्व वयं च तैथैते ॥’

हास्यरसव्यञ्जकमेतद्वृत्तं करुणरसाननुगुणम् ।

वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरपदैर्व्यामिश्रत्वं संकीर्णत्वम् ।

यथा—

‘कायं खाइइ च्छुहिओ कूरं घैत्तेइ निज्झरं रुद्धो ।

सुणयं गिन्हइ कण्ठे हक्केइ अ निअत्तयं थेरो ॥’

अत्र ‘काकं क्षिपति कूरं खादति कण्ठे नप्तरं गृहाति श्वानं भक्षयति’
इति वक्तुमुचितम् । एकवाक्यतायां क्लिष्टमिति क्लिष्टाद्भेदः ।

१. चतुर्थे एकारोत्तर पष्ठे गण्डपदे ‘ग’ इत्युत्तरं यतिर्भवति. २. ‘वो घन्या’
का० प्र०. ३. ‘क्लि’ प्रकाशे. ४. ‘जुपा’ प्रकाशे. ५. ‘वैते’ का० प्र०.

६. ‘काकं खादति क्षिपति कूरं भक्षयति निष्ठुरं रुष्टः ।

शुनक गृह्णाति कण्ठे आकारयति च नप्तरं स्थविरः ॥’

७. ‘बुद्धेइ निष्ठुर रुष्टो’ वाग्भटकाव्यानुशासने. ८. ‘अ निअत्तियं थेरो’ वा० का०.

ननुक्तिप्रतुर्को गुणः ।

यथा—

‘धाने नाग विमुञ्च गानिनि रुपं, रोषान्मया किं कृतं,
रोदोऽन्नासु, न मेऽपराध्यति भवान्, सर्वेऽपराधा मयि ।
तरिक रोदिपि गद्गदेन वचसा, कस्याग्रतो रुद्यते,
न त्वेतन्मम, का तवासि, दयिता, नासीत्यतो रुद्यते ॥’

वाक्यमध्ये वाक्यान्तरप्रवेशो गर्भितत्वम् ।

यथा—

‘परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः ।
वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥’

अत्र तृतीयः पादो वाक्यान्तरं मध्ये प्रविष्टम् ।

कचिद्गुणः ।

यथा—

‘दिष्मातङ्गघटाविभक्तचतुराषाटा मही साध्यते
सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥’

अत्र वीराद्भुतरसवशाद् ‘वदन्त एव’ इत्यादि वाक्यान्तरं मध्ये प्रविष्टं
गुणाय ।

प्रस्तुतभङ्गो भग्नप्रक्रमत्वम् ।

यथा—

‘एवमुक्तो मनिमुख्यैः पार्थिवः प्रत्यभाषत ।’

अत्र ‘उक्तः’ इति प्रक्रान्ते ‘प्रत्यभाषत’ इति प्रकृतेर्भग्नप्रक्रमत्वम् ।
(यथा) ‘प्रत्यवोचत’ इति युक्तम् ।

तेऽप्रधानमिन्दुसंदर्शनमुत्प्रेक्षितमेव ॥ प्रस्तुतभङ्ग इति । स हि यथा । प्रक्रममेक-
सप्रवृत्ता प्रतिपत्तृतीति रुन्धान इव परिस्खलनखेददायी रमभङ्गाय पर्यवस्यतीत्यर्थः
प्रत्यवोचतेति युक्तमिति । एवंविधस्य प्रक्रममेदाह्यस्य शब्दाचित्स्य ।

गथा वा—

‘ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शलिनम् ।

सिद्धं चास्मै निवेगार्थं तद्विगृष्टाः समुत्तमः ॥’

अत्र ‘अनेन विगृष्टाः’ इति वाच्यम् ।

‘धैर्येण विश्वास्तया महर्षेन्मीमादरातिप्रभवान् मन्योः ।

वीर्यं च विद्वत्सु सुते मनोनः स तेषु न स्थानमवाप शोकः ॥’

अत्र स्यादेः प्रत्ययस्य । ‘तीन्नेण विद्वेगिभुवागसा च’ इति तु युक्तम् ।

‘वभूव भस्मैव सिताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः ।

उपान्तभागेषु च रोचनाङ्गः सिंहाजिनसैव दुकूलभावः ॥’

अत्र ‘मृगेन्द्रचर्मैव दुकूलमस्य’ इति युक्तम् ।

‘सलुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि

जक्षुर्विसंभृतविकासिविसप्रसूनाः ।

सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-

दोषप्रवादममृजन्वननिम्नगानाम् ॥’

अत्र त्यादेः । ‘विकचमस्य दधुः प्रसूनम्’ इति तु युक्तम् ।

‘यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः ॥’

नुवादभावप्रकारत्वोपगमात् । यथा ‘ताला जायन्ति’ इति । यथा वा—‘एमे जाणातिस्सा देहकवोलोवमाइस्ससिविव्वम् । परमच्छविआरेउण चन्दो चन्दोच्चिअवेराउ ॥’ अत्र लुत्कर्षापकर्षविवक्षया परिकल्पितभेदोऽप्येकस्मिन्नर्थे विधेयानुवाद्यविषयेणैकैवाभिधानेन विध्यनुवादभावो भणित इति प्रकृमाभेदप्रकार एवायमिति मन्तव्यम् । केचन पर्यायप्रक्रमभेदनिवृत्तये चन्दणमिति पाठः परिणमयितव्यः । न चैवमुक्तपदत्वदोषप्रसङ्गः । यथान्ये मन्यन्ते—‘नैकं पद द्विः प्रयोज्य प्रायेण’ इति । उद्देश्यप्रतिनिर्देशव्यतिरिक्तो हि विषय उक्तपदत्वस्य, अयथोद्देश प्रतिनिर्देशस्तु भग्नप्रक्रमस्येति भिन्नविषयत्वात् ॥ **संस्वरिति** । अत्र स्तादौ यः कालविशेषः प्रकान्तः, स तेजनादावुपेक्षित इति कालस्याप्यत्र क्रमभेद इति केचिदाहुः । वयं तु ब्रूमः—कालविशेषस्य विवक्षामात्र-

१. ‘प्रेक्ष्य’ का० प्र०.

१. एतस्य संस्कृतं न विज्ञायते. २. ‘ज्ञानादौ’ स्यात्. ३. ‘नेजना’ स्यात्.

गथा वा—

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः पश्य च जलिनम् ।

सिद्धं नाम्ने निवेना । तद्भिन्ना. समुत्पुः ॥'

अत्र 'अनेन विगृह्य.' इति नान्यम् ।

‘धैर्येण विप्राग्यतया महर्षेन्नीवाद्गतिप्रभवाच्च मन्योः ।

वीर्यं च विद्वत्सु मुने मनोनः न तेषु न स्थानमवाप न

अत्र स्यादेः प्रत्यगस्य । 'तीन्नेण निह्नेणिभूतागमा च' इति ह

‘वभूव भनैव सिताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः ।

उपान्तभागेषु च गेचनाहः सिहाजिनसैव दुकूलभावः ।

अत्र 'मृगेन्द्रचर्मव दुक्लमना' इति युक्तम् ।

‘सल्लः पयः पपुरनेनिजुरन्वराणि

जक्षुर्विसंधृतविक्रासिविसप्रमूनाः ।

सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-

दोषप्रवादममृजन्वननिम्नगानाम् ॥'

अत्र त्यादेः । 'विकचमस्य दधुः प्रसूनम्' इति तु युक्तम् ।

‘यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगमाजा समुत्सुकेवाङ्मुपैति सिद्धिः ॥'

नुवादभावप्रकारत्वोपगमान् । यथा 'तात् जायन्ति' इति । यथा वा—'एने जायति
देहकवोलोवमाइस्सत्तिविच्चम् । परमच्छविआरेटण चन्दो चन्दोच्चिअवेराठ ॥' इ
त्युत्कर्षापकर्षविवक्षया परिकल्पितभेदोऽप्येकस्मिन्नर्थे विधेयानुवाद्यविषयेऽर्कैर्नवामि
नेन विध्यनुवादभावो भणित इति प्रक्रामभेदप्रकार एवायमिति मन्तव्यम् । केच
पर्यायप्रक्रमभेदनिवृत्तये चन्दणमिति पाठः परिणमयितव्यः । न च वनुक्तपदत्वदोषप्रवृत्तिः
यथान्ये मन्यन्ते—'नैकं पद द्वि' प्रयोज्य प्रायेण' इति । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरेक
हि विषय उक्तपदत्वस्य, अययोद्देश प्रतिनिर्देशस्तु भग्नप्रक्रमस्येति भिन्नविषयत्वात् ।
संस्मरिति । अत्र त्वादी यः कालविशेष प्रकान्तः, स तेजनादाउपेक्षित इति
कालस्याप्यत्र क्रमभेद इति केचिदाहुः । वयं तु ब्रमः—कालविशेषस्य विवक्षामात्र

१. 'प्रेक्ष्य' का० प्र०.

१. एतस्य संस्कृतं न विज्ञायते. २. 'ज्ञानार्दा' स्यात्. ३. 'नेजना' स्यात्.

नामानामन्तः ।

१ अथवा—

यथा वा त्वतिरेकान्तरे—

‘नान्य उच्यते’ एतत् निनमिनीवम् ।
गुह्यीकुरु स्वरूपं नञा विदुः श्रेयताम् ।

क्षणं वपुष्पावृणु स्पृशन् कान्तं कालिका-
गुह्यं मनोभवं न हि नन्द नम ॥

अत्रोपमानानामिन्दीयगदीना निन्दया नयनादीनामुपमेयानामतिशयो
वक्तुं प्रकान्तः ‘भवतु न हि नन्द नम’ इति माह्व्यमानाभिधानेन निर्व्यूढ
इति भग्नप्रकृतत्वम् । ‘भवतु तद्विनन्द नम’ इति तु युक्तम् ।

तथा—

‘तद्वक्तुं यदि मुद्रिता शशिकथा, तच्चेत्स्मित का मुधा,
सा चेत्कान्तिरतममेव कनकं, ताश्चेद्विभो धिक्प्रभु ।

सा दृष्टियदि हारितं कुवलयैः किं वा बहु द्रुमे
यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गकमो वेधस ॥’

अत्रोपमानादुपमेयस्यातिरेकलक्षणं वस्तु वक्तुमिष्टं तस्यार्थान्तरन्यासेन
वस्तु सर्गपौनरुक्त्यस्य सादृश्यपर्यवसानाद्भग्नप्रकृतत्वम् ।

व्यत्यासो नाम गुण एव, न दोष । तत्रैव चायं प्रकृतभेदभ्रमो भवताम् (?) । तत्र
दुष्मदर्थस्य यथा—‘यथाह सप्तमो वैकुण्ठावतार’ इति । अत्र हि यथा त्वमिति
दुष्मदर्थस्य कर्तृत्व प्रकृतमपहाय चारुत्वाय ततोऽन्यत्रारोप्यैवमुक्तम् । दाशराथिं राम
प्रति हि कस्यचित्समक्षमियमुक्तिः । असदर्थस्य यथा ‘नाभिवादप्रसाधो रेणुकापुत्र ।
गरीयान् हि गुरुधनुर्महापराधः’ इति । अत्रापि हि नाभिवादप्रसाधोऽस्तीति वक्तव्ये
पूर्ववधारुत्वायैवमुक्तम् । एषा हि भार्गवस्यात्मानमुद्दिश्योक्तिः । यथा वा—‘अयं
जनः प्रभुमनात्पोषणे न चेद्रहस्य प्रतिगोप्तुमर्हति ।’ इति । अत्रापि ‘अहं प्रभुमना’
इति वक्तव्ये असदर्थस्य कर्तृत्वमन्यत्रारोप्यैवमुक्तम् । द्विविधो हान्यशब्दार्थः । तत्र
चेतनेऽन्यत्रारोपो निदर्शित एव । अचेतने तु यथा ‘नापाचार्य’ इति । अत्र हि ‘त्वं’
रेणुकाकण्ठबाधा कृतवान् इति । ‘त्वया यद्वस्पर्धोऽहं लजे’ इति वक्तव्ये चारुत्वा
युष्मदसदर्थयोः कर्तृत्वसुभयोः परशुचन्द्रहासवर्जडयोरारोप्यैवमुक्तम् ॥ यथा न-
‘हे’ लक्ष्मण दीयतां जनकजा राम स्वयं याचते कोऽयं ते मतिविभ्रम स्वर

मेवा हंसतपः कृतामर्षान्धोभाः क्षपाचारिणा

ति नम्रपग्नोपगानि विनिर्गच्छन्ति चोचिनम् ॥'

'अनाज्ञितोरेव हि यत्तदर्थयोः संननो न त्वज्ञानां यदर्थानामन्यो-
न्यम्' इति नियमेन ननुभिर्यदर्थैर्नैक एतावो निर्दिश्यते इति धैरित्यत्र
विशेषस्याप्रतीतिः । 'क्षपाचारिभिः' इति तु पाठे युज्यते समन्वयः ।

यथा वा उपमायाम्—

'वापीव विमलं व्योम हंसीव विमलः शशी ।

शशिलेखेन हंसोऽयं हंसालिरिव ते यशः ॥'

यथा—

'सरांसीवामलं व्योम काशा इव सितः शशी ।

शशीव धवला हंसा हंसीव विशदा दिशः ॥'

अत्रोपमानोपमेययोः साधारणधर्माभिधायिपदं लिङ्गवचनाभ्यां वैसाद-
र्यादुपमानेन च संबध्यते इत्यनन्वितम् ।

यदि च लिङ्गवचसोर्विपरिणामादुपमानेनापि संबन्धः क्रियेत, तदा-
भ्यासलक्षणो वाक्यभेदः स्यात् ।

न त्वज्ञानामिति । प्रधानानुयायित्वेन समत्वादित्यर्थः । युज्यत इति । यदि क्षपा-
चारिणमित्यस्य स्थाने क्षपाचारिभिरिति पठ्यते तथात्र योऽपि यच्छब्दार्थः समशी-
र्षक्या धात्वित्वा(?) अङ्गीभूतेन तै क्षपाचारिभिरित्यनेन प्रतिखेमाज्ञास्यानेव संबन्ध-
मनुभवतीत्यर्थः । यथा वा—'तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् ।
आकाशगङ्गातिरिप्सरोभिर्हतो मरुत्वाननुयातलील ॥' अत्रानुयातिक्रियापेक्षो राज-
मरुत्वतो कर्तृकर्मभावोऽभिधातुमभिमतः कवे । न चासौ तत्संबन्धयोः साक्षादुक्तः ।
सजललीलासंबन्धमुखेन राजसंबन्धस्योक्तत्वात् । अतोऽत्र साक्षात्तत्संबन्धो वा वाच्यः ।
तदर्थमन्यक्रियान्तर वा येन कर्तृकर्मत्वभावस्तयोर्घटनामियात् । न चोभयोरिकमप्यु-
क्तमित्यनुचितत्वम् । तेन च रस(?)मयमत्र पाठः—'आकाशगङ्गातिरिप्सरोभिर्हतोऽनु-
यातो मयवा विलासैः ।' इति ॥ अभ्यासलक्षण इति । पौन पुण्यरूपः ॥ वाक्य-

१. 'विशेष्यस्या' का० प्र०.

१. 'पठ्यते' स्यात्. २. 'सामञ्जस्येनैव' स्यात्. ३. 'तेन वरमयमत्र पाठः' स्यात्.
४. 'पुन्य' स्यात्.

गेषा हुंकृतयः रुनामरपतिशोभाः क्षपाचारिणां

किं तेन्यन्परितोषकारि विहितं किञ्चित्प्रवादोचितम् ॥'

'अज्ञाज्ञिनोरेव हि यत्तदर्थयोः संनन्धो न त्वज्ञानां यदर्थानामन्यो-
न्यम्' इति नियमेन बहुभिर्यदर्थैर्नैक एवाशं निर्दिश्यते इति यैरित्यत्र
विशेषस्याप्रतीतिः । 'क्षपाचारिभिः' इति तु पाठे युज्यते समन्वयः ।

यथा वा उपमायाम्—

'वापीव विमलं व्योम हंसीव विमलः शशी ।

शशिलेखेव हंसोऽयं हंसालिरिव ते यशः ॥'

यथा—

'सरांसीवामलं व्योम काशा इव सितः शशी ।

शशीव धवला हंसा हंसीव विशदा दिशः ॥'

अत्रोपमानोपमेययोः साधारणधर्माभिधायिपदं लिङ्गवचनाभ्यां वैसाद-
श्यादुपमानेन च संबध्यते इत्यनन्वितम् ।

यदि च लिङ्गवचसोर्विपरिणामादुपमानेनापि संबन्धः क्रियेत, तदा-
भ्यासलक्षणो वाक्यभेदः स्यात् ।

न त्वज्ञानामिति । प्रधानानुयायित्वेन समत्वादित्यर्थः । युज्यत इति । यदि क्षपा-
चारिणामित्यस्य स्थाने क्षपाचारिभिरिति पठ्यते तथात्र योऽपि यच्छब्दार्थः समशी-
र्यकया धात्वित्वा(?) अङ्गीभूतेन तैः क्षपाचारिभिरित्यनेन प्रतिस्वमाज्ञास्यानेव संबन्ध-
मनुभवतीत्यर्थः । यथा वा—'तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् ।
आकाशगङ्गारतिरेप्सरोभिर्भृतो मरुत्वाननुयातलील ॥' अत्रानुयातिक्रियापेक्षो राज-
मरुत्वतोः कर्तृकर्मभावोऽभिधातुमभिमतः कवेः । न चासौ तत्संबन्धयोः साक्षादुक्तः ।
सजललीलसंबन्धमुखेन राजसंबन्धस्योक्तत्वात् । अतोऽत्र साक्षात्तत्संबन्धो वा वाच्यः ।
तदर्थमन्यत्क्रियान्तरं वा येन कर्तृकर्मत्वभावस्तयोर्घटनामियात् । न चोभयोरैकमप्यु-
क्तमित्यनुचितत्वम् । तेन च रस(?)मयमत्र पाठः—'आकाशगङ्गारतिरेप्सरोभिर्भृतोऽनु-
यातो मधवा विलसै ।' इति ॥ अभ्यासलक्षण इति । पौन पुण्यरूपः ॥ वाक्य-

१. 'विशेष्यस्या' का० प्र०.

१. 'पठ्यते' स्यात् २. 'सामज्ञस्येनैव' स्यात् ३. 'तेन परमयमत्र पाठः' स्यात्.

४. 'पुन्य' स्यात्.

एवं चाव्यवधानेन प्रकृतोऽर्थो न प्रतीयेत । विपरिणामश्च आर्त्तयो
न्यायः काव्येषु न युक्तः ।

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचसोः साधारणधर्माभिधायिपदं स्वरूपभेदं
नापद्यते, न तत्रैतद्वृणम् । यथा—

‘वाक्प्रपञ्चैकसारेण निर्विशेषाल्पवृत्तिना ।

स्यामिनेव नटत्वेन निर्विण्णाः सर्वथा वयम् ॥’

‘चन्द्रमिव सुन्दरं मुखं पश्यति ।’

‘तद्वेपोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।

दधते स्म परां गोमां तदीया विभ्रमा इव ॥’

इति ।

यत्रापि गम्यमानं साधारणधर्माभिधायि पदम्, तत्रापि न दोषः ।
यथा ‘चन्द्रमिव सुखम्, कमलमिव पाणिः, चिन्त्रमिवाधरः’ इत्यादि ।

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्त्रलितरूपा भवतीत्यसा-
वपि अनन्वितस्यैव विषयः । यथा—

‘अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात्रसादमिव चेतना ॥’

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति, न पुनरापेति कालभेदः ।

‘प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः

कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती

वालप्रवालविटपप्रभवा लतेव ॥’

अत्र लता विभ्राजते, न तु विभ्राजसे इति पुरुषभेदः ।

भेद इति । द्वे वाक्ये स्यातामित्यर्थः ॥ असदृश इति । दृगन्तत्वादेकवचनम् ।
किञ्चिन्तत्वाद्बहुवचनं च । मधुरतया भृतो धृतः । तां च विभ्रति । दधते इति ।

१. ‘विभ्राजसे इति सर्वोच्यमाननिष्ठस्य परभागस्यासबोध्यमानविषयतया व्यत्यासात्
पुरुषभेदः’ इत्येव काव्यप्रकाशे पाठः .

१. ‘कञन्त’ पाणिनीयमते. २. ‘किञन्त’ पाणिनीयानाम्.

तत्राप्येवमिति मन्त्रविष्णुजनीभावेकपाननं

मंगलं स्वयंशः शिवागित्तपोभेगादिकोऽस्तु न ॥

अत्रासुग्धमापि सुग्धस्यैव चाप्यस्य नक्तु वे मन्त्रीनि गुणः ।

वाक्यस्य गथा —

‘ताम्बूलभूतमण्डोऽयं भक्तं जन्मनि मानुषं ।

करोति गान्धनं पानं सदैव तु गथा तथा ॥’

कनिष्ठगुणाः ।

‘पुष्पोत्करं कलमकूरसमं वहन्ति

ये सिन्धुवारविटपा मम वहन्ति ते ।

ये गालिदस्य महिरीदहिणो सरिच्छा

ते किं च मुग्धविचकिलप्रसूनपुञ्जा ॥’

अत्र कलमभक्तमहिषीदभिषेकानां लौकिकलोऽपि विदूषकोक्तौ गुणत्वम् ।

शान्तमात्रप्रसिद्धिर्गथा—

‘यथायं दारुणाचारः सर्वदेव विभाव्यते ।

तथा मन्ये देवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथ वा ॥’

अत्र दैवतशब्दः पुंलिङ्गे लिङ्गानुशासने प्रसिद्धः ।

यथा वा—

‘सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्गलिताशयताजुषः ।

विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्मबन्धकम् ॥’

‘अस्यार्थस्य शब्दोऽयं सर्वत्र वाचकः’ इति मन्यमानः प्रयुज्जीत । व्युत्पत्तिर्यस्य नास्तीति वचनाच्च स व्युत्पत्तिक देय कदाचित्प्रयोज्यमेवेत्युक्तं भवति—यथा दूर्वाया छिन्नोद्भवाशब्दः, ताले भूमिपिशाच, शर्वे महानट, वृक्षे पशुभक्त, चन्द्रामृतयोः

१. ‘पुष्पोत्करं कलमौदननिभ वहन्ति

ये सिन्धुवारविटपा मम वहन्ति ते ।

ये गालितस्य महिषीदध्नः सदृश-

स्ते किं च मुग्धविचकिलप्रसूनपुञ्जाः ॥’ [इति संस्कृतम् ।]

रतिविलुलितबन्धे केशपाशे सुकेय्याः

सति कुसुमसनाथे क हरेदेप वहीं ॥'

एषु साधनवायुविनाशशब्दा व्रीडादिव्यञ्जकाः ।

वाक्यस्य यथा—

‘भूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।

तत्तत्प्रहणनोत्साहवती मोहनमादधौ ॥’

कम्पना सेना, वाम शत्रुं प्रति विरुद्ध वल्लु च । अत्रोपसर्पणप्रहणन-
मोहनशब्दा व्रीडादायित्वादल्लीलाः ।

‘तेऽन्यैर्वान्तं समश्नन्ति परोत्सर्गं च भुञ्जते ।

इतरार्थग्रहे येषां कवीना स्यात्प्रवर्तनम् ॥’

अत्र वान्तोत्सर्गप्रवर्तनशब्दा जुगुप्सादायिनः ।

‘पितृवसतिमहं व्रजामि ता सह परिवारजनेन यत्र मे ।

भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशल्यकम् ॥’

पावकेन पवित्रेणामिना च । अत्र पितुर्गृहमित्यादौ विवक्षिते श्मशानादिप्रतीतावमङ्गलार्थत्वम् ।

कचिद्रूपो यथा—

सुरतगोष्ठ्यां ‘द्वयैः पदैः पिशुनयेच रहस्यवस्तु’ इति कामशास्त्रस्थितिः ।

‘करिहस्तेन संवाधे प्रविश्यान्तर्विलोलिते ।

उपसर्पन्ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥’

‘तर्जन्यनामिके श्लिष्टे मध्या पृष्ठस्थिता तयोः ।’

‘करिहस्तः’ । संवाधः संघट्टो वराङ्गं च । ध्वजः पताकाव-
च्चिह्नं पुंव्यञ्जनं च । साधनं सैन्यं स्त्रीव्यञ्जनं च ।

दृढभूमि” । दीर्घकालेनासेवितो निच्छिद्रासेवितस्तपसा ब्रह्मचयेण विद्यया धृष्ट्या सपा-

१. ‘मध्यमा पृष्ठतस्तयो’ इत्युदाहरणचन्द्रिकाया पाठः २. ‘करिहस्त इति प्रोक्तः कामशास्त्रविशारदैः’ इति परिभाषितेन’ इत्युदाहरणचन्द्रिकाया पाठदर्शनादत्र कियान्पाठस्तुष्टितः प्रतीयते.

संस्कृत-शब्द-कोशः ।

संस्कृत-शब्द-कोशः ।

संस्कृत-शब्द-कोशः ।

संस्कृत-शब्द-कोशः ।

संस्कृत-शब्द-कोशः ।

संस्कृत-शब्द-कोशः ।

संस्कृत-शब्द-कोशः ।

नच भाग्यद्वयं ज्ञानम् । एका सा-सूयमा । यमार्तिमं हिंसा
भूमे । एकेन गणितं मृधये । विमने नेर शरीर । सत्यं कर्म
निन. स्वर्गमात्र ॥

नचानक वा कल्पिती वागार्तिमं वाच विनिमित्तमर्थं सत्यम्-
किम्गममेवम् ।

पद्यम यथा—

‘हा विद्या किं नामगी जशिष्टुमी दृष्टा मया यत्र सा,

नहिन्देऽमजान्प्रकाशितमिः दम् । दिनं कल्पितम् ।

किं कुर्म, कृशे मदैव विपुगे भावा, न वेत्तकथं

नाट्यामवतीमयो भवति मे नो जीवत्योकोऽनुना ॥’

अत्र दिनमिति प्रकाशमर्थमित्यर्थेऽवानकम् । यथा वा—

‘जह्वाकाण्टोरुनालो नगकिरणलमत्केमरालीकगल.

प्रत्यमालक्तकाभाप्रमगकिमलयो मङ्गुमङ्गीरभृद् ।

भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-

संभूताम्भोजशोभा विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्या. ॥’

अत्र दधदित्यर्थे विदधदित्यवाचकम् । यथा वा—

‘चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजय

शस्त्रव्यस्त. सदनमुदधिभूरियं हन्तकार. ।

दितः सत्कारवान् । ददभूमिव्युत्थानसत्कारेण द्रागिन्येवानभिभूतविषय इत्यर्थे ॥ अत्राच-
त्वादित्यनेनावाचकत्वप्रसिद्धिदुतत्वयो, इतिपार्थत्वादित्यनेन नेवार्थत्वस्य, संदिग्धत्वादिति-

अस्त्येवैतत्किमु कृतवता रेणुकाकण्ठवाधां

बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥'

अत्र विजित इत्यत्रार्थे विजेय इत्यवाचकः । यथा च—

‘महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक-

प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः ।

रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः

कुतोऽद्य समरोढधेरयमभूतपूर्वः पुरः ॥'

अत्र रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धो, न तूक्तविशेषणे सिंहनादे
इत्यवाचकः । तथा च—

त्यनेन सद्विधत्वस्यासमर्थत्वदोषेऽन्तर्भावमाह—मण्डूकादिषु प्रसिद्ध इति । मण्डू-
कादीनां शब्दो रवोऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ यथा च—‘यमिन्द्रशब्दार्थमित्सूदन हरेर्हि-
रप्यपूर्वं कशिपु प्रवक्षते ।’ अत्र हिरप्यकशिपुमिति वक्तव्ये हिरप्यपूर्वं कशिपुमित्यवा-
चकम् । यतोऽत्र हिरप्यशब्द कशिपुशब्दश्चाभिधेयप्रधानौ वा स्याताम्, स्वरूपमात्रप्र-
धानौ वा । तत्र न तावदभिधेयप्रधानावनभ्युपगमात् । अर्थस्याममुच्यतात् । नापि
स्वरूपप्रधानौ, न ह्येवमसुग्विशेषस्य हिरप्यकशिपोरभिधानात्कारः प्रत्यानक्तिवाक्यमभा-
वेनाभिहितो भवति । द्विविधो हि शब्दानुकारः । शब्दत्वार्थत्वभेदात् । तत्रेतिना व्यव-
च्छेदे शब्दः प्रसिद्ध एव । अर्थादवच्छेदावगतावार्थः । यथा—‘महदपि परदुःखं शी-
तलं सम्पगाहुः ।’ इह चायमर्थोऽनुकार इति नानावच्छेदात् । यैवत्यन्त्याभिधा-
ननुकार्यं तत्रानुकूलम् । यथानुकूलं तत्तस्याभिधानमेव न भवति । लोके हि हिरप्यक-
शिपुरिति तस्यास्या न हिरप्यपूर्वं कशिपुरित्यतः तस्या वाचकम् ॥ यथा हा—‘शुष्ण-
यदन्तं वरणेन वृक्षा फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।’ इत्यत्र वरपरक्षा इति वस्तुत्वे
वल्पोपपदा वृक्षा इत्यवाचकम् । यतो विशेषणमिदमभिधानरूपमिदमवधारय-
नामभिधेयविवक्षितम्, शोषपदत्वनिरूपपदत्वयोरभिधानार्थमन्वयात् । न चेतने विशेषेति
किञ्चित्प्रयोजनम् । अभिधानमात्रादनभिमतार्थसिद्धेः । अभिधेयविवक्षित-
मन्वेति, किं तु न तत्र यथोक्तविशेषणसदृशं सम्यक्ते । यत्र च सम्यक्तेन न लोप-
मतापेक्षितिरिति अवाचकत्वादसमर्थमेवेति । तस्माद्भरमयमत्र पाठो भवति—‘शुष्ण-
यदन्तं वरणेन नाम तदेव वरहगवः फलन्ति ।’ इति । अत्र शुष्णत्वं वरह-
गवाणां वावर्गतां गुणान्तरताम् । एवम् ‘दशधर्मस्य समागता एतकः सितः प्रच-

अत्र ध्रुववादिनाल्लङ्घनशङ्कात् नानात्वेन प्रविशत्युक्तं नैवार्थे इत्य-
वाच्यम् ।

यथा दार्शनिकान्यामि—

‘विश्वेभ्यश्च यत्नं यतोऽन्यत्र नाना प्रविशत्येव नृणां हि ।

प्रवृत्तिं ननु नाना कर्मात्मना नानि नानावर्तमानि सन् ।’

अत्र कर्मात्मना इत्येवमत्र न नानावर्तमानि नानावर्तमानि इत्येव
इत्यवाच्यत्वात् । अत्रान्यत्रादिना नैवार्थे नानावर्तमानं ननुविशति-
रित्युच्यते । अत्र —

‘आद्यवर्तमानं नानावर्तमानं नाना

विश्वेभ्यश्च यत्नं यतोऽन्यत्र नाना प्रविशत्येव नृणां हि ।

अर्थात् अत्र प्रविशत्येव नैवार्थे नानावर्तमानं ननुविशति-

रित्युच्यते । अत्र —

‘आद्यवर्तमानं नानावर्तमानं नाना

विश्वेभ्यश्च यत्नं यतोऽन्यत्र नाना

प्रविशत्येव नृणां हि ।

अत्र —

‘आद्यवर्तमानं नानावर्तमानं नाना

विश्वेभ्यश्च यत्नं यतोऽन्यत्र नाना

प्रविशत्येव

नृणां हि । अत्र —

अत्र

अत्र —

अत्र वचःशब्देन गीःशब्दो लक्षित इति कल्पितार्थत्वम् । अत्र न केवलं पूर्वपदम्, यावदुत्तरपदमपि पर्यागपरिवर्तनं न क्षमते । जलध्यादौ तूत्तरपदमेव, वडवानलादौ तु पूर्वपदमेव । यथाह—

‘निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् ।

क्रियन्ते मांप्रतं काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ॥’

इति ।

वाक्यस्य यथा—

‘सपदि पङ्क्तिविहंगमनामभृत्तनयसंवलित बलशालिना ।

विपुलपर्वतवर्षिशितैः शरैः प्लवगसैन्यमुलूकजिता जितम् ॥’

पङ्क्तिरिति दशसंख्या लक्ष्यते । विहंगमोऽत्र चक्रस्तन्नामभृतो रथाः । दश रथा यस्य, तत्तनयौ रामलक्ष्मणौ उलूकजिता इन्द्रजिता कौशिक-शब्देनेन्द्रोल्कयोरभिधानमिति कौशिकशब्दवाच्यत्वेनेन्द्र उलूक उक्तः ।

संदिग्धत्वादसमर्थत्वम् ।

पदस्य यथा—

‘आलिङ्गितस्तत्र भवान्संपराये जयश्रिया ।

आशीःपरम्परां वन्द्या कर्णे कृत्वा कृपा कुरु ॥’

अत्र वन्द्यां किं हठहृतमहेलायां किं नमस्यामिति संदेहः । यथा वा—

‘कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम् ।

अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्वध्यतामिह ॥’

अत्र ‘भूतपूर्वे चरद्’ इति चरप्रत्यये किं पूर्वं साधुः, उत साधुषु चर-तीति संदेहः ।

क्वचिद्रूपो यथा—

‘पश्याम्यनङ्गजातङ्गलङ्घितां तामनिन्दिताम् ।

कालेनैव कठोरेण अस्ता किं नस्तदाशया ॥’

१. ‘लक्ष्यते’ का० प्र०. २. ‘अत्र खलु न’ प्रकाशे. ३. कुमारिलभट्टः. ४. ‘म-हिलाया’ प्रकाशे.

‘पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ धंतिधरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥’

एषु श्वाद्युपमानानां जातिप्रमाणगता हीनताधिता चेत्यनुचितार्थत्वम् ।
निन्दायां प्रोत्साहने च न दोषः । यथा—

‘चतुरसखीजनवचनैरतिवाहितवासरा विनोदेन ।

निशि चण्डाल इवायं मारयति वियोगिनीश्चन्द्रः ॥’

इति ।

‘विशन्तु वृष्णयः शीघ्रं रुद्रा इव महौजसः ।’

इति च ।

यथा वा उत्प्रेक्षायाम्—

‘दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवा भीतमिवान्धकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥’

अत्राचेतनस्य तमसस्तात्त्विकेन रूपेण दिवाकरात्रास एव न संभवति,
कुत एव तत्प्रयोजितमद्रिपरित्राणम् । संभावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्य
न काचिदनुपपत्तिरवतरतीत्यनुचितैव तत्समर्थना ।

वाक्यस्य यथा—

‘कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितो

यशो गायन्त्येते दिशि दिशि वनस्यास्तव विभो ।

जरज्ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा

तथापि त्वत्कीर्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह ॥’

अत्र कुविन्दादिशब्दास्तन्तुवायादिमभिधाना उपश्लोक्यमानस्य ति
स्कारं व्यञ्जयन्तीत्यनुचितार्थम् ।

परुषवर्णत्वं श्रुतिकटुत्वम् ।

पदस्य यथा—

‘अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गमङ्गितरङ्गितैः ।

आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कार्त्तार्थ्यं लभते कदा ॥’

अत्र कार्त्तार्थ्यमिति ।

कनिनीरमे न गुणो न दोषः । यथा —

‘शीर्णघ्राणाह्निताणीन्त्रणिभिरपचनेर्निरागन्तव्योपा-

न्दीर्घाघ्रातानवाचै पुनरपि घटयत्येक उन्नायनम् ।

धर्माजोस्तस्य वोऽन्तर्दिग्गुणमननृणानिघनिर्विघ्नगृहे-

र्दत्तार्थाः गित्त्वमर्थेनिदधतु वृणयः शीघ्रमहोनिनातम् ॥’

व्यवहितार्थप्रत्ययजनकत्वं क्लिष्टत्वम् ।

पदस्य यथा—

‘दक्षात्मजादयितवह्यभवेदिकानां

ज्योत्स्नाजुषां जललवास्तरलं पतन्ति ।’

दक्षात्मजास्तारास्तासा दयितश्चन्द्रस्तस्य वह्यभाः कान्तास्तद्वेदिका-
नामिति ।

ज्ञागित्यर्थप्रतीतौ गुणः । यथा—

‘काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः’ ।

वाक्यस्य यथा—

‘धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः ।

रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥’

अत्र धम्मिल्लस्य शोभा प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यति इति संबन्धे
क्लिष्टत्वम् ॥

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयोऽशो यत्र तस्य भावोऽविमृष्टवि-
धेयांशत्वम् ।

शुभिः व्याप्त च ॥ प्राधार सेकः ॥ उल्लङ्घयन् स्वास्थ्यं नयन् । दक्षात्मजेति ।
अत्रैकपदप्रत्याख्योऽप्यर्थश्चन्द्रकान्तलक्षणो दक्षात्मजेत्याद्यनेकपदप्रत्यायितार्थपर्यालो-
चनाव्यवहिततया क्लिश्यमानो वाचकस्य क्लिश्यतामावहति ॥ काञ्चीगुणस्थान-
मिति । अत्र रुढत्वादवान्तरपदार्थप्रत्ययमन्तरेणैव एकपदवदर्थप्रतीतिरिति नैत-

पदस्य यथा—

‘वपुर्विरूपाक्षमलङ्घ्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद्दालमृगाक्षि नृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिगोचने ॥’

अत्रालक्षितत्वं नानुवाचम्, अपि तु विधेयमिति ‘अलङ्किता जनि’
इति नञ्यम् । यथा—

‘तत्तां नितम्बादवलम्बमानां पुनः पुनः केसरमुपकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्याददिदा स्तरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकम् ॥’

अत्र ‘मौर्वी द्वितीयागिव’ इति द्वितीयाच्चमात्रमुल्लेख्यम् । यथा च—

‘तं कृपासुदुरवेक्ष्य भार्गव राघवः स्तलितवीर्यमान्मनि ।

स्वं च गंहितगमोद्यमायकं व्याजहार हस्तमुमनिभ ॥’

अत्र सायकानुवादेनामोद्यत्वं विधेयम् । ‘अनीयानुगद्’ इति तु
युक्तः पाठः । यथा च—

‘मध्येत्तोम विजङ्घोः जनमुन्विष्टम् नर्तकम् नञ्च ।’

इत्यत्र हि व्योमैव प्राधान्येन विदितम्, न नञ्च । ‘नञ्च’ इति
व्योक्तः’ इति युक्तम् । यथा वा—

‘वाच्या दैर्ग्यगन्तवानान्नामगन्तव्येति ।

दुर्ध्वं च तच्च न तेन गतं नानुगन्तव्यम् ।’

एतन् नोक्तवानिति निर्दिष्टं प्रियम् । २१

‘नदत्तम्भः सगन्तोः न दत्तः ।’

इत्यादौ । न चार्गेन नदत्तम्भः सगन्तोः । २२

१. 'उग्रघव' स्यात्, २. 'हिष्टता' स्या

‘वैक्तरवीनिवसनं मृगचर्म शय्या
गेहं गुहा विपुलपत्रपुष्टा घटाश्च ।
मूलं दलं च कुसुमं च फलं च भोज्य
पुत्रस्य जातमटवीगृहमेधिनस्ते ॥’

यथा वा—

‘संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यापि स जातिमात्रविहितो हेवाकलेशः किल ।
इत्याशाद्विरदक्षयाम्नुदघटावन्धेऽप्यसंरब्धवा-
न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥’

अत्र योऽसाविति पदद्वयमनुवाद्यविधेयार्थतया विवक्षितमनुवाद्यमात्रप्र-
तीतिकृदिति यदः प्रयोगोऽनुपपन्नः । तथा हि । यत्र यत्तदोरेकतरनिर्देशे-
नोपक्रमस्तत्र तत्प्रत्यवमर्शना तदितरेणोपसंहारो न्याय्यः । तयोरप्यनुवा-

द्यार्थपौर्वापर्यनियमोऽवगन्तव्य इत्यर्थः । ततश्च यदनूयते तस्यादावुपादानमनुपपन्नम् ।

इत्युच्यते तस्य पश्चात् । ‘विलिखने विलेपो भवति’ इत्यादौ च तथैव दृष्टम् ।
व्योमः’ इति ध्रुः इत्यत्र भगवता महाभाष्यकारेणावस्थापितम्—यदत्र मङ्गल्योत-
‘वाच्या’ उपेपादानं धनणीयम् ॥ अन्यथा दैजनुवादेन वृद्धिसंज्ञाविधाना-
दुर्वचं वचनं तन्निद्रम्, तद्विषयादि ज्ञानमेवेति विज्ञेयम्’ इति तात्प-
अत्र नोक्तवानिति निषेधो यथा—‘इयं गेहे लङ्गनी’ इत्यादि ॥ संरम्भ इति ।

‘नवजलधरः संनद्धोऽयं वारः’, तोयदाना च शकलशय्याभिधानेनादरः ।
इत्यादौ । न चानुक्तवत्त्वानुवादे

यस्येति अवहेल्य । जातेषु मात्रास्यविशिष्टान्वे-
तिपत्तिरित्येतत्साधनतया कविनोपनिषद्गम् । असंर-
— प्रामादिक तद्वानन्तरमेव दर्शितम् । पुनरपि नृप-
हितम् ॥ व्योमैव प्राधान्येनेति । (एतदेव द्रष्टव्यं निदर्शयति—स्वत्कार-
स च तस्य निरपकरणस्य सत्ता भवेत् । २ हान्दोशुरोधेन विधेयस्य गेहस्य
भवतीति व्योमैव प्राधान्येन विवक्षितं । यदुक्तम्—‘व्योम’
प्रसज्यविषयत्वादित्यर्थः । यदुक्तम्—‘व्योम’

१. ‘मुक्ताशु’ प्रवारी.

‘व्योम’ इति हि महाभाष्ये पाठः २. अथ
भाष्यात्मानो भवेत् ३. ‘त्वत्

१ ‘शब्दे’ स्वात्

द्विनेगार्गविपयत्वेनेष्टान्, तयोश्च परस्परगोपया मन्त्राणां नियन्ता ।
अत एवाहुः—‘यत्तदोर्नित्यमभिमानम्’ इति ।

स चायमनयोरुपाक्रमो द्विविधः—जन्द्भार्गवेति ।

तयोरुभयोरुपादाने सति शब्दो यथा—

‘यदुवान न तन्मिथा गद्दौ न जहार तन् ।’

तथा च—

‘स दुर्गतिः श्रेयसि यस्य नादरः स पूज्यकर्मा सुष्ठुदां शृणोति यः ।’
इति ।

एकतरस्सोपादाने सत्यार्थः, तदितरस्यार्थसामर्थ्येनाक्षेपात् ।

तत्र तदः केवलस्योपादाने आर्थः प्रसिद्धानुभूतप्रकान्तविपयतया
त्रिविधः ।

तत्र प्रसिद्धार्गविपयो यथा—‘हयं गतम्—’ इत्यादि ।

अनुभूतविपयो यथा—‘ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती’ इति ।

प्रकान्तविपयो यथा—

‘कातर्य केवला नीतिः शौर्यं श्रापदनेष्टितम् ।

अतः सिद्धि समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥’

यदः पुनरुत्तरवाक्यार्थगतत्वेनैवोपात्तस्यार्थसंबन्धः संभवति, पूर्ववाक्यग-
तस्य तच्छब्दस्यार्थादाक्षेपात् ।

यथा—

‘साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके ।

उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥’

प्रागुपात्तस्य यच्छब्दस्य तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षतैव । यथात्रैव
श्लोके आद्यपादयोर्विपर्यये ।

क्वचिदनुपात्तमपि द्वयं सामर्थ्याद्गम्यते ।

यथा—

‘ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैव यतः ।

वीनिवसनमिति) ॥ ये नाम केचिदिति । नामशब्दोऽक्षमायाम् । यदुक्तम्—

उत्पत्स्यते^१ तु मम कोऽपि समानधर्मा

कालो ण्यं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥'

अत्र स कोऽप्युत्पत्स्यते यं प्रति यलो मे सफलो भविष्यतीत्युभयोरपि
अर्थादाक्षेपः ॥ एवं च स्थिते तच्छब्दानुपादानेऽत्र साकाङ्क्षत्वम् ।

न चासावित्यस्य तच्छब्दार्थत्वं युक्तम् । यथा—

‘असौ मरुच्चन्वितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।

वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥’

अत्र हि न तच्छब्दार्थे प्रतीतिः । प्रतीतौ वा—

‘यस्य प्रकोपशिखिना परिदीपितोऽभू-

दुत्फुल्लकिशुकतरुप्रतिमो मनोभूः ।

योऽसौ जगच्चयलयस्थितिसर्गहेतुः

पायात्स वः शशिकलाकलितावतंसः ॥’

अत्र स इति पौनरुक्त्यं स्यात् ।

‘नाम कुत्सप्रभ्रविपादामर्षप्रीतिसंख्यामृतानयसभावनासु ।’ ये केचिदिह प्रबन्धे देश-
काले वात्माकमवज्ञा कुर्वन्ति, ते किमपि स्वल्प किञ्चिद्लोकोत्तर वा जानन्ति, तान्
प्रति नैष प्रकरणनिर्माणविषयो यत्नः, तेषां स्तोकदर्शित्वात् । लोकोत्तरं यजानन्तीति
व्याख्यात(?) तत्तेषामुपहासाय । कान्प्रति तर्हीत्याह—उत्पत्स्यते त्विति । सारे-
तरविभागज उत्पत्स्यते कश्चिदिति सभाव्यते ॥ एवमिति । तथा हि—सर्वेषामेव
तावत्तमासानां प्रायेण विशेषणविशेष्याभिधाधिपदोपरचितशरीरत्वं नाम सामान्यं लक्षण-
माचक्षते । इतरथा तेषां समर्थतानुपपत्तेः । स च विशेषणविशेष्यभावो द्विधैव संभवति—
समानाधिकरणो व्यधिकरणश्चेति । तत्रायं कर्मधारयस्य विषयः । यत्र तु द्वे बहूनि
वा पदान्यन्यस्य पदस्यार्थं विशेषणभावो भजन्ति सा बहुव्रीहेः सरणिः । तत्रैव यदा
संख्यायाः प्रतिषेधस्य च विशेषणभावो भवेत्तदा द्विगोर्नञ्समासस्य च गोचरः । द्वितीयः
प्रकारः कारकाणां स्वबन्धस्य च विशेषणत्वद्वहुविधः । स तत्पुरुषस्य पन्थाः । तत्रापि
यदाव्ययार्थस्य विशेषणता स्यात्तदाव्ययीभावस्य परामर्शः । तदेव समाप्तानां विशेष-

१. ‘तेऽस्ति’ इति नालतीमाधव-काव्यप्रकाशयोः २. ‘योऽसौ कुत्र चम—’
इत्युदाहृतश्लोक इति. ३. ‘द्बार्थप्रतीति’ प्रकाशे.

१. ‘ये जानन्ति’ इति स्यात्

णविशेष्योभयांशसंस्पर्शत्वेऽपि यदा विशेषणांश्च स्वाश्रयोत्कर्षाधानमुखेन वाक्यार्थचम-
त्कारकारणतया प्राधान्येन विवक्षितो विधेयदुरामधिरोहेद्वितरस्त्वन्यमानकल्पतया
न्यग्भावमिव भजते तदासौ न वृत्तेर्विषयो भवितुमर्हति । तस्यां हि स प्रवानेतरभा-
वस्तयोरस्तमियात् । तच्चैतद्विशेषणमेकमनेक वास्तु नानयोर्विशेषः कश्चित् । नन्वत्र
विशेषणत्वमवच्छेदकत्वाद्वृणभावो विधेयत्व च विवक्षितत्वाप्राप्त्या तत्कथं तयोर्भा-
वाभावयोरिवान्योन्यविरोधादेकत्र समावेश उपपद्यते येनैकत्र नियमेन समासो निषिध्य-
तान्यत्र च विकल्प्येत । नैष दोषः । विरोधस्योभयवस्तुनिष्ठत्वात् शीतोष्णादिवत् । न
चेह वस्तुत्वमुभयोः सम्भवति । एकस्यैव वास्तवत्वादन्वस्य वैवक्षकत्वेन विपर्ययान् ।
न च वस्तुवस्तुनोर्विरोधः । न हि सत्यहस्तिनः कल्पना केसरिणश्च कश्चिदन्योन्य विरो-
धमवगच्छति । फलभेदस्त्वनयोर्निर्विवाद एव । एकस्य हि सकलजगद्गम्य शाब्दिकैक-
विषयपदार्थसवन्धमात्रम् । अपरस्य पुनः कतिपयसहृदयसवेदनीयः सत्कवीनामेव गोचरो
वाक्यार्थचमत्कारातिशय इति । अत्र क्रमेणोदाहरणानि । तत्र कर्मवारये यथा—‘उत्ति-
ष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतो पाणिनैकेन कृत्वा धृत्वा चान्येन वासो विगलितकवरीभा-
रमसं वहन्त्या’ । भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा व शय्यामालिङ्ग्य
नीत वपुरलसलसद्बाहुलक्ष्म्याः पुनातु ॥’ अत्र विगलितकवरीभारत्वमलसलसद्बाहुव
चांसवपुषोर्विशेषणे रतेऽद्दीपनविभावतापादनेन वाक्यार्थस्य काममपि कमनीयतामा-
वहत इति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् ताभ्या सह समासे कविना न्यग्भाव गमिते ।
यथा चात्रैव तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतित्वं हेतुभावगर्भं विशेषण शौरेरुचिताच-
रणलक्षणमतिशयमादधद्विधेयतया प्राधान्येन विवक्षितमिति न तेन सह समासे निमी-
लितम् । ‘पदमेकमनेक वा यद्विधेयतार्थता गतम् । न तत्समासमन्येन न चाप्यन्योन्य-
मर्हति ॥’ तत्रैकमुदाहृतमेव । अनेक यथा—‘अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्त-
नुवृत्तमध्यः । आरोप्य चकभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यन्त्रोल्लिखितो विभाति ॥’ यथा च—
‘विद्वान्दारसख पर परिणतो नीवारमुष्टिपचा सत्यज्ञाननिर्विदधत्प्रहरण होमार्जनी-
हेतुत । रे दु क्षत्रिय कि त्वया मम पिता शान्त मया पुत्रवाचीतः कीर्त्यविशेषता
तदिह ते धिक् धिक् सहस्र भुजाम् ॥’ यथा वा—‘राज्ञो मानधनस्य कार्मुकभृतो दुर्यो-
धनस्याग्रतः प्रत्यक्ष कुरुबान्धवस्य मिषतः कर्णस्य शल्यस्य च । पीत तस्य मयाय
पाण्डववधूकेशाम्बराकर्षिण कोष्ण जीवत एव तीक्ष्णकरजक्षुष्णादस्रग्वक्षसः ॥’ यथा
च—‘हे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विवृज शूद्रमुनौ कृपाणम् । गो
रामपाणिरसनिर्भरगर्भस्त्रिदेवीप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥’ एवम्—‘अङ्गराजसेनापते
राजवल्लभ द्रोणापहासिन्, रक्ष भीमाद् शासनम्’ इत्यादौ द्रष्टव्यम् । विशेषणविशेष्यभा-
वतुल्यफलो विध्यनुवादेऽपीति । तत्रापि तद्वदेव समासाभावोऽवगन्तव्यः । यथा—
‘चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी’ इति । प्रत्युदाहरण त्वेतेषामेव कृतसमासर्व... कल्पनीयम् ।
बहुव्रीहौ यथा—‘येन स्थलीकृतो विन्ध्यो येनाचान्तः पथोनिधिः । वातापिस्तापितो
येन स मुनिः त्रेयसेऽस्तु वः ॥’ अत्रापि विन्ध्यादिविषयत्वेन स्थलीकरणदि यद्विशेष-

प्राप्तोपात्तं तत्कर्तुं नेरतिदुष्करकारितया कामे तपःपभावप्रदर्शनेन शोभति ।
विध्यस्य प्रतिदिवसमुन्मृष्टान्टादितार्कपकाशस्य जगदान्धविभाषितात्तरोनिर्-
गाधत्वादपारत्वाच्च वातापेक्षया मायापरिग्रहस्तसमलालोक्तत्वात्तत्तत्प्राधान्येन विद-
क्षितमिति न तैः सह समासे निर्जोवोक्तम् । प्रत्युदाहरणं यथा—‘यः स्पर्शोक्त-
विन्ध्योऽदिराचान्तापारवारिधिः । यथा तापितवातापि स मुनिः भेषसेऽलु वः ॥’
केचित्सुनरनयोस्तदाहरणप्रत्युदाहरणप्रोरथंस्तोत्रार्पणकर्मप्रतीतिभेदो न कश्चिदुपलभ्यत
इति नन्दन्ते । ते इदं (एव) प्रष्टव्या—‘किं भोः सर्वेष्वेव समासेषु इयं तदपतीतिरज
यहुनीहावेवायं शापः’ इति । तत्र यदि सर्वेष्वेवैवम्भुपगमस्त्वर्हि सहृदयाः साक्षिणः
पृच्छन्ताम् । यय तावन्महदन्तरमेतयोः प्रतीत्योः पर्यायः । अथ यहुनीहावेवे-
त्युच्यते, तदुच्यते । न हि प्रतीतिभेदहेतौ प्रतीतसामर्थ्यं सत्यकस्मात्तदसम्भवं
भवितुं न्याय्यः । एव हि क्षित्यादिसामग्र्यामविकलायामङ्कुरारिकायोंत्पादाभावाभ्यु-
पगमोऽपि प्रसज्यते । सर्वत्रैवायं प्रतीतिभेदोऽभ्युपगन्तव्यो नैव वा उन्नचित पुन-
रिदमर्धजरतीयं न्ययते । इह प्रतीतिवैचित्र्यं स्पष्टमवधारयतु मतिमान् । यत्र
विध्यनुवादभावाभिहितस्यैव पदार्थानामुपनिबन्धस्तत्रापि हि प्रधानेतरभावविवक्षा-
निवन्धनौ समासस्य भावाभावावुपगतावेव । यथा—‘सूर्याचन्द्रमसौ यस्य नातामह-
पितामहौ । स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वदयावतुवावय ॥’ अत्र हि त्रैलोक्यालंकारभूतौ
चराचरस्य जगतो जीवितायमानौ भगवन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ प्रतिद्रावन्तौ यन्नातामह-
पितामहभावो विहितस्तत्तस्य पुरुषसत्त्वौ लोकोत्तरमयाभिजनजनितमभिमानं कामपि
काष्ठमधिरोपयतो विशेषणविरोधभावाभिहितेनैव नयेनात्रात्यन्तदुयमानगतोऽतिशयो-
विधीयमानाकारचञ्चलमप्यनेन तत्त्वबन्धिनः पर्यवस्यति । तयोर्हि स्वरूपमात्रं भिन्नं
फलं पुनः पारम्पर्येण वाक्यार्थोत्कर्षलङ्घनेकमेवेति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् तौ
ताभ्यां सह समासे न्नादिमानौतौ । इह च—‘जनको जनको यस्या याता तस्योचिता
वधूः । कार्यस्य ग्रहिणी या न ह्युतिस्त्वस्मात्पात्यदम् ॥’ इति । दिग्वा यथा—‘उपपन्नं
ननु शिवं सत्त्वस्वेषु यस्य ने । दैवीनां मानुषीनां च प्रतिकर्ता त्वनापदम् ॥’ इत्यत्र
संख्यायाः सत्यपेक्षेष्टेषु निरवशेषताप्रतिपत्तिफलमतिशयनदधानानाः प्राधान्येन
विवक्षा । तत एव हि तेषु दिविधापत्रवीकारेण रासः शिवोपपत्तिः परिपुष्यतीति
तत्सत्त्वौ सह समासे न विहितः । यथा च—‘निमृतास्त्रहुरासतां वधाच्च धनदायुजः ।
रामेण निहितं मेन पदं दशसु नूर्ध्वम् ॥’ प्रत्युदाहरणमेतदेवोदाहरणम्, कृतसमासवै-
राद्यध्वन्यं द्रष्टव्यम् । नन्वसमासविषयस्तु पूर्वमेव वितलोपदर्शित उपपदितश्च ।
तत्पुरथे कर्तुं यथा—‘देशः सोऽयमरातिशोभितकृतैर्दलितः पूरिताः हृषादेव
तथाविधः परिभवत्वात्तस्य केरान्तः । तान्पेसाहितशतस्यल्लुपुस्मयानि भासन्ति’ नो

नजमेण दत्तं तदेव कर्त्तुं क्षमते क्षोभमत्तं क्षोभम् ॥' मन्त्रेति मन्त्रस्य कर्मभोजन
 कर्मण प्रति यद्विशेषणत्वं तत्तस्य दुरुपकारिरेका मन्त्रस्य कर्म मन्त्रस्यविशेषणत्वं तद्विशेषि
 समर्थमिति । तस्य निम्नविशेषणो विरोधीति तात्पर्येण 'क्षोभमत्तं' इति तात्पर्यमिति ।
 तेन तस्या तस्यान विरोधो मन्त्रस्य मन्त्रो मन्त्रो नीति मन्त्रो मन्त्रस्यनेकस्य
 समशीर्षक्या विरोधभावेन तस्या तस्य मन्त्रस्य विना इति तस्यान्यविशेषणत्वात्
 एव तस्य पापान्त्रमपापान्त्रा अभिप्रायः इति न तस्याद्वयमित्येवार्थः । नापि
 निमित्तानुसारभाष्योदाहरण तस्य विरोधविरोधभाष्य इत्युक्त्या तस्यमानस्यान्तर्गो-
 पपादनात् । प्रयुक्तद्वयं यथा—'यस्यामय मय कुरुक्षेत्रे भिक्षोऽपि न
 इति नाम पदस्य कन्ता ।' इति । कर्मणो यथा—'तत्कुरुष्विति' इत्याम्भोमि. मन्त्रेण-
 विलोकीतानेनममि मता मय पीला मतापि तथा मया । नजलभस्यामा पद-
 न्दिशो भवतीति ना कठिनत्वात् गोपीयेत प्रिये म त्वं पिप. ॥' अत्र वनमिति
 यद्गमनक्रियाया मीमांसिजेपणभूताया कर्मभावेन विरोधेन तस्या रामप्रीतिप्रकर्ष-
 युक्ताया अन्यकुलमहेलादुल्लभ दुष्करकामित्य नामोत्कर्षमर्थमिति । वनतामदु. गस्याति-
 कष्टतात् । स चोत्कर्षो रामस्य रतेक्षीपनता प्रीतिपत्त इति प्रदानं न मन्त्रेण
 सह समाने कतिना निरुक्तम् । यथा च—'गुरुरेवमा युनपादृष्ट्या रघो महाशा-
 दनवाप्य कामम् ।' इत्यत्र गुरुरेवमित्यादिनोऽर्थक्रियामुगेन यद्विशेषण तत्तस्य श्रम-
 तातिशयाधानद्वारेण रघोरुत्पादपरिपोषे पर्याप्तमतीति प्राधान्येन प्रियतित्वात्प्रार्थिना
 सह समाने सताममनाममता गमितम् । प्रार्थिताना युननिर्विशेषमिति । प्रयुदाहरण
 यथा—'प्रदक्षिणक्रियातीतस्तस्या क्षोभमजीजनत् ।' इति । 'तमभ्यनन्दप्रथम
 प्रवोधित प्रजेश्वरः शामनदारिणा हरे ।' इति । यथा—'कामार्चितार्थिनाम्' इति ।
 यथा—'कालप्रवोधिताम्' इति च । करणस्य यथा—'आलोकमार्गं सहमा' इति । अत्र
 करणेति यत्केशहस्तकर्मकस्य सभावित्वात् ***स्वारोवानस्य करणभावेन विशेषण
 तत्तस्या कस्याधिद्रवसोत्सुक्यप्रहर्षप्रकर्षरूपमनिशय प्रतिपादयद्बृवरयोरुपसपदम-
 साधारणीमभिव्यनक्ति । यद्वलोकनाधानव्यवधानावायिनी तावतीमपि कालकला
 विघ्नायमाना मन्यमानया सततस्वाधीनेनैकेन करकमलेन रोवोऽप्यस्य न कृतस्तेन
 तत्प्रधानमिति न रुद्ध इत्यनेन समानेऽस्तमुपनीतम् । यथा च—'कर्तुमक्षमया मान
 प्रत्यभेदि यत् । सोऽय सखि स्वहस्तेन समाकृष्टस्त्वयानल ॥' इति । प्रयुदाहरण
 धात्रा स्वहस्तलिखितानि ललाटपट्टे को वाक्षराणि परिमार्जयितुं समर्थः ।
 तस्य यथा—'पोलस्त्व' स्वयमेव याचत इति श्रुत्वा मनो मोदते देवो
 द्रोणः ।
 युस्तेनाधिक ताभ्यति । तद्वाच्यं स दशाननो मम गिरा दत्त्वा द्विजे-
 रसातलत्रिदिवयोर्निर्जित्य किं दीयताम् ॥' अत्र द्विजेभ्य इति
 यद्विपुत्रविज-
 बहुव्रीहौ यथा—'येन कर्तृकस्य महीदानस्य सप्रदानत्वेन यद्विशेषण तन्मह्य' पात्रसा-
 येन स मुनिः श्रेयसेऽस्तु । शौर्यातिरेकाभिव्यजनेन दशाननस्य कोधोदीपनपर्यवसायि

भवेतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् दशमनेन सह समाने कविना विन्यासीकृतम् ।
 प्रत्युदाहरणेनैव पूर्वाङ्गत्वम् । अत्रागतत्वात्—‘तातापन्मातुर्विलक्षितविय-
 र्णां तुताम्नापि ० दक्षिणं दृग्गन्तमापसोऽपामनी नीत्वा ततोऽपि परम् । नर्वं वत्स
 भगतिस्तपि निधन धुत्रात् पचापमानेनाह तपसा दृष्टा न विरगं क्वा दशमा-
 गतः ॥’ एतत्तातादिनि धुत्रात् पचापमार्गात् न मे चन्मनिधनयोरपाशनभावेन
 निनेपने ते ताता [पितामहोपेतामहत्वात् मद्रभुनिभुलक्षणापन्नत्वात् च धुद्रतापमस्य
 च गणनानर्हत्वात् ततोऽप्यपार्थक्यदारेण तत्र तन्मत्त्वस्य कामः तन्नोन्ता शो-
 र्वापस्य चादधाने भानुर्दशाननया शोकात्पचापत्वेनानन्भावेन परिणमति इति प्रा-
 धान्येन विवक्षितेन ताभ्या सह समाने गुणगणनेन । प्रत्युदाहरणं यथा—अत्रैव
 ‘कौसे दृष्टान्ताधिरम्’ इति । यथा च भानुभुद्रक्षितीकानाम् इति । अधिकरणस्य
 यथा—‘शेषेऽभ्यन्तविद्यानां योवने विपशापणम् । तार्थके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते
 तेषुलजाम् ॥’ अत्र शेषश्च इत्यदीनि सान्यभ्यस्तविद्यानादीनामधिकरणभावेन विशेष-
 पणानि तानि तेषामितरान्वयवैलक्षण्यलक्षणमतिशयमादवानानि रघूणा यथाचिन्त्य
 नयविनयादिस्वपदमुन्मालपन्तीति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् सह समाने समशीर्षिणा
 नीतानि । प्रत्युदाहरणं यथा—‘रेणुगच्छविलिप्तो विवृत्तो गणभूषितः । कदा दुःप-
 ल्यभिज्ञातो भवेद्यरणभूषितः ॥’ स्ववन्धस्य यथा—‘द्वयं गतं सपति शोचनीयता
 समागमप्रार्थनया कपालिनः ।’ इति । चन्ममागमप्रार्थनाया शोचनीयता गतो हेतु-
 त्वेनोपात्ताया स्ववन्धिद्वारेण विशेषणं तत्तस्यास्तत्र यत्सामर्थ्यं तत्तुतरामुपबह्वयति ।
 तस्य सफलमङ्गलनिलयतया निन्दिताचारनिरततया च दशानस्पर्शनसमापणादीनामपि
 प्रतिषिद्धत्वात् । अतो विधेप्रार्थनया प्राधान्येन विवक्षितं न विशेष्येण सह समाने
 प्रवरीकृतम् । यथा च ‘स्कन्दस्य मातुः पद्मना रगतः’ इति । ‘क क्षमेत तवागुजम्’
 इति । प्रत्युदाहरणं तु ‘किं लोभेन विलक्षित-’ इति दर्शितमेव । यथा च—
 ‘जयाशा यत्र चात्माक प्रतिघातोत्थिताविषा । हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कृष्टा-
 धितः ॥’ इति । अत्र हि हरेः स्ववन्धित्वेन चक्रस्य जयाशास्पर्दत्वमिति हरेरेव प्रा-
 धान्यविवक्षा न चक्रमात्रस्य । तच्च तस्य नमस्तेऽस्तमुपगतम् । विभक्त्यन्वयव्यति-
 रेकानुविधादिनी हि विशेषणानां विधेयतावगतिः । तत एव चेष्टा विशेष्ये प्रमाणा-
 न्तरस्तिद्वत्वेत्कर्त्तव्यपकर्त्तव्यादिना शाब्दे गुणभावेऽप्यार्थे प्राधान्यम् । विशेषाणां च
 शाब्दे प्राधान्येऽप्यार्था गुणभावोऽप्यनुमानत्वात्, समासे च विभक्तिलोपात्तेत्कर्त्त-
 व्यपकर्त्तव्यतिरिति न तन्निवन्धनारम्भाभिव्यक्तिरिति तदभ्यन्त काव्यस्येदमविमृष्टविधे-
 याशब्दोपेत्योक्तमिति । अव्ययीभावो यथा—‘सा दयितस्य समीपे नावस्थानु न
 चत्तिवृत्तसहते । एतामध्वसरनविषया स्तुतिरिति दत्ता कामपि नवोऽऽ ॥’ इत्यत्र
 दयितस्येति स्ववन्धितया चत्तमीपस्य विशेषणं तत्तस्य स्तुतिशतलभ्यतालक्षणमुत्कर्-
 षणादपद्रतेऽदोपने पर्यवस्यतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वात्तदप्यतिमिति वत्समीपध-

भवतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् दत्तमानेन नत समाने कृतिना विवक्षीकृतम् ।
 प्रत्युदाहरणमेवैव पूर्वाङ्गत्वम् । अंगानन्तरं यथा—‘ताताङ्मातृपुत्रिलक्षितविय-
 र्ता । तान्ताभिः ॥ यत्किं त्वमगुपुरोऽमनमनी नीता तपोमे’ पदम् । सर्व वत्स
 भवतिताभि निधन धुद्रातु चत्तापमात्तेनाह त्रपया तुना च विवक्ष कष्टा दशमा-
 गत ॥ यत्र तातादिति धुद्रातु चत्तापमादिति च नै जन्मनिधनयोरपादानभावेन
 निशेषणे ते तातस्य [पितामह]पितामहत्वात् महानुनिपुलस्यापत्यतया च धुद्रतापसस्य
 च गणनानर्हत्वात् ततोऽन्तर्यापकर्षद्वारेण तद्वत् तन्मकर्षस्य कामपि कुलीनतां शौ-
 र्यापकर्षे चादधाने भातुर्दशाननय नोक्तत्रपापावकेन्धनत्वभावेन परिणमत इति प्रा-
 धान्येन विवक्षितेन ताभ्या सह समासे गुणता गमिते । प्रत्युदाहरणं यथा—अत्रैव
 ‘नैव कृतान्ताधिकम्’ इति । यथा च ‘आनमुद्रक्षितोशानाम्’ इति । अधिकरणस्य
 यथा—‘शेषवेऽभ्यस्तविद्यानां योगेन विपरीयिणाम् । वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते
 तगुल्यजाम् ॥’ अत्र दैराव इत्यादीनि यान्यभ्यस्तविद्यात्वादीनामधिकरणभावेन विशेषे-
 षणानि तानि तेषामितरान्वयवेलक्ष्यलक्षणमतिशयमादधानानि रघूणा यथौचित्य
 नयविनयादिसपदमुन्नीलयन्तीति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् तैः सह समासे सगशीर्षिका
 नीतानि । प्रत्युदाहरणं यथा—‘रेणुरक्तविलिप्तादो विवृतो जगभूपित’ । कदा दुःप्र-
 त्यभिज्ञातो भवेय रणभूपितः ॥’ सवन्धस्य यथा—‘द्वय गत सप्रति शोचनीयता
 समागमप्रार्थनया कपालिनः ।’ इति । यत्समागमप्रार्थनायाः शोचनीयता गतो हेतु-
 त्वेनोपात्तायाः सवन्धिद्वारेण विशेषण तत्तस्यास्तत्र यत्सामर्थ्यं तत्सुतरामुपवृहयति ।
 तस्य सकलामद्गलनिलयतया निन्दिताचारनिरततया च दर्शनस्पर्शनसम्भाषणादीनामपि
 प्रतिषिद्धत्वात् । अतो विधेयार्थतया प्राधान्येन विवक्षितं न विशेष्येण सह समासे
 प्रत्युदाहरणम् । यथा च ‘स्कन्दस्य मातुः पयसा रसज्ञ’ इति । ‘कः क्षमेत तवानुजम्’
 इति । प्रत्युदाहरणं तु ‘किं लोभेन विलक्षित—’ इति दर्शितमेव । यथा च—
 ‘जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थिताविषा । हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्क इवा-
 पितः ॥’ इति । अत्र हि हरेः सवन्धित्वेन चक्रस्य जयाशास्पदत्वमिति हरेरेव प्रा-
 धान्यविवक्षा न चक्रमात्रस्य । तच्च तस्य समासेऽस्तमुपगतम् । विभक्त्यन्वयव्यति-
 रेकानुविधायिनी हि विशेषणानां विधेयतावगतिः । तत एव चैषा विशेष्ये प्रमाणा-
 न्तरस्तिद्वस्त्वोत्कर्षापकर्षाधाधिना शाब्दे गुणभावोऽप्यार्थः प्राधान्यम् । विशेष्याणां च
 शाब्दे प्राधान्येऽप्यार्थो गुणभावोऽप्यन्यमानत्वात्, समासे च विभक्तिलोपान्नोत्कर्षा-
 पकर्षावगतिरिति न तत्राप्यन्धनारसामिव्यक्तिरिति तदात्मन काव्यस्वयेदमविमृष्टविधे-
 याशक्त्य दोषतयोक्तमिति । अव्ययीभावे यथा—‘सा दयितस्य सनीपे नावस्थातुं न
 चलितुमुत्तरते । एताभ्यस्तरसविषया स्पृशति दशा कामपि नवोठा ॥’ इत्यत्र
 दयितस्तेति सवन्धितया यत्सनीपस्य विशेषण तत्तस्य लुक्तशतलभ्यतालक्षणमुत्कर्-
 षमादपदत्वेरुपपत्तेः पर्यवस्थातीति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् नोपदयितमिति वत्सनीपार्थे-

[illegible]

गमागदपि तुल्यमेत । यथा नागान् रिपुन्धीयामिति रिपुसंशयमात्रप्रतीतिः स्त्रीणा-
 मिति । 'मिनोन्तयापत्त्यां गन्तेऽपि न जातुचिन् । तदप्येव कथयोऽलङ्कारं
 पदुपासते ॥ तौ विभेयानुतापतपित्तनिर्गन्ता । सा समासेऽन्तमापातीत्यमरुत्तति-
 पादितम् ॥ यत एव हि विदग्धां रीतिरिरेक्यं दाम्यते । यतः समाससम्पत्तस्तत्र नैवो-
 पपद्यते । संवन्धमात्रमर्थानां समामो एव बोधने ॥' नोत्कर्षापकर्षं वा । यथा—'ऊर्धा-
 क्षितापगन्ति तेऽनुधालारके जीवरूपात्मनयमुक्तमहाट्टासम् । संवत्समुग्धगिरिजाव-
 तिताहसदृशं यपुर्जयति हारि विनाकपाणे ॥' नात्रयातूभयमप्यदः । यथा—
 'न्यापारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्तापसा तापस' मोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुल जीव-
 स्वहो रावणः । यिह धिक् शकजित प्रयोधितवता हि कुम्भकर्णेन वा स्वर्गप्राप्तिका-
 विवृण्ठनद्योच्छ्रैर्न किमेभिर्भुजैः ॥' इति । तथा हि । मम अरय इति बहुवचनेन
 शत्रुशत्रुमद्भावो ममानुचित इति सवन्धानीचित्य क्रोधविभावो व्यज्यते । तपो वियते
 यस्येति परस्परकथाहीनत्वं तद्धितेन मत्त्वर्थाग्नेनाभिव्यक्तम् । तत्रापिशब्देन निपातसमु-
 दयेन तापसस्य सतः शत्रुताया अत्यन्तासभाव्यमानत्वमभिव्यक्तम् । मत्कर्तृका यदि
 जीवनक्रिया तदा हननक्रिया तावदनुचिता तस्या च स कर्ता । अपिशब्देन मानुष-
 मात्रकः । अत्रैवेति मदधिष्ठितो देशोऽधिकरणम् । निःशेषेण हन्यमानतया राक्षसवलं
 च कमेति । तदिदमसभाव्यमुपनतमिति पुरुषकारासपत्तिर्त्वन्यते । रावण इति । येन
 इन्द्रपुरविमर्दनादि किं किं न कृतमिति । धिग्धिगितिनिपातेन शकजितमित्युपपदस-
 मासेन सह कृता च शक जितवानित्याख्यायिकेयमिति व्यज्यते । स्वर्गत्यादिसमासस्य
 स्वपौरुषानुस्मरणं प्रति व्यञ्जकत्वम् । ग्रामटिकेति स्वार्थिकतद्धितप्रयोगेण स्त्रीप्रत्ययस-
 हितेनायहुमानास्पदत्वं व्यज्यते । विवृण्ठनशब्दे विशब्दस्योपसर्गस्य निर्दयावस्कन्दव्यञ्ज-
 कत्वं वृथाशब्देन स्वात्मपौरुषनिन्दा व्यज्यते । भुजैरिति बहुवचनेन प्रत्युत भारमात्र-
 मेतदिति व्यज्यते इति । किं तु प्रवृत्तिरेतस्य रसाभिव्यक्त्यपेक्षया शान्तशृङ्गारकरुणान-
 न्तरेण प्रशस्यते । 'यतः समासो वृत्तं च वृत्तयः काकवस्तया । वाचिकाभिनयात्मत्वा-
 द्रसाभिव्यक्तिहेतवः ॥ स चार्थान्तावधिः कायो नाधिको गयतासितः । गये हि वृत्तवै-
 कल्याण्यूनो तप्यन्तिहेतुता ॥' यथानन्तरोक्ते उदाहरणे—'तस्याभिन्नः पदार्थानां सव-
 न्धश्चेत्परस्परम् । न विच्छेदोऽन्तरा कार्यो रसभङ्गकरो हि सः ॥' यथा—'मायद्दिग्गज-
 गण्डभित्तिकपणैर्भ्रमस्रवचन्दनः' इति । अत्र हि 'छुण्णस्रवचन्दनः' इति युक्तं पाठः ।
 विधेयत्वं चैतत्प्राधान्यापलक्षणमव्यभिचारात् । ततश्च प्रधानाविमर्शोऽपि दोषतयाव-
 गन्तव्यः । यथा—'क्षेहं समादिशति कञ्चरमादधाति सर्वान्पुणान्ददति पात्रमध-
 करोति । योऽयं कुशानुकणसचयसभृतात्मा दीपः प्रकाशयति तत्तमसो महत्त्वम् ॥'
 अत्र हि प्रकाशनक्रियाया एव प्राधान्यविवक्षा नान्यासामिति तासां तत्त्वमशीर्थिकया
 निर्देशो दोष एव । स च तत्र शत्रादिभिरेव वक्तुं न्याप्यो नाख्यातेन । यथा—'विभ्राण-
 शक्तिमाधु प्रामितयलवतारकौर्जित्युर्वो कुर्वणो लीलयाध शिखिनमपि लसच्चन्द्र-

अथ—

‘योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निरालं भवद्गुः ।

आत्मपञ्चपरिपूरिते जगत्पन्थ नित्यमुक्तिनः कुनो भवम् ॥’

इत्यादौ इदमदःप्रभृतयः शब्दाः तच्छब्दार्थमभिदधन्तीत्युच्यते । तर्हि यथादर्शनं व्यवहितानामेवोपादानं युज्यते । अन्यवहितत्वे हि प्रत्युत तदितराकाङ्क्षा भवत्येव । यथा—

‘यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां प्रकुरुते

तदाचष्टे लोकः—’

इत्यत्र ।

‘सोऽयं वटः श्याम इति प्रसिद्धस्त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः’

इत्यादौ च ।

अथ—

‘स्मृतिभूः स्मृतिभूर्विहितो येनासौ रक्षतात्मताद्युष्मान् ।’

इत्यादावव्यवहितत्वेऽपि दृश्यते । तर्हि अत्रैव भिन्नविभक्तिकानां सोऽस्त्वित्यलम् ।

यथा वा—

‘किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं

मात्रा स्त्रीलघुतां गता किमथ वा मातैव मे मध्यमा ।

मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-

र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥’

कान्तावभासम् । आधिक्यादन्धकारे रतिमतिशयिनीमावहन्वीक्षणानां बालो लङ्घनी-
मपारामपर इव गुहोऽहर्पतेरातपो व ॥’ इत्यादौ सर्वासां पुनः प्राधान्यविवक्षाया
नाख्यातवाच्यत्वं दोष । यथा—‘सैधादुद्विजते त्यजत्युपवनं द्वेष्टि प्रभानैन्दर्वा द्वारात्र-
श्यति चित्रकेलिसदसो वेप विप मन्यते । आस्ते केवलमज्जिनीकिसलयप्रस्तारशङ्का-
तले संकल्पोपनतलदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥’ ‘यत्रैककर्तृकानेका प्राधान्येतरमा-
क्रिया । तत्राख्यातेन वाच्याद्या शत्राद्यैरपरा पुनः ॥’ इत्यन्तरङ्गोक्तः । अयं च समा-
सासमासविषयः सूक्ष्मरत्नपरीक्षाव्यसनैकरक्तिकतया पदवाक्यविवेकानवधारणेन प्रदर्शित-

अनार्यस्येति तातस्येति च वाच्यम् । न त्वनयोः समासे गुणीभावः कार्यः । एवं समासान्तरेष्वप्युदाहार्यम् ॥

विरुद्धबुद्धिकृत्त्वं पदस्य यथा—

‘गोरपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिहः ।

सविधे निरहंकारः पायाहः सोऽम्बिकारमणः ॥’

अत्राम्बिकाया गौर्या रमण इति विवक्षितम्, मातृरमण इति विरुद्धं धियमुत्पादयति ।

यथा—

‘सहस्राक्षैरङ्गैर्नमसितरि नीलोत्पलमयी-

मिवात्मानं मालासुपनयति पत्यौ दिविषदाम् ।

जिघृक्षौ च क्रीडारभसिनि कुमारे सह गणै-

र्हसन्वो भद्राणि द्रढयतु मृडानीपरिवृढः ॥’

अत्र मृडानीपरिवृढ इति मृडान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति ।

‘चिरकालपरिप्राप्तिलोचनानन्ददायिनः ।

कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम् ॥’

अत्र कण्ठग्रहमिति वाच्यम् ।

वाक्यस्य यथा—

‘अनुत्तमानुभावस्य परैरपिहितौजसः ।

अकार्यमुद्दोऽस्माकमपूर्वास्तव कीर्तय ।

अत्रापकृष्टश्लादितमकार्येषु मित्रम् । अः पूर्वो यासा ता अकीर्तय इति विरुद्धा प्रतीतिः । कचिद्रूपो यथा—

‘अभिधाय तदातदप्रियं शिशुपालोऽनुगम्य परं गतः ।

भवतोऽभिगताः समीकृते सरुपः कर्तुमुपेत्य नागनान् ॥’

अत्रानुशयमिति पश्चात्तापं कोप च । अभिगता इति प्रत्ययः

१. सार्योत्तु इति स्थाने ‘सार्योत्तु’ इति, तावत्त्वमिति स्थाने ‘तावत्त्वमिति’ इति दाधमिति ।

निर्भयचित्तश्च । माननामिति पूजां निर्वहणं च । अत्र विपरीतार्थकल्प-
नाद्विरुद्धत्वेऽपि संध्यर्थविग्रहार्थयोः स्फुटभिन्नार्थत्वेनाभिधानाद्गुणत्वम् ॥

अथार्थदोषाः—

कष्टापुष्टव्याहतग्राम्याश्लीलसाकाङ्क्षसंदिग्धाक्रमपुनरुक्तभिन्नसह-
चरविरुद्धव्यङ्ग्यप्रसिद्धिविद्याविरुद्धत्यक्तपुनरात्तपरिवृत्तनियमानि-
यमविशेषसामान्यविध्यनुवादत्वान्यर्थस्य ।

दोषा इति वर्तते ।

कष्टादगम्यत्वात्कष्टत्वमर्थस्य । यथा—

‘सदामध्ये यासाममृतरसनिःस्यन्दसरसं

सरस्वत्युद्गामा वहति बहुमार्गा परिमलम् ।

प्रसादं ता एता धनपरिचयाः के न महतां

महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितरुचिरा यान्तु रुचयः ॥’

यासां कविरुचीना प्रतिभारूपाणां प्रभाणां मध्ये बहुमार्गा सुकुमारवि-
चित्रमध्यमात्मकत्रिमार्गा सरस्वती भारती परिमलं चमत्कारं वहति, ताः
कविरुचयो महाकाव्यव्योम्नि सर्गबन्धलक्षणे परिचयगताः कथमभिनेयका-
व्यवत्प्रसादं यान्तु । तथा यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति, ता
मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीति संक्षेपार्थः ॥

प्रकृतानुपयोगोऽपुष्टार्थत्वम् । यथा—

‘तमालश्यामलं क्षारमत्यच्छमतिफेनिलम् ।

फालेन लङ्घयामास हनूमानेष सागरम् ॥’

अत्र तमालश्यामलादयोऽनुपादानेऽपि प्रकृतमर्थं न बाधन्ते इत्यपुष्टाः ।
यथा वानुप्रासे—

‘भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि ।

यदि सल्लोलोल्लापिनि गच्छसि तत्किं त्वदीयं मे ॥’

-
१. ‘मियममृतनिष्यन्दसुरसा’ प्रकाशे. २. ‘धनपरिचिता. केन’ प्रकाशे.
३. ‘स्फुरितमधुरा’ प्रकाशे.

‘अनुरणन्मणिमेखलमविरतसिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् ।

परिसरणमरुणनरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥’

अत्र वर्णसावर्ण्यमात्रं न पुनर्वाच्यवैचित्र्यकणिका काचिदस्तीत्यपुष्टा-
र्थत्वम् ॥

पूर्वापरव्याघातो व्याहृतत्वम् । यथा—

‘जहि शत्रुकुलं कृत्स्नं जय विश्वंभरामिमाम् ।

न च ते कोऽपि विद्वेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥’

अत्र शत्रुवधो विद्वेष्ट्यभावेन व्याहृतः ॥

अवैदग्ध्यं ग्राम्यत्वम् । यथा—

‘स्वपिति यावदयं निकटे जनः, स्वपिमि तावदहं, किमपैति ते ।

इति निगद्य शनैरनुमेखलं मम करं स्वकरेण रुरोध सा ॥’

श्रीडादिव्यञ्जकत्वमश्लीलत्वम् । यथा—

‘हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवैरैषिणः ।

यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥’

एतद्वाक्यं खलेषु प्रयुज्यमानं शेफसि प्रतीतिं जनयति । इहान्वयव्य-
तिरेकान्यामर्थस्यैवाश्लीलत्व पूर्वत्र तु पदवाक्ययोरिति विवेकः ॥

साकाह्वत्वम् । यथा—

‘अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभो’, प्रत्युत

दुःखान्दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया ।

उत्कर्षं च परस्य, मानयशसोर्विस्त्रंसनं चात्मनः,

स्तीरतं च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते ॥’

अत्र स्तीरतमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति न हि परस्येत्यनेन संबन्धो योग्यः ।

यथा च—

‘गृहीतं येनांशीः परिभवभयालोचितमपि,

प्रभावाद्यस्याभूत् खलु तव कश्चिन्न विषयः ।

तोऽपि साहचर्यः स्वयमेव तद्विषयेन परामर्शनीयः ॥ स्वपितीति । निद्राति ॥

१. ‘ऽल’ पकाशे. २. ‘शी.’ पकाशे.

यत्र तद्देशिनामनुद्देशिनां च क्रमभ्रंशोऽक्रमत्वम् । यथा—

‘कीर्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसोः समौ ।’

इति । तत्र पदरचना विपरीतेति भग्नप्रक्रमत्वलक्षणो वाक्यस्यैव दोषो न वाक्यार्थस्येति ॥ द्विरभिधानं पुनरुक्तम् । यथा—

‘प्रसाधितस्याथ मधुद्विषोऽभूदन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।

च पुष्पशेषेऽखिललोककान्ता सानन्यकाम्या क्षुरसीतरा नु ॥’

इत्युक्तवैकार्यमेवाह ।

‘कपाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य ।

आनन्दिताशेषजना बभूव सर्वाङ्गसङ्गिन्यपरैव लक्ष्मीः ॥’

यथा वा—‘अधीयसंहतिभिरुद्धतमुद्धुराभिः ।’ अधीयेति समूहार्थायाः प्रकृतेः संहतेश्च पौनरुक्त्यम् । यथा—

‘छायामपास्य महती परिवर्तमाना-

मागामिनीं जगृहिरे जनतास्तरूणांम् ।’

अत्र जनता इति तद्धितार्थस्य बहुवचनार्थस्य च । तथा—‘पायात्स शीतकिरणाभरणो भवो वः ।’ अत्र विशेषणाद्विशेष्यप्रतिपत्तौ भव इत्यस्य । यत्र तु विशेषणान्न विशेष्यमात्रस्य प्रतीतिरपि तु तद्विशेषस्य तत्र पौनरुक्त्यमेव नास्ति । यथा—

‘तव प्रसादात्कुनुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।

कुर्या हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं किं मम धन्विनोऽन्ये ॥’

अत्र हरशब्दस्य । यथात्र कुनुमायुधोऽपीत्यन्ताद्विशेष्योपादानमन्तरेणाप्युभयार्थप्रतिपत्तिस्तद्दन्तापि भविष्यति । नैवम् । सप्तशतानिदेशेनैव दान्त-
दर्धस्य विशेषस्य प्रतिपादितत्वात् ।

एवं धनुर्ज्यादिपदेष्वपि विशेषप्रतिपत्तौ न पौनरुक्त्यम् । यथा—

‘धनुर्ज्याशब्दे धनुःश्रुतिरारूढेः प्रतिपत्त्यै’ इत्यादि । यथा—

‘धनुर्ज्यादिष्विति दोष्ठा विरुद्धा इति तद ।’

अत्र धनुःशब्दादात्तरेः प्रतिपत्तिः ।

‘दोलानिलासेषु विलासिनीना कर्णोत्तमा कल्यन्ति कम्पम् ।’

‘लीलाचलन्तुणकुण्डलमापनन्ति ।’

‘अपूर्वमपुरामोदप्रमोदितदिगन्तः ।

आयुर्भृङ्गमुत्तराः शिरःशिरगालिनः ॥’

एषु कर्णश्रवणशिरःशब्देभ्यः संनिगानस्य प्रतिपत्तिः ।

‘प्राणेश्वरपरिष्वङ्गनिग्रमप्रतिपत्तिभिः ।

मुक्ताहारेण हंसता हमतीव सनद्वयम् ॥’

अत्र मुक्ताशब्दाच्छुद्धिप्रतीतिः ।

‘प्रायशः पुष्पमालेव कल्पिता कं न लोभयेत् ।’ अत्र पुष्पशब्दादुत्कर्ष-
प्रतीतिः । ‘त्यज करिकलम प्रेमबन्धं करिण्याः ।’ अत्र करिशब्दत्वात्ताद्रू-
प्यावगतिः । यत्र तु न विशेषप्रतिपत्तिर्यथा—‘ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन
यस्य’ इति, ‘अदादिन्द्राय कुण्डले’ इति, ‘पाण्ड्योऽयमंसार्षितलन्वहारः’
इति, ‘मालाकार इवारामः’ इति, ‘लब्धेषु वर्त्मसु सुखं कलभाः प्रयान्ति’ ।
इति च, तत्र केवला एव ज्यादिशब्दाः, न च नितम्बकाश्चयोष्ठकरभादिषु
तथा प्रसङ्गः । तेषां कविभिरप्रयुक्तत्वात् । संकेतव्यवहाराभ्यां हि श-
ब्दार्थनिश्चय इति । कचिद्गुणो यथा—

‘प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुष्पास्ततः किं

दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।

एवान्तर्भावादिति ॥ धनुःशब्दादिति । अन्यथा ज्याकिणचिद्वेन दोष्णेत्युक्तेऽनव-
रतदृढाकर्षणाहितकिणमण्डितत्वं दोष्णो न प्रतीयेत । वेष्टयमानेऽप्यमानया ल्यवा
कृतकिणचिह्नस्य सम्भवात् ॥ कर्णेति । विलासनिर्वाहार्थं प्रतिनियतत्वदेशसन्निहितै-
राभरणैः प्रयोजनमिति तदर्थं प्रयुक्तम् इत्यर्थः ॥ मुक्ताशब्दादिति । उत्प्रेक्ष्यमा-
णस्य स्तनद्वयकर्तृकस्य हासस्य सातिशयधवलताप्रतिपत्तये साधकतमस्य हारस्य केवल-
मुक्तालतावेष्टितत्वप्रतीत्यर्थं प्रयुक्तात् ॥ पुष्पशब्दादिति । विदग्धजनमनोविलो-
भनक्षमकन्यारलोपमानभावेन मालाया उपदानादुत्कृष्टपुष्पप्रथितत्वागमनाय प्रयुक्तादि-

संप्रीणिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं

कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥'

अत्र हि निर्वेदपारवश्येन वक्तुरियमुक्तिः प्रत्युत रसपोषाय ।

यदाह—

‘वक्ता हर्षभयादिभिराक्षिप्तमनास्तथा स्तुवन्निन्दन् ।

यत्पदमसकृद्भूते तत्पुनरुक्तं न दोषाय ॥’

इति ।

उचितसहचारिभेदो भिन्नसहचरत्वम् । यथा—

‘श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता, मदेन नारी, सलिलेन निम्नगा ।

निशा शशाङ्केन, धृतिः समाधिना, नयेन चालंक्रियते नरेन्द्रता ॥’

अत्र श्रुतबुद्ध्यादिभिरुक्तैः सहचरैर्व्यसनमूर्खतयोर्निकृष्टयोर्भिन्नत्वम् ।

विरुद्धं व्यङ्ग्यं यस्य तद्भावो विरुद्धव्यङ्ग्यत्वम् । यथा—

‘इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने

यदेतस्मिन्हेमः कटकमिति धत्से खलु धियम् ।

इदं तद् साधाक्रमणपरमासं स्मृतिभुवा

तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥’

अत्र कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम् । ‘लभं रागावृताङ्ग्या—’ इति ।

अत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन श्रीस्तस्मादपसरतीति विरुद्धं व्यज्यते ॥

प्रसिद्ध्या विद्याभिश्च विरुद्धत्वम्, तत्र प्रसिद्धिविरुद्धत्वम् । यथा—

‘उपपरिसरं गोदावर्याः परित्यजताध्वगाः

सरणिमपरो मार्गस्तावद्भवद्भिरवेक्ष्यताम् ।

इह हि विहितो रक्ताशोकः कयापि हताशया

चरणनलिनन्यासोद्वनवाङ्कुरकञ्चुकः ॥’

अत्र पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गम एव कविषु प्रसिद्धो नाङ्कुरोद्गमः ।

यथा नानुप्रासे—

‘चकी चकारपङ्क्तिं हृदिगणि न हरीन्-र्जति-र्-र्-र्-गान्ता-

नृशं नशत्रनाथोऽरुणमणि नरुणम्-नुम्नरात्रं कुबेरः ।

रंहःसंनः गुराणा जगदुपकृतये नित्यपुक्तस्य गम्य

स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमकनेः सोऽनतात्स्यन्दनो वः ॥’

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिरनुपागानुरोभेनैव कृता न पुराणादिषु
तथा प्रतीता । कदाचिन्नकिणभकारप्रियस्त संभाष्येतापि तु उत्तराणि तु
न तथा रांगच्छन्ते इति प्रसिद्धिनिरोधः ।

यथा वोपमायाम्—‘प्रभामि काव्यशशिनं निततार्थरश्मिम् ।’ अत्र
काव्यस्य शशिना अर्थाणां च रश्मिभिः सानन्त्यं न प्रसिद्धम् । तथा—

‘चकास्ति वदनस्यान्तः स्मितच्छाया विकासिनः ।

उन्निद्रस्यारविन्दस्य मध्यगा चन्द्रिका यथा ॥’

अत्र मध्यगतचन्द्रिकयारविन्दस्योन्निद्रत्वमसंभवमिति प्रसिद्धिवि-
रुद्धत्वम् ।

कलाचतुर्वर्गशास्त्राणि विद्या । कलाश्च गीतनृत्यचित्रकर्मदिकाः ।
तत्र गीतविरुद्धत्वम् । यथा—

‘श्रुतिसमधिकमुच्चैः पञ्चमं पीडयन्तः

सततमृषभहीनं भिन्नकीकृत्य पङ्जम् ।

प्रणिजगदुरकाकि श्रावकस्निग्धकण्ठाः

परिणतिमिति रात्रेर्मागधा माधवाय ॥’

श्रुतिसमधिकमिति । श्रुत्या समधिकं पञ्चश्रुतिकमित्यर्थः । पीडयन्त
इति श्रुतिहासेनाल्पीकुर्वन्त इत्यर्थः । भिन्नकीकृत्य पङ्जमिति । भिन्नपङ्जं
कृत्वेत्यर्थः । प्रातःकाले भिन्नपङ्जो गेय इत्याम्नायात् । अत्र भिन्नपङ्जेन
माधवी(गधी) गीतिरुपनिबद्धा । तस्या च पञ्चमस्य ऋषभवदसंभव एव
दूरे पुनः श्रुतिसमधिकत्वम् । यतो भिन्नपङ्जस्येदं लक्षणम्—‘धाशस्तु धैव-
तन्यासः पञ्चमर्षभवर्जितः । पङ्जोदीच्यवती जातेर्भिन्नपङ्ज उदाहृतः ॥’

त्यर्थः ॥ धांश इति । धैवताश इत्यर्थः । पङ्जोदीच्यवती जातेरिति । जातयो

एवं कलान्तरेष्वप्युदाहार्यम् ।

चतुर्वर्गे धर्मशास्त्रविरुद्धत्वं यथा—

‘सततं स राजसूयैरीजे विप्रोऽश्वमेधैश्च ।’

अन विप्र इति । क्षत्रियस्य हि तत्राधिकारः ।

अर्थशास्त्रविरुद्धत्वं यथा—

‘अहंकारेण जीयन्ते द्विषन्तः किं नयश्रिया ।’

द्विषज्जयस्य हि नयमूलत्वं स्थितं दण्डनीतौ ।

कामशास्त्रविरुद्धत्वं यथा—

‘तवोत्तरोष्ठे विम्वोष्ठि दशनाङ्गो विराजते ।’

उत्तरोष्ठमन्तर्मुखं नयनान्तं च मुक्त्वा चुम्बनवद्दशनस्थानानि इति हि कामशास्त्रे स्थितम् ।

भोक्षशास्त्रविरुद्धत्वं यथा—

‘देवताभक्तितो मुक्तिर्न तत्त्वज्ञानसंपदः ।’

एतत्सार्थस्य भोक्षशास्त्रेऽस्थितत्वाद्विरुद्धत्वम् ॥

त्यक्तपुनरात्तत्वम् । यथा—‘लभं रागावृताङ्गया—’ इति । अत्र विदितं तेऽस्त्वित्युपसंहृतोऽपि तेनेत्यादिना पुनरुपात्तः ।

कचिद्गुणः—

‘शीताशोरमृतच्छटा यदि कराः कस्मान्मनो मे भृशं

संपुष्पत्यथ कालकूटपटलीसंवाससंदूषिताः ।

षष्ठादश । तथा हि मुनि — ‘पार्जुनी चैवार्पभी चैव धैवत्यय निपादिनी । पार्जुनी दीच्यवती चैव तथा स्यात्पार्जुनकैशिकी ॥ स्यात्पार्जुनमध्यमा चैव पार्जुनामसमाध्या । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मध्यमप्राप्तसध्यान् ॥ गान्धारी मध्यमा चैव गान्धारोदीच्यकी तथा । पद्मनी रक्तगान्धारी तथा गान्धारपद्मनी ॥ मध्यमोदीच्यका चैव नन्दपद्मनी तथैव च । वानो-रदी च वितेया तथाग्री कैशिकी मता ॥’ इत्येतासा मध्या या पार्जुनी दीच्यवती जातिस्तस्या सखाशादित्यर्थः ॥ कलान्तरेष्वप्युदाहार्यमिति । तत्र चित्रकलाविरोधो यथा—‘कालि तिष्ठितनिदं वदस्य पद्म पद्मैरपतितकोटिकण्डकम् ।’ ‘कालि पतितापवण्डकम्’ इति पदविदामागतम् । एव कलान्तरेष्वभ्यूतम् ॥ क्षत्रियस्य हीति । तथा च स्मृति — ‘राजा राजमूलेन साराज्यवानो यजेत । राजा सर्वतो विजाली अश्वमेधेन यजेत’ इति ॥ देवताभक्तित इति । ‘ननुविधा भजन्ते मा जनाः सु-

परिवृत्तं सामान्यं विशेषेण । यथा—

‘कल्लोलवेहितदृपत्परुषप्रहारै

रत्नान्यमूनि भङ्गराकर मावमंस्थाः ।

किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाथ

याच्चाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥’

अत्र ‘एकेन किं न विहितो भवतः स नाम’ इति सामान्ये वाच्ये कौस्तुभेनेति विशेष उक्तः ।

परिवृत्तौ विशेषः सामान्येन । यथा—

‘श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः सान्द्रैर्मपीकूर्चकै-

र्मन्त्रं तन्ममथ प्रयुज्य हरतश्चेतोत्पलानां स्मितम् ।

चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके

येन द्रष्टुमहं क्षमो दश दिशस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किताः ॥’

अत्र ज्योत्स्नामिति विशेषे वाच्ये श्यामामिति सामान्यमुक्तम् ।

परिवृत्तौ विधिरनुवादेन । यथा—

‘अरे रामाहस्ताभरण मधुपश्रेणिशरण

स्सरक्रीडाव्रीडाशमन विरहिप्राणदमन ।

सरोहंसोत्तंस प्रचलदल नीलोत्पल सखे

सखेदोऽहं मोहं श्लथय कथय केन्दुवदना ॥’

अत्र विधौ वाच्ये विरहिप्राणदमनेति अनुवाद उक्तः ।

परिवृत्तोऽनुवादो विधिना । यथा—

‘प्रयतपरिवोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा-

मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य नि.सोमकम् ।

इयं परिसमाप्यते रणकथाद्य दोःशालिना-

मपैतु रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः ॥’

अत्र शयित इत्यनुवादे वाच्ये शेषे इति विधिरुक्तः । प्रयत्नेन परिवो-

हीनस्य वा वस्तुनः शब्दार्थमपदा यदुदात्तं विधिनन्ति कायनरोजः' इति भरतः ।
 यथा—'गोमायव दानुगोऽत्र गुना गणोऽत्र तुम्पन्ति गीटकुमच परितस्तथैते । त्व
 सपदं सक्तसरवकुतोपकारः^(१) नादृष्टान्यदपि^(२) तच्छब्दं वनितोऽस्ति ॥' अनवगतस्या-
 हीनस्य वा वस्तुनः शब्दार्थयोरर्थसपदा यदनुदात्तं विधिनन्ति कवयस्तर्हि तदनोजः स्या-
 दिति मालः । यथा—'ये सतोऽमुताप्रवृत्तमनमस्तेषां न भिन्ना नुरो येऽप्येते धनलोभस-
 कृत्पथिस्तेषां तु दूरे नृणाम् । धिक् कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक्पद सपदा
 स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥' कवीनामभिधेयं प्रति व्रजः पन्थान ।
 एते न्यूनमुत्कर्षेति, अधिकमुत्कर्षेति, यथा-वस्तु स्थापयन्ति, तत्कथमिवायं गुण
 इति दण्डी । तस्मात्समाप्तभूयस्त्वमोजः । तच्च गद्यविभूषणपात्रेण, उक्तवर्त्मन्यपि गौ-
 रास्तदाद्रियन्ते । प्रथममात्मविकादिषूपलभ्यते । द्वितीयं यथा—'दूरेदृष्टतडित्क-
 रालतरलज्योतिरुद्यन्त्यस्फारस्फुरितदुर्जयास्तसचिवज्याघोषधूतकारिणाम् । यस्यै-
 कस्य रातानि पञ्च धनुषा देव्याहवेषु व्यधुर्लोलीभावगभीरघोरमखिलम्लान्डकोलाह-
 लम् ॥' रीतिचयेऽप्योजस साधारणद्वाराद्गौडीयानिर्देशो न युक्तिमानिति वामनो मङ्ग-
 ल्यः । तस्माद्गाढत्वमोजः । यथा—'भस्मवर्मे फणिनः पतिर्गवामस्थिपट्टिरिति ते परि-
 ग्रहः । ईश इत्ययमनन्यचुम्बितधन्वचूड तदपि त्वयि ध्वनिः ॥' एव रीत्यन्तरेऽपि ॥
 ओजसि हेत्वन्तरमवमृश्यता, न पुनर्गाढत्वम् । तद्वि शुद्धमोजसः प्रत्युत दानिहेतुः ।
 यथा—'वक्षेणान्तर्गुं वजिन् जहि बहुविराट्^(३) वायुके शेषघोणा दन्तैर्दिग्दन्तिनोऽङ्गो
 विषटयत् पुटान् तुलीहि त्रिशूलैः । दधन्धव भवस्थाः प्रलयजलमुच कूर्म आकम्प-
 योर्वी मैनाकक्षुष्वि^(४) वक्षस्तटमटतु रपे कुम्भकर्णोऽस्तनिद्रः ॥' तस्मात् गाढत्वमोजः ।
 अर्थगुणस्तु 'अर्थस्य प्रौढिरोजः' इति वामनः । तत्र—'पदार्थं वाक्यवचन वाक्याये च
 पदाभिधा । प्रौढिव्याप्तसनात्तां च सामिप्रायत्वमस्य च ॥' इति या प्रौढिरोजस्तद्वै-
 विच्यमात्रम् । सामिप्रायत्वरूपं चाँजोऽपुष्टार्थत्वदोषनात्रं न गुणः । किं च । भोः सु-
 हृदया अर्थो जडस्तस्याभिप्राय इति केषां भाषा । वक्तृभ्रोत्रोः स इति चेतद्गतोऽर्थस्य
 गुण इति कथम् । अथ वस्त्वन्तराक्षेपकत्वमेव तस्य गुण इत्युच्यते । तद्वस्त्वन्तरमा-
 क्षेप्य वक्षमिप्रायरूपमेवमाक्षेपकत्वमपि कविश्यापारवलदेव तथा विनिवेशनाप्रकारयोगे
 तथाभावात् अत एव प्रौढिर्वस्तुतो वक्तृगतैव, सा त्वये काममुपचर्यतामित्यल बहुना ॥

१. भरते तु 'सनात्तवद्भिर्विधिर्विचित्रैश्च पदैर्युतम् । सा^(१) तु स्वरैरुदारैश्च तदोजः
 परिकीर्त्यते ॥' इत्युपलभ्यते. २. 'नो' इति भवेत् ३. 'गीत' इति भवेत् ४. तथा
 च काव्यादर्शे—'ओजः सनात्तभूयस्त्वमेतद्भयस्य जीवितम् । पथेऽप्यदाज्ञिणाल्यानामि-
 दमेक परायणम् ॥ तद्गुरुणा लघूना च बाहुल्यात्पञ्चमिधनैः । उच्चावचः प्रकारं
 तद्गुरुणाख्यायिकारिषु ॥' इति. ५. तथा च वामनसूत्रम्—'गाढवन्धनत्वमोजः'
 इति. ६. वागनेन तु 'न शुद्धः' इति सूत्रेण शुद्धस्य प्रतादस्य दोषत्वमङ्गीकृतम्
 ७. 'दोषनिराकरणमात्रम्' इति भवेत्

इयमनित्योक्तिविशेष इति वामनीया । तस्मात् 'आगोदागोदम्' ममाभिः ।
 तत्रारोहणोऽनगोदो यथा—'अगो-तापुनः कतान्ममिवायन्य उभे भवा भु'मि-
 नणकण्डगजिनम् । कुतोऽस्मिन्नहेमि । गयी तामन कदापि तस्यो त्रेणाष्टराणि च
 श्रेय मरुदशिवगिन् चक्रितयो कस्मान्मुपैव भवति ॥' तत्रारोहणं आगोदो यथा—
 'यदज्योभिर्जगाहे यदयस्त्वं कृत्वा तालननागहामय भेदन्ममिवाभिर्गिनि गिनि गतेना
 दिग्जयप्रक्रमेण । अम्भोगम्भीरः । कद्वरकालनोन्मुनिपरां पलोऽस्मिन्नेवमुप-
 धानिचक्रितकण्ठम मभिनीभिः ॥' तदिदं मुदयपुत्रनपौरग्न्योऽनान्नरगमिनि
 दण्डी । तस्मादन्वधर्मस्यान्यत्त ममाभानान्यमाभिः । यथा—'प्रनीच्ययाजोर्क्षी हिमल-
 यपरावृत्तिमभरः कपोलः पाण्डुनादातरहिताडीपरणतिम् । परिम्लानप्रायामनुदति
 दष्टिः कमजिनामिनीय मायुर्ग स्पृशति न तनुः न भजने ॥' भेयमुपनमिना वृत्ति-
 रिति चैद्गुण , योगवृत्त्या हिमपरावृत्तिमिति ॥ अर्थगुणस्तु 'अर्थः पृष्ठः ममाभिः' । यथा—
 'अथादपि मध्यादपि मूलादपि गतेतोऽथ शोकम् । पिनुनस्वमिर रहस्य यतन्तो
 निर्गतं ह्यमुमम् ॥' अर्थस्य योनेरन्यच्छायायोने । यदि न भवति दर्शनं तत्कथं काव्य
 स्यात् । ततश्च मरुदशिवदष्टः कालार्थः । समाधिः स्यादिति नार्थगुणः । ममाभिः ॥
 बहुशो यच्छ्रुतमभिहितं वाक्यमनुदेजत मनसः तन्मामुगमिति भरतः । दक्षितजनह-
 क्षाक्षराक्षेपव र्नेऽपि तत्समानमिति वामनीया । तस्मान् 'पृथक्पठत्वं माधुर्यम्' । न-
 दिदमनुभवविरुद्धमिति दण्डी । ममासेऽपि माधुर्यस्य दर्शनात् । यथा—'अनवरतन-
 यनजललवनिपतनपरिमुपितपप्रलेक्षान्तम् । करतलनिपण्णमश्ले वदनमिदं किं न ताप-
 यति ॥' इति । तस्माद्रसवन्मधुरम् । रसस्तु द्विधा—..... । व्यङ्ग्यस्तु
 विषयत्वेन । तयोः श्रुतिवर्णानुप्रासाभ्यां वाप्रसः । अनुप्रासो ह्यलङ्कारः । कथं
 तस्य गुणत्वम् । अप्राप्त्याभिधेयता तु बलुरसः । अनभ्यार्थनिबन्धनं हि प्रा-
 म्यता । यथा—'ब्रह्मवयोपेतस्तोऽहं त्वं च क्षीणा बुभुक्षया । भद्रे भजस्व मा
 तूर्णं तव दास्याम्यहं पणम् ॥' सोवेदोनाभावो न गुणः । एतेनोक्तिर्विविच्य-
 रूपं माधुर्यं वामनोक्तोऽप्यर्थगुणो निरस्त एव । तस्मादाह्लादकत्वं माधुर्यमिति ॥
 सुखशब्दार्थं सकुमारमिति भरतः । यथा—'अह्लाणि चन्दनरजःपरिघूसराणि ताम्बूल-
 रागसुभगोऽधरपल्लवश्च । अच्छाज्जने च नयने वसनं तनीय कान्तासुभूषणमिदं विम-
 वावशेषः ॥' 'सुखशब्दमेव' इति वामनः । यथा—'हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः

१. 'ति तालीपरि-' स्यात्. २. 'तोऽप्यशो' स्यात्. ३. 'अर्थस्यायोने' स्यात्.
 ४. 'बहुशो यच्छ्रुतं काव्यमुक्तं वापि पुनः पुनः । नोद्वेजयति तस्माद्वि तन्माधुर्यमुदाह-
 तम् ॥' इति भरतोक्त्यनुसारेण 'वा काव्य' स्यात्. ५. 'सा वै दोषाभावः' इति स्यात्.
 ६. 'सुखप्रयोज्यैश्चन्दोभिर्युक्तं प्रल्लिष्टसधिभिः । सुकुमारार्थस्युक्तं सुकुमारं तदुच्यते ॥'
 इति भरतपाठः. ७. 'अजरठत्वं सौकुमार्यम्' इत्येव वामनसूत्रेणूपालभ्यते, तत्र जरठत्वं
 परुषत्वं श्रुतिकटुत्वमिति यावत्.

१. 'नीतो' स्यात् २. 'वातिताम्' स्यात् ३. 'दिव्यभावपरीत यच्छृङ्गाराद्भुतयो-
जितम् । अनेकभावसंयुक्तसुदारं तत्प्रकीर्तितम् ॥' इत्येव भरते पाठः. ४. 'नाम'
स्यात्. ५. 'तदिति' वामनसूत्रवृत्ता ६. 'सुप्रविद्धा भातुना(?)' तु लोचकमेव्य-
स्थिता । या किया कियते फाव्ये सार्धव्यक्तिः प्रकीर्त्यते ॥' इत्येव समुपलभ्यते.
७. 'यस्तुल्यभावस्फुटल' वामनसूत्रे.

१. 'नीतो' स्यात् २. 'वातिताम्' स्यात् ३. 'दिव्यभावपरीत यच्छृङ्गाराद्भुतयो-
जितम् । अनेकभावसंयुक्तसुदारं तत्प्रकीर्तितम् ॥' इत्येव भरते पाठः. ४. 'नाम'
स्यात्. ५. 'तदिति' वामनसूत्रवृत्ता ६. 'सुप्रविद्धा भातुना(?)' तु लोचकमेव्य-
स्थिता । या किया कियते फाव्ये सार्धव्यक्तिः प्रकीर्त्यते ॥' इत्येव समुपलभ्यते.
७. 'यस्तुल्यभावस्फुटल' वामनसूत्रे.

तत्र माधुर्यस्य लक्षणमाह—

द्रुतिहेतुर्माधुर्यं शृङ्गारे ।

द्रुतिरार्द्रता गलितत्वमिव चेतसः । शृङ्गारेऽर्थात्संभोगे । शृङ्गारस्य च ये हास्याद्भुतादयो रसा अङ्गानि, तेषामपि माधुर्यं गुणः ।

शान्तकरुणविप्रलम्भेषु सातिशयम् ।

सातिशयमिति अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वात् ।

एतद्व्यञ्जकानाह—

तत्र निजान्त्याक्रान्ता अटवर्गा वर्गा ह्रस्वान्तरितौ रणावस-
मासो मृदुरचना च ।

निजेन निजवर्गसंवन्धिना ङञणनमलक्षणेन शिरस्याक्रान्ता अट-

स्यतु । विस्वर्धं कियता वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पत्न्ये विभ्रान्ति लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमसद्भुत् ॥' विषमवृत्तेष्वौदार्यं यथा—'निरवधि निराश्रयं च-' इति । सोऽयमनवगाहितप्रयोगाणां विभागक्रमः । तथा हि । स्रग्धरादिष्वनौजोऽपि यथा—'शभो केय स्थिता ते शिरसि शशिकला किं नु नार्मतदस्या नामैवास्यास्तदेतत्परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः । नारीं पृच्छामि नेन्दु कथयतु विजया न प्रमाण यदोन्दुर्देव्या निहेतुमिच्छोरिति सुरसरित शाठ्यमव्याद्विभोर्वः ॥' इन्द्रवज्रादिष्वप्रसादो यथा—'विविच्य बाधाः प्रभवन्ति यत्र न तत्र मिथ्यामतयश्चरन्ति । संसारमोहस्त्वयमन्य एव दिग्मोहवत्तत्त्वधिया सहास्ते ॥' मन्दाक्रान्तादिष्वमाधुर्यं यथा—'सर्वप्राणप्रगुण मयवन्मुक्ताहल्य वक्षस्तत्संघट्टाद्विघटितबृहत्त्वण्डमुच्चण्डरोचिः । एवं वेगाकुलिशमकरोष्णमवियुत्सहर्षं भर्तुवफाज्वलनकपिशस्ते च रोषाट्टहासाः ॥' शार्ङ्गलादिष्वेतान्य यथा—'अज्ञानाद्यदिवाधिपत्यरभसाद्-' इति ॥ विषमवृत्तेष्वनौदार्यं यथा—'अयमहिमरुचिर्भजन्प्रतीचीं कुपितबलीमुखतुण्डताम्रविम्बः । जलनिधिमकरीभिरीक्ष्यते द्राक् नवरुधिरारुणमासपिण्डलोभात् ॥' तदेव यथान्यैर्गुणानां लक्षणमभिहितं तथा न वाच्यम् । यथायोगं लक्षणव्यभिचाराद्विवक्षितगुणेष्वन्तर्भावोपपत्तिरहारेण स्वीकृतत्वाच्चेति ॥ द्रुतिरिति । द्रुतिहेतुत्व माधुर्यस्य लक्षणं न तु ध्व्यत्वम् । ओजप्रसादयोरपि ध्व्यत्वात् । तेन 'ध्व्यत्व नातिसमत्वायंशब्दं मधुरमिच्यते' इति माधुर्यलक्षणत्वेन ध्व्यत्वं यद्भ्रामहेनोक्तं तत्र युक्तमित्यर्थः ॥ अर्थादिति । यद्यपि संभोगविप्रलम्भोभयरूपः शृङ्गारः तथापि गोवलीवर्दन्यायेनानन्तरविप्रलम्भप्रयोगसामर्थ्यात् । शृङ्गारः संभोग इत्युक्तः ॥ अङ्गानीति । यद्यपि हास्याद्भुत-

१. 'अन्त्येन' इति द्रुतिर्भवति

वर्गा टठडढरहिता वर्गाः, ह्रस्वान्तरितौ च रेफणकारौ । असमासः इति समासाभावोऽल्पसमासता वा, मृद्धी च रचना । तत्र माधुर्ये माधुर्यस्य व्यञ्जिकेत्यर्थः । यथा—

‘शिञ्जानमञ्जुमञ्जीराश्चारुकाञ्चनकाञ्चयः ।

कङ्कणाङ्गभुजा भान्ति जितानङ्ग तवाङ्गनाः ॥’

‘दारुणरणे रणन्तं करिदारुणकारणं कृपाणं ते ।

रमणकृते रणरणकी पश्यति तरुणीजनो दिव्यः ॥’

न पुनरेवं यथा—

‘अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलिकैण्ठि माम् ।

कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥’

अत्र शृङ्गारप्रतिकूला वर्णाः ।

‘वाले मालेयमुच्चैर्न भवति गगनव्यापिनी नीरदानां

किं त्वं पद्मान्तवान्तैर्मलिनयसि मुधा वक्त्रमश्रुप्रवाहैः ।

एषा प्रोद्धृत्तमत्तद्विपकटकषणक्षुण्णवन्ध्योपलभा

दावाग्नेर्व्योम्नि लग्ना मलिनयति दिशां मण्डलं धूमलेखा ॥’

अत्र दीर्घसमासः परुषरचना च विप्रलम्भशृङ्गारे विरुद्धा ।

ओजसो लक्षणमाह—

दीप्तिहेतुरोजो वीरवीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिकम् ।

दीप्तिरुज्ज्वलिता । चित्तस्य विस्तार इति यावत् । क्रमेणेति वीर-
द्वीभत्से ततोऽपि रौद्रे । तेषामङ्गोऽद्भुते च सातिशयमोजः ।

योर्विकासहेतुतया ओजोऽप्यस्ति । तथापि शृङ्गाराङ्गतया माधुर्यमेव प्रकृष्टं प्रतीयत इत्यर्थः ॥ न पुनरेवमिति । अयं भावः—यथान्यैः प्रतिकूलवर्णलक्षणो दोष उक्तस्तथा न वाच्य एतद्गुणविपर्ययेणैव स्वीकृतत्वाद् ॥ वर्णा इति । समासरचनयो-

१. ‘दारुण’ इति भवेत् २. ‘कण्ठिनाम्’ इति वाग्भट्टकाव्यानुशासने. ३. ‘रु-
ज्ज्वलिता’ इति भवेत्

एतद्व्यञ्जकानाह—

आद्यतृतीयाक्रान्तौ द्वितीयतुर्यौ युक्तो रेफस्तुल्यश्च ट्वर्गशपा
वृत्तिदैर्घ्यमुद्धतो गुम्फश्चात्र ।

आद्येन द्वितीयस्तृतीयेन चतुर्थ आक्रान्तो वर्णस्तथाथ उपरि उम-
यत्र वा येनकेनचित्संयुक्तो रेफस्तुल्यश्च वर्णो वर्णेन युक्तस्तथा ट्वर्गो-
ऽर्थात् णकारवर्जः. शषौ च. दीर्घसमासः, कठोरा रचना च । अत्र ओ-
जसि । ओजसो व्यञ्जिकेत्यर्थः । यथा—

‘मूर्धामुद्धृतकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधारा-

धौतेशास्त्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिध्यामहिम्नाम् ।

कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिद्वर्षोद्भुराणां

दोष्णा चैषा किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः ॥’

न पुनरेवं यथा—

‘देशः सोऽयमरातिगोणितजलैर्यस्मिन्हृदाः पूरिताः

क्षत्रादेव तथाविध परिभवस्तातस्य केनग्रहः ।

तान्येवाहितशस्त्रघसरगुरूण्यत्नाणि भास्वन्ति नो

यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मज क्रोधनः ॥’

अत्र यद्योक्तवर्णाभावोऽनुद्धता रचना असमासश्च विम्बः ।

अथ प्रसादलक्षणमाह—

विकासहेतुः प्रसादः सर्वत्र ।

विकास. शुष्केन्धनाभिवत्स्वच्छजलवत् सारमैव प्रेतसो वर्धते । स-
र्वत्रेति सर्वेषु रसेषु ।

एतद्व्यञ्जकानाह—

इह धृतिमात्रेणार्थप्रत्यायका वर्णवृत्तिगुम्फाः ।

श्रुत्यैवार्थप्रतीतिरित्यो वर्णसमानरचना । इह एवादे । इह एव
व्यञ्जका इत्यर्थः । गभा—

रपत्तयमिदम् । गभा— इह एव । इह एव । इह एव । इह एव । इह एव ।

कचिद्वक्तृप्रबन्धानपेक्षया वान्थौचित्यादेव । यथा—

‘प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनरयभवत्सैहिकेयोपघात-

त्रासाकृष्टाश्च तिर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेक्ष्यमाणम् ।

कुर्वत्काकुत्सवीर्यस्तुतिमिव मरुता कन्धरारन्ध्रभाजा

भाङ्गारैर्भीममेतन्निपतति वियत कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम् ॥’

कचिद्वक्तृवाच्यानपेक्षाः प्रबन्धोचिता एव । यथा आख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मैत्रुणा वर्णादयः । कथाया रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः । नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः । एवमन्यदप्यौचित्यमनुसर्तव्यम् ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलकारचूडामणिसंस्त्रोपशकाव्यानुशासनशृत्तौ

गुणविवेचनशतुर्थोऽध्याय ।

उपपत्ताः । अतो वक्तौचित्यादेव रचनादीनामप्यन्यथात्मनैवेत्यर्थः ॥ न मसृणा इति । गत्यस्य विकटनिबन्धाश्रयेण छायावत्त्वात् ॥ नाटकादौ रौद्रेऽपीति । न केवल करुणविप्रलम्भयो । रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयो निबन्धनीयाः ॥ कथमिति चेत्, उच्यते—रसो यदा प्राधान्येन प्रतिपाद्यस्तदा तत्प्रतिपत्तौ व्यवधायिका विरोधिनश्च सर्वात्मनैव परिहार्याः । एव च दीर्घसमासः । समासानामनेकप्रकारसंभावनया रसप्रतीति कदापिष्यवदधातीति तस्मिन्नात्यन्तमभिविवेश शोभते विशेषतोऽभिनेयार्थे काव्ये । तत्रापि करुणविप्रलम्भयोः । तयोर्हि सुकुमारत्वात् स्वल्पायामप्यस्वच्छताया शब्दार्थयोः प्रतीतिर्मन्यरीभवति । रसान्तरे पुनः प्रतिपाद्यो रौद्रादौ मध्यमसमासोऽपि । कदाचिद्द्विरोद्धतनायकसंबद्धव्यापाराश्रयेण दीर्घसमासोऽपि वा तदाक्षेपाविनाभावि रसोचितवाच्यापेक्षया न विगुणो भवतीति । सोऽपि नात्यन्तपरिहार्यः । सर्वत्र प्रसादाख्यो गुणो व्यापी । स हि सर्वरससाधारण इत्युक्तम् । प्रसादातिङ्गमे हि असमासोऽपि करुणविप्रलम्भश्चरौ न व्यनक्ति । तदपरित्यागे मध्यसमासोऽपि न प्रकाशयति । तस्मात्सर्वत्र प्रसादोऽनुसर्तव्यः । अत एव च—‘यो यः शस्त्र विभक्तिं स्वभुजगुरुमदात्पाण्डवीना चमूना यो यः पञ्चालगोत्रे शिशुरधिक्त्वया गर्भशय्या गतो वा । यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीप क्रोधान्धत्वस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥’ इत्यादौ प्रसादाख्य एव गुणो न माधुर्यं नाप्योजः समासाभावात् । न चाचास्त्वनभिप्रेतरसप्रकाशनात् ॥ एवमन्यदपीति । मुक्तकेषु रस-

पथमोऽध्यायः ।

‘शब्दार्थौ सालंकारौ काव्यम्’ इत्युक्तम् । तत्रालंकाराणाम् ‘अ-
ङ्गाश्रिता अलंकाराः’ इति सामान्यलक्षणमुक्तम् । अथ विशेषलक्षणस्या-
वसरः । तत्रापि शब्दालंकाराणां पञ्चां तावदाह—

व्यञ्जनस्यावृत्तिरनुप्रासः ।

व्यञ्जनस्येति जातावेकवचनम् । तेनैकस्यानेकस्य वा व्यञ्जनस्यावृत्तिः ।
पुनः पुनर्निबन्धो रसाद्यनुगतः प्रकृष्टोऽदूरान्तरितो न्यासोऽनुप्रासः ।
तत्रैकस्य सकृदावृत्तौ न किञ्चिद्वैचित्र्यमर्यादसकृदावृत्तिर्लभ्यते । अनेकस्य
तु सकृदसकृच्च ।

तत्रैकस्यासकृदावृत्तिर्यथा—

‘अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्गचाः ।

कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि ॥’

अनेकस्य सकृदावृत्तिर्यथा—

‘वतोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।

दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥’

रुरिन्दन्दीत्यादेरनेकस्य सकृदावृत्तिः ।

वन्धाश्रयेण न दीर्घसमासरचना । अन्यथा तु कामचारः । संदानितकादिषु विकट-
निबन्धौचिल्यान्मध्यमसमासादीर्घसमासे एव रचने । प्रवन्धाश्रितेषु तु मुक्तकादिषु
यथोक्तप्रवन्धविशेषौचित्यमेवानुसर्तव्यम् । पर्यायवन्धेषु पुनरसमासामध्यमसमासे
एव । कदाचिद्गोत्रादिविषये दीर्घसमासायामपि सघटनाया पर्यायाम्ना च वृत्तिः परि-
हर्तव्या । परिकथायां कामचारः । तत्रैतेवृत्तमात्रोपन्यासेनात्यन्तं रसवन्धा(?)मि-
निवेशते । खण्डकथासकलकथयोस्तु प्राकृतसिद्धयोः कुलकादिनिबन्धनभूयस्त्वादीर्घ-
समासयोरपि न विरोधः । वृत्तौचित्यं च यथारसमनुसर्तव्यम् । सर्गवन्धे तु रस-
तात्पर्यं यथारसमौचित्यम् । अन्यथा तु कामचारः । द्वयोरपि मार्गयोः सर्गवन्धविधा-
यिना दर्शनादसतात्पर्यं साधीय इति ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेके चतुर्थोऽध्यायः ।

१. ‘पट्’ टीकासंमतः.

१. ‘निविशते’ इति स्याद.

यथा वा—

‘नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन ।

चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ ॥’

अत्र द्वयोर्द्वयोस्तयाणां त्रयाणां च व्यञ्जनानां सकृदावृत्तिः ।

यथा वा—‘धूसरितसरिति—’ इति ।

अनेकस्यासकृदावृत्तिर्यथा—

‘सर्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गवद्धकुधि

क्षामक्षमारुहि मन्दमुन्मधुलिहि स्वच्छन्दकुन्दद्रुहि ।

शुष्यत्तोतसि तप्तभूरिरजसि ज्वालायमानाम्भसि

ग्रीष्मे मासि ततार्कतेजसि कथं पान्थ व्रजञ्जीवसि ॥’

अत्र रूढीत्यादेः ।

तात्पर्यमात्रभेदिनो नाम्नः पदस्य वा लाटानाम् ।

शब्दार्थयोरभेदेऽपि अन्वयमात्रभेदिनो नाम्नः पदस्य वा एकस्यानेकस्य वा सकृदसकृच्चावृत्तिर्लाटानां संवन्धिनी लाटजनवह्मभोऽनुप्रासः ।

तत्रैकस्य नाम्नः सकृदावृत्तिर्यथा—

‘स एष भुवनत्रयप्रथितसंयमः शंकरो

विभर्ति वपुषाधुना विरहकातरः कामिनीम् ।

अनेन किल निर्जिता वयमिति प्रियायाः करं

करेण परिताडयञ्जयति जातहासः स्मरः ॥’

अत्र करेति नाम्नः ।

असकृद्यथा—

‘दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।

दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥’

अत्र दशेति नाम्नः ।

अनेकस्य सकृद्यथा—‘जयति क्षुण्णतिमिरः—’ इति ।

असकृन्मया—

‘वस्मागन्ते नदीनां गितकुमुदभगाः शङ्खगङ्गाशङ्खाः

काशाभा भान्ति तागां नवपुच्छिनगनाः स्मीनद्रीहंगहंभाः ।

हंसाभाम्बोदमुक्तस्फुरदमलवपुर्गेदिनीनन्द्रनन्द्र-

शन्द्राङ्गः शारदसे जयकृदुपगतो विद्धिषां कालकाल ॥’

पदसौकस्य सकृद्यथा—

‘वदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः सतं सुधाकरः ।

सुधाकरः क नु पुनः कलङ्कविकलो भवेत् ॥’

‘न भवति भवति च न चिरं भवति चिरं चेत्फले विसंवदति ।

कोपः सत्पुरुषाणां तुल्यः स्नेहेन नीचानाम् ॥’

अनेकस्य सकृद्यथा—

‘यस्य न सविधे दयिता, दवदहनस्तुहिनदीधितित्सस्य ।

यस्य च सविधे दयिता, दवदहनस्तुहिनदीधितित्सस्य ॥’

असकृद्यथा—

‘किञ्चिद्वच्मि न वच्मि वच्मि यदि वा किं वच्मि वच्मीदृशं

दृश्यन्ते न भवादृशेषु पतिषु त्वेषामदोषे दमाः ।

ते किं सन्ति न सन्ति सन्ति यदि वा के सन्ति सन्तीदृशाः

सर्वस्तेऽद्य गुणैर्गृहीतहृदयो लोकः कृतो वर्तते ॥’

सत्यर्थेऽन्यार्थानां वर्णानां श्रुतिक्रमैक्ये यमकम् ।

आवृत्तिरिति वर्तते । सत्यर्थे भिन्नार्थानां वर्णानां स्वरसहितव्यञ्जनाना-

पडिति । अनुप्रासयमकचित्रश्लेषवक्रोक्तिपुनरुक्ताभासान् ॥ यस्य न सविधे इति । अत्र पूर्वार्थे दवदहनत्वं विधेयं तुहिनदीधितित्वं चानुवाचम् । तदुभयमप्युत्तरार्थे विपरीतं ज्ञेयमिति ॥ किञ्चिद्वच्मीति । भवादृशेषु पतिषु सत्सु त्वेषामालीयानामदोषेदमादोषं विना सर्वस्वापहारिणः केऽपि न दृश्यन्ते केवलं त्वदीया एव गुणा ईदृशाः सन्ति । एतदेव सवितर्कमाह—ते किं सन्तीति । हृदयं हि सर्वस्य सर्व-

गुणलक्षणाच्च वर्णस्य वर्णयोश्चावृत्तिः श्रुत्यैक्ये क्रमैक्ये च यमौ द्वौ सम-
जातौ तत्प्रतिकृतिर्यमकम् । तेनैकस्याक्षरस्य द्वयोर्बहूनां चाद्वितीयं सदृशं
निरन्तरं सान्तरं वा शोभाजनकमलंकारः । 'मधुपराजिपराजितमानिनी—'
इत्यादावुभयेपामनर्थकत्वे 'स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्—' इत्यादावैवैषामर्थ-
वत्त्वेऽन्येपामनर्थकत्वेऽन्यार्थानामिति न युज्यते वक्तुमिति सत्यर्थ इत्यु-
क्तम् । न च तदर्थस्यैव शब्दस्य पुनः शक्यमुच्चारणम्, पौनरुक्त्यप्रसक्तेः
इति सामर्थ्यलब्धेऽपि भिन्नार्थत्वे यत्र स एवार्थः प्रसङ्गेन पुनः प्रतिपिपा-
दयिषितो भवति बन्धुबन्धुरत्वादिना च प्रयुक्त एव शब्दः पुनः प्रयुज्यते
'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च' इत्यादौ तत्र पौनरुक्त्यदोषा-
भावात् यमकत्वं केन निवायेतेत्यन्यार्थानामित्युपात्तम् । श्रुत्यैक्यग्रहणं
लोकप्रतीतितुल्यत्वपरिग्रहार्थम् । तेन दन्त्यौष्ठचौष्ठचवकारवकारादिवर्णभेदे,
लघुप्रयत्नतरालघुप्रयत्नतरकृते च भेदे, संयोगस्थयोः सजातीययोर्व्यञ्जनयो-
र्वोस्तवे विशेषे यमकबन्धो न विरुध्यते । यथा—

‘तस्यारिजातं नृपतेरपश्यदवलम्बनम् ।

ययौ निर्वरसभोगैरपश्यदवल वनम् ॥’

भूतमेवेति ॥ वर्णस्येति । वर्णस्य पादान्तरगतत्वेनावृत्तिर्न वैचित्र्यमादधातीति तस्मि-
न्नेव पादे आवृत्त्यन्तरविचित्राया नैरन्तर्येणावृत्ता यमकता ज्ञेया । यथा—‘नानाका-
रेण कान्तभूराधितमनोभुवा । विविक्तेन विलासेन ततक्ष हृदय नृणाम् ॥’ मध्या-
न्तघोरपि—‘उदाररचनारोचिर्भानुरा राजते कथा । अकलङ्कयशः * ‘मिन्दुमौले
मतिं मम ॥’ यथा वा—‘विविधधववना नागगर्धर्धनानाविविततगगनानाममञ्जना-
ना । शशरुलल्लना नावबन्धु धुनाना मम हि हिततनानाननखस्वनाना ॥’ विविधानि
धववनानि यस्याम् । नागान् हस्तिनो गृध्यन्ति अभिलपन्ति ऋद्धाधतुरा महान्तो
वा नानाप्रकारा ये वयः पक्षिणो व्याडादयस्तैर्व्याप्त गगन यस्याम् । अविवचनानो नामो
नमन यत्र तथाभूत कृत्वा मञ्जन्तो जना यत्र । अनितोत्थना सस्फुरेति यावत् ।
स्त्रीरूपिणी वा । शशाना ररुणा च ललनं यस्याम् । नौ आवयोः । अवबन्धु शत्रु धु-
नाना । मम यस्याद्धित तनोति । अमुख आत्मीयः स्वन एव आनः प्राणा यस्याः ।
सैवं समुद्रभूर्हरेणा हलधर प्रत्यभिधीयत ॥ वर्णयोर्धया—‘भ्रमर द्रुमुष्पाणि भ्रम
प्रीत्यै पिवन्मधु । वा कुन्दकुसुमे प्रीतिः काकु हत्वा विरौपि यत् ॥’ तस्मिन्नेव पादे
यथा—‘हन्त हन्तररातीना धीर् धीरर्धिता तव । काम कामन्दकेनोतिरस्या रसा

अनन्तरं पाणिपङ्क्त्याः । यथा पाणिपङ्क्त्याः पाणीयानि
तनुकुर्वन् । अपरं मेनागतिनम् । ननं काननम् । अत्रैव—यौ दम्भो-
ष्ठौष्ठौ, अपरं—पुष्पजदम्भोष्ठौ । अपरं—पुष्पज, अप-
रं द्वौ । तथा—

‘भगानि मे निरन्तरं तव प्रणामललाः ।

मनसमोमललाः भवन्ति नैव ते कनिन् ॥’

नित्तमोहमलेन जडाः । अत्र लालसेति प्रथमललाः उल्लुप्रयत्नतरः ।
मलालमेतत्तु लघुप्रयत्नतरः ।

तथा नकार-णकारगोरसारमकार-नकारगोर्निसर्जनीयस्य भावाभावयोरपि
न विरोध इति केचित् । यथा—

‘वेगं हे तुरगाणां जयजसावेति भेजं हेतुरगानाम् ।’

‘पातयाशु रथं धीर समीरसमरंहसम् ।

द्विपता जहि निःशेषं वृत्तनाः समरं हसन् ॥’

‘द्विपता मूलमुच्छेत्तुं राजवंशादजायथाः ।

द्विपञ्चस्यसति कथं वृकयूथादजा यथा ॥’

क्रमैक्यग्रहणात्सरो रस इत्यादौ

‘प्रवण प्रणवो यत्र प्रथम. प्रमथेषु यः ।

रणवान्वारणमुखः स च पातु विनायकः ॥’

इत्यादौ च यमकत्वं मा भूत् ॥

तत्पादे भागे वा ।

तद्यमकं पादे तस्य च भागे भवति । तत्र पादजं पञ्चदशधा । तथा
हि—प्रथमो द्वितीयादावावर्तते । द्वितीयस्तृतीयादौ । तृतीयश्चतुर्थ इति
पद । प्रथमो द्वितीयतृतीययोः द्वितीयचतुर्थयोः, तृतीयचतुर्थयोः, द्विती-
यस्तृतीयचतुर्थयोरिति चत्वारः । प्रथमसिष्वपीत्येकः । प्रथमो द्वितीये ।

१. अत्र विसर्जनीयपदम् ‘यमकक्षेपचित्रेषु व्यवयोर्द्वयोर्न भित् । नातुस्वारविसर्गो
च चित्रभङ्गाय समतौ ॥’ इति वाग्भट्टालकारीयश्लोकोत्तरार्धस्थचित्रपदस्य यमकाद्य-
पलक्षणत्व सूचयन्ननुस्वारपदमप्यत्र स्मारयति. २. ‘भङ्गहेतु’ स्यात्.

तृतीयश्चतुर्थे इति । प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीय इति द्वौ । अर्धा वृत्तिः
श्लोकावृत्तिश्चेति । द्वे इति । यथा—

‘चक्रं दहतारं चक्रन्द हतारम् ।

खड्गेन तवाजौ राजन्नरिनारी ॥’

केशिद्राजानमाह—समूहम् । मृता । अरिसंवन्धि । रुरोद । भग्नाशा
अत्यर्थम् ॥

‘संयतं याचमानेन यस्याः प्रापि द्विषा वधः ।

सयतं या च मानेन युनक्ति प्रेणताञ्जनम् ॥’

रणम् । देव्याः । जितेन्द्रियम् । पूजया ज्ञानेन वा ॥

‘प्रभावतोऽनाम न वासवस्य प्रभावतो नाम नवासवस्य ।

प्रभावतो नाम नवा सवस्य विच्छित्तिरासीत्त्वयि विष्टपस्य ॥’

प्रभावात् । शक्रस्य । तेजस्विनः । नामः नमतेः कारकः । अनाम
नमनरहितः । अतश्च विष्टपस्य प्रभौ स्वामिनि त्वयि नवसोमरसस्य
सवस्य यज्ञस्य नवा विच्छित्तिरासीत् । नवेत्येक एव निपातः प्रतिषेधार्थः ।
नामेत्यभ्युपगमे निपातः । इत्यादि ॥

अर्धावृत्तिर्यथा—

‘सा रक्षतादपारा ते रसकृद्गौर वाधिका ।

सारक्षतादपारातेरसकृद्गौरवाधिका ॥’

सा देवी । त्रायताम् । अनन्ता । तव । रागकृदभिमतं वस्त्वित्यर्थः ।
वाग्रूपा । पालिनी । उल्लुष्टक्षतेः । अपगतविपक्षात् । अविरतम् । गौरवे-
णाधिका सर्वेषां गुरुरित्यर्थः ॥

श्लोकावृत्तिर्यथा—

‘स त्वारं भरतो वश्यमवलं विततारवम् ।

सर्वदा रणमानैषीदवानलसमस्थितः ॥

१. ‘कश्चिद्रूपमाह—ते राजन्, तव संवन्धिना खड्गेनाजौ रणे आर रिपुसंवन्धि चक्र
समूहं धर शीघ्रं दहता मृता अरिनारो रिपुस्त्री हता भर्तृवधेन ताडिता सती चक्रन्द
कन्दितवतीत्यर्थः’ इति रसदालंकारव्याख्या. २. ‘प्रेणत जनम्’ स्यात्

स्थानगुरःकण्टादि । तच्चित्रं यथा—

‘अगा गां गात्त हाकाकगाहकाघककाकहा ।

अहाहाङ्गरागाङ्गागकङ्गागरागकाकक ॥’

कश्चित्पुरुषः स्तूयते—हे गात्तकाकाकगाहक गङ्गासवन्धीपञ्जलकु-
टिलगतिविलोडक, त्वं कुत्सितपापान्येव वायसास्तेषां हन्ता । जिहीते-
किपि हान हाः । न हां गतिं जहाति यत्तथाविधमङ्गं यस्य स खगः सू-
र्यश्चित् यस्य स गिरिरर्थान्मेरुतत्र कङ्गाख्याः पर्वतपणिणः काककाः श-
ब्दकारिणो यस्य स त्वं पापहा मेरुनिवासिभिः पक्षिभिरपि प्रख्याप्यमान-
कीर्तिर्गामगाः स्वर्गं गतोऽसीत्याशसाया भूतवन्निर्देशः । कायति अर्थम-
भिधत्ते इति काकः शब्दः औणादिके । तं करोति इति णिचि
तदन्तादिके च काककः ॥ कण्ठस्थानम् ।

एव द्वित्र्यादिस्थाननियमे उदाहार्यम् ।

गतिर्गतप्रत्यादिका । तच्चित्रं यथा—

‘वारणागगभीरा सा साराभीगगणारवा ।

कारितारिवधा सेना नासेधा वरितारिका ॥’

भरिभिर्भीरा भूभारैरभिरेभिरे । भेरीरेभिर्भ्रामैरभीरुभिर्भरिभाः ॥’ बहुभि ।
वङ्कटपताकादिभारयुक्तः । भयप्रदा । भुवो भारभूतः । डुडौकिरे । सज्जमिरे इति यावत् ।
दुन्दुभिवनदनशीलं । मेघश्यामैः । निर्भयैर्गजैः । गजाः ॥ त्रिव्यञ्जननियमे यथा—
‘देवानां नन्दनो देवो नोदनो देवनिन्दनः । देव दुदाव नादेन दाने दानवनन्दनः ॥’
देवो विष्णुः । स्वर्गमुपतापयानास किमित्युपजातशङ्कमकरोत् । नादेन वक्षोस्थिश-
ब्देन । दाने विदारणे । दानवनन्दनो हिरण्यकशिपोः ॥ आदिग्रहणाच्चतुर्व्यञ्जनादिनि-
यमेऽप्यभ्यूषम् ॥ द्वित्र्यादिस्थाननियम इति । द्विस्थाननियमे यथा—‘अनङ्ग-
रहनालमनानातङ्गा सदङ्गना । सदानघ सदानन्दिनताङ्गासङ्गसगतः ॥’ कचित्कामिन-
नन्यासक्तनिजवधूनिमित्तं सानुनयं काचिदाह—हे सततमपाप, सतामानन्दकारिन्, प्रण-
तादेध्वनुरागयुक्तं सा सतना कामाक्रमणविलम्बानेकपीडा वर्तते । तत्ता रक्षेत्यर्थः ॥
दन्तकण्ठलक्षणं स्थानद्वयमत्र ॥ त्रिस्थाननियमे यथा—‘अलिनीलालकलतं कं न हन्ति

१. ‘प्रत्यागता’ स्यात्

१. ‘रिभिरिभा’ स्यात्. २. ‘दिव’ स्यात्. ३. ‘तक्त’ स्यात्. ४. ‘सत्तलना’ स्यात्.

[illegible][illegible]

ना नानाविधागताततयागता । न गगना नावमानपातनारिरिनाः^(१) तया ॥ जिना न-
 ताः^(२) गोडनन्त^(३) रं ना तया । प्रणताना रणान्तरे आतननमातत गद तेनेति राग-
 नाग^(४) ततया । यत्तुतर दादंनिलयं । न न नरक्षणा । अर्वाङ्गक्षानाम् । अन्तकाल-
 द्वाभिमिपाकताडनायां परिणी रागिनी^(५) तौत्युच्चारणे सन्धः ॥ अत्र न केवल-
 मर्धममेण गिताना पादानां गालिलोम्येन स्थितिर्वावर्धप्रगत्यापि । तत्र हि
 प्रथमादिपादानां प्रथमधनुर्भृत्तीचद्वितीयप्रथमपादानानामर्थमाधरं प्रथमपाद । एव
 द्वितीयप्रथमभृत्तीरपदे^(६) तुर्यप्रथमध द्वितीयतृतीयचतुर्थपादा । इह च गते तदेवोपल-
 भ्यत इत्यर्थे स्मरणापवस्थानात्मवैतोभद्रम् ॥ अर्थभम यथा—‘सन्तरतिदे नित्य
 सदरामप्रेनाशिनि । स्वराधिककसतादे रमङ्गमरपति ॥’ सर्पाकृषाणा रागप्रदे । गम-
 चानां कोपाहारिणि । त्वरयाधिकप्रसरत्सिंहनादे रणरनिक्तवमपनयति ॥ तुरगपदागत
 यथा—‘सेना लीलीलीना नाली लीनाना नानालीलीली । नालीनालीले नालीना लीलीली
 नानानानाली ॥’ सेना अह ना पुरुषो लज्जोरेकत्वस्वरणमिति ईले न्नामि । लीला
 विद्यन्ते येषा तान् लीलिन ईदे स्तातीत्येवलीलो यस्य स्वामी यामाम् । शुद्धवि-
 पये सविलासागरनर्चयति यासा प्रभुरित्यर्थः । आलमनयो विद्यते यस्य स नाहम् ।
 लीनानि अनासि रधादो यस्य स । नानाप्रकारा या आल्यो गृह्हरचनास्तासु या ली-
 लंयन श्रेयस्ता लान्ति गृह्णन्ति ये ते विद्यन्ते यस्य । न आलीनामाश्रितानामली भृङ्गः
 उपजीवक । आलीनाः फ्रिष्टाः । लीलिनी लीलावती इला भूयेया ते नृपा विद्यन्ते
 यस्येति मत्वधायः । नानाप्रकारा नरो यस्य । आलवान् मूर्खः । न आली अनाली
 अमूर्खः ॥ अनेन तुरग खेल्पते । तथाहि—‘तापो यमिर्विधुशरः स्वनाश सागरा-
 टम । त्रिपटोऽब्ध्यम्बुधिष्यद्भिः । तामिर्द्वीपु रासप्तमः ॥ ज्यन्तोऽब्धिपष्ठक्यम्बोधि-
 स्तुर्याक्षित्तनचन्द्रमा । ज्यमिरब्धिरामद्भ्यद्भिः तान्बोधिर्वदिसायकः ॥ वेदाश्चो द्विवसुः
 सतुर्बुधश्च तान्तोऽग्निपष्टक । तुयेपुयंब्धिरावद्भिरुपायोऽब्ध्यमिर्ययोगमः ॥’ स्वादि-
 भिरेकादीनि लक्ष्यन्ते । अत्र समासस्थ पूर्वपद पङ्केतरपद तु कोष्टकस्य ग्राहकम् ।
 यचोरश्चस्य गमः सचारपदमिति यावत् । एवमेव च तुरगफलकस्यापारेर्धेर्धे खेल-
 नीयाः ॥ गोमूत्रिका यथा—‘काङ्गन्पुलोमतनयास्तनताडनानि वक्ष स्थलोच्छितरया-
 दनपीडनानि । पायादपायभवतो नमुचिप्रहारी नायामपास्य भवतोऽम्बुमुचा प्रसारी ॥’
 पादे गोमूत्रिकेयम् ॥ अर्थगोमूत्रिका यथा—‘चूडाप्रोतेन्दुभागद्युतिदलिततमकन्दली-
 चक्रवालो देवो देयादुदार शममरजनतानन्दनोऽनन्यधामा । क्रीडाधूतेशमामा युस-

१ ‘दृढता’ स्यात् २. ‘सेना’, लीलीलीनाः, न, आली, लीनाना, नानालीलीली, न,
 आलीनाली, ईले, ना, आलीना, लीलीली, नानाना, अनाली’ इत्येव पदानां विभागो
 रुद्रटव्याख्याने दर्शितः. ३ ‘ईदे’ स्यात्. ४. ‘आलीनाना’ रुद्रटव्याख्याने. ५. ‘ली-
 लीली’ स्यात्. ६. ‘परे’ स्यात्.

ज्ञानमानधमा एव माध्वनं धनं येषा तैः पुरुषैः पृजिता । मानं ज्ञानम् ॥
 गुरजवन्धः ॥ तथा हि—पादचतुष्टयेन पञ्चचतुष्टये कृते प्रथमादिपा-
 देभ्यः प्रथमानधराणि चत्वारि । चतुर्थादिपादेभ्यः पञ्चमादीनि च च-
 त्वारि गृहीत्वा प्रथम. पादः । द्वितीयात्प्रथम प्रथमाद्वितीयतृतीये द्विती-
 यतृतीयाभ्या चतुर्थे चतुर्थातृतीयद्वितीये तृतीयात्पादात्प्रथममक्षरं गृहीत्वा
 द्वितीय. पादः । द्वितीयादष्टम प्रथमात्सप्तमपष्ठे द्वितीयतृतीयाभ्या पञ्चमे
 चतुर्थात्पष्ठसप्तमे तृतीयादष्टमं च गृहीत्वा चतुर्थः पादः । एवं मुसल-
 धनुः-वाण-चक्र-पद्मादय उदाहार्याः ॥

नयो यस्य । श विपत्तिं पूरयति ॥ आदिग्रहणाद्भजपदरथपदादीनि जातव्यानि ॥ मुस-
 लेत्यादि । मुसलधनुषी यथा—‘मायावित्त महाहाता रसायात लमद्भुजा । जात-
 स्त्रीलायधासारवाच महिषमावधी ॥’ ‘मामभीदा शरण्या मुत्सदैवारुप्रदा च धी ।
 धीरा पवित्रा सत्रासागसीष्टा मातरारम ॥’ सदानितकमिदम् । महान् हावधेष्टाल-
 कारो यस्या । वीररसेनागतम् । सारोदेषानत यथासार यथासार वाग्यस्य । प्रतिज्ञा-
 त्रणमित्यर्थः । हे मात , हतवती त्वम् । एवभूता या सा त्वमारम. व्यापारान्तरान्वि-
 त्स्य मा भयागसीष्टा’ रक्ष्या । अभिय ददाति या मुत् हर्षरूपा । धी. सविद्रूपा ॥
 मुसलस्य न्यासो यथा—‘मा’ इत्यतः प्रभृत्यधोधः क्रमेण वर्णसप्तकम् । ततो वर्ण-
 देशमात्र दक्षिणपार्श्वे प्रह्लाधोधः क्रमेण हस्तप्राग्वस्थानार्थं वर्णत्रयम् । ततो वाम-
 पार्श्वे प्रहृत्य वर्णपञ्चकम् । ततो मध्ये ‘जा’शब्द. साधारः । तदुपरि दक्षिणपार्श्वे
 प्रहृत्योर्ध्वक्रमेण वर्णपञ्चकम् । तदुपरि वामपार्श्वे प्रहृत्य साधार वर्णत्रयम् । ततो
 दक्षिणपार्श्वे प्रहृत्य वर्णसप्तकम् ॥ धनुषो न्यासो यथा—‘मा’शब्दः शिखा । ततो
 ‘म’कारात् प्रभृत्याद्यनर्थं कुटिलमधः क्रमेण विन्यास्यम् । ततो ‘धी’शब्दात्साधारात्प्रभृति
 ‘त्रा’शब्दान्तमूर्ध्वक्रमेण न्यासः । ततः ‘स’शब्दः । पार्श्वे ततः ‘त्रा’ इति साधारः । त-
 तोऽपरपार्श्वे ‘सा’ इति । ततः ‘त्रा’शब्दः साधारः । ततोऽक्षरपट्टमूर्ध्वक्रमेण न्यास्यम् ।
 ततो ‘म’शब्द. साधारः ॥ वाणो यथा—‘माननापरुष लोकदेवी सद्रस सनम । मनसा
 सादर गत्वा सर्वदा दास्यमहं ताम् ॥’ पूजयापगतो रोपो यस्यास्ताम् । त्रिभुवनदे-
 वीम् । हे शोभनभक्तिरस । सम्यक् प्रणम । मनसा दास्यं गत्वा । ता देवीम् । अ-

किविधा । या स्मृतिः प्रकृष्टा तपोवृत्तिः । देवीस्तरणमेव परमं तप इत्यर्थः । अनियतावयव यमकमिदम् ॥ 'प्रवादिमतभेदेषु दृशास्ते महिमाश्रयः । भान्ति त्वग्निशिखस्येव शिखानामसमाश्रयः ॥' दर्शनानि महिनामाश्रयः । यानि प्रवादिना भिन्नानि ज्ञानानि तास्त्वदीया दृष्टय इति तात्पर्यम् । भवत्रिशूलस्य कोटीना विषमधारा इव । अन्तयमकम् ॥ 'यद्येष्टया तव स्फीतमुदारवसु धामतः । तच्चेतो चालवहित मुदा रवसु धामत ॥' यच्चेतस्त्व भवणचिन्तनाध्ययनादिव्यापारेण विकसित सावधान च । अत एव शाश्वतधनरूपम् । तच्चेतो हृषणोपलक्षित धामतोऽनो मोक्षलक्षणात् रासुधा शब्दान्मृत शब्दब्रह्मोदय याति । गोमूत्रिकाबन्धो यमक वा ॥ 'सुरदेशस्य ते कीर्तिर्मण्डनत्वं नयन्ति यैः । वरदे सस्यते धीरैर्भवती भुवि देवता ॥' स्वर्गस्य । ते पुमांसः । हे वरदे । धीरैरविकृतचित्तैः । तेषां कीर्तिं स्वर्गे यातीति भावः । अनियतावयव यमकम् ॥ पादपरावृत्त्या गोमूत्रिकापि ॥ 'तत्त्व वीतावततनुत्तत्त्व ततवती ततः । वित्त वित्त च वित्तत्त्व वीतावीतवता वत ॥' यतस्त्व भवती तत्त्व परब्रह्मस्वरूपम् । वीतावततनुत्त्व विगतविस्तीर्णव्ययम् । विस्तारितवती । साहयानां त्वमेव यस्मात्सर्वत्र प्रधानमित्यर्थः । ततो हेतोर्हे विद्वे विद्ये, वीतसंज्ञायां साहयानां प्रधानपुरुषसंज्ञायां दश हेतवस्तद्भावा साहयानां तव वित्तत्वं वित्त भवत्या धनत्वं प्रतीतम् । त्व धन प्रतिद्वमित्यर्थः । वतेत्याशये । पक्षरः ॥ 'तारे शरणमुच्यन्ती सुरेशरणमुच्यते । त्वं दोषापत्तिनोदग्रस्वदोषा पाप्मि नोदने ॥' हे ताराह्वये देवि विमले, वस्त्व शरणं सती आश्रितत्राणायोतिष्ठमाना । राक्षस्य सप्राप्तम् । व्यापारः । दोषक्षेपिणा निजबाहुना रक्षति । प्रेरणकाले पलायितारो देवा भवती शरणमेत्य पुनः सप्राप्तसमर्था सपद्यन् इति यावदर्थः । उच्यन्तीत्यत्र मुंन् चिन्त्यः । अनियतावयव यमकम् । पादगोमूत्रिकापि ॥ प्रागुक्तेन 'सुरदेशस्य ते कीर्तिः' इत्यनेन पादपरावृत्तिगोमूत्रिकाबन्धेन नष्ट अनुना पादगोमूत्रिकाबन्धनतूष्णबन्धेयम् । तथा हि । प्राक्तनश्लोकस्य प्रथमतोऽन्त्याश्लोकस्य रधोऽध क्रमेण पङ्क्तिद्वये कृते गोमूत्रिकया नातिरूपयते । अनाश्रयान्तरार्धानां दुष्टम् । तदुपरिष्ठायां 'तारे' इत्यादिश्लोकपादैरध्वकमेण पङ्क्तिनतूष्णे कृते पादगोमूत्रिकया युक्तम् । अन्यस्यानां वर्णानामनादृत्या शराशर्पणां शरप्रादेशदर्शनम् । इति ॥ 'समातरक्षयालोकक्षयात्तनूदामना' । त्व धैर्यजननी पाप्मि जननीति युक्तीति ॥ अध्वयज्ञानरक्षणेन । गृहीत नरन्मनो यदा । धैर्यापादिना । २ मिथ्यावयव न नादियमकम् ॥ 'स्यातिवत्पनदर्शना त्व सामर्थ्यमुपायित । सदा रक्षरा सुखद नाना नृत्सिति ॥' स्यातिरेव च वेदानामन्यत्र दानवाणा वत्पन देवनिष्ठि । अत्रैव ।

१. 'दोषो' इति देवीशतके २ 'वित्तव इति देवीशतके ३ 'वीतवता' इति ४ 'सारा च साहयानाम्' इति देवीशतकव्याख्यायां वैद्य ५ 'रक्षरा' इति देवीशतकव्याख्यायां वैद्य ६ 'रक्षरा' इति देवीशतकव्याख्यायां वैद्य ७ 'रक्षरा' इति देवीशतकव्याख्यायां वैद्य ८ 'सुदन्ती' इति देवीशतके ९ 'सुद' इति

च्युतं मात्रार्धमात्राविन्दुवर्णगतत्वेन चतुर्धा ।

तत्र मात्राच्युतकं यथा—

‘भूतियोजितभर्तव्यः कृपाणाक्रान्तमण्डलः ।

महापदशुभावास त्वत्समः कुपतिः कुतः ॥’

अत्र कृपणेति । विभूतिर्भस्म च । महापदेति शुभावासेति संबोधने
पदद्वयम् । महापदोऽशुभस्यावासेति पदमेकं च ॥

अर्धमात्राच्युतं यथा—

‘पयोधरभराक्रान्ते विद्युल्लेखाविराजिते ।

क्रान्तः सर्वजनाभीष्टो बाले दुःखेन लभ्यते ॥’

अत्र ‘न्दु’ इत्यत्र नकारो व्यञ्जनं च्युतम् ॥

विन्दुच्युतं यथा—

‘सहंसा नलिनी तारागारिता गगनावनिः ।

शोभते भूमिपालानां सभा च विबुधाश्रिता ॥’

सह हसेन विकाशेनेत्यपि ॥

हीनमित्यर्थः । चत्वार एते नेमिःश्लोका । एभ्यश्च प्रथमं प्रथमं त्रीणि त्रीण्यक्षराणि
लिख्यन्ते । चतुर्थं चारश्लोकप्रारम्भाक्षरं भवति । इत्थं नेम्यर्धनिमीलनम् । पुनरनुलो-
मलिखिताच्छ्लोकपोडाकाद्वन्द्वेवान्वयमक्षरं त्रिषु लिखितेषु चतुर्थं भवतीति नेमेर्हि-
तीयमर्थं नीलितं भवति । एवमेव चान्तलिखितैर्मन्त्रैरेव नेमिःश्लोकेर्नाभिनिमीलनं भवति ।
अत एव चारद्वात्रिंशतो नेमिस्थानानाभितो वा तृतीयं तृतीयं नाक्षरमादाय वर्णद्वा-
त्रिंशतः श्लोकोऽयमुत्पद्यते ॥ ‘देव्या स्वप्नोद्गमादिदेवीशतकसङ्ख्या । देशितानुपमाना-
धादतो नोणसुतो नुतिम् ॥’ देव्या वागीश्वर्या स्वप्नाभिर्भावै आदिष्टा या देवी शतकमिति
सुता तया देशो निदेशो विद्यतेऽस्यान्तस्या भावो देशिता तयानुपमा देवीश्लोत्रय्या
सर्वातिशायिनी नोणसुतः धीमानानन्दवर्धननामा नुतिर्निमानवादीरिति ॥ ५५५ यथा—
‘भासते प्रतिभासार रत्नाभातादताविभा । भावितात्मा शुभा वादे देवाभा यत्र ते
गभा ॥’ हे प्रदातिशयोरुह, वादे रत्नेन समन्तादीन्ता एता अशोभा यत्र । एवापी-
कृतहस्या वादे एव । देवविजिगीषुभिः पण्डितैराभा यस्या । यत्तेलाधरे निवृत्तः ।
एषोऽष्टदत्तपद्मवन्धः । तत्र हि—नादव्यः यः पितृस्थाने । ततोऽष्टदत्तदेव दिग्दत्त
ति सरणमनेन विदिग्दत्त वाधरत्नदेन पदेरात्मनेन । तत्र स एव अष्टदत्तः । ततोऽष्टदत्त-
त्वेन दिग्दत्त निर्गमप्रवेष्टान्ता भावय्य वाधरः । ततोऽष्टदत्तदेन विदिग्दत्त निर्गमेन
तापय्य दिग्दत्त प्रवेष्टेन भावय्य वाधरः । एतन्निर्गमो निर्गमेन च देवजगते-
स्यादिना मनेन दत्तव्यहृत्पायमिति दिग्दत्तवर्णना निर्गमवदत्त वाधरव्यहृत्पाय ॥

गूढादीत्यादिपदेन प्रश्नोत्तर-प्रहेलिका-दुर्वचकादिपरिग्रहः ॥

एतच्च कष्टकाव्यत्वात्कीडामात्रफलत्वाच्च न काव्यरूपतां दधातीति न प्रतन्यते ॥

अर्थभेदभिन्नानां भङ्गाभङ्गाभ्यां युगपदुक्तिः श्लेषः ।

‘अर्थभेदाच्छब्दभेदः’ इति नयेन वाच्यभेदेन भिन्नानामपि शब्दानां तन्त्रेण युगपदुच्चारणं भिन्नस्वरूपापह्वनं श्लिष्यन्ति शब्दा अत्रेति श्लेषः । स न वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययवचनविभक्तिरूपाणां शब्दानां भङ्गाद-भङ्गाच्च द्वेधा भवति ।

यथा—

‘अलंकारः शङ्काकरनरकपालं, परिजनी

विशीर्णाङ्गो भृङ्गी, वसु च वृष एको बहुवयाः ।,

अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वाभिरगुरो-

विंधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥’

अत्र विधुर्विधिश्चेत्युकारेकारयोर्वर्णयोर्भङ्गः ॥

‘ते गच्छन्ति महापदं भुवि पराभूतिः समुत्पद्यते

तेषा तैः समलंकृतं निजकुलं तैरेव लब्धा क्षितिः ।

तेषा द्वारि नदन्ति वाजिनिवहास्ते भूषिता नित्यशो

ये दृष्टाः परमेश्वरेण भवता तुष्टेन रुष्टेन वा ॥’

आदिग्रहणात् हल-शक्ति-शल-स्वस्तिक्-नागपाशादयो ज्ञेया ॥ प्रश्नोत्तरेति । तथा चाह—‘यस्तु पर्यनुयोगस्य निर्भेदः क्रियते दुर्धः । विदग्धगोष्ठ्या वाक्यैर्वा तद्वि प्रश्नोत्तर विदुः ॥’ यथा—‘काहनस्ति गुहा वक्ति प्रश्नेऽनुष्मिन्किनुत्तरम् । कथमुक्तं न जानाति कदर्शयति यत्तत्वे ॥’ अत्र कदर्शयसीत्येतत् कथवर्णाभ्या मुक्त दर्शयसीति उत्तरम् ॥ एतच्च अन्तःप्रश्न-बहिःप्रश्न-जातिप्रश्नादिभेदैरनेकप्रकारं प्रकृता-नुपयोगात्कविशक्तित्वापनफलत्वान्न प्रतन्यते ॥ प्रहेलिका यथा—‘पयस्विनीनां धेनूनां ब्राह्मणः प्राप्य विंशतिम् । ताम्योऽष्टादश विक्रीय गृहीत्वैका गृह गतः ॥’ धेन्वा ऊनाम् ॥ एवमन्येऽपि प्रहेलिकाप्रकारा अभ्युद्भवाः ॥ तथा दुर्वच दुध्रव दुर्वोधमपि कीडाया न विरुध्यते । यथा—‘नाशं त्वाद्धारिराष्ट्रे न भाष्ट्रे नादष्ट्रिणो जनाः । धा-र्ताराशः सुराष्ट्रे न मराराष्ट्रे तु नोष्ट्रिणः ॥’ नाष्टः राज्ञश्चाः । त्वष्टुरपत्यमिति त्वाष्टो

अत्र महतीमापद् महत्पदं नेत्यादि पठना भङ्गः ॥

‘भक्तिपद्मिणी’नेकेन अप्यमिनी नीती पञ्चम्यामिनी

ध्यानात्मनानां समातिनिर्गमैनीति द्वितयावपे ।

लापयन् महानिनी भगिनीता २२. मी. गोमन्वनी

युष्माकं कुरुतां भवतिर्गमिनी नेते तनुर्वा हरेः ॥

अत्र च ‘नीना ईदितपाधये’ इति च मीनपुंगवविज्ञयोः लेखः ॥

‘कुरु लावसभूलेहे महिमोदहरे तुहारिविच्छिन्ने ।

हरिणारिसारदेहे वरे वरं हर उमे भावम् ॥’

कश्चिन्नुत्पुगुर्धोनीनीनां भवानीं सकान्तां च संस्कृतप्राकृतया वाचा
तुष्टुवे—हे उमे, हरे रुद्रे भावं श्रद्धा निधेहि । अर्थान्मम । कीदृशे हरे ।
लालसमर्गान्मनसाद्भुतं कामं लेखि सा यस्तत्र । महिभैव वितर्कहर्तरि ।
हरसंनिधौ हि सर्वज्ञानाभिभव इति श्रुतिः । तोदन्त्यर्दन्ति येऽस्यमैवि-
रहिते सिंहनलशरीरे परिणेतारि श्रेष्ठम् । उमाया एव इमानि संवोधनप-
दानि ॥ प्राकृते तु—हे वरे कान्ते, ते तव संवन्धिनि कुरुलालसभूलेखे
महीमोदगृहे हरिणि विच्छिन्ने च तनुमध्यत्वात् । हरिप्रियाप्रवानवपुषि(?)
यद्वरं नयनाननस्तनजघनादि तन्मेऽभिलाषं हरतु कामं पूरयतु ॥

एवं भाषान्तरभङ्गेऽप्युदाहार्यम् ॥

यत्रस्वसारिरिन्द्रस्तस्य राष्ट्रे स्वर्गे ॥ भाषान्तरभङ्गेऽपीति । संस्कृतभाषाया माग-
ध्या समावेशो यथा—‘कुललालिलावलोले सलिले शे शालशालिलवशूले । कमलाशव-
लालिवले मालेदि शमन्तके विशमे ॥’ कश्चिजातससारभयो वक्ति—कुललालिनो महापु-

१. ‘शमन’ का० प्र०. २. ‘ध्यानोन्नीता’ स्यात्. ३. ‘कुरु लालसभूलेहे महिमो
हहरे तुहारिविच्छिन्ने हरिणारिसारदेहे वरे वरं हरे उमे भावम्’ इत्येव संस्कृतपक्षे
पदानि.

४. ‘कुरुलालसभूलेखे महीमोदगृहे ते हरिविच्छिन्ने ।

हरिनारीसारदेहे वरे वरं हरतु मे भावम् ॥’ इति प्राकृतपक्षे छाया.

१. ‘कुरलालिरावलोले सलिल तत्सारसालिरवशूरम् ।

कमलासवलिवर मारयति शाम्यतो विषमम् ॥’ इति मागधीच्छाया.

रूपान् लुनातीति । कर्मष्वण् । स चासौ लम्पटश्च तस्मिन् । शलं वज्रं तदुपलक्षितः
 खट्वो येषां तान् लिखत्यल्पीकरोति यस्तस्मिन् । गृहशालिना छेदनशूले । लक्ष्म्याः
 शवानि अस्पृष्टतया दरिद्रास्तालनशीलं बलं यस्य । क्षमारहिते । मलनं मालो
 धारणं क्षमेति यावत् । यमे एवभूते सति ऐ विष्णौ दिशमविशम् । विष्णुविषयं
 मार्गमहमास्थित इत्यर्थः । अपरोऽर्थो मागध्याम् । कुररपद्मिरवैलोलं व्यासम् । रवश-
 ब्दस्य प्राकृते दीर्घः । सलिलं तत् । सारसश्रेणिक्कृजितेन शरं विरहिणां मारणसमर्थ-
 त्वात् । कमलसौधुग्राहकैरलिभिः श्रेष्ठम् । मारयति शाम्यतो मुनीनपीत्यर्थः । विषम
 विद्योगिभीषणम् । अनेकपक्षिसंकुलं सलिलं दृष्ट्वा मुनयोऽपि क्षुभ्यन्ति किमु विरहिण
 इत्यर्थः ॥ संस्कृतस्य पैशाच्या यथा—‘कमनेकतमादानं सुरतनरजतुच्छलं तदासी-
 नम् । अप्पतिमानं खमते सोगनिकानं नरजेतुम् ॥’ कस्यचित्केनचित्पौरुषे स्तुते-
 न्योऽसहमानं आह—हे सुरते प्रधानपुरुष, न तु रणे । खमते शून्ययुद्धे स त्वया
 वर्णमानो राजादि कं नर जेतुमजतु गच्छतु । नास्त्येवासौ यः सोऽभिभवति ।
 कीदृशं बहुतमोत्पत्तिस्थानम् । मायां प्रतिद्वामाध्रयमाणम् । अर्थान्तरवृत्तिन्वेन सकर्मक-
 ता । यद्वा मूर्तच्छत्ररूपं लब्धरूपं च । अपा पत्युर्वस्वस्येव मानो यस्य । पर्वतस्येव नि-
 कानं कान्तिर्यस्य । ‘कनी दीप्तिकान्तितगतिषु’ इति हि पठ्यते । अथ वा न गच्छतीत्यगो-
 ऽनधरः । अत्रष्टकान्तिमित्यर्थः । एवविधा यदा नराः सन्ति तदा स त्वदुच्चं कस्मिन्
 जयतिविति वाक्यार्थः । अथ वा एवविधा यदा न सन्ति सर्वे तेन जितमतः स कं नरं
 जेतुमजतिविति एवात्र । परार्थं पिशाचभाषाया—‘कामे कृतमदा सुरनरजतोच्छल-
 दासी । अप्रतिमां क्षमते न गणिका न रजयितुम् ॥’ अत्र हि द्वितीयार्थे पठ्यते । केन-
 चिद्वैश्यानामुपचारं कृतं, ताभिस्तु तस्य न कृतं इति सोऽत्र वर्ण्यते ॥ सत्कृतस्य मूर-
 सेन्या यथा—‘संवादिसारसपत्नी सदागोरिजयेमुदे । भवसत्तीरदे सत्ते ससारे सुगमानदे ॥’
 हे देवि प्राणदायिनि, तव सवन्धिन्ध्यां सत्ते सतो विद्यमानस्तु शोभनस्य न भव इति

१. ‘यावत्’ इत्युत्तरयोग्यम् २. ‘पविट्’ क. ३. ‘मधु’ इति स्यादागदशब्दा-
 र्थत्वात्, ४. ‘कम्’ अनेकतमादानम् सुरतनं अजतु छलं तदा आसीनम् अप्पतिमानं
 खमते स अगनिकानं नर जेतुम् ॥ इति संस्कृतपक्षे पदानि, ५. ‘निदुन्दुपुरम्’ इ-
 रदृष्टव्याख्यायाम् ६. ‘सु’ इति रदृष्टव्याख्यायाम्

७. ‘सदादिसारसप्राप्तिः सदा गौरि जगतु ते ।

तपः क्षणी रते रत्ये ससारे सुगमानदे ॥’ इति हररेजीव्यादा.

‘सदादिसारसपत्नी सदागोरिजये मुदे तव रत्तीरदे सत्ते ससारे सुगमानदे’
 इति संस्कृतपक्षे पदानि.

८. ‘तव’ इति देदीरतये, ‘रव’ म. ९. ‘रगु’ इति देदीरतये.

‘आत्मनश्च परेषां च प्रतापस्तव कीर्तिनुत् ।

भयकृद्भूपतेर्बाहुद्विपां च मुहूदां च ते ॥’

अत्र नौतिनुदत्योः करोतिकृन्तत्योश्च प्रकृत्योर्भङ्गः ॥

‘त्वदुद्धृतामयस्थानरुद्धव्रणकिणाकृतिः ।

विभाति हरिणीभूता गगिनो लाञ्छनच्छविः ॥’

हरिणीभूतेति मृगीभूता, श्यामा संपन्नेति च । अत्र चिडीप्रलय-
योर्भङ्गः ॥

द्वौ भावौ विद्यमानतोच्चलतालक्षणां विद्यमानापरावरिपुजयविषये विनायमाना बल्य
समृद्धिर्ययोः ते तथाविधे वर्तते इत्यर्थः । अरिविजये जनस्य तव सान्निध्यमाम्बल्य
च लक्ष्यत इति भावः । अन्यत्ते सत्ते भवसागरे शोभनपारप्रदे त्वयि सत्यां त्वप्रमाणे
संसारसागरादुत्तीर्यत इत्यर्थः । तथा सुसमामनपन्नगमानं गच्छं यदि वा व्रजन्मन्मपयन्द-
चतुर्दशभूतसर्गे निलोदिततया सुगमं साधारणत्वेनावस्थित गच्छवद्वा दत्तो ये ते तादृश्याः ।
अपरोऽर्थः सूरसेन्याः—हे गंगारि, जगन्तु सर्वदा देवतपःशक्तिर्वज्रवदतिदृढवाचिः । अन-
पायिनी वर्तत इत्यर्थः । क्रीदशि । रटे आमुक्ते । क्र । संसारे । सत्ते श्रेयःप्रधाने सन्वे सु-
मैश्वित्तोद्रेकजयिभिर्मुमुक्षुभिः प्रणते चित्तजय एव हि मोक्षः । तथा च—‘चित्तमेव हि
संसारो रागादिक्लेशदूषितम् । तदेव तद्विनिर्मुक्त मोक्ष इत्यभिधीयते ॥’ संस्कृतन्यापत्रं-
शेन यथा—‘आगममणिसुदमहिमसमसमदकृत्परजस्तु । किर सविभयवदितोमन
उज्जलभावसहस्तु ॥’ हे देवि, अपरजस्तु विगलितमोहेषु उत्क्रान्तजडतायां सत्या व
येषां तेषु पुरुषेष्वनवसरे आगमा एव प्रकाशकत्वान्मणयस्तथा शोभनो दमश्चित्तोपगम
एव निर्वापकत्वात् हिम तयोः सवन्धी योऽर्सा समोऽनादृत्यो हर्षस्तं कृन्तनि च तद-
र्थोदज्ञानम् इतः संसारात् किर क्षिप । सविभयवत् यज्जिनां मयं यथा किरसि तद्वद-
ज्ञान किरेल्यर्थः ॥ परोऽर्थः—जस्तु पर यस्य केवलमागमाश्चेतसि तयाधृतमहिमा
शास्त्रावबोधशमादिविषयनिग्रहाः एते च सर्वे साम्यमनाकुलत्वं ददानाः कृताः । किल
सापि भगवती तोपमय निर्मलपदार्थसहस्र सहस्रशब्दो बाहुल्यार्थः । देवी प्रसादविल-

१. ‘संप्राप्तिः’ इति देवीशतकव्याख्यायाम् २. ‘सुशर्मे’ स्यात्

३. ‘आगमा मनसि धृतमहिमा शमः साम्यदाः कृताः परं यस्य ।

किल सापि भगवती तोपमयमुज्ज्वलभावसहस्रम् ॥’ इत्यपत्रशच्छाया.

‘आगममणिसुदमहिमसमसमदकृत् अपरजस्तु किर सविभयवत् इतः अममये उज-
लभावसहस्तु’ इति संस्कृतपक्षे पदानि.

‘विपं निजगले येन वभ्रे च भुजगप्रभुः ।

देहे येनाङ्गजो वभ्रे जाया च स जयत्यजः ॥’

अत्र गिलितं, निजे गले । दग्धो वपुषि चेति स्यादित्यादिविभक्त्योर्भङ्गः ॥

‘प्राज्यप्रभावः प्रभवो धर्मस्यास्तरजस्तमाः ।

ददता निर्वृतात्मान आघोऽन्येऽपि मुदं जिनाः ॥’

अत्रैकवचनबहुवचनयोर्भङ्गः ॥

एषामेव वर्णादीनामभङ्गाद्यथा—

‘असावुदयमारूढः कान्तिमात्रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदय मृदुभिः करैः ॥’

उदयः शक्त्युपचयो गिरिविशेषश्च । रक्तमण्डलोऽनुरक्तप्रकृतिररुणवि-
म्बश्च । राजा नृपतिश्चन्द्रश्च । मृदुभिरखेदावहैः करैर्दण्डादिभिः किर-
णैश्चेत्यभङ्गः शब्दश्लेषः ॥

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ ॥ न चायमर्थालंकार
इति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दगतत्वेन प्रतीयमानत्वात् । तथा
हि—उदयादिशब्दप्रयोगेऽलंकारः, तदर्थशक्त्युपचयगिर्यादिप्रयोगे तु
नेति तद्भावतदभावानुविधायित्वात् शब्दालंकार एवायम् ॥

‘स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।

प्रभातसध्येवास्त्रापफललुब्धेहितप्रदा ॥’

इत्यादौ तु संकरत्वमेव युक्तम् । अथ वा न्यायपरीक्षायामुपमात्वमेव ।
तथा हि—यथा गुणक्रियासाम्ये उपमा, तथा शब्दमात्रसाम्येऽपि दृश्यते—

‘सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सितांशुविम्बमिव ।’

इत्यादौ । न च तत्र शब्दश्लेषत्वं युक्तम् । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वा-

त्तित तत्तस्येति वाक्यार्थः ॥ ननु स्वरितादिगुणभेदाद्विन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तदभेदादभि-
न्नप्रयत्नोच्चार्याणां च शब्दानां बन्धेऽलकारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतु शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति
द्विविधाप्ययमर्थालंकारमध्ये गणितोऽन्यैरित्याशङ्क्याह—न चायमर्थालंकार इति ॥
स्वयं चेति । गौरीपक्षे—किसलयवद्दीप्यमानाभ्यां शोभते सुखेनामु यन्न शक्य फल
तत्र लुब्धानानीहित प्रददाति । सध्यापक्षे—उज्ज्वलस्तथा मरीचिभिः शोभिता स्वाप-

पक्षेः । गुणकृत्यागाम्ये गा भविष्यतीति चेत्, न । अर्थमेतन्मिदं
 गत्वप्रसङ्गात् । अत्र 'दिशः प्रमादयत्नेषः' इत्याद्ये न.यमाग उपाति-
 रहितोऽर्थश्लेषस्य विषयः कल्प्यते । तत्र द्वयोर्गगन्यत्र लक्षणान्वयो-
 रेकत्र संनिपाते संकरत्वेन प्राप्नोति । गुणकृत्यागाम्यमुपमा शब्दमान्य तु
 श्लेष इति विशेषस्यानभिधानान् शब्दमान्यमुपमाया विषयः । श्लेष-
 नूपमया विरहित इति 'नय च पठना-' उत्पादो उपमेव न्याया ॥

एवं च—

‘अविन्दुगुन्दरी नित्यं गच्छावणविन्दुता ।’

इत्यादौ न विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्ति-
 हेतुर्विरोध एव । अत्र हि श्लेषस्य प्रतिभामात्रं न पुनः प्ररोह । न च
 विरोधाभास इव विरोधः श्लेषाभासः श्लेषः । तस्मादेवमादिषु श्लेषप्रतिभो-
 त्पत्तिरलंकारान्तरमेव ॥

फले विधान्तां यो न लुब्धनाद्विषये हितं प्रदर्शयति ॥ अलंकारान्तरमिति । यन्मा-
 सोच्यादिरूपम्, न तु श्लेष इत्यर्थः । तथा च—‘अनुगगवती सख्या दिग्मन्तपुरःसर ।
 अहो देवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥’ इत्यत्र समाप्तोक्तित्वम् । तत्पुरःसर
 इति आगच्छन्त्या इव सख्यायाः कामुक इव दिवसः पुरः समुत्स सरतीति व्याहृ-
 यम् । न तु पदातिन्यायेनापि दिवसो गच्छति संध्या पश्चादिति । एव हि वर्षशतरोपि
 समागमो न भवतीति किं चित्रम् ॥ ‘नालस्यप्रसरः—’ इत्यादौ अन्योक्तित्वम् ॥ ‘यो
 गोपीजनवल्लभ स्तनतटव्यामङ्गलव्यास्पन्दश्यावावाग्नवरक्तको बहुगणधित्रश्चतुर्हन्तक ।
 कृष्णः सोऽपि हताशया व्यपहतः कान्तः कथान्यद्य मे किं राधे मधुसूदनो नहि नहि
 प्राणाविकथोलकः ॥’ इत्यत्र ससदेहत्वम् ॥ यदि वान्योक्तेः साहस्यदिः, ससदेहस्य
 च सादृश्यादिः, श्लेषव्यतिरेकेण विविक्तोऽप्यस्ति विषयस्तदात्रापि श्लेषस्यान्योक्ति-
 ससदेहानुप्राहकत्वेन प्रवृत्तत्वात्सकरत्वं भवतु श्लेषत्वमिति । ‘अलोकिकमहालोकप्रकाशि-
 तजगत्त्रय । स्तूयते देव सदृश सुत्तारज न कैर्भवान् ॥’ ‘आदाय चापमचल कृत्वा-
 हीनं गुणं विषममृष्टि । यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यममाहीनमस्तस्मै ॥’ अत्रलं पर्वत
 निश्चल च । अहीना सर्पाणामिहं स्वामिहं हीनं च । विषमा त्रिरूपा अस्थिरा च ।
 अच्युत कृष्ण गतिशून्यश्च ॥ ‘अखण्डमण्डल श्रीमान्वस्यं पृथिवीपति । न निशा-
 करवज्रातु कलावैकल्यमागतः ॥’ इत्यादौ च एकविषयरूपकविरोधव्यतिरेकानुप्राहक

अथैक्ये व्यादिभाषाणां च ।

द्वित्रिचतुःपञ्चषण्णां भाषाणामर्थाभेदे युगपदुक्तिर्द्यादिभाषाश्लेषः ।

तत्र संस्कृतप्राकृतमागधपिशाचशूरसेनापभ्रंशभाषाणां द्वियोगे पञ्चदश,
त्रियोगे विंशतिः, चतुर्योगे पञ्चदश, पञ्चयोगे षट्, षड्योगे एकः ।
सर्वमीलने भाषाश्लेषस्य सप्तपञ्चाशद्वेदाः । एते च पूर्वोक्तभाषाश्लेषे भिन्ना-
र्थत्वेऽपि द्रष्टव्याः ॥

संस्कृतप्राकृतयोर्योगो यथा—

‘सरले साहसरागं परिहर रम्भोरु मुञ्च संरम्भम् ।

विरसं विरहायासं वोढुं तव चित्तमसहं मे ॥’

संस्कृतमागध्योर्यथा—

‘शूलं शलन्तु शं वा विशन्तु शबला वशं विशङ्का वा ।

अशमदशं दुःशीला दिशन्ति काले खला अशिवम् ॥’

शलन्तु गच्छन्तु । अधिरोहन्त्वित्यर्थः । शं शुभं वा यान्तु । संकीर्णा-
पापकारिण इति यावत् । विशङ्काः सन्तो वश बन्धनं वा विगन्तु । यतो-
ऽविद्यमानोपशमावस्थं यथा भवत्येवमेते खला अकल्याणं दिशन्त्येव ।

संस्कृतपैशाच्योर्यथा—

‘चम्पककलिकाकोमलकान्तिकैलापाथ दीपिकानङ्गी ।

इच्छति गजपतिगमना चपलायतलोचनात्पितुम् ॥’

संस्कृतशूरसेनयोर्यथा—

‘अधरदलं ते तरुणा मदिरामदमधुरवाणि सामोदम् ।

साधु पिबन्तु सुपीवरपरिणातपयोधरारम्भे ॥’

सुपीवरेत्याद्यपि संबोधनपदम् ।

संस्कृतापभ्रंशयोर्यथा—

‘गीतन्ति प्रसरन्ति मधु कमलप्रणयि लिङ्गित ।

भमरा गिन्नुदिभगा मृगा शूरि रम्भन्ति ॥’

एवं द्वियोगान्तरे विचितापी च गीतेषु चोत्ताप्यन् ।

१. ‘मधोत्’ इति २. ‘पतिरि’ इति

अभिप्रायवान् पाठधर्मः काकुः स कथमलंकारी स्यादिति यायावरीयः
गुणीभूतव्यङ्ग्यचप्रभेद एव चायम्, शब्दस्पृष्टत्वेनार्थान्तरप्रतीतिहेतुत्वात् ।

यदाह ध्वनिकार —

‘अर्थान्तरगतिः काक्वा या चैषा परिदृश्यते ।

सा व्यङ्ग्यस्य गुणीभावे प्रकारमिममाश्रिता ॥'

तथा च भरत — 'सप्त खरात्रीणि स्थानानि चत्वारो वर्णा द्विविधा काकुः पञ्चकाराः पञ्चानीति पाठ्यग्रुणा । तत्र कावी खरा एव वस्तुत उपकारिणः । तत्परिवरभूतं तु स्थानादि । खरेषु प्रकृतिभूतेषु काकुरूपता जन्यते । तत्र स्थानशब्देनैषा खरपनि-
पत्तेराभ्यो दर्शितः । उदात्तानुदात्तखरितकन्धितरूपतया खराणा यद्वक्तृप्रधानत्व-
मनुरणनमय तत्त्यागेनोच्चनीनमध्यमस्थानत्वरिन्वमात्र पाठ्योपयोगीति दर्शितम् ।
यदि हि खरमतारक्ति पाठ्ये प्राधानान्येनावलम्ब्यते तदा नागक्रियासां स्यात्, न
पाठः । अत एव गानवैलक्षण्ये सपत्ने वाद्यार्थसमर्पणेन चित्तवृत्तिनमर्पणया कामि-
न्यानुभावरूपतालाभाय काकुरर्थरसभेदेनाभिधीयते । तत एव काकुरपत्वमेव सर्वत्रा-
नुयायि, अभिनयत्वे मुद्रयापयोगात् । तथा चोच्चदीप्तायलंकारेष्वपि काकुराब्देनैव
मुनिर्व्यवहरति । काकोरेव हि प्रकारसंपादकाः परिपूर्णतायायिनोऽलंकाराः । अलमिति
पर्याप्त्यर्थ इह, न भूषणार्थः । अत्रानि तु विच्छेदादीनि समर्थं शोभादिकं च योग्यं वि-
काकोरेवोपकारीणीत्येव परमार्थतः काकुरेवेव पेशनी रूपान्तरैः पूर्णोक्तिर्यते । का-
च पठ्यमानस्य स्तोत्रितचिन्तारूपार्थमिन्द्रियनयनेनाभिनयताजीयत इति काकुरेवान्न
प्रधानमिति । तत्र च सप्तखरा — पञ्चजम्भगान्धारमध्यमर्धवर्णविधायनम् । एते
रसेषूपपादा — 'होम्यष्टहारयो वाद्यो ररा मध्यमपद्मर्णा । पञ्चजम्भो तु वनेत्यादी-
रानुज्ञातेत्यर्थः ॥ निषादयान् सगान्धार करणे न विधीयते । धैर्येण पि वनेत्येव
भस्ते समवायये ॥ त्रीणि सप्तानि — उर वाट शिर इति । रसमा — द-
रीया दीपाया वेदलसुराशिरवपञ्चरूपेऽपरिः ॥ एव स गानेऽपी न तु धैर्यम् ॥
खरः परित्यज्यरत्नान्मदगानोपयोगित्वनापार काकुरा रसमाते । दान्तरा

१. 'पाठ्य' क्या है ?

एव 'पाठ्यगुणादिना' यदापि १९५०-५१ तिर - १४ वर्ष ३ महीना
निष्ठागुणान्तरे

१. 'मुद्रापीठ' का. २. 'विद्यापीठ' का. ३. 'पुस्तकालय' का. ४. 'संस्कृत-
अभिलेख' का. ५. 'महाकाव्य' का. ६. 'पुरातत्त्व' का. ७. 'इतिहास' का.
अभिलेख का. ८. 'साहित्य' का. ९. 'दर्शन' का. १०. 'नैतिकता' का.

सा च साकाङ्क्षिणी—साकाङ्क्षा निराकाङ्क्षा च । वास्तव्यं साकाङ्क्षनि-
राकाङ्क्षत्वात् । यन्माहात्म्यात् यादृशं मङ्केनवलेनार्थः प्रतीयते, न तादृश
एव, किं तु न्यूननाधिकः प्रमाणवलेन निर्णययोग्यस्तद्वाक्यं साकाङ्क्षम् ।
तद्विपरीतं निराकाङ्क्षम् । वक्तृगता साकाङ्क्षा वाक्ये उपचर्यते । सा च
प्रकरणवन्नातिशयीयते । विशिष्टविषयत्वं च तस्यास्तत् एवावसीयते ॥

विषयोऽपि त्रिविधः—अर्थान्तरम्, तदर्थगत एव विशेषः, तदर्था-
भावो वा । यथा—

‘देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्—’

इति । अत्र साकाङ्क्षकाकुप्रभावात् ‘ततोऽन्यधिकं कुरुते’ इत्यर्थान्तरे
गतिः ॥

साकाङ्क्षमिति । मन्त्रादितारान्तर्मपरिसमाप्तवर्णालकारं कण्ठोरस्थानगतं यथा भवति
तथैतत्पठनीयम् ॥ तद्विपरीतमिति । यादृशो वाक्यात्मकेतवलेनार्थः प्रतीयते
तादृश एव यत्रान्यूननाधिकः प्रमाणवलेन निर्णययोग्यस्तदिति ॥ निराकाङ्क्षमिति ।
मन्त्रादितारान्तर्परिसमाप्तवर्णालकारं शिरःस्थानगतं यथा भवति तथेदं पठनीयमि-
त्यर्थः ॥ काकुप्रभावादिति । उदात्तकम्पितवर्णस्योद्यदीप्तालकारस्य वासमास्या या
काकुपठितस्वप्रभावादित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि साकाङ्क्षकाकुदाहरणद्वये व्याख्येयम् ॥
ननु श्रुतमर्थमनाहृत्य कथं काकुरर्थान्तरं प्रतिपादयेत् । तत्रोक्तमन्यैः—वस्तुस्वभा-
वोऽत्र द्रष्टव्यः, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम’ इति । वयं तु ब्रूमः—इह येन प्रथमेन
सवित्सन्देन प्राणोत्पत्त्या वर्णादिरूपविशेषहीना वाग्जन्मन्ते सा नादरूपा सती हर्षो-
त्कादिचित्तशृति विधिनिषेधायभिप्रायं वा तत्कार्यं लिङ्गतया तादात्म्येन वा गमय-
तीति तावत्स्थितम् । तथा च प्राण्यन्तरस्य मृगसारमेयादेरपि नादमाकर्ष्य भयरोप-
शोकादि प्रतिपद्यते तदयं नादाच्चित्तशृत्यायवगमोऽनुमानं तावत् । ये त्वेते वर्णवि-
शेषास्ते तन्नादरूपसामान्यात्मकत्वाकन्तुप्रन्थिमया इव प्राच्यप्रयत्नातिरिक्तनिमित्तान्त-

१.

‘यस्मिन्नुदाः पूरिता.

क्षत्रादेव तथाविधं परिभवस्तातस्य केशप्रहात ।

तान्येवाहितहेतिघस्तरगुरुष्वस्त्राणि भास्वन्ति मे

यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधन ॥’

इति शेषपूरणे संपूर्णं. श्लोको वेणीसंहारे. २. ‘ततोऽन्यधिकं’ स्यात्.

१. ‘अनियुक्तार्थमनिर्यातितवर्णा’ भरते. २. ‘तदिति...’ स्यात्. ३. ‘नियुक्तार्थं
निर्यातित’ भरते.

सोपमानोपमेयधर्मोपमावाचकानामुपादाने पूर्णा वाक्ये वृत्तौ च ।
 सेत्युपमा । प्रसिद्धमुपमानमप्रसिद्धमुपमेयम् । प्रसिद्धचप्रसिद्धी च
 कविविवक्षावशादेव । धर्मो मनोज्ञत्वादिः । उपमावाचका इव-वा-यथा-
 शब्दाः सदृशसंनिभादयश्च । अमीषामुपादाने पूर्णा । सा च वाक्ये वृत्तौ
 च भवति ।

वाक्ये यथा—

‘क्षणं कामज्वरोच्छिद्यै भूयःसंतापवृद्धये ।

वियोगिनामभूच्चान्द्री चन्द्रिका वदनं यथा ॥’

परार्थाभिधानं वृत्तिः । सा च यद्यपि समासतद्धितनामधातुभेदेन त्रिविधा
 लुप्तायामुदाहरिष्यते, तथापीह समासतद्धितयोरेव संभवति । यथा—

‘नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

तरुण्य इव भान्ति स चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥’

अत्रेवेन नित्यसमासः ।

इति । ये त्विवेन समासं नेच्छन्ति, तन्मते वाक्योपमायामिदमुदाहरणम् । समा-
 सोपमायां तु—‘अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगतिरङ्गीतश्री । सुरतरुतदृशः स
 भवानभिलषणीयः द्वितीधर न कस्य ॥’ इत्युदाहार्यम् ॥] प्रसिद्धमिति । इन्दु-
 मुखी कम्पा इत्यादौ प्रतिद्व चन्द्रादि उपमानम्, प्रसिद्ध तु सुखावुपमेयम् । ननु
 ‘ततः लुप्तुदनायेन कामिनीगण्डपाण्डुना । नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगल्गता ॥’
 इत्यादौ कामिनीगण्डादेरुपमानत्वं चन्द्रादेशोपमेयत्वमुपलभ्यते, तत्कथमुच्यते प्रतिद्व-
 उपमानमप्रतिद्वमुपमेयमिति आशङ्क्याह—प्रसिद्धचप्रसिद्धी चेति । तथा हि
 स्तोमात्रस्य गण्डपाण्डुताया कल्पनावुपपत्तेः । कामयते प्रियतनमिति यौगित्वाश्रयणे
 कामिनीशब्दाप्रतीयमानरुदयस्थिततुर्लभमनोहारिप्रियतनाया गण्डचन्द्रादप्यधिकचम-
 त्कारदयित्वेन प्रधानतया प्रतिद्व इति कविविवक्षावशादेव प्रतिद्वचप्रतिद्वी कर्तव्य-
 येते । न सर्वलोकप्रतिद्वयेत्यर्थः । यैरपि प्राकरणिकमुपमेयमप्राकरणिकमुपमानमिति
 पक्षः समप्रियते, तैरपि कविप्रतिद्विरवश्यमङ्गीकर्तव्यः । तथा हि चन्द्रकामिनीगण्डा-
 दिना प्रतिद्वगुणेनाप्राकरणिकेन प्राकरणिकेन सुखचन्द्रादप्रतिद्वगुणमुपनीयते । उप-
 समीपे गीयते क्षिप्यते स्वसादृश्यपरिप्राप्त्यावुपमेयं येन तदुपमानम् । यत्तु तेन
 संगीपे क्षिप्यते सौन्दर्यादिगुणयोगित्वेन तत्र प्राकरणिकेऽप्रतिद्व ददनचन्द्रादि नमुपमे-

‘अनाधिव्याधिसंवाधममन्दानन्दहाणम् ।

न किंचिदन्यदस्मीह समाविमदृश मखे ॥’

अत्र धर्मापमानयोर्लोपः ।

वृत्तौ ण्कलोपे यथा ।

‘अनाधिव्याधिसंवाधममन्दानन्दहाणम् ।
न किंचिदन्यदस्मीह समाविमदृश मखे ॥’

अत्र धर्मापमानयोर्लोपः ।

‘अनाधिव्याधिसंवाधममन्दानन्दहाणम् ।

न किंचिदन्यदस्मीह समाविमदृश मखे ॥’

अत्र धर्मापमानयोर्लोपः ।
‘अनाधिव्याधिसंवाधममन्दानन्दहाणम् ।
न किंचिदन्यदस्मीह समाविमदृश मखे ॥’

‘अनाधिव्याधिसंवाधममन्दानन्दहाणम् ।

न किंचिदन्यदस्मीह समाविमदृश मखे ॥’

अत्र धर्मापमानयोर्लोपः ।
‘अनाधिव्याधिसंवाधममन्दानन्दहाणम् ।
न किंचिदन्यदस्मीह समाविमदृश मखे ॥’

वृत्तौ ण्कलोपे यथा—

‘द्वेष्टिद्विष्टं मरीचिमि कण्टककटिनां केवलीनाम् ।

मालवकुमुभेन मम भ्रमर भ्रमन्तो न प्राप्नुवन्ति ॥’

अत्र धर्मापमानयोर्लोपः ।

वृत्तौ ण्कलोपे यथा—

‘अनाधिव्याधिसंवाधममन्दानन्दहाणम् ।

न किंचिदन्यदस्मीह समाविमदृश मखे ॥’

अत्र समासे उपमानस्यानिर्देशः ।

१. ‘दुष्टद्वन्त’ का० प्र०

२. ‘अन्वेष्टयन्मरिष्यति कण्टककटिनां केवलीनानि ।

मालवकुमुभेन मम भ्रमर भ्रमन्तपि न प्राप्नुवन्ति ॥’ [इति च्छाया ॥]

तथा—

‘राजीवमिव ते वक्तुं नेत्रे नीलोत्पले इव ।

रम्भास्तम्भाविवोरु च करिकुम्भाविव स्तनौ ॥’

अत्रेवेन नित्यसमासे धर्मलोपः ।

तथा—

‘शरदिन्दुसुन्दरमुखीकुवलयदलदीर्घलोचना सा मे ।

दहति मनः कथमनिशं रम्भागर्भाभिरामोरुः ॥’

अत्र बहुव्रीहौ उपमावाचकलोपः ।

तथा—

‘मृधे निदाघघर्माशुदर्शं पश्यन्ति ते परे ।

स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः ॥’

अत्र नित्यसमासे ‘कर्मकर्त्रोर्णमि’ इव-लोपः ।

तथा—

‘हंसो ध्वाङ्गविरावी स्यादुष्टक्रोशी च कोकिलः ।

खरनादी मयूरोऽपि त्वां चेद्वदसि वाग्मिनि ॥’

अत्र नित्यसमासे कर्तरि णिनि चोपमावाचकलोपः ।

यथा वा—

‘पूर्णेन्दुकल्पवदना मृणालीदेश्यदोर्लता ।

चक्रदेशीयजघना सा स्वप्नेऽपि न दृश्यते ॥’

अत्र तद्धितवृत्तौ धर्मलोपः । इवार्थश्च कल्पवादिभिः साक्षादभिहितः ।
ईषदपरिसमाप्तः पूर्णेन्दुरिति पूर्णेन्दुसदृशमित्यर्थो न तु पूर्णेन्दुरेवेति ईषदप-
रिसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे कल्पवादीनां स्मरणात् । ईषदपरिसमाप्तः पूर्णेन्दुरिति
वचनवृत्त्या यद्यपि रूपकच्छाया भजते, तथापि प्रातीतिकेन रूपेणोपमैव ।

यम् ॥ वचनवृत्त्येति । स्तानानाधिकरण्यरूपया । ननु कथं नोपदपरिसमाप्तिर्घटते
यावता पूर्णेन्दुसदृशेन पूर्णेन्दुजातिरुच्यते तदाधारो वा द्रव्यम् । तत्र जानित्वावदेका

यथा वा—

‘अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।

कृपणोदग्रदोर्दण्डः स सहसायुधीयति ॥’

अत्र नामधातुवृत्तौ सहसायुधमिवात्मानमाचरतीत्यात्मा उपमेयः । स चेवादिश्च लुप्तः । आचारलक्षणश्च धर्मः क्यप्प्रत्ययेन साक्षादभिहितः ।

तथा—

‘सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।

यामिनयन्ति दिनान्यपि सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥’

अत्र नामधातुवृत्तौ धर्मस्योपमावाचकस्य च लोपः ।

त्रिलोपे यथा—मृगनयनेति ।

मृगस्य नयने इति प्रथमं तत्पुरुषः, ततो मृगनयने इव नयने यस्या इति उद्गुखादित्वाद्ब्रुव्रीहिः । अत्र गुणद्योतकोपमानशब्दानां लोपः । यदा तु मृगशब्द एव लक्षणया मृगनयनवृत्तिस्तदा मृग एव नयने यस्या इति रूपकसमासस्यैव विषयः, न त्वस्योपमासमासस्येति नास्ति स्थानमुपमायासिलोपिन्याः । केचित्तु—अयःशूलेनान्विच्छत्यायःशूलिक इत्यादौ क्रूराचारोपमेयतैक्षण्यधर्मेवादीना लोपे त्रिलोपिनीमुपमामुदाहरन्ति, तन्न युक्तम् । क्रूरस्याचारस्यार्थान्वेषणोपायादेरयः शूलतयाध्यवसानादतिशयोक्तिरेवायम् ।

एवं दाण्डाजिनिक इत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

पूनेन्दुकृत्पशब्देनाभिधीयते ॥ क्रूराचारोपमेयेति । तथा एवमत्र शूलमुपमानम्, अर्थांन्वेषणोपायः वधिरुपमेयः, तीक्ष्णत्वादि. साधारणो धर्मः, उपमानोपमेयभावधेति चतुष्टयमवगम्यते तन्माध्याज शब्दरूपमुपमानमयः शब्देनेति शिटस्य तु त्रितयमर्थसा-
मर्थ्यादवगतिरिति ॥ दाण्डाजिनिक इत्यादिष्वपीति । तथा हि दम्भस्य दण्ड-
जिनतयाव्यवसितस्य जीवनमियाकरणत्वं दण्डजिनेनार्थान्विच्छति दम्भेन जीवतीति दाण्डाजिनिकः । दाम्भिक इत्यर्थः । एव पार्श्वेनार्थान्विच्छति । अतुष्टपादेन जीवतीति पार्श्वः । शीघ्रतिरो जातिक इत्यर्थः । तथा शीतकः दण्डक इत्यत्राप्यतस्तवशीघ्रत्वयोः शीतोष्णत्वाभ्यामध्यवसितयोः वरणकिया प्रति दिशेषणं वर्णवत् च । शीतं करोति शीतकोऽपराः । जड इत्यर्थः । एवमुष्णकः शीघ्रकारी दक्ष इत्यर्थः । तथैव च ‘श्वा मुमु

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

१२५

अनोपमानोपमेगयोरवयविनोः समस्तविषया, अवयवानां चैकदेश-
विषया ॥

‘तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।

निलीना नलिनीखण्डे कथं तु त्वा लभेमहि ॥’

अत्रोभयोरुपमेयत्वे उपमानत्वे चोपमेयोपमा ॥

‘त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव त्वद्दृशौ त्वद्दृशाविव ।

त्वन्मूर्तिरिव मूर्तिस्ते त्वमिव त्वं कृणोदरि ॥’

अत्रैकस्येवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयः ॥

‘उभौ यदि ज्योतिः पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥’

अत्रासद्भूतस्योपमानसंभावनादुत्पाद्योपमा ॥

‘तासां तु पश्चात्कनकप्रभाणां काली कपालाभरणा चक्राणे ।

वलाकिनीनीलपयोदराजिः पुरः परिक्षिप्तगतहृदेव ॥’

अत्र यथेष्टं विशेषणैरुपमेयं परिकल्प्य तादृशमेव सिद्धमुपमानमुपात्त-
मिति कल्पितोपमेत्यादि । आसा हि पृथग्लक्षणकरणे एवविधवैचित्र्य-
महत्संभवादतिप्रसङ्गः स्यादिति ॥

असद्धर्मसंभावनमिवादिद्योत्योत्प्रेक्षा ।

प्राकरणिकेऽर्थे ये धर्मा गुणक्रियालक्षणास्तदभावलक्षणा वा तेषां संभावनं
तद्योगोत्प्रेक्षणमुत्प्रेक्षा । सा चैव-मन्ये-शङ्के-ध्रुवं-प्रायो-नूनमित्यादिभिः
शब्दैर्द्योत्यते ।

रामस्य ॥ तदभावलक्षणेति । गुणक्रियाभावलक्षणं । तद्योगोत्प्रेक्षणमिति ।
अन्यधर्माणां स्वधर्मोभूताद्वस्तुन उक्तलितानां रसभावाद्यभिव्यक्तयनुगुणतया वस्त्वन्त-
राध्यस्तत्वेन लब्धप्रकर्षाणां लोक्षणमित्यर्थः । हृद्यप्रदणुनुरुत्तेल्लोकातिक्रान्तगोचरत्वमस्या
अभ्यनुज्ञातमेव । तेन यत्र कुतश्चिन्मिताह्निजयेव धर्माणां संभावना, न तत्रोत्प्रेक्षा ।
न हि ‘भारं वहतीव पुणवः’ पयो ददातीव स्त्रीगवी’ इत्युत्प्रेक्षा प्रवर्तते, लोकातिक्रान्त-

यथा—

‘वलं जगध्वंसनरक्षणक्षमं क्षमा च किं संगमके कृतागमि ।
इतीव संचिन्त्य विमुच्य माननं रूपेव रोपन्नव नाय निर्ययौ ॥’
अत्र रोपलक्षणस्य गुणन्योत्प्रेक्षा ॥

‘असंतोषादिवाकृष्टकर्णयोः प्राप्तशामनः ।

स्वधाम कामिनीनेत्रे प्रसारयति मन्मथः ॥’

अत्र संतोषगुणाभावस्य ॥

‘वियति विसर्पतीव कुमुदेषु बहूभवतीव योषितां
प्रतिफलतीव जरटगरकाण्डविषाण्डपु गण्डभित्तिपु ।
अम्भसि विक्रमतीव हसतीव सुधाधवलेषु धामसु
ध्वजपटपल्लवेषु ललतीव समीरचलेषु चन्द्रिका ॥’

अत्र क्रियायाः ॥

‘कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥’

अत्र दर्शनक्रियाभावस्य ॥

एवं च—

‘हिरण्मयी सा ललेनेव जङ्गमाच्युता दिवः स्थालुरिवाचिरप्रभा ।
गशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥’
तथा—

‘अकालसंध्यामिव धातुमत्ताम्’ ।

तथा—

‘आवर्जिता किचिदिव स्तनाभ्या वासो वसाना तरुणार्करागम् ।
सुजातपुष्पस्तवकावनम्रा संचारिणी पल्लविनी लतेव ॥’

तथा—

‘अचिराभामिव विघ्नां ज्योत्स्नामिव कुमुदवन्धुना विकलाम् ।
रैतिमिपमन्मथरहितां श्रियमिव हरिवक्षसः पतिताम् ॥’

तथा—

‘स्मितः प्रगल्भा इव मानदण्डः ।’

उल्लासावृत्तेष्वधुनिर्न विधेया ॥

यद्यप्येव स्वल्पतो विधेयतदधोपपाद(१) कल्पितम्, तथाप्युपमैव ।
उपमानोपमेययोः नाधर्म्यस्य तद्वाचकानां प्रतीयमानत्वात् ॥

सादृश्ये भेदेनारोपो रूपकमेकानेकविषयम् ।

सादृश्ये निमित्ते सति भेदेन विषयविषयिणोर्निर्देशेन आरोपोऽतथा-
भूतेऽपि तथात्वेनाध्यवसायो रूपयत्येकता नयतीति रूपकम् । आरोप्य-
माणरूपेणारोपविषयस्य रूपवतः क्रियमाणत्वात् । सादृश्यग्रहणं कार्यका-
रणभावादिनिमित्तान्तरव्युदासार्थम् । तेन ‘आयुर्वृतम्’ इत्यादौ न रूप-
कम् । भेदग्रहणमभेदारोपनिरासार्थम् । तत्र एतद्विशयोक्तिर्वक्ष्यते । तच्च
एकमनेकं चारोपस्य विषयो यत्र तत्तथा ॥

तत्रैकविषयं यथा—

‘कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु य-

त्सखी’ कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रभयति यत् ।

गोचराया एव संभावनाया उत्प्रेक्षानोचरत्वात् ॥ विषयविषयिणोरिति । अर्थादु-
पमानोपमेययोः ॥ तथात्वेनाध्यवसाय इति । ‘मुख चन्द्र’ इत्यादौ गौणीवृत्तिविष-
यतयेत्यर्थः । तथा हि उपमेयशब्दो धर्मिवाची । द्वितीयेनोपमानशब्देन तथाभूतेनानुप-
पन्नानसामानाधिकरूप्यत्वात्तत्रोपमानपदस्य स्वाभिधेयाविनाभूतगुणवृत्तिता नियमयति ।
ततश्च सामानाधिकरूप्यमप्युपपद्यते । अत एव च भेदेऽप्यभेदप्रतीतिरियं नापन्यायः ।
तथा एतत्ते भेदे किलभेदप्रतीतिरेव यत्र, तन्निध्याज्ञानम् । यथा शुक्तिकायां रजत-
प्रतीतिः । तथा भेदे ज्ञातेऽपि यत्राभेदप्रतीतिरिव सोपमा । भेदे ज्ञातेऽप्यानुह्ये कि-
लभेदप्रतीतौ सजातायामपि पश्चादत्रैवंविधे विशिष्टे सादृश्ये विश्रान्तिस्वरूपकम् ।
अन्यथा भेदेऽप्यभेदप्रतीतावन्याय एव स्यात् । ततश्च निध्याज्ञानसालंकाररूपत्वं कथ-
मुच्यते । अत्र च केचिच्छब्दारोपपूर्वकमर्थारोपं हवते । अपरे विपर्ययम् । अन्ये यौग-
पयेनोभयम् । एष एव च युक्तः पक्ष इत्याहुः । तथा हि—‘शब्दापचारात्ताद्रूप्य रूपके
कैश्चिदुच्यते । ताद्रूप्यारोपतत्त्वन्वैः शब्दारोपोऽत्र कथ्यते ॥ उपमानयुगैस्त्वन्यानुप-
पनेयगुणान्युगान् । पश्यतां युगपद्भाति तत्र तच्छब्दरूपता ॥’ तत्रेत्युपमेये । तच्छ-

यथा—

‘लेनम रणन्तेउरम् करे कुणन्तम्स मण्डलगलयम् ।

रगसंगुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा ॥’

अत्र रणस्यान्तःपुरत्वारोपः श्रौतो मण्डलाग्रलताया नायिकात्वं रिपु-
सेनायाश्च प्रतिनायिकात्वमर्थसामर्थ्यादवसीयते ।

अनेकविषयं यथा—

‘यस्या बीजमहंकृतिर्गुरुतरो मूलं ममेति ग्रहो

नित्यत्वस्मृतिरङ्कुरः सुतसुहृज्जात्यादयः पल्लवाः ।

स्कन्धो दारपरिग्रहः परिभव पुष्पं फल दुर्गतिः

सा मे त्वच्चरणार्हणापरशुना तृष्णालता लूयताम् ॥’

यथा वा—

‘इन्द्रस्त्व तव बाहू जयलक्ष्मीद्वारतोरणस्तम्भौ ।

खड्गः कृतान्तरसना रसना च सरस्वती राजन् ॥’

एव च येऽन्ये रूपकप्रभेदा वर्ण्यन्ते ।

यथा—

‘ललनाः सरोरुहिण्यः कमलानि मुखानि केसरैर्दशनैः ।

अधरैर्दलैश्च तासा नवविसनालानि बाहुलताः ॥’

इदं सहजावयवं रूपकम् ।

‘गजो नगः कुथा मेघाः शृङ्खला पन्नगा अपि ।

यन्ता सिंहोऽपि शोभन्ते भ्रमरा हरिणास्तथा ॥’

इदमाहार्यावयवं च ।

‘अलिकुलकुन्तलभारा सरसिजवदनाश्च चक्रवाककुचाः ।

राजन्ति हंसवसनाः संप्रति वापीविलासिन्यः ॥’

१. ‘यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् ।

रससमुद्ध्यपि सहसा पराव्यूही भवति रिपुसेना ॥’ [इति च्छाया ।]

२. ‘जिह्वा’ रुद्रटे.

यथा वा—

‘देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा ।

न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रतम् ॥’

यथा वा—

‘क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥’

यथा वा—

‘अत्युच्चपदाध्यासः पतनायेत्यर्थशालिनां शंसत् ।

आपाण्डु पतति पत्रं तरोरिदं बन्धनग्रन्थेः ॥’

एते साधर्म्येण निदर्शनप्रकाराः ॥

वैधर्म्येणापि यथा—

‘गुणानामेव दौरात्म्याद्भुरि धुर्यो नियुज्यते ।

असंजातकिणस्कन्धः सुखं जीवति गौर्गलिः ॥’

‘तवाहवे साहसकर्मनर्मणः पाणि कृपाणान्तिकमानिनीपतः ।

भटाः परेषा विशरारुतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पासवः ॥’

इति ॥

साध्यते ॥ देवीभावमिति, क सूर्येति, अत्युच्चपदाध्यास इति । उदाहरण-
त्रयस्यायमभिप्रायः । यथा कैश्चित्प्रतिपत्तूपमा, प्रकारद्वयेन निदर्शना च पृथक् लक्षिता
तथा न लक्ष्यत इत्यर्थः । निदर्शनलक्षणेनैव व्याप्तत्वात् । तथा हि ‘देवीभाव-’ इति
‘क सूर्य-’ इत्युदाहरणद्वये विशेष एव दृष्टान्तेन साध्यमान उपलभ्यते ॥ ननु प्रति-
पत्तूपमान्तर्भवतु निदर्शने । निदर्शनाविशेषस्तु कथमन्तर्भविष्यति । तस्य ‘अभवद्-
स्तुसबन्ध उपमापरिक्लृप्तक’ इत्येव लक्षणत्वात् । अत्रोच्यते—क सूयेत्यादां दार्ष्ट-
ान्तिके वस्तुसबन्धस्य असम्भवः, दृष्टान्ते वा, अल्पविषयमत्या सूर्यवशात् वर्णनस-
म्भवमिति दार्ष्टान्तिके वस्तुसबन्धस्यासम्भव इति चेत्, न । यत्र वारयेऽसम्भवे वा
प्रतिपश्यते, तत्र कथमभवद्स्तुसबन्धता । स्यादेव यदि प्रतिपद्यमानस्यार्थस्य नाक्ये
कश्चिदसबन्धः स्यात् । तस्मात् दार्ष्टान्तिके वस्तुसबन्धस्तारमव दार्ष्टान्तिकप्रतिप-
त्तिः ।

१. ‘शर्मणः’ वा० प्र०. ‘साहसकर्मणा शर्मं तुल्यं यस्मैति निष्पत्तिः’ इत्याह-
रणादिना.

यथा वा—

‘मदो जनयति प्रीतिं सानङ्गं मानभङ्गुरम् ।

स प्रियासंगमोत्कण्ठां सासखां मनसः शुचम् ॥’

अत्र मदादौ यत्प्राकरणिकतया विवक्ष्यते तदुपमेयं शेषाण्युपमानानि ।

न च क्रमैकत्वमुपमां रुणद्धीति वाच्यम् ।

‘राम इव दशरथोऽभूद्दशरथ इव रघुरजोऽपि रघुसदृशः ।

अज इव दिलीपवंशश्चित्रं रामस्य कीर्तिरियम् ॥’

इत्यादौ क्रमैकत्वेऽप्युपमादर्शनात् ।

प्रकृतानां धर्मैक्यं यथा—

‘पाण्डुक्षामं वदनम्—’ इति ।

यथा वा—

‘हंसाण सरोहिं सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं ।

अण्णोण्णं विय एए अण्णाणं णवर गरुअन्ति ॥’

भवति तदा शोभनमेव, नो चेद्दीपकमवस्थितमेव । किं च संकरस्योच्छेदप्रसङ्गाच्च कि-
चापद दीपकालकार । एषः पृथक् पृथक् लब्धात्मनामलकाराणामेकवाक्यसंसर्गं सत्त्वर । न
च त्रियापदस्य दीपकत्वे रूपमादौऽलकारा दीपकाल्पयन्नात्मानं तच्छुमुत्ताहन्ते । त-
स्मान्न त्रियापद दीपकम् । सत्यम् । न त्रियापदमात्रमस्मात् दीपकम् । त्रि तु बहुभिः
समानजातीयैः फारकविशेषैरभिसम्बन्धमानम् । तस्य चानेकेष्वप्यभिप्रायैः समानरा-
धोदन्वयिरूप यत्तत्साम्यमुच्यते । प्राकरणिकाप्राकरणिकत्वाभ्यां च तेषामर्थानुपमा-
नोपमेयभावो गम्यमानो न श्रौतः । अत एव दीपकमुपमातो भिद्यते । यत्रापि प्राकर-
णिका एव अप्राकरणिका एव वा पदार्थो एकधर्माणुगता वर्ण्यन्ते, तत्रापि तेषां परस्पर-
किञ्चित्साम्यं विद्येयमेव ॥ ननु रद्वटप्रभृतिभिर्वास्तवभेदतयापि दीपकं प्रतिपादितम्,
तत्र च वज्रमौषम्य स्यादित्याशङ्क्य निदर्शयति—मद इति । मदः सुरादिपानविकार-
विशेषः । मानभङ्गुरं मानभजनशीलम् । यद्वा मानो भुरो यजेति समासः ॥ किचा-
देर्धर्मैक्यमिव वाक्यार्थेष्वनेकेष्वपि साधारणतयोपादीयमानत्वादौपम्यं दत्वाप-
तति । तत्रापि यद्विवक्षितं तदुपमेयमितररूपमानमिति । अत एव रद्वटोऽप्यौपम्य-
समुपायोऽपि दीपकमेव तुल्यत्वभावत्वादिति ॥ हंसाणेति । अत्र हंसानां श्री स-

१. ‘हंसानां सरोहिं सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं ।

अण्णोण्णं विय एए अण्णाणं णवर गरुअन्ति ॥’ [इति चण्डालः ।]

अप्रकृतानां यथा—

‘कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः का ।

अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतभेकपदे त्वदाननस्य ॥’

‘स्विद्यति कूणति वेहति विचलति निमिषति निलोकयति तिर्यक् ।

अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया ननूः शयने ॥’

इत्यादौ जातेरेव चमत्कारो न दीपकस्येति कारकदीपकं न लक्ष्यते ।

सामान्यविशेषे कार्ये कारणे प्रस्तुते तदन्यस्य तुल्ये तुल्यस्य चोक्तिरन्योक्तिः ।

सामान्ये प्रस्तुते तदन्यस्य विशेषस्य, विशेषे सामान्यस्य, कार्ये कारणस्य, कारणे कार्यस्य, सदृशे सदृशस्य चान्यस्याप्रस्तुतस्योक्तिरभिधानमन्योक्तिः । अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेप इत्यर्थः ।

रोभिः सरसा च हसैः सार्थत इति साधारणक्रियया एतथैव हससरसोः प्राकरणिकयोः सवन्ध इति अन्योन्यनामालंकारो न दीपकतामतिक्रामति ॥ यथा वा—‘कण्ठस्य तस्यास्तनुवन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य । अन्योन्यशोभाजननाद्भूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥’ इति । अत्र कण्ठमुक्ताकलापयोः प्राकरणिकयोरन्योन्य भूष्यभूषणभाव इति ॥ कुमुदेति । अत्र कुमुदादीनि अमृतादीनि चाप्राकरणिकानि दृशोराननस्य च प्रकृतस्य वर्णमानत्वात् । यथा वा—‘थिर्दृष्टा सा नवा दृष्टा मुषिता सममेव ते । हत हृदयमेकेषामन्येषा जन्मनः फलम् ॥’ अत्र प्रियतमा प्राकरणिकी प्रति अवलोकयितृणामनवलोकयितृणा च प्राकरणिकाना मुषितत्वमेको धर्म इति । एव च तुल्ययोगिता पृथक् न वाच्या इति । ननु कारकदीपकमन्यैरुक्तं तत्किं नोच्यते इत्याशङ्क्याह—स्विद्यतीत्यादि ॥ अप्रस्तुतस्येति । उपवर्णनावसरादपेतत्वादप्राकरणिकस्येत्यर्थः । अभिधानमिति । स्तुतिनिन्दोभयानुभयरूपम् ॥ ननु चाप्रस्तुतपदार्थस्वरूपोक्तावसवद्वभाषिता नालंकारगन्धोऽपि । तथा हि । पर्वतोपवर्णनाया कसमुद्रस्वरूपमुपवर्णयेत् । उपवर्णने वा शिष्टविगर्हणमवश्य भावीत्याशङ्क्य, अन्योक्तिशब्दार्थ प्रकटीचिकीर्षुराह—अप्राकरणिकस्याभिधानेनेत्यादि । सान्तरेण शब्दव्यापारेण गोचरीक्रियमाणः प्राकरणिको योऽर्थस्तेन सहाप्रस्तुतस्य कार्यकारणभावादौ सवन्धे सति सहृदयहृदयावर्जकमलकाररूपत्वमेतस्या इत्यर्थः । तुल्ये प्रस्तुते यत्र तुल्यस्याप्रस्तुतस्याभिधानं तत्र विशेषो विशेषेण प्रतीयत इति पूर्वाभ्यो भेदः ।

यथा—

‘ऐरावणं स्पृगति मन्त्रयते मरुद्भि-

र्वज्रं परामृशति पश्यति योधसार्थान् ।

मेरोस्तदानि विषमीकुरुते महेन्द्र-

स्त्वच्छङ्कया निशि न याति नेरेन्द्र निद्राम् ॥’

अत्र त्वय्युद्युक्ते न कश्चित्सुखं शेते इति सामान्ये प्रस्तुते विशेष उक्तः ।

‘अहो संसारनैर्घृण्यमहो दौरात्म्यमापदाम् ।

अहो निसर्गजिह्वास्य दुरन्ता गतयो विधेः ॥’

अत्र कापि वस्तुनि विनष्टे विशेषात्मनि प्रस्तुते दैवस्वातन्त्र्यं सर्वत्र सामान्यरूपमप्रस्तुतं वर्णितम् ।

‘ये यान्त्यभ्युदये प्रीति नोज्झन्ति व्यसनेषु च ।

ते वान्धवास्ते सुहृदो लोकः स्वार्थपरोऽपरः ॥’

अत्र जरासंधः कार्यरूपां श्रद्धेयवचनतां प्रस्तुतामात्मनोऽभिव्यक्तुं सुहृद्धान्धवरूपत्वमप्रस्तुतं कारणं वर्णयति ।

‘संगं अप्परियायं कुच्छुहलच्छिविरहियं महमहस्स उरम् ।

सुमरामि महणपुरओ अमुद्धयन्दं व हरजटापम्भारम् ॥’

अत्र जाम्बवान् वृद्धसेवाचिरजीवित्वव्यवहारकौशलदौ मन्त्रिताकारणे प्रस्तुते कौस्तुभलक्ष्मीविरहितहरिवक्षःस्मरणादिकमप्रस्तुतं कार्यं वर्णयति ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्याभिधाने द्वौ प्रकारौ । श्लिष्टविशेषणता, सादृश्य-
मात्रं वा तुल्यान्तरस्याक्षेपहेतुः ।

अन्योक्तौ च यद्वाच्यं तस्य यदाचिद्विवक्षितत्वं यदाचिदपिविवक्षितत्वं यदाचिद्विवक्षित-
विवक्षितत्वमिति त्रयोपपत्त्या । तत्र विवक्षितत्वं यथा—‘पराणे च पीजानमुम-
वति भवेऽपि नधुरो यदीयः सवेपामिह रागु रिमारोऽप्यभिमतः । न सप्राप्तो नैव

१. ‘स्वर्गमपारिजातं वारुभतः तापरहितं मधुमधनसोर ।

समारामि मधनपुरतोऽनुभवयन् व हरजटापम्भारम् ॥’ [इति चण्डालः]

२. ‘अपारिजातं योदह’ रेते

१. ‘अपरतुतपरागाता’ ध्वन्यालोके

यथा—

‘नालस्यप्रसरो जडेष्वपि कृतावासस्य क्रोधे रुचि-

र्दण्डे कर्कशता मुखे च मृदुता मित्रे महान्प्रश्रयः ।

आमूलं गुणसंग्रहव्यसनिता द्वेषश्च दोषाकरे

यस्यैषा स्थितिरेम्बुजस्य वसतिर्युक्तेषु तत्र श्रियः ॥’

अत्रापस्तुतेनान्बुजेन तुल्यविशेषणव्याक्तुल्यः सत्पुरुष आशिष्यते ॥

‘आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः

किं तावदार्जितमनेन दुरणवेन ।

आरीकृतं च बडवावदने हुनं च

पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥’

अत्रार्णवस्य गर्हणयान्यायोपाजितधनत्वादिप्रतीयमानसादृश्यः कश्चि-
त्पुरुषविशेष आशिष्यते ॥

यदि स भृशमक्षेत्रपतितः क्रिमिलोदोषोऽसौ न पुनरगुणया मरुभुवः ॥’ इति पंडित-
पीडा, सत्पुरुषे तु परायोद्यते तदर्थं हेतुः । भद्रोऽपीक्षां ग्रन्थिबोद्धनम्, सत्पुरुषे उ-
द्यमानावनिमित्तो विप्लवः । इक्षोर्माधुर्यनास्त्राद्यलक्षणो गुणः, सत्पुरुषे त्वनुत्पन्नम् ।
इक्षोर्विकारः शर्करागुडखण्डादि, सत्पुरुषे तु चित्तविक्रिया । न हि सत्पुरुषा विह्वल-
वस्थायामप्यसेव्याः । उत्त्वणत्वामावान् । इक्षोरक्षेत्रमूपरम्, सत्पुरुषे निर्विक्रयान्-
दिस्थानम् ॥ यथा वा—‘अनो ये दृश्यन्ते ननु सुमगधाः सफलता भवन्नेषां चत्न-
क्षणमुपगतानां विषयताम् । निरालोके देजे कथमिदमहो चक्षुरधुना समं जातं सर्वं
सममथ वान्यैरवयवैः ॥’ नन्विति । चर्जगदिष्टं भूषितमित्यर्थः । यस्य चक्षुषो वि-
षयतां क्षण गतानामेषा सफलता भवति तदिदं चक्षुरिति संबन्धः । आलोको वि-
कोऽपि । न सममिति । हस्तो हि वरं स्पर्शदानादावप्युपयोगी । अवयवैरिति ।
अतितुच्छप्रार्थित्वित्यर्थः । अत्र अविवारकजनाकुले काले कश्चिन्महापुरुषः कुत्सालिनि-
रितरजनसमसत्कारतया ततोऽपि चाप्रयोजनतया न्यूनसत्कारतया खलोक्रियमानः
प्रस्तुतः ॥ यथा च—‘प्राणा येन समर्पितास्तत्र बलाद्येन त्वनुत्थापितः स्कन्धे यस्य
चिरं स्थितोऽसि विदधे यस्ते सपत्नी पुरः । तस्यास्य स्मितमात्रकेण जनवञ्जीवान-

१. ‘अतेभ्यः’ प्राग्लिखितम्. २. ‘दहने’ का० प्र०.

१. ‘न सममित्यर्थः’ ख.

अत्र पुरुषोत्तमशब्दस्यार्थद्वयवाचकत्वेऽपि सत्पुरुषचरितस्य प्रस्तुतत्वादभिधा एकत्र नियन्त्रितेति सत्पुरुष एव वाच्यो न विष्णुः, तच्चरितस्याप्रकृतत्वात् । तत्प्रतीतिस्तु शब्दशक्तिमूलात् ध्वनेरेव । यद्यपि च सत्पुरु-

तथा हि—उत्पद्यताया इति न तथा 'कुलोद्भूताया' । अशोभनाया इति लवप्यरहितायाः । फलकुसुमपद्मरहिताया इति । एवभूतापि काचित्पुत्रिणी वा भ्रात्रादिपक्षपरिपूर्णतया सवन्निवर्गपोषिका वा परिरक्ष्यते । यदर्यां वृत्तिं ददत्पामर भो हसिष्यसे । सकललोकैरिति भावः ॥ यथा वा—'सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधितत्त्वं योश्चापल इष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक् भूयसोक्तेन वा । सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे यद्धारणोऽद्याप्यसावन्तः शून्यकरो निषेव्यत इति भ्रातः क एष ग्रहः ॥' रसनाविपर्ययोऽसत्यभाषित्वमपि । चापलमश्रोतव्यश्रवणमपि । मदो गर्वोऽपि । शून्यकरत्वमपि । अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्यासेवने न हेतुः कर्णचापल तु हेतुः मदः प्रत्युत सेवने निमित्तमिति ॥ ननु यत्राप्रस्तुत वस्तु प्रस्तुतार्थानुबन्धि कथ्यते, तत्र यद्यन्योक्तित्वमभिधीयते, तदा सहस्रमायप्रयाणे भटीना प्रियविरहोत्कण्ठितानामनेकविवक्षापारोपवर्णने भूतकालसवन्धिनि प्रस्तुते 'औत्सुक्यगर्भा भ्रमतीव दृष्टिः पर्याकुला कापि मतिः प्रयाति । निरत्ययप्रेमनिबन्धनं च वियोगकाले द्रवतीव चेत् ॥' इत्यप्रस्तुतार्थाभिधायिनि श्लोकान्तरे । तथा समुद्रेण राम प्रति—'त्वयैव मलयस्थितिर्दत्ता । यामनुपालयता मया भवान्विष्णुरारोषितः' इति प्रस्तुत्योपन्यस्ते 'विक्रमसन्तरभक्तवत्सर मभरन्दरसुद्धमायमुहलमहुभरम् । उडुणा दुमाण दिव्यन्ति हीरश्च न उडुणा अप्पण चिअ कुसुमम् ॥' इत्यप्रस्तुतार्थप्रतिपादके छन्दोन्तरे च अन्योक्तित्वप्रसङ्गः । अत्र हि 'उडुणे उपवर्ष्यमानेनाप्रस्तुतेनार्थेन वृत्तान्तरोपनिबद्धः प्रस्तुतोऽर्थोऽनुसवध्य मैवम् । यत्र हि तस्मिन्नेव वाक्येऽभिधीयमानेनाप्रस्तुतेनार्थेन शब्दानुरूपारूढस्यापि प्रस्तुतस्यार्थस्य सारूप्यादिभिराक्षेपः सोऽन्योक्तेर्विषयः, यत्र त्वेकस्मिन्नेव वाक्ये वाक्यद्वये वा समर्थसमर्थकतया विम्बप्रतिविम्बभावेन वा प्रस्तुताप्रस्तुतयोरभिधयैव सत्पक्षो वाक्यैकवाक्यता च सोऽर्थान्तरन्यासस्य निदर्शनस्य वा विषयः । एवं च 'औत्सुक्यगर्भा—' इत्यादौ यद्यपि श्लोकान्तरे समर्थस्य वस्तुन उपकान्तत्वात् श्लोकान्तरेण तथाभूतमप्रस्तुतमेव प्रस्तुतार्थाभिसवन्धि वस्तूपनिबध्यते, तथापि नान्यो-

१. 'कुलोद्भूता' ध्वन्यालोकलोचने.

२. 'विक्रमसदृजः' कलुष मकरन्दरसाध्मातमुरारमधुकरम् ।

कतुना दुमाणा दीयते लियते न पुनस्तदात्मनैव कुसुमम् ॥' [इति च्छाया ।]
(भा० ६ स्क० ११) सेतुटीकानुसारेण. ३. 'उडुणा' सेतौ. ४. 'दिव्य' सेतौ.
५ 'उणो तमप्पण' सेतौ. ६. 'उत्तद्वये' ग्यात्. ७. 'वत्समेवेति चेत् । मैवम्' स्यात्.

पस्य विष्णोरिव विश्वोद्धरणशक्तिर्नास्ति, तथापि गुणवृत्त्या संभवतीति न दोषः ॥

अन्योक्तिश्च कचित्सुतिरूपा ।

यथा—‘नालस्य प्रसर—’ इति ।

कचिन्निन्दारूपा ।

यथा—‘आदाय वारि—’ इति ।

किरिति वक्तव्यम् । अपि त्वर्थान्तरन्यास एवासौ । अत्र हि वृत्तान्तरेणोपक्षिप्तो योऽसौ भटीना वियोगजनितो व्यापारो भूतकालस्यन्धी विशेषभूतः स कालमात्रस-
बन्धिना सकलवियोगिनीव्यापारेण सामान्यरूपेण समर्थितः ॥ यद्यप्युत्प्रेक्षाप्यत्रास्ते,
तथापि प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायोऽत्रानुसर्तव्यः । यद्वा चकर एवास्तु, न
तावदन्योक्तिरियम् । तथा ‘विचसन्तरवरकंडर’ इत्यत्रापि वृत्तान्तरोपनिबन्धनोपक्षि-
प्तेऽर्थे रामसमुद्रव्यापाररूपे वृत्तान्तरेण ऋतुद्रुमव्यापारात्मनस्तत्प्रतिविम्बस्य निदर्शित-
त्वानिदर्शनालंकारतैव । ‘विकसद्भज कुंडरं मकरन्दसाध्मातमुखरमधुकरम् । केतुद्रु-
माणा दीयते हियते न पुनरात्मनैव कुसुमम् ॥’ इत्यर्थः । ऋतुरत्र वसन्तः । कुसुममिति
जातावेकवचनम् ॥ अथात्र कोऽलंकारः—‘लावण्यद्विषण्व्ययो न गणित’ क्लेशो महा-
न्स्त्रीकृतः स्वच्छन्दस्य सुख जनस्य वसतध्विन्तानलो दीपितः । एषापि स्वयमेव तुल्य-
रमणाभावाद्वाराकी हता कोऽर्थश्चेतस्ति वेधसा विनिहितस्त्वन्व्यात्सु तन्वता ॥’ द्रवि-
णशब्देन सर्वस्वप्रायत्वमनेकत्वकृत्योपयोगित्वमुक्तम् । गणित इति । चिरेण हि यो
व्ययः संपद्यते न तु विद्युदिव स्रष्टि, तत्रावश्यं गणनया भवितव्यम् । अनन्तकाल-
निर्माणकारिणोऽपि (तु) विधेर्न विवेकलेशोऽप्युदभूदिति परमस्याप्रेक्षावत्त्वम् । अतः
एवाह—क्लेशो महानिति । अनेन प्रत्युतानर्थप्राप्तिरुक्ता । एवमपि यदि परस्योपकारः
स्यात्तदा को दोष इत्याशङ्क्याह—स्वच्छन्दस्येति । परार्थोऽपि न कश्चित् । यतो वि-
श्वलल्य । जनस्यैतदभिलाषजननेन प्रथमेऽभिलाषो द्वितीये चिन्तनमिति । चिन्ता-
नलो दीपितः । येन सर्वमन्यत्परित्यज्यैतत्प्राप्त्युपायान्वेषणपरः संजातः । न चाप्यस्या
कथित्वार्थोऽनर्थलावण्यसुन्दरतरतुल्यतानिर्माणे प्रत्युत समुचितवद्भलाभाभावादसं-
प्राप्तसमोपविफलमनोरथवञ्चितैवेय वराकीत्याह—एषापि । यत्स्वय निर्मायते तदेव

१. ‘कखडर’ सेतौ. २. ‘न्दरसा’ स्यात्. ३. ‘ऋतुता’ स्यात्. ४. ‘स्वच्छन्द
चरतो’ ध्वन्यालोके. ५. ‘सखीजनस्य’ ध्वन्यालोके. ६. ‘हृदये चिन्ताज्वरो निर्मितः’
ध्वन्यालोके. ७. ‘योग्यो य’ ध्वन्यालोकलोचने. ८. ‘मस्य प्रेक्षा,’ ‘नस्योत्प्रेक्षा’
ध्वन्यालोकलोचने.

कचिदनुभयरूपा ।

यथा—

‘इतो वसति केशवः पुरमितस्तदीयद्विपा-

मितोऽपि शरणागताः शिखरिपक्षिणः शेरते ।

इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-

रहो विततमूर्जितं भरसहं च सिन्धोर्वपुः ॥’

अत्र निन्दा स्तुतिर्वा विस्मयोक्तावेवास्तमयत इत्यनुभयरूपा ॥

व्यङ्ग्यस्योक्तिः पर्यायोक्तम् ।

व्यङ्ग्यस्य प्रतीयमानस्यार्थस्य अभिधानं यत्पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेण कथनं पर्यायोक्तम् । अत एव चान्योक्तेरस्य भेदः । न हि तत्र गम्यमानस्यार्थस्य भङ्ग्यन्तरेणाभिधानम्, अपि त्वप्रस्तुतद्वारेण तस्या-
क्षेप इति ।

ज्ञमिति परिदेवितमिति अनीपां चतुर्णां वाक्चखण्डानामर्थस्य क्रमेण पादचतुष्टयतात्पर्य-
तया प्रतीयमानत्वात् । तथा चायं विनिश्चयवृत्त्यन्ते धर्मकीर्त्याचार्यस्य श्लोक इति
प्रसिद्धिः । एतदर्थसमूचकश्चापरो हि स्फुट एव तस्य श्लोको विद्वद्भिः परिपठ्यते । य-
था—‘अनध्यवसितावगाहनमनल्पधीराकिनाप्यदृष्टपरमार्थतत्त्वमधिकाभियोगैरपि । मतं
मम जगत्खल्व्यसदृशप्रतिप्राहकं प्रयास्यति पयोनिधेः पय इव स्वदेहे जराम् ॥’ अवगा-
हनमध्यवसितमपि न यत्र, आस्ता तस्य संपादनम् । परमं यदर्थतत्त्वं कौस्तुभादिभ्यो-
ऽप्युत्तमम् । अलव्यं प्रयत्नपरीक्षितमपि न प्राप्तम् । सदनमस्य तथाभूतं प्रतिप्राहम्
एवैको प्राहो जलचरः प्राणी ऐरावणोद्यैः श्रवो धन्वन्तरिप्रायो यत्र तदलव्यसदृशप्रति-
प्राहकम् । इयति चार्थे साम्यादुपमालकारोऽनन्तरं तु स्वात्मनि विस्मयधामतयाऽऽते
विश्रान्तिः, परस्य च ध्रुवजनस्यात्यादरात्पदतया प्रयत्नप्राप्ततया चोत्साहजननेनैव
भूतमखन्तोपादेयं सत्कतिपयसमुचितजनानुपाहकं कृतमिति स्थाननि पुद्गलवारिता-
प्रदर्शनतया धर्मवीरस्पर्शनेन वीररसे विश्रान्तिरिति मन्तव्यम् । अन्यथा परिदेवितमात्रेण
किं कृतं स्यात् । अप्रेक्षापूर्वकारित्वनात्मन्यापेक्षितं चेत्किं तत् सार्धपरार्थसम्वा-
दिति । तदनेन निर्विवादतदीयः शोकेनैव तदभिप्रायस्य परिदेवितविषयस्य सपेक्षमन्-
त्वात्पूर्वप्राप्यन्योक्तिरेव सम्भाव्यते । तथापि चाहुतास्त्रादपुःसरा वीररगदि’तान्तिपर-

१. ‘अप्रस्तुतप्रशस्योपमालक्षणमत्प्राद्वयम्’ लोचने २. ‘नैवभूत’ लोचने ३. ‘उ-
प्रेक्षा’ लोचने.

यथा—

‘शत्रुच्छेददृढेच्छस्य मुनेरुत्पथगामिनः ।

रामस्यानेन धनुषा देशिता धर्मदेशना ॥’

अत्र ‘भीष्मेण भार्गवो जितः’ इति व्यङ्ग्यस्य ‘देशिता धर्मदेशना’ इत्यनया भङ्ग्या भणनम् ॥

विशेषविवक्षया भेदाभेदयोगायोगव्यत्ययोऽतिशयोक्तिः ।

प्रकृतस्यार्थस्य विशेषवर्णनेच्छया भेदस्य व्यत्ययोऽभेदाभिधानं यत्-
दतिशयाभिधानादेकातिशयोक्तिः ।

यथा—

‘सुधावद्धग्रासैरुपवनचक्रोरैरनुसृतां

किरङ्गयोस्त्वामच्छां लवलफलपाकप्रणयिनीम् ।

उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मना-

गनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥’

अत्र मुखचन्द्रयोर्भेदेऽप्यभेदः ॥

तानुसंधेयेति । तर्हि यत्र प्रकरणमेव किञ्चिन्नास्ति तत्र कोऽलंकारः । यथा—‘निगूढं
दुरारोहम्—’ इति । उच्यते । तत्रोभयोरलंकारयोरन्यतरपरिग्रहेण दोषः, नापि
साधक प्रमाणम्, तत्र सकरालकारो वक्ष्यते । अत्र च शठतरपोटापाटलयोरन्यतरस्या-
प्राकरणिकत्वाभावात् जायते । किमिय समासोक्तिरुतान्योक्तिरिति संकरालंकार एव ।
अन्ये त्वाहुः—यत एव प्रकरणापरिज्ञानमत एवात्र प्राधान्येन पाटलोपवर्णने क इव
वस्तुपरिपोष इत्यन्यपरत्वे प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रत्युपदेशाय शास्त्रमिव श्लोकाः कल्पन्त इति
समासोक्तिपरिग्रहे कुतो दोषाभावः । तस्मादन्योक्तिरेवेयमिति ॥ व्यङ्ग्यस्येति
योग्यतया निर्देशः । अनया भङ्ग्या भणनमिति । देशिताधर्मदेशनेति भङ्ग्यन्तर-
रचितशब्दैरित्यर्थः । तेन यद्भङ्ग्यन्तरेणोच्यते तद्व्यङ्ग्यम् । यथाप्येकधनरूपतात्मक-
प्रकारेण व्यङ्ग्य प्रतीयते, न तथा वक्तुं शक्यते । कमभावि विकल्पप्रभवानां
शब्दानां तथाभिधानशक्तेरभावात् । यथा गवि शुक्रे चलति दृष्टे गौः शुक्रश्चल इति
विकल्पो यदेव दृष्टमभ्यासपाटवापेक्षी तदेव विकल्पयति न तु यथादृष्टम् । अशेषवि-
शेषावच्छिन्नस्वलक्षणाकारतयानुभवस्योत्पत्तेः । तथा अभिन्नासंश्लेषत्वेन दृष्ट भेदस्य
गौभ्या विकल्पयति । निरंशस्य वस्तुनो भेदसंसर्गयोरभावात् । तौ हि विकल्पस्यैव
व्यापारः । स ह्यभिन्नमपि वस्तु गौ शुक्रश्चल इत्येव भिनत्ति । भिन्नमपि पदार्थजात-
मयं गौरयमपि गौरित्येव संश्लजति ॥ अभेदाभिधानमिति । गौण्या वृत्त्येत्यर्थः ॥

यथा वा—

‘अयि^१ दियर कि न पेच्छसि आयासं कि मुहा पलोएसि ।

जायाएँ बाहुमूलम्मि अद्दयन्दाण परिवाडिम् ॥’

अत्र नखार्धचन्द्राणाम् ॥

अभेदस्य व्यत्ययो भेदो द्वितीया ।

यथा—

‘अण्णं लड्हत्तणयं अण्ण च्चिअ कावि वत्तणच्छाया ।

सामा सामण्णपैयावइस्स रेह च्चिय न होइ ॥’

अत्र लटभत्वादेरभित्त्यैव भेदेनाभिधानम् ॥

योगस्य सवन्धस्य व्यत्ययोऽसंवन्धस्तृतीया ।

यथा—

‘मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥’

अत्राभिसारिकाणां लक्षणक्रियायोगेऽपि ज्योत्स्नाबाहुल्योत्कर्षविवक्षया-
योग उक्तः ।

यथा वा—

‘अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो

विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशा स्वतो लीलया

तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि सलक्ष्यते ॥’

अत्र मदोदयस्य लक्षणेऽपि स्वाभाविकविभमाणासुत्कर्षविवक्षया
लक्षणस्यायोग उक्तः ॥

१. ‘अयि देवर कि न प्रेक्षसे आकाश (आशास वा) कि मुहा प्रलोक्षयति ।

जायाया बाहुमूलेऽर्धचन्द्राणा परिवाटीम् ॥’ [इति सस्कृतम् ।]

२. ‘अद्द दिअर कि न’ गद्यामल्लसालाम्.

३. ‘अण्णत्तोहमार्दम’ इव वापि दर्शयन्त्याया ।

दृशना सामान्यप्रजापते रेत इव न भवति ॥’ [इति लस्कृतम् ।]

४. ‘अण्ण’ वा० प्र० ५ ‘पलादरणो’ वा० प०

एवम्—

‘ऐसो वि ण सच्चविओ जीगे पसरन्तपल्लवारुणगओ ।

मज्झणतम्भेसु भओ तह मदातम्भेसु लोयणेसु शमरिओ ॥’
इति ।

अयोगस्य व्यत्ययो योगश्चतुर्थी ।

यथा—

‘पश्चात्पर्यस्य किरणामुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रायोऽत्र हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥’

अत्रानुद्गते चन्द्रे रागसागरवृद्धेरयोगेऽपि चन्द्रस्योद्दीपनविभावनाति-
शयप्रतिपादनार्थं योग उक्तः ।

यथा वा—

‘पुराणि यस्या सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गचः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलासमल्लं विलासाः कुसुमायुधस्य ॥’

तथा—

‘न तज्जल यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनपट्पदम् ।

न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥’

अत्र वराङ्गनादीनां पङ्कजादीनां च निःशेषतया पुरजलादिव्याप्तेरयो-
गेऽपि योग उक्तः ।

यथा वा—

‘उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।

बहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥’

अत्र वारणेन्द्रलीला गिरिर्वहतीत्यसंबन्धेति संबन्धः । यद्वा गिरिवार-
णेन्द्रगतयोर्लीलयोर्भेदेऽप्यैक्यमध्यवसितम् ।

एवमिति । मज्जनताम्रयोर्लोचनयोर्मंदरागे मदाताम्रयो. कोपोपरागे च

१. ‘एषोऽपि न ... यस्या प्रसरत्पल्लवारुणरागः ।

मज्जनताम्रेषु भवस्ताथा मदाताम्रेषु लोचनेषु ... ॥’ [इति सस्कृतम्]

२. ‘किरणानुदीर्ण’ स्यात्

यथा वा—

‘दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति चिरं कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥’

अत्र दिवंगतकविगुणानां रमणायोगेऽपि योग उक्तः ।

तथा—

‘हृदये चक्षुषि वाचि न तव सैवाभिनवयौवना वसति ।

वयमत्र निरवकाशा विरम कृतं पादपतनेन ॥’

अत्रैकस्य युगपदनेकवृत्तित्वायोगेऽपि योग उक्तः ॥ एवंविधे च सर्वत्र विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते । ता विना प्रायेणालंकरणत्वायोगादिति न सामान्यमीलितैकावलीनिदर्शनाविशेषाद्यलंकारोपन्यासः श्रेयान् ॥

विवक्षितस्य निषेध इवोपमानस्याक्षेपश्चाक्षेपः ।

विशेषविवक्षयेत्यनुवर्तते । वक्तुमिष्टस्य प्राकरणीकत्वात्प्रधानस्याशक्यवक्तव्यत्वमैतिसिद्धत्वं वा विशेषं वक्तुं निषेध इव न तु निषेध एव । निषेधमुखेन विशेष एव तात्पर्यादित्येक आक्षेपः । उपमानस्य च य आक्षेपस्तिरस्कारः सोऽन्यः ।

लक्ष्यमाणेऽपि लक्षणायोगो दर्शनीयः ॥ अलंकरणत्वायोगादिति । तथा चाह—
‘सैषा सर्वेव वक्रोक्तिरनयाथो विभाव्यते । यतोऽस्या कविना कार्यं कोऽलंकारोऽनया विना ॥’ इति ॥ सामान्येति । ‘महिका—’ इत्यादौ सामान्यम्, ‘अपाहतरले’ इति ‘एत्तोवि’ इत्यनयोर्मीलितम्, ‘पुराणि’ इति ‘न तज्जलम्’ इत्यनयोरेकावली, ‘उदयति—’ इत्यादौ निदर्शना, ‘दिवमप्युपयातानाम्’ इति ‘हृदये चक्षुषो’ इत्यनयोर्विशेषालंकारो यथार्थः प्रदर्शितस्तथा न दर्शनीय इति ॥ अशक्यवक्तव्यत्वमिति । वक्ष्यमाणविषयतामाह । अतिसिद्धत्वमिति । अतिप्रसिद्धत्वम् । अनेन उक्त-

१. ‘गिरः कथमिह’ रद्रटे २. ‘अतिप्रसिद्धत्व’ का० प्र०

१. ‘सर्वत्र’ ध्वन्यालोके ‘यातिशयोक्तिर्लक्षिता सर्वे सर्वा’ लोचने व्याख्योपलब्धाद् ‘सर्व सर्वात्र’ इति पाठो भवेत् २ ‘एतो’ मृते

अर्थानां विरोधाभासो विरोधः ।

जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपाणां पदार्थानां सजातीयेन विजातीयेन वा वस्तुवृत्त्या विरोधेऽपि परस्परप्रतिबन्धलक्षणो व्याघातलक्षणो वाद्यो विरोधस्तद्वदाभासमानो विरोधः ।

तत्र जातेर्जात्या यथा—

‘एकस्यामेव तनौ विभक्तिं युगपन्नरत्वसिहत्वे ।

मनुजत्ववराहत्वे तथैव यो विभुरसौ जयति ॥’

गुणेन यथा—

‘द्रोणाश्वत्थामर्यमेशु श्रुत्वा श्रुत्वा द्वयं स्थितम् ।

ब्राह्मण्यमथ शौर्यं वा को नु चित्रीयते पुमान् ॥’

क्रियया यथा—‘सिंहोऽपि परिभूयते ।’

द्रव्येण यथा—

‘सृजति च जैगादिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम् ।

अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥’

गुणस्य गुणेन यथा—

‘सत्यं त्वमेव सरलो जगति जराजनितकुञ्जभावोऽपि ।

ब्रह्मन्परमसि विमलो वितताध्वरधूममलिनोऽपि ॥’

क्रियया यथा—

‘पेशैलमपि खलवचन दहतितरां मानसं सतत्त्वविदाम् ।

परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत्प्रमोदयति ॥’

पारहेतवस्तस्या भवन्तीत्यतिप्रसिद्धोऽयमर्थ इत्यस्य प्रतिपादनाय ॥ व्याघात इति । एकतरप्रतिबन्धरूपः ॥ तद्वदाभासमान इति । अयं भावः—विशेषविषयत्वेन ब्राह्मण्यसुवर्तमानत्वात्, यत्र भावान्तरेभ्यो वेशिष्टस्य व्यापयितुमासुखे विरोधप्रतीतिकाते न तु विरोधपर्यवसानं वचस्तत्राय विरोधाकारः, यत्र पुनः परिहारासम्भवस्तत्र व्याघात दोष इति ॥ सत्यं त्वमेवेति । अत्र सरलदिमलशब्दयोरेकार्थत्वात् किञ्चिन्न न समस्तीति सवरशब्दा न दार्ढ्यः । चेतसो हि सरलपारिमलशब्दस्य सोऽपि सरल-

१ ‘रानेषु स्यात्’ नरादिषु का० प्र० ३ ‘पेत्य’ का० प्र० ४ ‘सतत्त्वतत्त्वरास्यो’ फर्षी’ का० प्र० टी०

द्रव्येण यथा—

‘कौजाद्विक्रममत्तपदोऽगो मन्मार्गमनमि उवा पातो ।
अभूजाम्भोजदजमिजान स भार्गो मन्मार्गमि ॥’

क्रियायाः क्रिया यथा—

‘बालमृगलोचनायाः पितृमित्रं निमग्नं यदगो माम् ।
जडयति मनापयति न दग्धे दग्धे न मे नयति ॥’

द्रव्येण यथा—

‘गीता ददाह नैवाभिर्दिमं दहति भूकः ।
ताप्यन्ते गणिना चित्रं विरेहं कामिनो भृशम् ॥’

द्रव्यस्य द्रव्येण यथा—

‘समदमतज्जमदजलनिःसज्जतरङ्गिणीपग्विज्ञात् ।
क्षितितिलक त्वयि जटजुषि शकरज्वापगापि कालिन्दी ॥’

एवं दश भेदाः । एषु परम्परप्रतिबन्धो विरोधः ।

व्याघातो यथा—

‘अप्यसज्जनसागत्ये न वसत्येव धैकृतम् ।
अक्षालितविशुद्धेषु हृदयेषु मनीषिणाम् ॥

अत्र क्षालनाभावे विशुद्धिर्व्याहृत्यते ।

यथा वा—

‘महर्षिनि कुले जन्म रूपं स्मरसुहृद्वयः ।
तथापि न सुखप्राप्तिः कस्य चित्रीयते न धीः ॥’

तथा—

‘स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरतापि तनुं यस्य शंभुना न हृतं बलम् ॥’

विमलः ॥ विभावनेति । ‘अप्यसज्जनसागत्ये’ इत्यादौ विभावना, ‘महर्षिनि’ इति

तथा—

‘कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने ॥’

एषु कारणसामग्र्ये फलाभावो व्याहन्यते ।

यथा वा—

‘सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनं परिणाहिनं स्तनभरं धत्ते सखेदा वयम् ।

साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥’

अत्रान्यदेशस्थितेन कारणेनान्यदेशस्थकार्योत्पादो व्याहन्यते ।

यथा वा—

‘दिशामलीकालकभङ्गता गतस्तयीवधूकर्णतमालपल्लवः ।
चकार यस्याध्वरधूमसंचयो मलीमसः शुक्लतरं निजं यशः ॥’

अत्र मलीमसेन शुक्लतरीकरणं व्याहन्यते ।

तथा—

‘आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितापयतितरां शरीरं मे ॥’

अत्रानन्ददानं शरीरतापेन व्याहन्यते ।

‘शिरीषादपि मृद्वङ्गी कैर्यमायतलोचना ।

अयं क्व च कुक्कुलाभिकर्कशो मदनानलः ॥’

अत्र मार्दवं कार्कश्येन व्याहन्यते ।

‘स एक’ इति ‘कर्पूर इव’ इति च त्रिषु विशेषोक्तिः, ‘सा बाला’ इत्यादाववगतिः,
‘दिशामलीकालक’ इति ‘शिरीषादपि’ इति ‘आनन्दममन्दमिमम्’ इति ‘विपुलेन’ इति

१. ‘नपरचेतये’ वा० प्र० २. ‘पीतोन्तिनत्तयोधरदुग्ध’ दामनन्तौ ३. ‘क्वेच’ वा०
प्र०. ४. ‘दु सरो मत्पानितः’ वा० प्र०

न ॥

‘विपुलेन गामगजयम्यं का तथा नृपमानं पश्य पतिरे गमये ॥’

मदभिभवासकत्वा येन पश्य गमयिष्येति गमयेत्यर्थः ॥’

अत्र हीनेन गुरुकार्येभ्यः व्याहृत्यते ।

‘किं ददाति किमज्ञानं भवत्यभयमात्मनः ।

उत्तममतिगमेऽपि नमति ॥’

अत्राचिकेन मत्पकार्याहम् व्याहृत्यते ।

यथा ना—

‘अतो विज्ञातं भूयान् नृपतिनमोऽयम् ।

माति मान्मजस्योऽपि यतो गतिर्गच्छते ॥’

अत्र मानाशक्त्येन मानं व्याहृत्यते ।

तथा—

‘भवत्संभावनोत्थाय परितोषाय मूर्छते ।

अपि व्यासदिगन्तानि नाज्ञानि प्रभवन्ति मे ॥’

अत्राज्ञानामतिविपुलतया परितोषाभावं व्याहृत्यते ।

यथा वा—

‘दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरुपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥’

अत्र दृशैव दाहो जीवनं च व्याहृत्यते ।

यथा वा—

‘धवलोसि जइ वि सुन्दर तह वि तए मज्झ रज्जियं हिययम् ।

रागभरिए वि हियए सुहय निहितो न रत्तोसि ॥

अत्र धवलेन रज्जनं रागभृतहृदयेनारज्जनं च व्याहृत्यते ॥ एवं

च विभावनाविशेषोक्त्यसंगतिविषमाधिकव्याघातात्तद्गुणाः पृथगलंकार-

‘किं ददातु’ इति च पञ्चसु विषयम्, ‘अहो विशालम्’ इति ‘भवत्संभावनोत्थाय’ इति च द्वयोरधिकम्, ‘दृशा दग्धम्’ इति व्याघातः, ‘धवलोऽसि’ इत्यत्रातद्गुणश्चेति पृथगलंकारान्

१. ‘धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रज्जितं हृदयम् ।

रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रत्तोऽसि ॥’ [इति सस्कृतम् ॥]

त्वेन न वाच्याः । विरोध एवान्तर्भावात् । उक्तिवैचित्र्यमात्राद्भेदे च
लक्षणकरणेऽलंकारानन्त्यप्रसङ्गः ॥

सहार्थवलाद्धर्मस्यान्वयः सहोक्तिः ।

धर्मस्य क्रियागुणलक्षणस्य सहार्थसामर्थ्याद्योऽन्वयः प्रतिपाद्यतेऽर्था-
दनेकेषु वस्तुषु सा सहोक्तिः ।

क्रियालक्षणा यथा—

'रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ सह सैनिकाश्चुभिः ।

निमेषमात्रादवधूय तद्यथा सहोत्थितः सैनिकहर्षनिःस्वनै ॥'

गुणलक्षणा यथा—

‘सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः संप्रति रात्रयः ।

पाण्डुराश्च समैवाज्ञैः सार्धं ताश्चन्द्रभूषणाः ॥'

श्लिष्टविशेषणैरुपमानधीः समासोक्तिः ।

श्लेषवद्विरूपमेयविशेषणैर्योपमानस्य प्रतीतिः सा समासेन संक्षेपेणार्थ-
द्वयकथनात्समासोक्तिः ।

[illegible]

५. 'सह दिवससि साभिदाया आणदण्ड' र'ह म'दि'वा'ल'द'य'वा' + - ३ ।

तपः श्रमग विद्योः तस्मात्तर्कगदीह्याः सा च तदुच्यते इति ॥ १॥

पति नदी

यथा—

‘उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।

यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागाद्बलितं न लक्षितम् ॥’

अत्र निशाशशिनोरुपमेययोरुपोढरागादिसंक्षिप्तविशेषणबलान्नायकयो-
रुपमानयोः प्रतीतिः ॥

तीत्यमानोपमान्वरूप नातिवर्तते इत्युपमेवेत्यते । हन्त तर्हि रूपकापदुलप्रस्तुतप्राप्ता-
नोऽपि पृथग् वक्तव्या । तत्रायुपमानोपमेयभावप्रतीतेरुपमेवेत्यलसरो कान्तो न-
सागन्तव्यम् । यथाह वामन — ‘प्रतिवस्तुप्रभनिरुपमाप्रपन्न’ इति ॥ अथ रूपानु-
पानरागोपादिलक्षण विशेषमदीकृत्य रूपकादिव्यवहार प्रवर्त्यते । तर्हि गतेत्याग-
मगार्थगामर्थोपगितगाम्प्रगमन्वयो विशेष गमस्तीति गतेत्यदिभि-
मिमारादमित-
बहुना ॥ उपोढरागेणेति । उपोढो धृतो राग गान्धोऽरुणिमा, प्रेम च येन । ति-
रस्यारसः जीर्वाणि, नेचविभागाश्च यत्र । तथेति इष्टित्येव, प्रेमरभगेन च । गतेत्य-
गार्थिणम् पार्थिवानुमाकन्त च । निशाया गुण प्रारम्भ, वदनसोक्तवद च । यथेति ।
यथा भाषितगणन प्रेमरभगेन च । तिमिर च अशुभाश्च सूक्ष्मा अज्ञानमिमिगु-
तिनाय तत्र तम पश्यन् तिमिर साधुः नीलजालिना नोडो प्रोत्तु र्तिता । त-
तिमिरतासाधुमान्ता साधुयेयम् । एकस्मिन् रूपकापत्ते । रागाद्बलितान्ता-
रसः प्रेमरभगा हन्त । पुरोऽपि परीक्षां दिशि, अमे च । गतिः प्रयान्तम्, पा-
रसः प्रेम रसः प्रयान्तया । गमरा । मन्त्रिणमुपलक्षणार्थेन सा । न लक्षितं सति-
रसः प्रोत्तु र्तिता न ज्ञातम् । तिमिरशालेनाशुवर्धनं हि गतिमुगार्थिणि त्पेन त-
रसः प्रेम रसः । नायिकापत्तं नु तयात्र त्रुप-
रात्रिपदेऽपि यथा लक्षितम् ।
रसः प्रेम रसः प्रयान्तया । गमरा । मन्त्रिणमुपलक्षणार्थेन सा । न लक्षितं सति-
रसः प्रोत्तु र्तिता न ज्ञातम् । तिमिरशालेनाशुवर्धनं हि गतिमुगार्थिणि त्पेन त-
रसः प्रेम रसः । नायिकापत्तं नु तयात्र त्रुप-
रात्रिपदेऽपि यथा लक्षितम् ।

[illegible]

उत्कर्षोपकर्षेभ्योः साम्यस्य चोक्तावनुक्तौ चोपमेयस्याधिक्यं
व्यतिरेकः ।

उपमेयस्य प्राकरणीकतया यदाधिक्यमयं उपमानस्य व्यतिरेकः । न
चोत्कर्षोपकर्षेभ्योः क्रमेण युगपदोपादाने त्रिविधायामुक्तौ युगपदनुक्तौ
नैकविधायां चतुर्विधः । पुनर्य साम्यवानुक्त्योक्तावनुक्तौ चाष्टभेदः ।

यथा—

‘यन्मात्रवर्जयतो नित्यं रिपून्पुञ्जवर्गैर्गुणैः ।

लक्ष्येन नेतरस्येव साम्भार्यैकनिधेः स्मय ॥’

अत्र साम्भार्यैकनिधित्वमुपमेयोत्कर्षहेतुरुक्तः ।

‘तुच्छग्यान्यजनस्येव न ममो हन्त लक्ष्यते’

इत्यत्रैव पाठे तुच्छत्वमुपमानापकर्षहेतुर्भवति ।

‘असिमात्रसहायोऽयं प्रभूतारिपराभवे ।

नैवान्यतुच्छजनवत्समगर्वोऽय धृतेर्निधिः ॥’

अत्रोपमानोपमेयगतौ युगपदुत्कर्षापकर्षहेतु उक्तौ ।

‘शीर्णपर्णान्मुचाताशा कष्टेऽपि तपसि स्थिता ।

समुद्रहन्ती नापूर्वं गर्वमन्यतपस्विवत् ॥’

अत्रोत्कर्षापकर्षहेत्वोर्द्वयोरप्यनुक्तिः । एवं साम्योक्तौ चत्वारो भेदाः ।

साम्यानुक्तौ यथा—

‘नवीनविभ्रमोद्भेदतरङ्गितगतिः सदा ।

मुखेन स्मितमुग्धेन जयत्येषा सरोरुहम् ॥’

अत्रोपमेयोत्कर्ष । इवादिपदविरहात् साम्यस्यानुक्तिः । अत्रैव

यन्त्रणादिति । द्वयोरप्यर्थयोः प्राकरणीकतया विवक्षितत्वादिति भावः ॥ उपमेयस्या-
धिक्यमिति । न तूपमानस्य ॥ यत्तु—‘छाण छाणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते
सत्यम् । विरम प्रसीद मुन्दरे यौवनमनिवर्ति यात तु ॥’ इत्यादाउपमानस्योपमेयादाधि-
धिक्यमिति केनचिदुक्तम्, तदयुक्तम् । यौवनगतास्त्वैरन्य हि अत्राधिक्यं विवक्षितमिति

१ ‘महाशक्ति’ का० प्र०

१ ‘नितराम्’ का० प्र०, ‘नित्यम्’ मा० ट०

यथा—

‘सरोजपत्रे परिलीनपद्पदे विशालदृष्टेः स्निग्धम् विलोचने ।
शिरोरुहाः स्युर्नतपद्मसंततेर्द्विरेफवृन्दं नु निगद्गनिश्चलम् ॥
अगूढहासस्फुटदन्तकेसरं मुखं स्विदेतद्विकचं नु पङ्कजम् ।
इति प्रलीनां नलिनीवने सखीं विदां वभूवुः मुचिरेण योपितः ॥’
अत्र रूपकगर्भीकारेण निर्णयान्तः संशयः ।

यथा वा—

‘अथ जयाय नु मेरुमहीभृतो रभसया नु दिगन्तदिदृक्षया ।
अभिययौ स हिमाचलमुच्छ्रितं समुदितं नु विलङ्घयितुं नमः ॥’
अत्रातिशयोक्तिगर्भीकारेणानिर्णयान्तः ।

यथा वा—

‘अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो वैषं नियतम् ।

जन्यसदेहपक्षस्य प्रतिनियतप्रकरणाभावात्प्रकृतस्य कम्यचिदभावात्कम्य स्तुतिरुत्कर्षाभिधा-
यिकेति सदेहो दोष एवेति दोषरूपतेति । तृतीयस्तु जन्यसदेहाभासलक्षण पक्षोऽन्य-
ससदेहालकारस्य विषयोऽवगन्तव्य ॥ सरोजपत्रे इत्यादि । अत्र प्रकृत विलोचना-
वक्त्रा निश्चितमेव यदि पर रूपकालकारापादनमाहात्म्यात्सदेहस्येवशब्देन रूपेणावगति ।
तात्पर्यपर्यालोचनावशेन तूपमादावेव विश्रान्ति । सदेहवर्णनभङ्ग्या तु तस्यैवालकारता ॥
अथ जयायेति । प्रतिकोऽन्यायेन मेरुजयसभावना ॥ रसभयेति । त्वरितया । अ-
न्यथा दिग्विजयेनोत्तरकाल सर्वदिगवलोकनमर्जुनस्य भविष्यत्येव । हिमाचलमिति ।
हिमाचलैकदेशमिन्द्रप्रस्थाख्य तपोर्थमिति तात्पर्यम् । समुदितमिति । पिण्डीभूतम् ।
अवा(१)जयादिव्यापारकर्तृत्वं हिमाचलस्य व्याख्येयम् ॥ अतिशयोक्तिगर्भीकारेणेति ।
तथा हि योऽसौ पौरुषेयव्यापारतिरस्कारेण नुशब्दत्रितयावयोल्लमानतया कोटिन्नयोऽहमे-
नावास्तव संशय प्रतिपादितः स स्वसिद्धिनिर्वाहाय तथाविधोत्कटोच्छ्रायशून्येऽपि पर्वते
मेरुजयादिव्यापारत्रयसंपादनक्षमतयोच्छ्रायातिशयमाक्षिपन्नसंबन्धेऽपि संबन्धात्मिकमति-
शयोक्तिमवगमयति ॥ अयं मार्तण्डः किमिति । अत्रोपमेयस्य तद्भावमुपमानेनोक्त्वा

१ ‘नैप’ का० प्र०

१ ‘रभभयेति’ म्यान् मूलानुरोधात् > ‘अत्र जयादि’ म्यात्

कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥'

अत्र रूपकगर्भीकारेण भेदस्योक्तौ संशयः ॥

प्रकृताप्रकृताभ्यां प्रकृतापलापोऽपहृतिः ।

प्रकृतेन प्रकृतस्यापलाप एका अपहृतिः । अप्रकृतेन प्रकृतस्यापला-
पोऽन्या ।

तत्राद्या यथा—

‘शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-

द्रोमाञ्चादिविसंस्थुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।

हा शैल्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्ससितं

शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताहः शिवः ॥’

अत्र गिरिजाकरस्पर्शकारणौ पुलकवेपथू सात्त्विकरूपौ प्रकृतौ प्रकृते-
नैव तुहिनाचलशैत्येनापहृतौ ।

द्वितीया यथा—

‘नेयं विरौति भृङ्गाली भदेन मुखरा मुहुः ।

अयमाकृष्यमाणस्य कन्दर्पधनुषो ध्वनिः ॥’

पश्चाद्भेदे उच्यमाने यद्यप्यामुखे रूपकावभासः पश्चाद्यतिरेकाकारता, तथापि नास्मिन्नल-
कारद्वयविभ्रान्तिः । अपि तु किमित्यादिशब्दोपादानात्तदेव एव वाक्यार्थतया पर्यवस्यति ।
तस्य परिकरयन्धार्य रूपकव्यतिरेकावामुखे प्रतिभासेते इति तत्संकराज्ज्ञानं कार्यम् ॥
भेदकस्योक्ताविति । पूर्वोदाहरणद्वये तु भेदकस्यानुक्तिरित्यर्थः ॥ अप्रकृतेन प्रकृत-
स्यापलापोऽन्येति । अत्र पारमार्थिकस्यासत्यकरणमपारमार्थिकस्य सत्यतया स्थापन
स्थूलदृष्ट्या बोद्धव्यम् । तात्पर्यं तु वाक्यस्य सादृश्ये एव । तथा एव पदार्थस्वरूपविपर्य-
योऽभिधीयते । न च तत्र रवेच्छया पुरपाणा सामर्थ्यमस्ति तेनोन्मत्तवाक्यता, प्रचुत
सौन्दर्यशालितया सहृदयचमत्कारिता भवति । नोऽप्य वाक्यार्थपेक्षयापहृत्यारो
लाक्षणीवार्थपरिग्रहः । उपमेयस्यापहृतत्वात् न स्पृष्टेन रूपेणोपमानोपमेयभाष्यवास्तव्येति
रूपवासना न कार्या ॥ व्यासज्ञो निरोधस्तस्माद्भक्तो भयम् ॥ नेयं विरौतीति ।

१ ‘भेदकस्योक्तौ’ स्यात्

‘यो बलौ व्याप्तभूसीम्नि मखेन द्यां जिगीषति ।

अभयं स्वर्गसद्मभ्यो दत्त्वा जग्राह खर्वताम् ॥’

अत्रोत्कृष्टेनाभयेन निकृष्टस्य खर्वत्वस्य ।

‘तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।

येन जर्जरकलेवरव्ययात्क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥’

अत्र निकृष्टेनोत्कृष्टस्य ॥

हेतोः साध्यावगमोऽनुमानम् ।

अन्यथानुपपत्त्यैकलक्षणाद्धेतोः साध्यस्य जिज्ञासितार्थस्य प्रतीतिर्यत्र
वर्ण्यते तदनुमानम् ।

यथा—

‘सानुज्ञमागमिष्यन्नूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्याः ।

कथमन्यथा ललाटे यावकरसतिलकपङ्क्तिरियम् ॥’

यथा वा—

‘निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।

अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थिते ॥’

यथा वा—

‘संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकूलं लीलापद्म निमीलितम् ॥’

अत्र कैमलिनीमीलनेन निशासमयः प्रतिपाद्यत इत्यनुमानमेवेदम् ॥

वसति वाचि पुनः खलानाम् ॥’ अर्थ्यतामिति । वामनताम् ॥ स्वर्गिण इति ।
शेषता गतस्येत्यर्थः ॥ अर्थस्येति । भावरूपस्याभावरूपस्य वा । तत्र भावरूपस्य
प्रतीतिः ‘सानुज्ञम्—’ इत्यत्र निदर्शिता । अभावरूपस्यार्थप्रतीतिरिति वा—
अन्यअन्तसि सख्यं विअ सो तण्ण सख्यं विओ । एतु होन्ति तस्मिं दिने
वन्तस्स ॥’ अन्तादरसं साधयते ॥ निर्णेतुं शक्यमस्तीति ।
सायं गोपलभ्यते, स्तनभरावर तावत् । एतदेव तदेव पयोधरस्य
समानाधारस्य सायंमनुपपत्त्यागारं बोधयति । एतद्वारणं ननु आशङ्क्यम् ।
यथा केननिदर्शयार्पिताकूलोऽन्तरा एतन्नाम तदेव । तन्नाम तदेव
एतन्नाम इति । अनुमानमेवेदमिति । ननु खलानां खलानां ।

सदृशदर्शनात्स्मरणं स्मृतिः ।

पूर्वोपलब्धस्यार्थस्य तादृशदर्शनात्संस्कारोद्धोषे सति यत्स्मरणं सा
स्मृतिः ।

यथा—

‘अदृश्यन्त पुरस्तेन खेलाः खञ्जनपङ्क्तयः ।

अस्मर्यन्त च निःश्वस्य प्रियानयनविभ्रमाः ॥’

विपर्ययो भ्रान्तिः ।

सदृशदर्शनाद्विपर्ययज्ञानं भ्रान्तिः ।

यथा—

‘नीलेन्दीवरशङ्कया नयनयोर्बन्धूकबुद्ध्याधरे

पाणो पद्मधिया गधूककुसुमभ्रान्त्या तथा गण्डयोः ।

लीयन्ते कवरीषु बान्धवकुलव्यामोहजातस्पृहा

दुर्वीरा गधुपाः कियन्ति भवती स्थानानि रक्षिष्यति ॥’

न गैतद्रूपकं प्रथमा वातिशयोक्तिः । तत्र वस्तुतो अमस्याभावात् ॥

क्रियाफलाभावोऽनर्थश्च विपर्ययम् ।

न केवलं क्रियाफलाभावोऽर्थात्कर्तुर्यावदनर्थश्च भवति यत्र तद्विपर्ययम् ।

यथा—

‘उत्कण्ठा पश्चिमागो रणरणको जागरस्तनोस्तनुता ।

फर्गमदमदो मयागं गुप्ताय मृगलोचनां दृष्ट्वा ॥’

न च मृगलोचनादर्शनेन न केवलं गुप्तं न प्राप्तम्, यावद्विच्छेदे उत्कं

‘उत्कण्ठा’ प्राप्तः ॥

योग्यतया योगः समम् ।

‘यद्यप्युत्कण्ठं निरुद्धं निरुद्धं योग्यमिति योग्यतया योगः समम् ।

यथा—

‘नो ह्येति यानि शयानि रूपमभ्यासयोगा मृगाश्वा

देवता रूपमभ्यासमनृपिणः नृपपदः सारम् ।

सीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमौ

नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं मेया ॥

अत्र विरहासहत्वं स्वरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तेषु सत्सु प्रियतमरा
स्थित्याद्युपात्तम् ।

यथा वा—

‘मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिप्यतः ।

उपकाराय दिष्टचेदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥’

कार्ये कार्यान्तरं यथा—

‘स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यम् ।

विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥’

अत्र त्वां सृजतेत्येकस्मिन्कार्ये प्रसृते मनोभवादीनां कार्यान्तराणां
मुपनिबन्धः ।

गुणपद्मणौ यथा—

‘विदलितगङ्गारिजुलं तव बलमिदमभवदाशु निमलं च ।

प्रगलमुत्थानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥’

क्रिये यथा—

‘प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वाविलोचनस्तामुपचक्रमे च ।

गमोदहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥’

गुणक्रिये यथा—

‘कल्पं च तवाहितेष्वकस्माद्विनपद्मैरुहमोदगश्चि चतुः ।

पतिनं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥’

पृष्ठं पृष्ठं वान्पापौहपरोक्तिः परिगन्तव्या ।

पृष्ठं पृष्ठं वा सत्यन्यत्रवच्छेदपरं योक्तिः सा परिगन्तव्यानापार्थिक-
रथा । इत्यत्रोपमानस्य वाच्यत्वं प्रतीयमानता चेति चत्वारोऽस्या भेदाः ।

१. ‘पृष्ठं पृष्ठं वा सत्यन्यत्रवच्छेदपरं योक्तिः सा परिगन्तव्यानापार्थिक-
रथा । इत्यत्रोपमानस्य वाच्यत्वं प्रतीयमानता चेति चत्वारोऽस्या भेदाः ।
२. ‘पृष्ठं पृष्ठं वा सत्यन्यत्रवच्छेदपरं योक्तिः सा परिगन्तव्यानापार्थिक-
रथा । इत्यत्रोपमानस्य वाच्यत्वं प्रतीयमानता चेति चत्वारोऽस्या भेदाः ।
३. ‘पृष्ठं पृष्ठं वा सत्यन्यत्रवच्छेदपरं योक्तिः सा परिगन्तव्यानापार्थिक-
रथा । इत्यत्रोपमानस्य वाच्यत्वं प्रतीयमानता चेति चत्वारोऽस्या भेदाः ।
४. ‘पृष्ठं पृष्ठं वा सत्यन्यत्रवच्छेदपरं योक्तिः सा परिगन्तव्यानापार्थिक-
रथा । इत्यत्रोपमानस्य वाच्यत्वं प्रतीयमानता चेति चत्वारोऽस्या भेदाः ।

पठे यथा—

‘लोडगन्तारः मनां गीतं न तु कान्तननिर्मितम् ।

किमिदं पगलेन भसो न तु भनादिकम् ॥’

‘ता निगमा द्विवर्गः किं लनं जं जणो गुणग्राही ।

किं सोकरां मुकलसं किं दुग्गे जं सलो लोओ ॥’

अनं दैवगतिग्वे विपमेत्यादिरन्यापोहः प्रतीयते ।

अष्टमे यथा—

‘धेहि धेमं धनधियं मा धनेषु कदाचन ।

सेवस्व सद्रूपज्ञां शिक्षां मा तु नितम्बिनीम् ॥’

‘कौटिल्य कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।

काठिन्य कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥’

यथा वा—

‘राज्ये सारं वसुधा वसुधरायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तल्पं तल्पे वराज्ञानानङ्गसर्वस्वम् ॥’

‘दानं वित्ताद्रसं वाचः कीर्तिधर्मौ तथायुषः ।

परोपकरणं कायादसाराल्सारमुद्धरेत् ॥’

‘पोढमहिलाण जं सुट्टु सिक्खियं तं रएसु होवेइ ।

जं जं असिक्खियं नववहूण तं तं दिहि देई ॥’

एषु कौटिल्यं कचनिचये एवेत्यादि, राज्ये सारं च वसुधैवेत्यादि,

इत्यादिशान्यथापि दर्शनादिति ॥ राज्ये सारमिति । अत्र सारालकारः कैश्चिदुक्तः,
स चान्यापोहमन्तरेण न चमत्कारकारीति परिसङ्ख्यैव युक्तोऽलकारः ॥ दानं वित्तादिति,
पोढमहिलाणेत्यत्रापि केनचित्सारालकार उक्तस्तत्रापि अन्यापोहकृत चारुत्वनिती-

१ ‘का विपना दैवगति’ किं लब्ध यज्जनो गुणग्राही ।

किं सौरय सुकलत्र किं दुःख यत्त्रलो लोक ॥’ [इति छाया]

२ ‘दुक्ख’ वा० प्रदी०

३ ‘प्रौढमहिलानां यल्लु शिक्खित तद्वत्तेषु भवति ।

यद्यप्यशिक्खित नववधूना तत्तत् ‘..’ ददाति ॥’ [इति छाया]

वित्तात्सारं दानमेवेत्यादि, प्रौढमहिलानां सुशिक्षितमेवेत्याद्यपोषमानस्य
प्रतीयमानत्वमन्यापोहाभावे प्रश्नोत्तरोक्तौ न वैचित्र्यं किञ्चिदिति नोक्तं
पृथग्लक्षितम् ॥ उत्तरात्प्रश्नादिप्रतिपत्तिस्त्वनुमानमेव ।

यथा—

‘वाणियय हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्तीआ ।

जाव लुलियालयमुही घरम्मि परिसप्पते सोण्हा ॥’

अत्र विशिष्टोत्तरान्यथानुपपत्त्या प्रश्नानुमानम् ।

तथा—

‘जं भणहतं सहीओ आम करेहामि तं तहा सव्वम् ।

जइ सरहरं संभिउं मे धीरं संमुहागए तम्मि ॥’

तत्र श्रुत्युत्थादिभिर्मानं कुर्विति सख्याः पूर्ववाक्यमनुमीयते ॥

यथोत्तरं पूर्वस्य हेतुत्वे कारणमाला ।

उत्तरमुत्तरं प्रति पूर्वस्य पूर्वस्य कारणत्वे कारणमाला ।

यथा—

‘निर्द्रव्यो ह्रियमेति द्वीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो

निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमायाति च ।

निर्विण्णः शुचमेति शोकविवशो बुद्ध्या परित्यज्यते

निर्तुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदागास्पदम् ॥’

कारणमात्रं तु न वैचित्र्यमिति न हेतुरलंकारान्तरम् ॥

यत्तपि परिगम्यते युक्तेति ॥ अनुमानमेवेति । न तु रुद्रोक्तः—‘प्रश्नादनुत्तरं
यत्र ’ (भा ३) इत्युक्तत्वात् ॥ एव जं भणहेत्यत्रापि वाच्यम् ॥ कारणमात्रं

१ ‘वाणियज्ज हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्तीआ ।

जाव लुलियालयमुही घरम्मि परिसप्पते सोण्हा ॥’ [उनि छाया]

२ ‘जं भणहतं सहीओ आम करेहामि तं तहा सव्वम् ।
जइ सरहरं संभिउं मे धीरं संमुहागए तम्मि ॥’ [उनि छाया]

‘जं भणहतं सहीओ आम करेहामि तं तहा सव्वम् ।

जइ सरहरं संभिउं मे धीरं संमुहागए तम्मि ॥’ [उनि छाया]

३ ‘जं भणहतं सहीओ आम करेहामि तं तहा सव्वम् ।

स्वातन्त्र्याद्भूतत्वसंशयैकपदैरेषामेकत्र स्थितिः संकरः ।

परस्परनिरपेक्षत्वं स्वातन्त्र्यम् । उपकारकत्वमद्भूतत्वम् । एकस्य ग्रहेऽन्यस्य त्यागे साधकबाधकप्रमाणाभावादनिरणयः संशयः । एकस्मिन्पदेऽर्थाच्छब्दार्थालंकारयोः समावेश ऐकपद्यम् । एभिरेषां पूर्वोक्तानामलंकाराणामेकत्र वाक्ये वाक्यार्थे वावस्थानं संकीर्यमाणस्वरूपत्वात्संकरः ।

स्वातन्त्र्येण शब्दालंकारयोः संकरो यथा—

‘कुसुमसौरभसौरपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया ।

वलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशान्यया ॥’

अत्र यमकानुप्रासयोः ।

त्विति । अमेर्धून् इत्येवरूपमित्यर्थः ॥ नन्वीदृशस्य हेतोर्हृद्यत्वाभावादलंकारत्व मा भवतु । यत्र तु—‘वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा पुरारे नैवास्मि क्षणमपि भवन्तं प्रणतवान् । नमन्सुकं सप्रत्यतनुरहमप्रेऽपि भविता महेश धन्तव्य तदिदमपराधद्वयमपि ॥’ इत्यादौ, ‘भस्मोद्धूलनं भद्रमस्तु भवने रुद्राक्षमाले शुभं हा सोपानपरम्परा गिरिसुता-कान्तालयालकृतिम् । अयाराधनरोषितेन विभुना युग्मस्तपर्यासुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महानोहे निर्धीयामहे ॥’ इत्यादौ च अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनलक्षणो हेतुर्वाक्यार्थाभूतो महानोहे सुखालोकोच्छेदित्वलक्षणश्च पदार्थाभूतो हृद्यतयावसीयते तत्र कथं सालंकारत्वमिति ॥ सत्यमस्ति । हृद्यता परं न हेतोः, किं तर्हि अलंकारान्तरस्य । तथा हि प्रथमे उदाहरणेऽनुमानस्य रामणीयकम्, द्वितीये तु मोक्षस्य महानोह-तया रूपणमिति रूपकस्येति हेतुर्नालंकारः । तन्निराकरणेन तद्रूपं काव्यलिङ्गमपि निराकृतमेवेति । एव च ‘हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः’ इत्येवरूपोऽपि हेतुर्न वाच्यः । ‘आयुर्धृतं नदी पुण्यं भयं चौरं मुखं प्रिया । वैरं शूतं गुरुर्हानं श्रेष्ठो ब्राह्मणभोजनम् ॥’ इत्येवरूपो ह्येव न भूषणता कदाचिदर्थेति वैचित्र्याभावात् । गौणे रूपचारे सादृश्यसप्रत्ययान्वित्विच्यम् । यत्र तु न सादृश्यसप्रत्ययस्तत्र नेति ॥ ‘अविरलस्मल-विक्रमं सकललिङ्गदधं बोधितानन्द । रम्योऽयमेति सप्रति लोकोत्पष्टार्थं बाल ॥’ इत्यत्र तु काव्यरूपता बोधितानुप्राणमहिम्नैव गमनातिष्ठेति, न तु हेत्वलंकारव्यनयेति ॥ यद्यप्यव्यभिचारितयैव विक्रमादीनां नैरन्तर्येण जननमिहोपचारप्रयोजनं व्यपश्यम्,

१ ‘तोषितेन’ वा० प्र० २ ‘दलद्वयेयत्र । सोऽलंकारो हेतुः स्यादन्त्येभ्यः पृथ-
ग्भूतः ॥’ इत्येव ग्रन्थे समुपलभ्यते ३ ‘पूजनम्’ रदटव्याख्या ४ ‘वर’ रदटे.

अर्थालंकारयोर्यथा—

‘लिन्यतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाजानं नभः ।

अनत्पुरुषमेवेव दृष्टिर्निफलतां गता ॥’

अन्तोत्प्रेक्षोपमयोः ।

शब्दार्थालंकारयोर्यथा—

‘सो नस्थि एत्थ गामे जो एयं महमहन्तलायणम् ।

तरुणाण हिययल्लडि परिसैरुन्ति निवारेइ ॥’

अमानुषामन्वययोः ।

शब्दार्थेन संकरो यथा—

‘रु हिंरुफण्डमुभिनोति अनरी मुक्ताफलासाङ्गया

हृदोत्ककदम्भकस्य पुरतः काकोऽपि हयागणे ।

कौपीने भवतीत्ये विभुवने दमाषाळ लक्ष्मी पुनः

कस्य पीडय नरोऽयमित्युपनिवर्तीतं अनेनेवति ॥’

‘सातागो कस्ये य भान्तिरुद्धता । तदात्रयेण चानिजयोः ॥’

‘सर्वस्यैव स्योऽर्थाङ्गता ।

‘सर्वस्यैव स्योऽर्थाङ्गता ।

‘सर्वस्यैव स्योऽर्थाङ्गता ।

‘सर्वस्यैव स्योऽर्थाङ्गता ।

‘सर्वस्यैव स्योऽर्थाङ्गता ।

‘सर्वस्यैव स्योऽर्थाङ्गता ।

‘सर्वस्यैव स्योऽर्थाङ्गता ।

‘सर्वस्यैव स्योऽर्थाङ्गता ।

‘सर्वस्यैव स्योऽर्थाङ्गता ।

‘सर्वस्यैव स्योऽर्थाङ्गता ।

‘सर्वस्यैव स्योऽर्थाङ्गता ।

‘सर्वस्यैव स्योऽर्थाङ्गता ।

‘सर्वस्यैव स्योऽर्थाङ्गता ।

‘आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम् ।

कोशदण्डसमग्राणा किमेवामस्ति दुष्करम् ॥’

अत्र श्लेषोऽर्थान्तरन्यासस्याङ्गम् ।

संशयेन संकरो यथा—

‘निर्गण्डदुरारोह मा पुत्रय पाडलं समारुहसु ।

आरूढनिवडिया के इमि ए न कया इह गगामे ॥’

अत्र शठतरपोटापाटलयोरन्यतरस्याः प्राकरणिकत्वाभावान्न ज्ञायते किमियं समासोक्तिरुतान्योक्तिरिति संशयः ।

तथा—

‘नयनानन्ददायीन्दोर्विम्बमेतत्प्रसीदति ।

अधुना विनिरुद्धाशमपि शीर्णमिदं तमः ॥’

अत्र मुखेन सहाभेदारोपात्किमतिशयोक्तिः, किमेतदिति मुखं निर्दिश्येन्दुसमारोपणाद्रूपकम्, किं मुखेनैर्मत्यप्रस्तावेऽन्योक्तिः, अथैतयोः समुच्चयविवक्षायां दीपकम्, किं प्रदोषवर्णने विशेषणसाम्यात्समासोक्तिः, किं मदनोद्दीपकः कालो वर्तते इति तात्पर्यात्पर्यायोक्तमित्यनेकालंकार-संशयः ।

तथा—

‘शशिवदनासितसरसिजनयनासितकुन्ददशनपङ्क्तिरियम् ।

गगनजलस्थलसंभवहृद्याकारा कृता विधिना ॥’

अत्र तु रूपकमुपमा वेति संशयः ॥ यत्र तु—‘मोहमहाचलदलने सा सुनिशितवज्रकोटिरेकापि’ इत्यादावारोपितकुलिशकोटिरूपाया भक्ते-मोहस्य महाचलेनोपमितमात्रस्य दलने कर्तृत्वं न हृदयावर्जकं स्यादिति

अनुरक्ता लोहिता । वर्णावलम्बिनी विपुलतया श्रोत्रगभीरपतिता । विरोधे तु हृष्णे हरिः अर्जुनः पार्थः तत्र सायुसगा सा वर्णं राधेय वधमात्मन्वत इति । अन्यैश्च विरोधभङ्गा अविभक्तस्य निषेधम् ॥ कोशदण्डसमग्राणामिति । कोशो भाण्ड-

१ निर्गण्डदुरारोह मा पुत्रय पाटलं समारोह ।

आरूढनिवडिया केऽनेन न कया इह गगामे ॥ [रति सरसतमः]

भाष्यमात्र यथासंगमं दोषाविधानेनैव मतार्थम् । विनोक्तिरनु तथाविधह-
यन्विन्नात् ॥ भाविकं तु भूतभाविपदार्थप्रत्यक्षीकारात्मकमभिनेयप्रबन्ध
एव भवति । ननपि मुक्तकादावपि दृश्यते, तथापि न तत्सदृते । उदात्तं
तु ऋद्धिमद्वस्तुलक्षणमतिशयोक्तेर्जातिर्वा न भिद्यते । महापुरुषवर्णनारूपं च
यदि रसपर तदा ध्वनेर्विषयः ॥

यम् ॥ यथासंख्यमिति । तथा चाह—‘यथासंख्य क्रमेणैव क्रमिकाणां सम-
न्वयः’ इति । तथा—‘एकस्मिन् वयसि चेतसि चित्रमेव द्वे द्विषा च विदुषा च
मृगीया च । ताप च समश्मन च रति च पुण्यशोभोष्मणा च विनयेन च लीलया
च ॥’ इति । अत्र न यथासंख्यत्वं किमपि वैचित्र्यं किं तु एकरिथा वयसीति आमुषे
विरोधप्रतीतिरुक्तमेवेति ॥ विनोक्तिस्त्विति । तथा चाह—‘विनोक्तिः सा वि-
नान्येन यत्रान्यः स्वप्न नेतरः’ इति । नन् शोभन, एतरोऽशोभन । यथा—
‘मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भ । अमृतयुतिमुन्दराशयोऽय
सुहृदा तेन विना नयेन्द्रसूनु ॥’, ‘अरुचिर्निशया विना शशी शशिना गापि विना मह-
त्तमः । उभयेन विना मगोभवस्फुरित नैव चकास्ति कामिनो ॥’ इति उदाहरणद्वयेऽपि
यदन्तु सहृदया—यदि किमपि विनोक्तिरुक्तं वैचित्र्यमभवभासते, सहोक्तौ तु सहार्थ-
यत्वात्साम्यसमन्वयप्रतीतिर्युक्तमेव वैचित्र्यमिति । किंच—शब्दमात्रयोगेनालंकारत्वकल्पने
रा धिगायुक्तावप्यलंकारत्वप्रसङ्गः प्राप्नोतीति ॥ भाविकमिति । भावः कवेरभिप्रायः
स यत्रास्ति तद्भाविक्म् । भूतभाविपदार्थप्रत्यक्षीकारात्मकमिति । प्रध्वसाभा-
यप्रागभावक्रान्ता अपि भावाः स्वमहिम्नायः प्रसादवशाच्च यत्पुर स्फुरन्त इव दृश्यमाना
वर्धन्त इत्यर्थः । भूतभाविशब्दस्य परोक्षोपलक्षणपरत्वे परोक्षाणां पुर स्फुरद्रूपत्वहेतु-
वर्णनमिति तु व्याख्याने स्वभावोक्तिर्न भिद्यते । अभिनेयप्रबन्ध एवेति । प्रवेशक-
विष्कम्भकादिभिस्तत्रैव तत्र वर्णनानत्वादिति भावः ॥ ननु—‘आसीदजनमत्रेति प-
द्यानि तव लेचने । भाविभूषणसभारा साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥’ अत्राद्येऽर्थे भूतस्य,
द्वितीये भाविनो दर्शनमिति मुक्तकविषयमपि भाविकं दृश्यते, ततः कुतो न लक्ष्यत इत्या-
शङ्क्याह—यद्यपीति ॥ ऋद्धिमद्वस्तुलक्षणमिति । यदाह—‘उदात्तं वस्तुनः
संपत्’ इति । यथा—‘मुक्ता केलिविसूत्रहारगलिता समार्जनीभिर्हृताः प्रातः प्राङ्गण-
सीन्नि मन्थरचलद्वालाद्विलाधारणा । दूराद्वाडिमर्षीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुका
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तस्यागलीलायितम् ॥’ न ह्यतिशयैश्वर्योऽपि मुक्तारत्नानामवा-
करप्रायत्वेन पुष्पीकरणं सम्भवति । उक्तं च—‘असवन्धे सवन्धात्मिकामतिशयोक्तिमव-
गमयति’ । तदाह—अतिशयोक्तिरिति । अतिशयोक्तेरलंकारात् भिद्यत इत्यर्थः ॥

१ ‘मन्त्र’ का० प्र० २ ‘चेत प्रसाद’ स्यात् ३ ‘स्तदान’ का० प्र० ४ ‘श्वर्ये’
स्यात् ५ ‘केरिति’ मूलानुगारी

विषयः । प्रत्यनीकं च प्रतीयमानोत्प्रेक्षाप्रकार एवेति नालंकारान्तरतया वाच्यम् ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंज्ञस्योपज्ञकाव्यानुशासनवृत्तौ

शब्दार्थालंकारवर्णन पष्ठोऽध्याय ।

सप्तमोऽध्याय ।

इह च काव्यं नायकादिप्रतिबद्धं भवतीति नायकादिलक्षणमुच्यते । तत्र तावदुत्तममध्यमाधमभेदेन पुंसा स्तीणा च तिस्रः प्रकृतयो भवन्ति । तत्र केवलगुणमध्युत्तमा । स्वल्पदोषा बहुगुणा मध्यमा । दोषवत्यधमा । तत्राधमप्रकृतयो नायकयोरनुचरा विटचेटीविट्पकादयो भवन्ति । उत्तम-मध्यमप्रकृतियुक्तस्तु—

समग्रगुणः कथाव्यापी नायकः ।

समग्रगुणो नेतृत्वादिगुणयोगी वक्ष्यमाणशोभान्वितश्च । तत्र नेतृत्वादिगुणबाहुल्यात् मध्यमप्रकृतावपि समग्रगुणता ।

भ्यनुज्ञायते । अत्रापि रात्रुविनाशलक्षणविभावहारेण हर्षात्मनो भावस्योपनिबन्धात्पूर्व-वद्भावध्वनिरेवेति । तदाह—भावज्ञापनेनेति । प्रत्यनीकमिति । अनीकप्रतिनि-धितुल्यत्वात्प्रत्यनीकम् । यथानीकेऽभियोज्ये तत्प्रतिनिधिभूतमपर मूढतया केनचिद-भियुज्यते तथेह प्रतियोगिनि विजेये तदीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः । तथा चाह—‘प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया । या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्य-नीकं तदुच्यते ॥’ यथा—‘त्व विनिर्जितमनोभवरूप सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता । पद्मभिर्युगपदेव शरैस्ता ताडयत्यनुशयार्दध काम ॥’ ता त्वय्यनुरक्ता मनोर्भवशरैस्ता-डयतीति वास्तवोऽर्थः । तत्र च मनोभवस्य त्वद्रूपेण विनिर्जितत्वाद्योऽसावनुशय स कारणत्वेनोत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षा । सा च प्रतीयमाना र्वादिशब्दाप्रयोगात् ॥ जातिगतिरीति-शक्तिच्छायामुद्गोक्तियुक्तिभणितिगुम्फनाशय्यापीति वाक्ये वाक्यार्थेयाप्रेक्ष्येयाभिने-यानि शब्दालंकाराः सभवाप्रत्यक्षागमोपमानार्था पत्यभावलक्षणाध्वार्थालंकारा ये भोजरा-जेन प्रतिपादितास्ते केनचिदुक्तेष्वेवान्तर्भवन्ति । केचिन्न यचनाप चमत्कार नावहन्ति, केचिन्न ने ज्ञान्यशरीरस्वभावा एवेति न सूत्रिता ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विषये पष्ठोऽध्याय ॥

विषयः । प्रत्यनीकं च प्रतीयमानोत्प्रेक्षाप्रकार एवेति नालंकारान्तरतया वाच्यम् ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसङ्गसोपज्ञकाव्यानुशासनवृत्तौ
शब्दार्थालंकारवर्णन. पष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

इह च काव्यं नायकादिप्रतिबद्धं भवतीति नायकादिलक्षणमुच्यते । तत्र तावदुत्तममध्यमाधमभेदेन पुंसां स्त्रीणां च तिस्रः प्रकृतयो भवन्ति । तत्र केवलगुणमध्युत्तमा । त्वल्पदोषा बहुगुणा मध्यमा । दोषवत्यधमा । तत्राधमप्रकृतयो नायकयोरनुचरा विटचेटीविट्पूकादयो भवन्ति । उत्तम-मध्यमप्रकृतियुक्तस्तु—

समग्रगुणः कथाव्यापी नायकः ।

समग्रगुणो नेतृत्वादिगुणयोगी वक्ष्यमाणशोभान्वितश्च । तत्र नेतृत्वादिगुणबाहुल्यात् मध्यमप्रकृतावपि समग्रगुणता ।

भ्यनुज्ञायते । अत्रापि शत्रुविनाशलक्षणविभावद्वारेण हर्षात्मनो भावस्योपनिबन्धात्पूर्व-वद्भावध्वनिरेवेति । तदाह—भावज्ञापनेनेति । प्रत्यनीकमिति । अनीकप्रतिनि-धितुल्यत्वात्प्रत्यनीकम् । यथानीकेऽभियोज्ये तत्प्रतिनिधिभूतमपर मूढतया केनचिद-भियुज्यते तथेह प्रतियोगिनि विजेये तदीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः । तथा चाह—
'प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया । या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्य-नीकं तदुच्यते ॥' यथा—'त्व विनिर्जितमनोभवरूप सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता । पत्रभिर्युगपदेव शरैस्ता ताडयत्यनुशयादय काम ॥' ता त्वय्यनुरक्ता मनोभवशरैस्ता-डयतीति वास्तवोऽर्थः । तत्र च मनोभवस्य त्वद्रूपेण विनिर्जितत्वाद्योऽनावनुशयः स कारणत्वेनोत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षा । सा च प्रतीयमाना इवादिशब्दाप्रयोगात् ॥ जातिगतिरीति-यत्तिच्छायासुद्रोक्तियुक्तिभणितगुम्फनाशय्यापीति वाक्ये वाक्यायेयाप्रेक्ष्योपाभिने-यानि शब्दालंकारा समवप्रत्यक्षागमोपमानार्था पत्यभावलक्षणाधार्थालंकारा ये भोजरा-जेन प्रतिपादितास्ते केनचिदुक्तेष्वेवान्तर्भवन्ति । केचिन् पञ्चनापि चमत्कार नावहन्ति, केचिन् ने कान्यशरीरस्यभावा एवेति न स्मृतिता ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेके पष्ठोऽध्यायः ॥

नीनजुगुप्ता नगा—

‘उत्तान्नाडकोत्तानवर्जनोऽप्यप्रकम्पितः ।

प्रयुक्तस्तत्रमायाय नैषेण विनिकित्सति ॥’

उत्तमम्पथो नगा—

‘एता पन्थ पुरलटीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः

कोदण्डेन किरीटिना सरभस चूडान्तरे ताडितः ।

इत्याकर्ण्य कथाद्भुत हिमनिधावद्वौ सुभद्रापते-

मन्द मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम् ॥’

धीरे गतिदृष्टी सस्मितं वचो विलासः ।

यथा—

‘दृष्टिस्तृणीकृतजगत्तयसत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुता दधानो

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥’

मृदुशृङ्गारचेष्टा ललितम् ।

यथा—

‘कश्चित्करान्यामुपगूढनालमालोलपत्ताभिहतद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तःपरिवेषवन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाचकार ॥’

क्षोभेऽप्यनुल्वणं माधुर्यम् ।

महत्यापि युद्धनियुद्धव्यायामादौ क्षोभहेतौ अनुल्वणत्वं मधुरा चेष्टा

माधुर्यम् । यथा—

‘कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुपि

स्तरस्तरं गण्डोडुमरपुलकं वक्तुकमलम् ।

मुहुः पश्यञ्शृण्वन्जनिचरसेनाकलकलं

जटाजूटग्रन्थि द्रढयति रघूणा परिवृढः ॥’

नेत्रगुणाश्चेमे—

‘नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः ।

रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी व्यूढवंशः स्थिरो युवा ॥

बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः ।

शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥'

कथाप्रबन्धस्तद्व्यापी । नयति व्याप्नोति इतिवृत्तं फलं चेति नापकः ।

तस्य सात्त्विकान्गुणानाह—

शोभाविलासमधुरललितमाधुर्यस्थैर्यगाम्भीर्योदार्यतेजांस्पष्टं स-
त्त्वजास्तद्गुणाः ।

सत्त्वं देहविकारस्तस्माज्जाताः ।

क्रमेण लक्षयति—

दाक्ष्यशौर्योत्साहनीचजुगुप्सोत्तमस्पर्धागमिका शोभा ।

यतः शरीरविकाराद्वाक्ष्यादि गम्यते सा शोभेत्यर्थः ।

दार्शनं यथा—

‘गृहं नृजसहगनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्यग्रतो

गमम्य त्रिपुगान्तकृद्विविपदां तेजोभिरिद्धं धनुः ।

अण्डाग, कलमेन यहुदचले वत्सेन दोर्दण्डक-

स्मग्निनाहित एव गजितगुणं कृष्टं च भग्न च तत् ॥'

श्री गंगा—

‘मार्गं गणित्वाद्येवमात्रेण गणमर्हति ।

सामन्त्यान् न लोकेषु शीयेमुत्साग्निं नृणाम् ॥'

संज्ञा ५५ -

‘सर्वा मायवस्योऽभिवाप्य नम्यमानापृच्छ्य मेनापनी-

नमो भगवते वासुदेवाय । प्रियमपाप्मं प्रेक्षात्मात्मादिभ्य न ।

संस्कृत-पुस्तक-मंडलिकायाः प्रकाशने

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नीचजुगुप्ता यथा—

‘उत्तालताडकोत्पातदर्शनोऽप्यप्रकम्पितः ।

प्रयुक्तस्तम्भमाथाय सौणेन विचिकित्सति ॥’

उत्तमस्पर्धा यथा—

‘एतां पश्य पुरस्तटीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः

कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।

इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिषावद्रौ सुभद्रापते-

र्मन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम् ॥’

धीरे गतिदृष्टी सस्मितं वचो विलासः ।

यथा—

‘दृष्टिस्तृणीकृतजगत्रयसत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

कौमारकेऽपि गिरिवद्भुरुतां दधानो

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥’

मृदुशृङ्गारचेष्टा ललितम् ।

यथा—

‘कञ्चित्तरान्यानुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तःपरिवेषवन्धि लीलारविन्दं भ्रमयानकार ॥’

क्षोभेऽप्यनुलवणं माधुर्यम् ।

महत्पि युद्धनिबुद्धव्यायामादौ क्षोभेतौ अनुलवणत्वं नष्टरा चेष्टा
माधुर्यम् । यथा—

‘कपोले जानक्याः करिकलभदन्तपुतिमुपि

सारस्तेनं गण्डोलुमरपुलकं दक्षकमलम् ।

मुहुः परमशृण्वन्रजनिचरमेतावत्कल

जटाजूटग्रन्थि द्रवयति रघूणा परिहृत ॥’

विघ्नेऽप्यचलं स्वैर्यम् ।

सत्यपि विघ्न उद्यमादपमंशः स्वैर्यम् । यथा—

‘यथा यथा समारम्भो दैवात्सिद्धिं न गच्छति ।

तथा तथाधिकोत्साहो धीराणां हृदि वर्धते ॥’

हर्षादिविकारानुपलम्भकृद्गाम्भीर्यम् ।

यस्य प्रभावाद्बहिर्हर्षकोधादीनां विकारा दृष्टिविकारमरागादयो नोन्म्यन्ते तन्निस्तिमितदेहत्वभावं गाम्भीर्यम् । यथा—

‘आहूतस्याभिपेकाय विवृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥’

स्वपरेषु दानाभ्युपपत्तिसंभाषणान्यौदार्यम् ।

अभ्युपपत्तिः परित्राणाद्यर्थिनोऽङ्गीकरणम् । परजनविषयं दानादि वेष्ट-
त्मकमेवौदार्यम् । स्वग्रहणं तु दृष्टान्तार्थम् । स्वेष्टिव परेष्वपीत्यर्थः ।

दानं यथा—

‘शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

तृप्तिं न पश्यामि तैव तावत्किं भक्षणात्त्वं विरतो गलत्मान् ॥’

अभ्युपपत्तिर्यथा—

‘एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।

व्रत केनात्र वः कार्यमनास्या वाख्यवन्तुषु ॥’

संभाषणं यथा—

‘उत्पत्तिर्जमदमितः स भगवान्देवः पिनाकी गुरुः

शौर्यं यत्तु न तद्विरां पथि ननु व्यक्तं यतः कर्मभिः ।

त्यागः सप्तममुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः

मत्पत्रघनपोनिधेर्भगवतः किं वा न लोकोत्तमम् ॥’

पराधिक्षेपाद्यमहनं तेजः ।

पराच्छत्रोर्न तु गुरोर्मित्रादेर्वाधिक्षेपापमानादेर्महनं तेजः । यथा—

‘व्रत नृननकृष्णाण्डफलानां किं भवन्त्यमी ।

अहर्थादर्शनाद्येन न जीवन्ति मनम्विनः ॥’

नायकभेदानाह—

धीरोदात्तललितशान्तोद्धतभेदात्स चतुर्धा ।

स इति नायकः । धीरशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तेन धीरोदात्तः,
धीरललितः, धीरशान्तः, धीरोद्धत इति ।

दक्षिणधृष्टानुकूलशठभेदादेकैकश्चतुर्धा ।

एते शृङ्गाररसाश्रयिणो भेदाः । इति षोडश भेदा नायकस्य ।

धीरोदात्तादींलक्षयति—

गूढगर्वः स्थिरो धीरः क्षमावान् अविकत्थनः महासत्त्वो दृढ-
व्रतो धीरोदात्तः ।

गूढगर्वो विनयच्छन्नावलेपः । अविकत्थनोऽनात्मश्लाघापरः । महासत्त्वः
क्रोधाद्यनभिभूतान्तःसत्त्वः । दृढव्रतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः । यथा—रामादिः ।

कलासक्तः सुखी शृङ्गारी मृदुर् निश्चिन्तो धीरललितः ।

कलासु गीताद्यास्वासक्तः । सुखी भोगप्रवणः । शृङ्गारप्रधानः सुकुमा-
राकारः । सचिवादिसंविहितयोगक्षेमत्वाच्चिन्तारहितः । यथा—वत्सराजः ।

विनयोपशमवान् धीरशान्तः ।

यथा मालतीमाधव-मृच्छकटिकादौ—माधव-चारुदत्तादिः ।

शूरो मत्सरी मायी विकत्थनश् छद्मवान् रौद्रोऽवलितो धी-
रोद्धतः ।

मत्सरी असहनः । मन्त्रादिवलेनाविद्यमानवस्तुप्रकाशको मायी । छद्म
वञ्चनमात्रम् । रौद्रश्चण्डः । अवलितः शौर्यादिमदवान् । यथा—जामदग्न्य-
रावणादि ।

‘देवा धीरोद्धता ज्ञेयाः स्युर्धीरललिता नृपाः ।

सेनापतिरमात्यश्च धीरोदात्तौ प्रकीर्तितौ ॥

देवा धीरोद्धता इति । अत्र हि ‘धीरोदात्त जयति चरितं रामनामध विष्णोः’
इत्यादेर्दर्शनाज्जनकप्रवृत्तीनां रामादीनां च न धीरललितत्वानुचितत्वमिति धीरललितत्व
राम एव वर्णनीयं नान्यस्य । सेनापत्यमात्ययोर्धीरोदात्तत्वमेव । देवानां धीरोद्धतत्वमेव । द्वि-

धीरप्रशान्ता विज्ञेया ब्राह्मणा वणिजस्तथा ।

इति चत्वार एवेह नायकाः समुदाहृताः ॥'

इत्यन्तरश्लोकौ ।

अथ नायकस्य शृङ्गारित्वेऽवस्थामेदानाह—

ज्येष्ठायामपि सहृदयो दक्षिणः ।

कनिष्ठायां रक्तो ज्येष्ठायामपि समानहृदयो दाक्षिण्यशीलत्वाद्दक्षिणः ।
यथा—

‘प्रसीदत्यालोके किमपि किमपि प्रेमगुरवो

रतक्रीडाः कोऽपि प्रतिदिनमपूर्वोऽस्य विनयः ।

सविसम्भः कश्चित्कथयति च किञ्चित्परिजनो

न चाहं प्रत्येमि प्रियसखि किमप्यस्य विकृतम् ॥’

व्यक्तापराधो धृष्टः ।

यथा—

‘लाक्षालक्ष्म ललाटपट्टमभितः केयूरमुद्रा गले

वक्त्रे कज्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोऽपरः ।

दृष्ट्वा कोपविधायि मण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रेयसो

लीलातामरसोदरे मृगदृशः श्वासाः समार्तिं गताः ॥’

जादीनां धीरप्रशान्तत्वमेवेत्येव परं व्याख्येयम् । धीरोद्भूतादिशब्दाश्च यथोक्तगुणममारोपि
तावस्याभिधायिनो वलग्नपमहोक्षादिवन्न जात्या कश्चिदवस्थितरूपो धीरोद्भूतादिरस्मि ।
तच्चे हि महाकविप्रवन्धेषु चिरद्वानेकरूपाभिधानमसंगतमेव स्यात् । जातेरनपामिनात् ।
तथा च भाभूतिना एक एव जामदग्न्य ‘कैलासोद्धारमार—’ इत्यादिभि ररामादीन् प्री
प्रथम धीरोद्भूतत्वेन, पुन ‘ब्राह्मणातिकमल्यागो भवतामेव भूयते’ इत्यादिना रावण प्री
वीरगन्तव्येन, ‘पुण्या ब्राह्मणजाति —’ इत्यादिभिश्च धीरशान्तत्वेनोपवर्णितः । न चा
स्वान्तर्गमिज्ञानमनुचितम् । अद्भुतनायकानां नायकान्तरपेक्षया महागन्तव्येनान्विता
नान् । अतिनस्तु रामादेरेक्यवन् गोपातान् प्रत्येकरूपतादात्म्योपात्तावस्थानतोऽन्यथा
गोपादानमन्याय्यम् । यथोक्तानामित्यस्य रामस्य दृष्ट्या वाङ्मनादमहागन्तव्यताया
स्वापेक्षयाग इति । वक्ष्यमाणानां च दक्षिणावस्थानां प्राप्तिं प्रत्यनया हन् इति निमित्त
पेक्षान्तराभिज्ञानोपात्तावस्थानतोऽन्यथावस्थानान्नान्वर्तमानोपात्तान्तराभिज्ञानमिति । अन्तरश्लो-

एकभायोऽनुकूलः ।

यथा—

‘इयं गेहे लब्धमीरियममृतवृष्टिर्नयनयो-

रसायन्ताः न्यग्रां वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।

अयं कण्ठे वातु शिशिरममृणो मौक्तिकसरः

चिमत्वा न प्रेयो यदि परमसलन्तु विरहः ॥’

गृहापराधः गृहः ।

यथा—‘एकत्रासनसंगते प्रियतमे—’ इति ।

नायकविजेयं प्रतिनायकमाह—

व्यसनी पापकृद्बन्धः स्तब्धो धीरोद्धतः प्रतिनायकः ।

यथा—रामयुधिष्ठिरयो रावणदुर्योधनौ ।

नायिकालक्षणमाह—

तद्गुणा स्वपरसामान्या नायिका त्रेधा ।

तद्गुणा यथोक्तसंभविनायकगुणयोगिनी नायिका । सा च स्वकीया,
परकीया, सामान्या, चेति त्रेधा ।

स्वसीलक्षणमाह—

स्वयमूढा शीलादिमती स्वा ।

आदिग्रहणादार्जवलज्जागृहाचारनैपुण्यादिपरिग्रहः ।

शीलं यथा—

‘कुलबालियाए पेच्छह जोबणलायण्णविब्भमविलासा ।

पवसन्ति व पवसिए एन्ति व पिए घरम इन्ति ॥’

वयःकौशलाभ्यां मुग्धा मध्या प्रौढेति सा त्रेधा ।

वयः शरीरावस्थाविशेषः, कौशलं कामोपचारनैपुण्यम्, ताभ्यां मुग्धा ।

एवं मध्या प्रौढा चेति ।

१ ‘कुलबालिकाया’ प्रेक्षध्व चौवनलावणविभ्रमविलासा ।

प्रविशन्तीव प्रवसिते आगच्छन्तीव प्रिये गृहमागते ॥’ [इति च्छाया]

तत्र वयसा मुग्धा यथा—

‘दोर्मूलावधिसूत्रितस्तनमुरः स्निह्यत्कटाक्षे दृशौ
किञ्चित्पाण्डवपण्डिते स्मितमुधासिकोक्तिषु म्रूलते ।
चेतः कन्दलितं सरव्यतिकरैर्लावण्यमङ्गैर्धृतं
तन्वङ्ग्यास्तरुणिमि सर्पति अनैरन्यैव काचिद्वतिः ॥’

कौशलेन यथा—

‘उदितो रसादमथ वेपथुमत्सुदृशोभिभर्तृविधुरं त्रपया ।
वपुरादरातिशयशंसि पुरः प्रतिपत्तिमूढमपि बाढमभूत ॥’

वयसा मध्या यथा—

‘तरन्तीवाङ्गानि स्खलदमललावण्यजलधौ
प्रथिन्नः प्रागल्भ्यं स्तनजघनमुन्मुद्रयति च ।
दृशोर्लोलारम्भाः स्फुटमपवदन्ते सरलता-
महो सारङ्गाक्ष्यास्तरुणिमनि गाढः परिचयः ॥’

कौशलेन यथा—

‘स्वेदाम्भःकणिकाचितेऽपि वदने जातेऽपि रोमोद्गमे
विमम्भेऽपि गुणैः पयोधरभरे कम्पे च वृद्धिं गते ।
दुर्वाग्मरनिर्भरेऽपि हृदये नैवाभियुक्तः प्रिय-
स्तन्वङ्ग्या दृष्टकेशकर्पणघनश्लेषामृते लुब्धया ॥’

वयसा प्रौढा यथा—

‘नितम्बो मन्दत्वं जनयति गुरुत्वाद्वृत्तगते-
महत्त्वादुद्धृतः स्तनकलगभारः शमयति ।
विक्रामिन्या कान्त्या प्रकटयति रूपं मुखजशी
ममाद्धानीमानि प्रममममिमारे हि शिष्यः ॥’

काचिद्वतिः । अनैरन्यैव । तन्वङ्ग्या । स्तरुणिमनि । सर्पति । अनैरन्यैव । काचिद्वतिः । वयसा । मुग्धा । यथा ।
दोर्मूलावधिसूत्रितस्तनमुरः । स्निह्यत्कटाक्षे । दृशौ । किञ्चित्पाण्डवपण्डिते । स्मितमुधासिकोक्तिषु । म्रूलते ।
चेतः । कन्दलितं । सरव्यतिकरैर्लावण्यमङ्गैर्धृतं । तन्वङ्ग्या । स्तरुणिमि । सर्पति । अनैरन्यैव । काचिद्वतिः ॥

सौमनेन गन्ता—

‘उद्धृतेन भूतमेतन्नेतेनैवेदं गृह्णामधिरामै ।

भूयते न गणितं कल्पकानीनृपुण्यनिगिरक्षतमेव ॥’

धीराधीराधीराधीराभेदादन्त्ये त्रेधा ।

अन्त्ये मध्याप्रौढे । त्रेधा धीरामध्या, धीराधीरामध्या, अधीरामध्या ।
एवं प्रौढापि त्रेधा ।

प्रौढापि ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदाद्द्वादशधा । मध्याप्रौढयोः प्रत्येकं त्रि-
भेदत्वम् ।

पट्विधापि ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदाद्द्वादशधा स्वस्ती भवति । तत्र प्रथममूढा
ज्येष्ठा । पश्चाद्दृढा कनिष्ठा ।

अथासा क्रोधचेष्टामाह—

सोत्प्रासवकोक्त्या सवाप्पया वाक्पारुष्येण क्रोधिन्यो मध्या-
धीराद्याः ।

मध्याधीराद्यास्तिस्रोऽपि यथासंख्यं सोत्प्रासवकोक्त्यादिभिः क्रोधं
कुर्वन्ति ।

तत्र सोत्प्रासवकोक्त्या धीरामध्या यथा—

‘न खलु वयममुष्य दानयोग्या’

पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।

ब्रज विटपमसुं ददस्व तस्यै

भवतु यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥’

सवाप्पया सोत्प्रासवकोक्त्या धीराधीरा यथा—‘बाले नाथ—’ इति ।

वाक्पारुष्येणाधीरा यथा—

‘विष्णां किं समुपेत्य चुन्वसि बलान्निर्लज्ज लज्जा क ते

वस्तान्तं शठ मुञ्च मुञ्च शपथैः किं धूर्त निर्वाधसे ।

खिन्नाहं तव रात्रिजागरतया तामेव या च प्रिया

निर्माल्योज्झितपुष्पदाननिकरे का पट्टदाना रतिः ॥’

उपचारावहित्याभ्यामानुकूल्यौदासीन्याभ्यां संतर्जनघाताभ्यां
प्रौढाधीराद्याः ।

प्रौढाधीराद्यास्तिस्रोऽपि यथासंख्यमुपचारावहित्यादिद्विकत्रयेण को-
पिन्यो भवन्ति ।

तत्र धीरा प्रौढा सोपचारा यथा—

‘एकत्रासनसंगतिः परिहृता प्रत्युद्गमादूरत-
स्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरयो कोपः कृतार्थीकृतः ॥’

सैव सावहित्या यथा—

‘वरं भ्रूभङ्गास्ते प्रकटितगुरुकोपविभवा
वरं सोपालम्भाः प्रणयमधुरा गद्गदगिरः ।
वरं मानो येन प्रसभजनितोऽनादरविधि-
र्न गूढान्तःकोपा कठिनहृदये संवृतिरियम् ॥’

प्रौढा धीराधीरानुकूला यथा—

‘यत्पाणिर्न निवारितो निवसनग्रन्थि समुद्रन्थय-
न्भ्रूभेदो न कृतो मनागपि मुहुर्यत्खण्ड्यमानेऽधरे ।
यन्निःशङ्कमिहार्पित वपुरहो पत्युः समालिङ्गने
मानिन्या कथितोऽनुकूलविधिना तेनैव मन्युर्महान् ॥’

सैवोदासीना यथा—

‘आयस्ता कलहं पुरं व कुरुते न संसते वामसो
भग्नधृतिखण्ड्यमानमधरं धत्ते न केशग्रहे ।
अद्धान्यर्पयति स्वयं भवति नो वामा हृत्कलिङ्गने
तन्या शिशित एष संप्रति कुतः कोपप्रकारोऽपरः ॥’

प्रौढाधीरा संतर्जनेन यथा—

‘तथाभूदस्माकं प्रथममविभिन्ना तनुरियं

ततोऽनु त्वं प्रेयानहमपि हताशा प्रियतमा ।

इदानीं त्वं नाथो वयमपि कलत्रं किमपरं

मयासं प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥’

सैव साधाता यथा—‘कोपात्कोमलबाहुलोल—’ इति ।

परस्तीलक्षणमाह—

परोढा परस्त्री कन्या च ।

परेणोढा परस्य स्ती परस्ती । सा च नाङ्गिनि रसे उपकारिणीति
नास्याः प्रपञ्चः कृतः । ऊढेत्युपलक्षणम् । अवरुद्धापि परस्तीत्युच्यते ।

परोढा यथा—‘दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि—’ इति ।

कन्या तु पित्राद्यायत्तत्वादनूढापि परस्ती । यथा—

‘दृष्टिः शैशवमण्डना प्रतिकलं प्रागल्भ्यमभ्यस्यते

पूर्वाकारमुरस्तथापि कुलयोः शोभां नवामीहते ।

नो धत्ते गुरुतां तथाप्युपचिताभोगा नितम्बस्थली

तन्व्याः स्वीकृतमन्मथं विजयते नेत्रैकपेयं वपुः ॥’

सामान्यां लक्षयति—

गणिका सामान्या ।

कलाप्रागल्भ्यधौर्त्याभ्यां गणयति कलयति गणिका सामान्या सगुणस्य
निर्गुणस्य च साधारणी केवलधनलोभालम्बनेन कृत्रिमप्रेमत्वात् । यथा—

‘गाढालिङ्गनपीडितस्तनतटं स्निग्धत्कपोलस्थलं

संदद्याधरमुक्तसीत्कृतलसद्भ्रमान्तनृत्यत्करम् ।

चाटुप्रायवचोविचित्रभणितं घातै रतैश्चाङ्कितं

वेशाना धृतिधाम पुष्पधनुषः प्राप्नोति धन्यो रतम् ॥’

स्वपरस्त्रीणामवस्था आह—

स्वार्थीनपतिका प्रोषितभर्तृका सृष्टिता कलहान्तरिता वाम-

कसज्जा विरहोत्कण्ठिता विप्रलब्धा अभिमारिका चेति स्वस्त्री-
णामष्टावस्थाः ।

रतिगुणाकृष्टत्वेन पार्श्वस्थितत्वात्स्वाधीन आयत्तः पतिर्यस्याः सा
तथा । यथा—

‘सालोए चिय सूरु घरिणी घरसामियस्स मित्तूण ।

णेच्छन्तस्स यं चलणे धुयइ हसन्ती हसन्तस्स ॥’ इति ।

कार्याय प्रोषितो देशान्तरं गतो भर्ता यस्याः सा तथा । यथा—

‘श्वासा वाष्पजलं गिरः सकरुणा मार्गे च नेत्रार्पणं

केनेदं न कृतं प्रियस्य विरहे कस्यासवो निर्गताः ।

सख्येवं यदि नास्मि तेन कलिता पान्थः कथं प्रोषितः

प्राणाः संप्रति मे कलङ्कमलिनास्तिष्ठन्तु वा यान्तु वा ॥’

वनितान्तरव्यासङ्गादनागते प्रिये तु खसंतप्ता खण्डिता । यथा—

‘नवनखपदमङ्कं गोपयस्यंगुकेन

स्थगयसि मुहुरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरसीसङ्गशंसी विसर्प-

न्नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥’

ईर्ष्याकलहेन निष्क्रान्तभर्तृकत्वात्तत्संगमसुखेनान्तरिता कलहान्त-

रिता । यथा—

‘निःश्वासा वदनं दहन्ति हृदयं निर्मूलमुन्मूल्यते

निद्रा नैति न दृश्यते प्रियमुखं नैकदिनं रुचते ।

अङ्गं शोषमुपैति पादपतितः प्रेयांस्तथोपेक्षितः

सख्यः कं गुणमाकलय्य दयिते मानं वयं कारिताः ॥’

१ ‘सालोके एव सूर्ये गृहिणी गृहस्वामिकस्य गृहीत्वा ।

अनिच्छतश्च चरणे धावति हसन्ती हसत ॥’ [इति च्छाया]

२. ‘वि पाए’ इति पाठे ‘अपि पादौ’ इत्यर्थः. ३. ‘नक्तदिव’ स्यात्.

[illegible]

• f is a function from A to B , $f(a) = b$ if and only if a is related to b by f .

በግንባታው ላይ ለሚሳተፉ ሰራተኛው ሰዎች ምርጫ ስራዎችን ለማድረግ ማስገደድ ይቻላል።

[illegible]

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

सृष्टिकागमा आध्यात्मिकी वाक्येनोक्तं । अत्रिणमर्थतया च पुत्री
दत्तनी कुमारी दासपतिरिति दासः । या सत्यनि मय गते प्रयोग न
मन्यते केवल वस्त्रकागमप्रत्या विनागत कर्मणि मेष्ठितया हन्यवति ।
यथा—

‘स्मितं किञ्चिन्मुग्धं नमस्कृत्य मे परिनिना।’

परिम्यन्दो वाचाभिनवविश्रमोक्तिमग्ग ।

गतीनामागम्भः किमव्यति लीलापरिहरः

स्पृशन्त्यासारुण्य किमिव न हि रम्य मृगदशः ॥'

यदा तु रतिवामनाप्रबोधात्ता प्रबुद्धा रतिमभिमन्यते केवलं समुचितविभावोपग्रहविरहान्निर्विषयतया स्फुटीभावं न प्रपद्यते तदा तज्जनित-बहुतराद्भविकारात्मा हेला हावस्य संवन्धिनी क्रिया प्रसरत्वावेगवाहि-त्वमित्यर्थः । वेगेन हि गच्छन् हेलतीत्युच्यते लोके इति । एवं चोद्भि-द्योद्भिद्य विश्राम्यन् हावः । स एव प्रसरणैकत्वभावो हेलेति । यथा—
'कुरङ्गीवाङ्गानि—' इति ।

न तन्मित्रेणियतोमानसम् न तन्मित्राद्युक्तम् इति मन्त्रम् ।
नेत्रेणान्तेनमनसि भविष्यत्पुनर्योग्यपीठवन्त्येन येनियते ।

लीलादयो दन आभाविकाः ।

विशिष्टविभावले रतौ सतिगरेन स्फुटीभूतायां नृनृद्वन्द्वम्
देवदेवरा लीलाविलासविनि सिद्धिचोरुविभमकिनिर्दिष्टिनेष्टुष्टु
निर्दिष्टिनिष्टुष्टुनामान् । एते च प्राप्तसंभोगेऽप्राप्तसंभोगे च नृनृ
द्वन्द्वश्च सप्त दक्षमाणाः प्राप्तसंभोगतायामेव ।

लीलादीन् वक्ष्यति—

वाग्नेषचेष्टितैः प्रियस्यानुकृतिर्लीला ।

प्रियगतानां वाग्नेषचेष्टानां प्रियबहुमानातिशयेन नृनृद्वन्द्वम्—

नियोजनमनुकृतिर्लीला ।

यथा—

‘जं जं करेति जं जं च जंसे जह तुमं निर्दिष्टम्’

तं तमपुसिस्त्रिरीष दियहो दियहो न मन्त्रम् ।’

स्थानादीनां वैशिष्ट्यं विलासः ।

स्थाननूर्धता । जादिरात्रादुपवेशनमन्त्रद्वन्द्वम्—

वैशिष्ट्यं विलासः । यथा—

‘अनन्तरे किमपि वाग्निष्टम्’

वैचित्र्यमुल्लसितविष्टम्

तद्गुरित्तात्त्विकविष्टम्

माचार्येण विष्टम्

गर्वादल्पाकल्पन्यासः शौचद्वन्द्वम्

सौभाग्यगर्वादिनादरेण द्वन्द्वम्

कल्पन्यासः सौभाग्यमहिम्नद्वन्द्वम्

१. यद्यन्तरोपि यज्ज इति द्वन्द्वम्

तत्तदुल्लसिते द्वन्द्वम्

हरति विनतपृष्ठोदग्रपीनस्तनाग्रा

नतवलयितबाहुर्जृम्भितैः साङ्गभङ्गैः ॥'

अधरादिग्रहाहुःखेऽपि हर्षः कुट्टमितम् ।

अधरस्तनकेशादीना ग्रहणात् । प्रियतमेनेति शेषः । दुःखेऽपि हर्षः
कुट्टमितम् । यथा—

‘ईषन्मीलितलोललोचनयुगं व्यावर्तितभ्रूलतं

संदष्टाधरवेदनाप्रलपितं मा मेति मन्दाक्षरम् ।

तन्वङ्गचाः सुरतावसानसमये दृष्टं मया यन्मुखं

स्वेदाद्रीकृतपाण्डुगण्डपुलकं तत्केन विस्मर्यते ॥’

मसृणोऽङ्गन्यासो ललितम् ।

अङ्गानां हस्तपादभ्रूनेत्राधरादीना मसृणः सुकुमारो विन्यासो ललितम् ।

यथा—

‘सम्भ्रूभङ्गं करकिसलयावर्जनैरालपन्ती

सा पश्यन्ती ललितललितं लोचनस्याञ्चलेन ।

विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया स्वरपातै-

र्निःसंगीतं प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी ॥’

कर्तव्यवशादायते एव हस्तादिकर्मणि यद्वैचित्र्यं स विलासः ।

यत्र तु वाद्यव्यापारयोग एव न कश्चिदस्ति नादादव्यवृद्धिरथ च
सुकुमारकरादिव्यापारणं तद्विलितम् । अन्ये तु ‘लड विलासे’ इति पाठं
प्रमाणयन्तो विलासमेव सातिशयं ललितसंज्ञमाहुः ।

व्याजादेः प्राप्तकालस्याप्यवचनं विहतम् ।

व्याजो मौग्ध्यादिप्रख्यापनाशयः । आदिग्रहणान्मौर्ख्यलज्जादिपरि-
ग्रहः । ततो भाषणावसरेऽप्यभाषणं विहतम् । यथा—

‘पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।

सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्मात्येन ता निर्वचनं जघान ॥’

सा च सुखं पश्यन् । यथा— अन्ते, अन्तेति ॥ अन्तेनेति । अन्तेनेति ।

‘निहिपिच्छकर्णकृग जाया व्याधस्य गर्विणी भ्रमति ।

मुक्ताफलरचितप्रसाधनाना मध्ये सपत्नीनाम् ॥’

इष्टेऽप्यनज्ञा निष्कोकः ।

सौभाग्यगर्वादिष्टेऽपि तन्मुन्यनारगे निष्कोकः । यथा—

‘निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वानि भर्ग्यभीष्टापरा ।

शैलराजतनया समीपगामालया निजयामंढवुकम् ॥’

वागद्वभूषणानां व्यत्यासो निभ्रमः ।

वचनेऽन्यथावक्तव्येऽन्यथाभाषणं हेमेन्द्रादितये पादेनादानं रमनाया कण्ठे न्यासः । यथा—

‘चकार कानित्सितचन्दनाङ्गे काशीकलापं स्तनभारपृष्ठे ।

प्रियं प्रति प्रेषितचित्तवृत्तिर्नितम्बविम्बे च बबन्ध द्वारम् ॥’

स्मितहसितरुदितभयरोपगर्वदुःखश्रमाभिलापसंकरः किलिकि-
चितम् ।

सौभाग्यगर्वात्सितादीनां संकरः किलिकिंचितम् । यथा—

‘रतिक्रीडाद्यूते कथमपि समासाद्य समयं

मया लब्धे तस्या कणितकलकण्ठार्धमधरे ।

कृतभ्रूभङ्गासौ प्रकटितविलक्षार्धरुदित-

स्मितकुद्धोद्भ्रान्तं पुनरपि विदध्यान्मयि सुखम् ॥’

प्रियकथादौ तद्भावभावनोत्था चेष्टा मोट्टायितम् ।

प्रियस्य कथाया दर्शने वा तद्भावभावनं तन्मयत्वं ततो योद्धूता चेष्टा लीलादिका सा मदनाङ्गपर्यन्ताङ्गपर्यन्ताङ्गमोट्टनान्मोट्टायितम् । यथा—

‘स्मरदवधुनिमित्तं गूढमन्वेतुमस्याः

सुभग तव कथाया प्रस्तुतायां सखीभिः ।

१ ‘शिखिपिच्छकर्णपूरा जाया व्याधस्य गर्विणी भ्रमति ।

मुक्ताफलरचितप्रसाधनाना मध्ये सपत्नीनाम् ॥’ [इति च्छाया]

२ ‘हस्तेना’ स्यात्

हरति विनतपृष्ठोदग्रपीनस्तनाग्रा

नतवलयितवाहुर्जृम्भितैः साङ्गभङ्गैः ॥'

अधरादिग्रहाहुःखेऽपि हर्षः कुट्टमितम् ।

अधरस्तनकेशादीनां ग्रहणात् । प्रियतमेनेति शेषः । दुःखेऽपि हर्षः
कुट्टमितम् । यथा—

‘ईपन्मीलितलोललोचनयुगं व्यावर्तितभ्रूलतं

संदष्टाधरवेदनाप्रलपितं मा मेति मन्दाक्षरम् ।

तन्वङ्गचाः सुरतावसानसमये दृष्टं मया यन्मुखं

स्वेदार्द्रांकृतपाण्डुगण्डपुलकं तत्केन विस्मार्यते ॥’

मसृणोऽङ्गन्यासो ललितम् ।

अङ्गानां हस्तपादभूनेत्राधरादीनां मसृणः सुकुमारो विन्यासो ललितम् ।
यथा—

‘सभ्रूभङ्गं करकिसलयावर्जनैरालपन्ती

सा पश्यन्ती ललितललितं लोचनस्याञ्चलेन ।

विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया स्वैरपातै-

र्नि.संगीतं प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी ॥’

कर्तव्यवशादायते एव हस्तादिकर्मणि यद्वैचित्र्यं स विलासः ।

यत्र तु वाद्यव्यापारयोग एव न कश्चिदस्ति नादातव्यबुद्धिरथ च
सुकुमारकरादिव्यापारणं तल्ललितम् । अन्ये तु ‘लड विलासे’ इति पाठं
प्रमाणयन्तो विलासमेव सातिशयं ललितसंज्ञमाहुः ।

व्याजादेः प्राप्तकालस्याप्यवचनं विहृतम् ।

व्याजो मौग्ध्यादिप्रख्यापनाशयः । आदिग्रहणान्मौर्ख्यलज्जादिपरि-
ग्रहः । ततो भाषणावसरेऽप्यभाषणं विहृतम् । यथा—

‘पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।

सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्मात्येन तां निर्वचनं जघान ॥’

राज्ञ मुत्प फलम् । यथाह—‘प्रजायै गृहमेधिनाम्’ इति ॥ अनेनेति । अलक्षकोपर-

केषिद्वात्यकौमार्यैव न सावर्ग्यविद्गविशेषं क्रीडिन् । क्रीडिन्ने
 च प्रियजनविषयं क्रीडि चालंकारवाहुः । दया—

‘मन्त्रादिनीसैकनवेदिकामिः मा कन्दुकैः इतिमुद्रैक !
रेमे मुहुमेव्यगता मलीनां क्रोडारमं निर्विकृतिव वले ॥
‘व्यसोहितं लोचनतो मुक्तानिर्भयारयन्तं क्रिड हृदयं रजः ।
पयोवरेणोरासे आचिदुत्पन्नाः त्रियं जगत्तोदयविरहणी ।’

श्रीमान्द्रुयः सदायन्नजाः ।

गोमात्रान्तिद्विदिनादुपैवेयं द्वायेनापस्यदानादः ॥ २८ ॥ ॥ ॥
हजः ।

क्रमेण लक्ष्यति—

रूपयौवनलावण्यैः पुंसो गोपवृद्धिर्वैभवं मय्यनुरागच्छाया शोभा
कान्तिर्दोषिभ्यः ।

तान्येव रुग्णानि उरुमेगोपय्यमानानि छायान्तरं श्रुन्ति म
छाया मन्दमध्यतीव्रत्वं क्रमेण संमोघपरिशीलनं दाश्रुन्ती दोष कति
दीप्तिश्च नवति ।

श्रीना क्या—

‘करद्विषयं ब्रूयाद्ब्रूयाद्दिनागतिं वासपी
 विमतिं सुमनोमालाशेवं नदीगच्छितां प्रति ।
 स्वगच्छति सुहुः प्रसुप्ते विहस्य प्रमादुला
 सुप्रविरसौ रम्या तन्वी सुहृदुहृदि ॥’

आन्तिक्ये—

‘उच्छिष्टान्या रसान्ते सत्पुरुषमन्तौ वागितैश्चैव ब्रुवा
 ब्रुवा चान्येन वासो विगच्छिष्यद्वरीश्रेयसं वदन्तः।’

कस्य हि वदन्मतिं नो नास्तीत्यनः । अत्रावगच्छन्तान्दर्शनं न मनुष्येभिरिति
 धृष्टदिग्मा नञ्मतिरिति चेत्तरुणः । विवेकिना च स्य वदन्मुक्त्यस्त्येति चेन्नैवेति
 मनश्चैकविधस्य इति ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितमुरतप्रीतिना शौरिणा वः

मय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु ॥'

दीप्तिर्यथा—

‘आलोलामलकावलीं विलुलितां विभ्रच्चलकुण्डलं

किञ्चिन्मृष्टविशेषकं तनुतरैः स्वेदान्बुनः शीकरैः ।

तन्व्या यत्सुरतान्तकान्तनयनं वक्तुं रतिव्यत्यये

तत्त्वा पातु निराय किं हरिहरस्कन्दादिभिर्देवतैः ॥’

चेष्टामसृणुत्वं माधुर्यम् ।

ललितेषु व्रीडादिषु यथा मसृणुत्वं चेष्टायास्तथा दीप्तेष्वपि क्रोधादिषु
यत्तन्माधुर्यम् । यथा—

‘कृतो दूरादेव स्मितमधुरमभ्युद्गमविधिः

शिरस्याज्ञा न्यस्ता प्रतिवचनमत्यानतिमतिः ।

न दृष्टेः शैथिल्यं मिलितमिति चेतो दहति मे

निगूढान्तःक्रोधा कठिनहृदये संवृतिरियम् ॥’

अचापलाविकत्थनत्वे धैर्यम् ।

चापलानुपहतत्वमात्मगुणानाख्यानं च धैर्यम् । यथा—

‘ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी

दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति ।

मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया

कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥’

प्रश्रय औदार्यम् ।

अमर्ष्येर्ष्या क्रोधाद्यवस्थास्तपि प्रश्रय औदार्यम् । यथा—

‘भ्रूमङ्गे सहस्रोद्धतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-

मीपन्मां प्रतिभेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम् ।

अन्तर्वाष्पजडीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं

क्रोधश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रश्रयः ॥’

प्रयोगे निःसाधनं प्रागल्भ्यम् ।

प्रयोगे कामकलायै । चातुःपष्टिके उत्तरी ।

यदाह—

‘अन्यदा भूषणं पुंसः जगो लज्जेन गोपितः ।

पराक्रमः परिभवे वैजालं गुरोरेति ॥’

मनःक्षोभपूर्णोऽङ्गमादः साधनं नदमानः प्रागल्भ्यम् ।

यथा—‘आशु लक्षितवनीष्टरुगम—’ इति ।

अत्र शोभाकान्तिदीप्तयो वाच्यरूपादिगता एव विशेषा आवेगचापना-
मर्षत्रासानां त्वभाव एव माधुर्याया नर्मा न चित्तवृत्तिवभावा इति नैतेषु
भावशङ्कावकाश । शाक्याचार्यराहुलादयन्तु—मौग्यमदभाविकत्व-
रितपनादीनप्यलंकारगताचक्षणे । तेऽन्नाभिर्भग्नमतानुसृष्टागिभिरुपेक्षिताः ॥

इत्याचार्यमहेमचन्द्रमिगिनायामलताग्नृजममिस्तम्बोपकाव्यानुगामनशून्यै

नाथस्वर्णनं गतमोऽव्याय ममात् ।

अष्टमोऽव्याय ।

अथ प्रवन्धात्मकान्काव्यभेदानाह—

काव्यं प्रेक्ष्यं श्रव्यं च ।

नानृषिः कविः ‘कवृ वणं’ इति च दर्शनाद्वर्णनाच्च कविमत्स्य कर्म
काव्यम् । एवं च दर्शने सत्यपि वर्णनाया अन्तर्भावादितिहासादीना न
काव्यत्वमिति तल्लक्षणं न वक्ष्यते ।

तथा चाह भट्टतोतः—

‘नानृषिः कविरित्युक्तमृषिश्च किल दर्शनात् ।

विचित्रभावधर्माशतत्वप्रख्या च दर्शनम् ॥

स तत्त्वदर्शनादेव शास्त्रेषु पठितः कविः ।

दर्शनाद्वर्णनाच्चाथ लुढा लोके कविश्रुतिः ॥

तथा हि दर्शने स्वच्छे नित्येऽप्यादिकेषुर्मुनिः ।

नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना ॥’

इति प्रेक्ष्यमभिनेयम् ।

प्रेक्ष्यं विभजते—

प्रेक्ष्यं पाठ्यं गेयं च ।

तत्र पाठ्यं भिनत्ति—

पाठ्यं नाटकप्रकरणनाटिकासमवकारेहामृगडिमव्यायोगोत्सृष्टि-
काङ्कप्रहसनभाणवीथीसट्टकादि ।

तथा च नाटकादीनि वीध्यन्तानि वाक्यार्थाभिनयस्वभावानि भरतमु-
नोपदर्शितानि । सट्टकश्च कैश्चिद्यथा—

‘प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।

राजपिवंश्यचरितं तथैव दिव्याश्रयोपेतम् ॥

प्रख्यातेति । प्रख्यातमितिहासाख्यानादि वस्तु विषयो यस्य । तत्र हि लोकस्य क-
थापरिचयादादरातिशयो भवति । यद्वा प्रकर्षेण ख्यात वस्तु विहितं तथा विषयो मालवप-
श्चालादिर्यस्मिन् । चक्रवर्तिनोऽपि हि वत्सराजस्य कौशाम्बीव्यतिरेके विषये कार्यान्तरो-
पक्षेपेन विना यन्निरन्तरं निर्वर्णनं तद्वैरस्याय भवति । वस्तुविषययोः प्रख्यातिमुक्त्वा
तृतीया प्रख्यातिनाह—प्रख्यातोदात्तेति । उदात्त इति वीररमयोग्य उक्त । तेन
धौरल्लितधीरप्रशान्तधीरोद्धतधीरोदात्ताश्चत्वारोऽपि गृह्यन्ते । राजपिंवश्येत्यनेन प्रख्या-
तमपि यद्बहु ऋषितुल्याना राजा वनेन साधुनोचितं तथा प्रख्यातत्वेऽपि देव-
चरितं वरप्रभावादिदाहुत्येनोपायोपदेशायायोग्यमिति नैतदुभय निबन्धनीयमिति फलतः
प्रतिषेधो दर्शितः । राजान ऋषय इवेत्युपमितिसमात् । तद्वत्साधु चरितं यस्मिन्मिति
बहुमोहि । न च सर्वथा देवचरितं तत्र न वर्णनीयम्, किं तु दिव्यानामश्रयत्वेनो-
पायत्वेन प्रकरीयताकानाद्यकादिरूपेणोपेतमुपगमोऽतीकरणं यत्र । तथाहि नगानन्ते
भगवत्सा पूर्णवराभरनिर्भराद्याः साक्षान्करणे व्युत्पत्तिर्जायते । निरन्तरमस्तिभारिता-
नामेव नाना देवता प्रसीदन्ति । तस्माद्देवताराधनपुरःसरमुपायानुष्ठानं कार्यमिति ॥
ननु दिव्यनायकाश्रययुक्तकथाशरीरमपि नाटकं भवतीति वस्तुन व्याख्यायते । व्याख्या-
यते यद्येव लक्षणैः नाटकेन कथिदधो व्युत्पाद्येत । न चैतदेव दिव्यानां दिव्यप्रभावैश्चर्य-
योगादुत्पत्तिर्देवार्थे विच्छेदान्ननेव प्रयत्नो नैव सिद्धौ व्याहृत्यते । तस्माच्चरितं मर्त्यान्वि-
धातुनराकथमिति नैवोपदेशयोग्यम् । तथा एवमुक्तम्—‘देवानां मानसां निर्दिष्टैश्चर्यकृतैः
च । ज्ञियायताभिनिष्पन्नाः सर्वे भावा हि नाहुषा । तस्माद्देवतैर्भविर्न निररपेन
नाहुषः ॥’ इति । तस्मादिष्टानिष्टदेवमानुषकनोपपादितमुभाटुभमलभाजा मर्त्यान्नेन
रामुपभोगविषयप्रतिषिद्धानमव्युत्पादकं चरितमाश्रित्य नाटकं निबन्धनीयमिति उपन्य एव
नाटकेषु गृह्यन्ते । नाटिका तु दिव्याप्यविरोधिनी । यथोच्यते । नन्दकचरितेनैव तद-

प्रयोगे निःसाधनमलं प्रागल्भ्यम् ।

प्रयोगे कामकलादौ । चानुपपत्तिके इत्यर्थः ।

यदाह—

‘अन्यदा भूषणं पुंसः शमो लज्जेन योगिनः ।

पराक्रमः परिभो वैजालं मृग्नेषि च ॥’

मनःक्षोभापूर्णोऽङ्गराजः सा वसं तदभातः प्रागल्भ्यम् ।

यथा—‘आशु लक्षितवतीष्टकमम्—’ उति ।

अत्र शोभाकान्तिदीप्तयो जात्यस्यादिमत्वा एव निशेषा आवेगनाप्ला-
मर्षत्रासानां स्वभावा एव माधुर्याना धर्मा न विचतृत्तिमभावा उति नैतेषु
भावशङ्कावकाशः । शास्त्रानार्गिरानुलादयस्तु—गौरवमदभाविकत्वप-
रितपनादीनप्यलंकारगानाचक्षते । तेऽस्याभिर्भरतमतानुसागिभिरुपेक्षिताः ॥

इत्यनार्थभीहेमन्त्रनिर्गितायामलंकाराणां प्रथमश्लोकादनुशासनमस्ती

नायकवर्णनं यत्तमोऽप्याय समाप्तः ।

अष्टमोऽप्यायः ।

अथ प्रबन्धात्मकान्काव्यभेदानाह—

काव्यं प्रेक्ष्यं श्रव्यं च ।

नानृपिः कविः ‘कवृ वर्णे’ इति च दर्शनाद्वर्णनाच्च कविस्तस्य कर्म
काव्यम् । एवं च दर्शने सत्यपि वर्णनाया अन्तर्भावादितिहासादीना न
काव्यत्वमिति तल्लक्षणं न वक्ष्यते ।

तथा चाह भट्टतोतः—

‘नानृपिः कविरित्युक्तमृपिश्च किल दर्शनात् ।

विचित्रभावधर्माशतत्वप्रख्या च दर्शनम् ॥

स तत्त्वदर्शनादेव शास्त्रेषु पठितः कविः ।

दर्शनाद्वर्णनाच्चाथ रूढा लोके कविश्रुतिः ॥

तथा हि दर्शने स्वच्छे नित्येऽप्यादिकवेर्मुनिः ।

नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना ॥’

इति प्रेक्ष्यमभिनेयम् ।

प्रेक्ष्यं विभजते—

प्रेक्ष्यं पाठ्यं गेयं च ।

तत्र पाठ्यं भिनत्ति—

पाठ्यं नाटकप्रकरणनाटिकासमवकारेहामृगडिमव्यायोगोत्सृष्टि-
काङ्कप्रहसनभाणवीथीसट्टकादि ।

तथा च नाटकादीनि वीध्यन्तानि वाक्यार्थाभिनयस्तभावानि भरतमु-
निनोपदर्शितानि । सट्टकश्च कैश्चिद्यथा—

‘प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।

राजर्षिवंश्यचरितं तथैव दिव्याश्रयोपेतम् ॥

प्रख्यातेति । प्रख्यातमितिहासाख्यानादि वस्तु विषयो यस्य । तत्र हि लोकस्य क-
थापरिचयादादरातिशयो भवति । यद्वा प्रक्षेपेण ख्यात वस्तु विष्टितं तथा विषयो मालवप-
द्यालदिर्यस्मिन् । चक्रवर्तिनोऽपि हि वत्सराजस्य कौशाम्बीव्यतिरिक्ते विषये कार्यान्तरो-
पक्षेपेण विना यन्निरन्तरं निर्वर्णनं तद्वैरस्याय भवति । वस्तुविषययो प्रख्यातिमुक्त्वा
तृतीया प्रख्यातिमाह—प्रख्यातोदात्तेति । उदात्त इति वीररसयोग्य उक्त । तेन
धार्मल्लितधार्प्रशान्तधौरोद्धतधौरोदात्ताश्चत्वारोऽपि गृह्यन्ते । राजर्षिवंश्यत्वेन प्रख्या-
तमपि यद्वस्तु ऋषितुल्यानां राज्ञां वंशेन साधुनोचितं तथा प्रख्यातत्वेऽपि देव-
चरितं वरप्रभावादिबाहुल्येनोपायोपदेशायायोग्यमिति नैतदुभयं निबन्धनीयमिति फलतः
प्रतिषेधो दर्शितः । राजानं ऋषय इवेत्युपमितिसमाप्तः । तदशसाधु चरितं यस्मिन्निति
बहुव्रीहिः । न च सर्वथा देवचरितं तत्र न वर्णनीयम्, किं तु दिव्यानामाश्रयत्वेनो-
पायत्वेन प्रकरीयताकानायकादिरूपेणोपेतमुपगमोऽर्थाकरणं यत्र । तथाहि नागानन्दे
भगवत्सा पूर्णकरुणाभरनिर्भरायाः साक्षात्करणे व्युत्पत्तिर्जायते । निरन्तरभक्तिभाविता-
नामेव नाना देवता प्रसीदन्ति । तस्माद्देवताराधनपुरस्सरमुपायानुष्ठानं कार्यमिति ॥
ननु दिव्यनायकाश्रययुक्तकथाशरीरमपि नाटकं भवतीति कस्मान्न व्याख्यायते । व्याख्या-
यते यथेव लक्षणेन नाटकेन कश्चिदर्थो व्युत्पाद्येत । न चैतदेव दिव्यानां दिव्यप्रभावैर्भय-
योगादुत्पत्तादेवार्थेष्विच्छान्नात्रनेव प्रयत्नो नैव सिद्धौ व्याहन्यते । तस्माच्चरितं मत्स्यवि-
धातुनगक्यमिति नैवोपदेशयोग्यम् । तथा युक्तम्—‘देवानां नानसी सिद्धिर्दृष्टेष्टपवनेषु
च । क्रियायताभिनिष्पन्ना सर्वे भावा हि मानुषाः । तस्माद्देवकृतैर्भावैर्न विरपधेत
मानुषः ॥’ इति । तस्मादिष्टानिष्टदेवमानुषकर्मापपादितशुभाशुभफलभाजा मर्त्यानामेव
समुपभोगविपत्प्रतिविधानमत्युत्पादकं चरितमाश्रित्य नाटकं निबन्धनीयमिति नृपतय एव
नाटकेषु युज्यन्ते । नायिका तु दिव्याप्यविरोधिनी । यथोर्वशी । नायकचरितेनैव तद्वृ-

प्रेक्ष्यं विभजते—

प्रेक्ष्यं पाठ्यं गेयं च ।

तत्र पाठ्यं भिनत्ति—

पाठ्यं नाटकप्रकरणनाटिकासमवकारेहामृगडिमव्यायोगोत्सृष्टि-
काङ्कप्रहसनभाणवीथीसट्टकादि ।

तथा च नाटकादीनि वीध्यन्तानि वाक्यार्थाभिनयस्वभावानि भरतमु-
निनोपदर्शितानि । सट्टकश्च कैश्चिद्यथा—

‘प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।

राजर्षिवंश्यचरितं तथैव दिव्याश्रयोपेतम् ॥

प्रख्यातेति । प्रख्यातमितिहासाख्यानादि वस्तु विषयो यस्तु । तत्र हि लोकस्य क-
थापरिचयादादरातिरागो भवति । यद्वा प्रक्षेपेण ख्यात वस्तु विहितं तथा विषयो नालवप-
चालरिप्यस्ति । ननुवर्तिनोऽपि हि वत्तराजस्य कौशान्बीव्यतिरिक्तौ विषये कार्यन्तरो-
पक्षेणेन विना यत्तिरन्तरं निर्वर्णनं तदैरस्यायं भवति । वस्तुविषययोः प्रख्यातिमुक्त्वा
एतावता प्रख्यातिमाह—प्रख्यातोदात्तेति । उदात्त इति वीररसयोग्य उक्तः । तेन
धौरल्यन्तिधौरप्रान्तधौरोद्धतधौरोदात्ताश्चत्वारोऽपि गृह्यन्ते । राजर्षिवंश्येननेन प्रत्या-
त्मनि यद्वस्तु श्रुतिवृत्त्यानां राज्ञा वरोन साधुनोचितं तथा प्रख्यातत्वेऽपि देव-
चरितं वरप्रभावादिबाहुल्येनोपायोपदेरायाद्योग्यमिति नैतदुभयं निबन्धनीयमिति फलतः
प्रतिषेधो दर्शितः । राजानं ऋषय इवेत्युपलितिसमाप्तः । तदश्वासाधु चरितं यस्मिन्निति
बहुमतिः । न न सर्वथा देवचरितं तत्र न वर्गनीयम्, किं तु दिव्यानानाश्रयत्वेनो-
पायत्वेन प्रकीर्यताकानाद्यकादिरूपेणोपेतमुपगमोऽतीकरणं यत्र । तथाहि नगानन्दे
भगवत्सा पूर्वाकरणाभरतिर्भरायाः साधान्करणे व्युत्पत्तिर्जायते । निरन्तरमक्षिभाविता-
नमेव नानं देवताः प्रलोदन्ति । तस्मादेवताराधनपुरस्सरमुपायानुगानं कार्यमिति ॥
ननु दिव्यानायकाभ्ययुक्तकथाशरीरमपि नाटकं भवतीति क्लृप्तं व्याख्यायते । व्याख्या-
यते यदेव लक्षणेन नाटकेन कश्चिदर्थो व्युत्पाद्यते । न नैतदेव दिव्यानां दिव्यप्रभावैर्भर-
योगेनदुष्टादेवर्थोविविष्टानामत्रनेव प्रयतो नैव सिद्धौ व्याख्यायते । तस्माद्यरितं तस्मादेव-
धातुनाकथमिति नैवोपदेरायोग्यम् । तथा सुक्तम्—‘देवानां मान्सी तिदिर्हिहेभगवन्ते
च । त्रिपायतामिनिष्पन्नाः सर्वे भावा हि नाड्याः । तस्मादेवतैर्भाविर्न विररभेन
नल्लभः ॥’ इति । तस्मादिदानीद्वेवनाडुपक्रमोपपादितशुभाशुभकृत्तनाजं मल्लानमेव
रसुपगमोपायप्रतिविधानमस्तुनाटकं चरितमाश्रित्य नाटकं निबन्धनीयमिति नृपनय एव
नटकेषु गृह्यन्ते । नाटिका तु दिव्याभ्यविरोधिनी । यथोर्वरा । नायकचरितेनैव तद्-

प्रयोगे निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम् ।

प्रयोगे कामकलादौ । चातुःपष्टिके इत्यर्थः ।

यदाह—

‘अन्यदा भूषणं पुंसः शमो लज्जेव योपितः ।

पराक्रमः परिभवे वैजात्यं गुरतेष्विव ॥’

मनःक्षोभपूर्वकोऽङ्गसादः साध्वसं तदभावः प्रागल्भ्यम् ।

यथा—‘आशु लङ्घितवतीष्टकराग्र—’ इति ।

अत्र शोभाकान्तिदीप्तयो वाच्यरूपादिगता एव विशेषा आवेगचापला-
मर्पत्रासानां त्वभाव एव माधुर्याद्या धर्मा न चित्तवृत्तिस्वभावा इति नैवेद्य-
भावशङ्कावकाशः । शाक्याचार्यराहुलादयस्तु—मौग्ध्यमदभाविकत्वप-
रितपनादीनप्यलंकारानाचक्षते । तेऽस्माभिर्धरतमतानुसारिभिरुपेक्षिताः ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसूत्रस्योपज्ञकाव्यानुगामनदृता

नायकवर्णनं सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथ प्रबन्धात्मकान्काव्यभेदानाह—

काव्यं प्रेक्ष्यं श्रव्यं च ।

नानृपिः कविः ‘कवृ वर्णे’ इति च दर्शनाद्वर्णनाच्च कविस्तस्य कर्म-
काव्यम् । एवं च दर्शने सत्यपि वर्णनाया अन्तर्भावादितिहासादीना न
काव्यत्वमिति तल्लक्षणं न वक्ष्यते ।

तथा चाह भट्टतोतः—

‘नानृपिः कविरित्युक्तमृपिश्च किल दर्शनात् ।

विचित्रभावधर्माशतत्त्वप्रख्या च दर्शनम् ॥

स तत्त्वदर्शनादेव शालेषु पठितः कविः ।

दर्शनाद्वर्णनाच्चाथ रूढा लोके कविश्रुतिः ॥

तथा हि दर्शने स्वच्छे नित्येऽप्यादिकवेर्मुनिः ।

नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना ॥’

इति प्रेक्ष्यमभिनेयम् ।

प्रेक्ष्यं विभजते—

प्रेक्ष्यं पाठ्यं गेयं च ।

तत्र पाठ्यं भिनत्ति—

पाठ्यं नाटकप्रकरणनाटिकासमवकारेहामृगडिमव्यायोगोत्सृष्टि-
काङ्कप्रहसनभाणवीथीसट्टकादि ।

तथा च नाटकादीनि वीथ्यन्तानि वाक्यार्थाभिनयस्वभावानि भरतमु-
निनोपदर्शितानि । सट्टकश्च कैश्चिद्यथा—

‘प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।

राजर्षिवंश्यचरितं तथैव दिव्याश्रयोपेतम् ॥

प्रख्यातेति । प्रख्यातमितिहासाख्यानादि वस्तु विषयो यस्य । तत्र हि लोकस्य क-
थापरिचयादादरातिशयो भवति । यद्वा प्रकर्षेण ख्यात वस्तु विधित तथा विषयो मालवप-
त्यादिर्ध्वस्मिन् । चक्रवर्तिनोऽपि हि वत्सराजस्य कौशाम्बीव्यतिरेके विषये कार्यान्तरो-
पक्षेपेण विना यनिरन्तर निर्वर्णन तद्वैरस्याय भवति । वस्तुविषययो प्रख्यातिमुक्त्वा
तृतीया प्रख्यातिमाह—प्रख्यातोदात्तेति । उदात्त इति वीररसयोग्य उक्त । तेन
धीरललितधीरप्रशान्तधीरोद्धतधीरोदात्ताश्चत्वारोऽपि गृह्यन्ते । राजर्षिवंश्येत्वेनेन प्रख्या-
तमपि यद्वस्तु ऋषितुल्याना राज्ञा वंशेन साधुनोचित तथा प्रख्यातत्वेऽपि देव-
चरित वरप्रभावादिबाहुल्येनोपायोपदेशायायोग्यमिति नैतदुभय निबन्धनीयमिति फलत
प्रतिषेधो दर्शित । राजान ऋषय इवेत्युपमितिसमास । तद्वशासाधु चरित यस्मिन्निति
बहुव्रीहि । न च सर्वथा देवचरित तत्र न वर्णनीयम्, किं तु दिव्यानामाश्रयत्वेनो-
पायत्वेन प्रकरीपताकानायकादिरूपेणोपेतमुपगमोऽङ्गीकरण यत्र । तथाहि नागानन्दे
भगवत्या पूर्णकरुणाभरनिर्भराया साक्षात्करणे व्युत्पत्तिर्जायते । निरन्तरभक्तिभाविता-
नामेव नाम देवता प्रसीदन्ति । तस्मादेवताराधनपुर सरमुपायानुष्ठान कार्यमिति ॥
ननु दिव्यनायकाश्रययुक्तकथाशरीरमपि नाटक भवतीति कस्मान्न व्याख्यायते । व्याख्या-
येत यद्येव लक्षणेन नाटकेन कथिदर्शो व्युत्पायेत । न चैतदेव दिव्याना दिव्यप्रभावंभर्त-
योगाहुरूपपादेवर्धेऽपिच्छामात्रमेव प्रयत्नो नैव सिद्धौ व्याख्यायते । तस्माच्चरित मत्स्यवि-
धातुमशक्यमिति नैवोपदेशयोग्यम् । तथा युक्तम्—‘देवाना मानसी निद्रिर्ऋषिपुत्रनेपु
च । किञ्चायताभिनिष्पन्ना सर्वे भाषा हि मानुषा । तस्मादेवकृतैर्भाविर्न विरपथेत
मानुष ॥’ इति । तस्मादिष्टानिष्टदेवमानुषकर्मोपपादितशुभाशुभफलभाजा मत्स्यनामेव
समुपभोगविपत्प्रतिविधानमत्युत्पादक चरितमाश्रित्य नाटक निबन्धनीयमिति नृपतय एव
नाटकेषु युज्यन्ते । नायिका तु दिव्याप्यविरोधिनी । यथोर्वशी । नायकचरितेनैव

नानाविभूतिभिर्युतमृद्धिविलासादिभिर्गुणैश्चापि ।

अङ्कप्रवेशकाव्यं भवति हि तन्नाटकं नाम ॥'

'यत्र कविरात्मशक्त्या वस्तु शरीरं च नायकं चैव ।

औत्पत्तिकं प्रकुरुते प्रकरणमिति तदुधैर्ज्ञेयम् ॥

यदनार्पमथाहार्यं काव्यं प्रकरोत्यभूतगुणयुक्तम् ।

उत्पन्नवीजवस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम् ॥

तस्याधेपात् । प्रसिद्धमपि वस्तु न निष्फल व्युत्पत्तये भवतीत्यत आह—नानाविभूति-
भिर्युतमिति । धर्मार्थकाममोक्षविभावैः फलभूतैर्विचित्ररूपैर्युक्तम् । तत्राप्यर्थकामौ
सर्वजनाभिलषणीयाविति तद्बाहुल्य दर्शनीयमिति । ऋद्धिविलासादिभिरिति ।
ऋद्धिरर्थस्य राज्यादेः सपत्तिः । विलासेन कामो लक्ष्यते । आदिशब्द प्रधानवाची ।
तत्प्रधानाभिः फलसपत्तिभिर्युक्तमित्यर्थः । तेन राज्ञा सर्वं राज्यं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा वानप्रस्थं
गृहीतमित्येवप्रायः फलं नोपनिबद्धव्यम् । धर्ममोक्षबहुलमिति । दृष्टसुखाद्यां हि बाहुल्येन
लोक इति तत्रास्य प्रतीतिर्विरसी भवेत् । गुणैरिति । अप्रधानभूतानि यानि चेष्टितानि
हेयानि प्रतिनायकगतागतान्यपनयप्रधानानि तैर्युक्तम् । तेषां पूर्वपक्षस्थानीयानां प्रतिपे-
षेण सिद्धान्तकल्पस्य नायकचरितस्य निर्वाहान् जनकोशादिसपत्तिर्ऋद्धिः । कौमुदीमहोल्-
वादयो विलासाः । सविधिप्रहादयो गुणा इति चाणक्यपरिया(?)वेदनमात्रफलम् । वस्तु-
व्देन राजर्षिवश्यचरितशब्देन च सर्वस्याप्यर्थस्य राज्ञोः सप्रहात् । अवान्तरवल्लुसमाप्तौ
विश्रान्ताय ये विच्छेदा अङ्कास्तैः पञ्चाद्यैर्दशाधरैः ये च निमित्तबलादप्रत्यक्षदृष्टानां चेष्टि-
तानामावेदकाः प्रवेशकास्तैश्चाव्यं तन्नाटकं नाम रूपकम् ॥ आत्मशक्त्येति । इतिहासा-
दिप्रसिद्धिं निरस्यति । वस्त्विति । साध्यं फलम् । शरीरमिति । तदुपायम् । नायक-
मिति । साधयितारम् । चकार पूर्वसमुच्चये । द्वितीयस्त्वसमग्रसमुच्चये । एवकारः समु-
च्चयाभावे । उत्पत्तौ भवमौत्पत्तिकं निर्मितम् । तदयमर्थः—त्रितयमपि यत्र विकृतं
द्वयमेकं वा, अन्यत्तु पूर्वोपनिबद्धं तत्सर्वं प्रकरणम् । भेदसप्तकमयम् । वस्त्वादिकं वा-
व्याभिधेयमात्मशक्त्या प्रकुरुते यत्र काव्ये तत्प्रकरणमिति बुधैर्ज्ञेयमिति सवन्धः ॥ यत्र
सर्वमुत्पाद्य भवति तत्र योऽनुत्पाद्योऽशः स कुत्रस्थो ग्राह्य इति दर्शयितुमाह—यद-
नार्पमिति । पुराणादिव्यतिरेकवृहत्कथाद्युपनिबद्धं मूलदेवतचरितादि ॥ आहार्य-
मिति । पूर्वकविकाव्याद्वाहरणीयं समुद्रदत्तचैष्टितादि ॥ ननु च तत्राग्रे कविकृतत्वाभा-
वात्कथं प्रकरणवाचोयुक्तिरित्याह—उत्पन्नेति । पूर्वसिद्धे वीजं वस्तु च यत्र तादृशमपि
तद्यदिति यस्मादभूतैर्वृहत्कथादौ काव्यान्तरे वा प्रसिद्धैर्गुणैर्युक्तं प्रकरोति तदिति तस्माद्वेतो-
रेतदपि प्रकरणम् । तेन वृहत्कथादिसिद्धस्य मूलदेवादेरधिकावाप कविशक्तिर्यथा विधत्ते

यन्नाटके मयोक्तं वस्तु शरीरं च वृत्तिभेदाश्च ।
 तत्प्रकरणेऽपि योज्यं सलक्षणं सर्वसंधिषु तु ॥
 विप्रवणिकसचिवानां पुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 चरितं यन्नैकविधं तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥
 नोदात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसंभोगः ।
 बाह्यजनसंप्रयुक्तं तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥
 दासविटश्रेष्ठियुतं वेशस्त्युपचारकारणोपेतम् ।
 मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्ये कार्यं प्रकरणे तु ॥

तदा प्रकरणम् । एव पूर्वकविसमुप्रेक्षितसमुद्भूतचेष्टितादिवर्णनेऽप्यधिकावाप विदध-
 त्ववि प्रकरणं कुर्यादिति तात्पर्यम् ॥ नन्वस्येति वृत्तस्य कथं योजनेत्याशङ्क्य पूर्वोक्तमे-
 वातिदेशद्वारेण स्मारयितुमाह—यन्नाटके इति । 'नानामिभूतिभिर्भुतमृद्विविलासादिभिः'
 इत्यादिना यत्फलचयमुक्तं तद्वस्तुगरीरमित्यङ्गप्रवेशकाद्यम् ॥ वृत्तिभेदाश्चेति । नाना-
 रसभावचेष्टितैर्बहुधा सुखदुःखोत्पत्तिकृतमिति ॥ सलक्षणमिति । लक्षणमङ्गपरिमाणम् ।
 अङ्गान्तररसनिधानहेतुषु च प्रवेशकेषु यत्प्रयोज्यमुक्तं ग्विसावसानकार्यं यज्ज्ञेयमपद्यत
 इत्यादि तत्तन्वं प्रकरणेऽपि योज्यम् ॥ अतिदेगायातमतिप्रसङ्गं वारयत्यार्थद्वयेन—विप्रे-
 त्यादि । अनालोऽधिकृत । सार्थवाहो दिगन्तरात्पण्यानामाहर्ता । तद्देगव्ययिष्यन्तो
 वणिजोऽन्य एव । नैकविधमिलनेवरसयुक्त इति । तदितिदेशनात्रमिति सूचितं प्र-
 तोदात्तत्वतिप्रसक्तं निषेधति । तन्निषेधे चार्थानाट्यवैपरीत्यमायातम् । नाटके च देवो
 नायकत्वेन निषिद्ध इति प्रकरणे कर्तव्यत्वेनापाद्यत इत्यत आह—न दिव्यचरित-
 मिति । तथा दिव्याश्रयमिति यदतिदेगादेवानामुपायत्वेन प्रयोज्यत प्रकरणम्, तदङ्गेन
 निषिद्धम् । नाटके देवानामिवेतापि राजा प्रवेशादङ्गमानो भिरावरोति—न राजसंभोग
 इति । यदि चाद्रात्यन्तिकवैऽपि न राजोचितसंभोगोत्प्रेक्षा विप्रदिषु वर्यं केतनेन वि-
 क्षयति । अत एव राजनि च उचितोऽन्तःपुररूपं कृतिप्रतिगम्यतिरूपो ह्यङ्ग-
 नोऽत्र चेष्टितादि प्रवेशादङ्गं कार्य इत्यर्थः । एतदेव दर्शयति—दासविट इति । बहु-
 विस्मयने दासः अपत्यवर्गाने विटः अमात्यः तन्ने भेदात्तद्वयः । वेशस्वारे वेशः स्वयं स्व-
 तस्त उपचारो वशिष्ठे प्रसिद्धः स कारणं तस्य स्मारकस्तत्तन्ने सू । एतन्मन्त्रं च दे-

१ 'यत्र' केचन शुभाश्रयतु स्माद' अर्' न पुनर्दे

२ 'तदा' अत्र' । ३ 'नोदात्तनायक' इति 'न' न पुनर्दे

‘प्रकरणनाटकभेदादुत्पाद्यं वस्तु नायकं नृपतिम् ।

अन्तःपुरसंगीतककन्यामधिकृत्य कर्तव्या ॥

स्त्रीप्राया चतुरङ्गा ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी ।

बहुगीतनृत्यवाद्या रतिसंभोगात्मिका चैव ॥

राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधदम्भसंयुक्ता ।

नायकदेवीदूतीसपरिजना नाटिका ज्ञेया ॥’

समवकारस्तु—

‘देवासुरबीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।

त्र्यङ्गस्तथा त्रिकपटस्त्रिविद्रवः स्यान्निश्चङ्कारः ।

द्वादशनायकबहुलो ह्यष्टादशनालिकाप्रमाणश्च’ ॥ इति ।

तम् । प्रकरणेति । बहुषु प्रकरणभेदेषु नाटकभेदेषु च स्त्रीप्राप्तिफलात्संभोगशृङ्गारप्राप्तौ कैशिकीप्रधानाच्च प्रकरणभेदान्नाटकभेदाच्च नाटिका ज्ञेयेति दूरेण सवन्व ॥ उत्पाद्य वस्तुचरितं नायकं च नृपतिमन्तं पुरकन्या संगीतकशालाकन्या वाधिकृत्य प्राप्यत्वेनाभिसंधार कर्तव्या च । तेन स्त्रीप्राप्ति संभोगशृङ्गारोऽभ्यन्तरः कैशिकी च वृत्तिः । तथावम्यासध्यन्तर्ग प्रकृतिपताकाप्रकरीपताकास्थानाङ्गविष्कम्भकप्रवेशकादीन्युभयभेदमाधारणानि नाटिकाया प्रयोज्यानि । यदपि किञ्चित्साधारणं तदपि योज्यते । अतश्च ‘उत्पाद्य वस्तु’ इति प्रकरणधर्मः । ‘नायकं नृपतिम्’ इति नाटकधर्मः । ‘अन्तःपुरसंगीतककन्याम्’ इति कन्यायोगे ईर्ष्याविप्रलम्भश्च नाटकधर्म एव । अथास्य विशेषलक्षणमाह—स्त्रीप्राप्तेति । त्रियः प्रायेण बाहुल्येन यत्र । चत्वारोऽङ्गा यस्याम् । कस्याश्चिद्वस्थाना सरसेऽवस्थान्तरे समावाप कर्तव्य इति यावत् । सुष्ठु पूर्णतया विहितानि चत्वार्यपि कैशिक्यङ्गानि यत्र । एतेन स्त्रीप्राप्तेति ललितेति बहुनृत्येति च कैशिकी वृत्तिं बाहुल्येन दर्शयति । रतिपुरं सरं संभोगो राज्यप्राप्त्यादिलक्षण आत्मा प्रधानभूतं फलं यस्याम् । अत एवाह—राजगतैरुपचारैर्व्यवहारैर्युक्ता । अन्या चेदुद्दिश्य तत्र व्यवहारस्तदा पूर्वनामि कागतैः क्रोधप्रसादनवच्चनैरवश्यं भाव्यमिति दर्शयति—प्रसादनेति । आर्यानुरोधात्क्रोधस्य पश्चात्पाठः । ननु यस्याः क्रोधो भवति सा न कदाचिदुक्तेत्याशङ्क्याह—नायकेति । नायकस्य येय देवी आद्यनायिका तथाभिलषितनायकान्तरविषया येय दूती तत्कृत सपरिजन परिजनसमृद्धिर्यस्याम् ॥ देवासुरेति । देवासुरस्य यद्वीजं फलसंपादनोपायस्तेन कृतो विरचितः । देवासुरा अपि वा प्रख्याता बृहत्कथादौ श्रूयन्ते सन्वा केनचिद्व्यन्त इति तन्निरासार्थं प्रख्यातपदम् । यद्यपि देवा पुरुषापेक्षया दूतास्तथापि स्वापेक्षया गाम्भीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवन्निपुरिपुत्रभृतयः, प्रशान्ता ब्रह्मादयः, उद्धता नृसिंहादयः । अर्थत्रयस्य तावत्येव समापत्ता(१)व्यङ्ग्य इत्युक्तम् । कपटो वस्त्रना

‘दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्तीकारणोपगतयुद्धः ।

सुविहितवस्तुनिबद्धो विप्रत्ययकारणश्चैव ॥

उद्धतपुरुषप्रायसीरोषप्रथितकाव्यबन्धश्च ।

संक्षोभविद्रवकृतः संस्फोटकृतस्तथा चैव ॥

स्तीभेदनापहरणावमर्दनप्राप्तवस्तुशृङ्गारः ।

ईहामृगस्तु कार्यः सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥

सिध्याकल्पित सत्त्वानुकारी प्रपन्न इत्यर्थः । स त्रिधा—यत्रानपराद्ध एव वक्ष्येन वक्ष्यते स एकः । यत्र तु वक्षणीयोऽपि सापराधः स द्वितीयः । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिद-
भिसिद्धिदोषः काकतालीयेन तुल्यफलभिसिद्धानवतोरप्येक उपचयेनापरस्त्वपचयेन युज्यते स देवकृतस्तृतीयः । चेतनकृतमन्यकृतमुभयकृत वा यदनर्थात्मिक वस्तु यतो विद्रवन्ति
ज्ज्ञा स विद्रव इति । तत्र चेतन गजेन्द्रादि । अचेतन जलवायादि । उभय नगरो-
परोधार्येति । तस्य युद्धामिदानादिस्वपाद्यत्वात् । शृङ्गारस्त्रिधा—धर्मार्थकामभेदात् । धर्मो
यत्र हेतुः साध्यो वा नाधिकालभे स धर्मशृङ्गारः । एवमर्थकामयोरव्याप्यम् । अथ नाय-
कयोगे कार्यनिष्पत्तिकालविभाग चाह—द्वादशेति । द्वादशनायकबहुलमिति प्रत्येकमिति
केचित् । अन्ये तु प्रलङ्घ नायकप्रतिनायकौ तत्सहायौ चेति । चतुर आह—समुदायापे-
क्षया हि द्वादशेति । बहुलग्रहणान्धूनाधिकत्वेऽप्यदोषः । अष्टादशेति । अष्टादशना-
यकमेव तत्र कार्यं निबन्धनीयमित्यर्थः ॥ दिव्येति । दिव्याना पुरुषाणा च यदाश्रयण
नायकनया तेन कृतः । दिव्यस्तीनिमित्तमुपगत युद्ध यत्र । दिव्यानुप्रवेशात्समवकारवदस-
वदार्थता मा प्रमाणीदित्याह—सुविहितेन सन्निष्टेन वस्तुना निबद्धः विगतानि प्रलय-
कारणानि विश्वासहेतवो यत्र । मध्ये चात्र दिव्यानामपि प्रवेशो भवतीति दर्शयति ।
उद्धतेति । उद्धता उद्धृताः पुरुषा प्रायेण यत्र स्त्रीनिमित्तको रोषः । संक्षोभ
आवेगः । विद्रवो व्याख्यातः । संस्फोटो विरोधिना विद्याविक्रमसदृशजो व्यासः । तथे-
त्युक्तस्तत्पर्यार्थः । च समुचये । एवसाध्योऽधारणे । एतादृशयुक्त एवेत्यर्थः । स्त्रीनि-
मित्त भेदनापहरणावमर्दनानि यथायोगे स्त्रीविषयाप्यन्यविषयाणि वा तैः प्राप्त वस्त्वधि-
ष्ठान प्रमदादक्षेप यस्य तादृश शृङ्गारो यस्मिन् । भेदसामदानादिना अवमर्दन दण्डः ।
ईहा चेष्टा शृङ्गस्तेय स्त्रीमात्रार्था यत्र । सुसमाहितकाव्यबन्ध इत्यनेन बान्धव्यानि
अत्र योज्यानीति । अष्टपरिमाण नायकसङ्ख्या शनिरसविभाग च व्यायोगनिर्देशेनाह—

१. ‘प्रति’ भरते २ ‘क्षुरादिभूषितार्थ’ भरतैकपुस्तके

१ ‘दीर्’ स्थात्

‘प्रकरणनाटकभेदात्प्राप्तं ननु नायकं नर्तयिष्य ।

अन्तःपुरसंगीतककन्यामिति न्य कर्तव्या ॥

स्त्रीप्राया चतुरहा ललिताभिजया मिका मुनिनिर्वाता ।

बहुगीतनृत्यानां रनिगंगोमात्मिका चैव ॥

राजोपचारयुक्ता पमादनकोवदभंगयुक्ता ।

नायकदेवीद्वीपपरिजना नाटिका जेया ॥’

समवकारस्तु—

‘देवामुरबीजकृतः प्रख्यानोदात्तनायकश्चैव ।

अद्वयया विकपटम्बिनिद्रतः स्यान्निवृत्तारः ।

द्वादशनायकबहुलो षष्टादशनाटिकाप्रमाणश्च’ ॥ इति ।

तम् । प्रकरणेति । बहुषु प्रकरणभेदेषु नाटकभेदेषु च स्त्रीप्राप्तिकलासभोगशृङ्गारप्रवृत्तिरिति प्रधानाया प्रकरणभेदात् नाटिका जेयेति द्वाये मंग ॥ ३ ॥ उपाय वनु-
रित नायक न नृपतिमन्त्र पुरकन्या संगीतकशास्त्रकन्या ताः कृत्य प्राप्नोन्तीति वक्तव्यं
कर्तव्या च । तेन स्त्रीप्राप्ति सभोगशृङ्गारेऽन्यन्तर ईदृशी च भवि । तथास्यास्य भोगं
प्रकृतिपतनाप्रकरीपतासाम्यानाङ्गितम्भकप्रवेशकादीन्नुभयभेदमाशरणानि नाटिका
प्रयोज्यानि । यदपि द्विचिन्साशरण तदपि योज्यते । अतश्च ‘उपाय वनु’ इति
प्रकरणधर्मः । ‘नायक नृपतिम्’ इति नाटकधर्मः । ‘अन्तःपुरसंगीतककन्याम्’ इति
कन्यायोगे ईदृशानिप्रलम्भश्च नाटकधर्मः एव । अथास्य विशेषलक्षणमाह—स्त्रीप्रा-
येति । स्त्रिय प्रायेण बाहुल्येन यत्र । चत्वारोऽङ्गा यस्याम् । कन्याविदग्धाया
सरसेऽवस्थान्तरे समावाप कर्तव्य इति यावत् । मृष्टं पूर्णतया विहितानि चकार्ये
कैशिक्यद्धानि यत्र । एतेन स्त्रीप्रायेति व्यक्तितेति बहुवृत्त्येति च कैशिकीं वृत्तिं बाहुल्येन
दर्शयति । रतिपुर मर सभोगो राज्यप्राप्त्यादिलक्षण आत्मा प्रधानभूत फल वन्द्यम् ।
अत एवाह—राजगतेरुपचारैर्व्यवहारैर्युक्ता । अन्या चेदुद्दिश्य तत्र व्यवहारान्ना पूर्वनामि-
कार्गते क्रोधप्रसादनवञ्चनैरवश्य भाव्यमिति दर्शयति—प्रसादनेति । आर्यामुरोधाक्रे-
धस्य पश्चात्पाठः । ननु यस्या क्रोधो भवति सा न कदाचिदुक्तेत्याशङ्क्याह—नाय-
केति । नायकस्य येय देवी आद्यनायिका तथाभिलषितनायकान्तरनिषया चैव हूतं
तत्कृत सपरिजन परिजनसमृद्धिर्यस्याम् ॥ देवासुरेति । देवासुरस्य यद्वीज फलसंग-
दनोपायस्तेन कृतो विरचितः । देवासुरा अपि वा प्रख्याता बृहन्व्यादौ श्रूयन्ते स्व
वा केनचिद्व्यन्त इति तन्निरासार्थं प्रख्यातपदम् । यद्यपि देवाः पुरपापेक्षया दूतान्त्यपि
स्वापेक्षया गाम्भीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवन्निपुररिपुप्रभृतयः, प्रशान्ता ब्रह्मदेव,
उद्धता नृसिंहादयः । अर्धत्रयस्य तावत्त्वेव समापन्ना(?) ह्यङ्क इत्युक्तम् । कपटो वचन

‘दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्तीकारणोपगतयुद्धः ।

सुविहितवस्तुनिर्बद्धो विप्रत्ययकारणश्चैव ॥

उद्धतपुरुषप्रायस्तीरोपग्रथितकाव्यबन्धश्च ।

संक्षोभविद्रवकृतः संस्फोटकृतस्तथा चैव ॥

स्तीभेदनापहरणावमर्दनप्राप्तवस्तुशृङ्गारः ।

ईहामृगस्तु कार्यः सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥

मिथ्याकल्पित सत्यानुकारी प्रपञ्च इत्यर्थः । स त्रिधा—यत्रानपराद्ध एव वक्ष्यते वक्ष्यते स एक । यत्र तु वक्षणीयोऽपि सापराध स द्वितीय । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिद-
भित्तधिदोषः काकतालीयेन तुल्यफलाभिसंधानवतोरप्येक उपचयेनापरस्त्वपचयेन युज्यते
स देवकृतस्तृतीय । चेतनकृतमन्यकृतमुभयकृत वा यदनर्थात्मक वस्तु यतो विद्रवन्ति
जना स विद्रव इति । तत्र चेतन गजेन्द्रादि । अचेतन जलवायादि । उभय नगरो-
परोधादिति । तस्य युद्धाभिदानादित्प्राप्तत्वात् । शृङ्गारस्त्रिधा—धर्मार्थकामभेदात् । धर्मो
यत्र हेतु साध्यो वा नायिकालभे स धर्मशृङ्गारः । एवमर्थकामयोर्वाच्यम् । अथ नाय-
कयोग कार्यनिष्पत्तिकालविभाग आह—द्वादशेति । द्वादशनायकबहुलमिति प्रत्येकमिति
केचित् । अन्ये तु प्रत्यङ्ग नायकप्रतिनायकौ तत्तहायौ चेति । चतुर आह—समुदायापे-
क्षया हि द्वादशेति । बहुलप्रहणाभ्यूनाधिकत्वेऽप्यदोषः । अष्टादशेति । अष्टादशना-
लिकमेव तत्र कार्य निबन्धनीयमित्यर्थः ॥ दिव्येति । दिव्याना पुरुषाणा च यदाश्रयण
नायकतया तेन कृतः । दिव्यस्तीनिमित्तमुपगत युद्ध यत्र । दिव्यानुप्रवेशात्तमवकारवदस्त-
वद्वार्धता मा प्रस्ताहीदित्याह—सुविहितेन सल्लिष्टेन वस्तुना निबद्धः विगतानि प्रत्यय-
कारणानि मिथ्यासहेतवो यत्र । मध्ये चात्र दिव्यानामपि प्रवेशो भवतीति दर्शयति ।
उद्धतेति । उद्धता उद्धृता पुरुषा प्रायेण यत्र स्तीनिमित्तको रोपः । संक्षोभ
आवेगः । विद्रवो व्याख्यातः । संस्फोटो विरोधिना विद्याविक्रमस्तघर्षजो व्यासङ्गः । तथे-
त्युक्तत्वादित्यर्थः । च समुचये । एवमदोऽधारणे । एतत्क्षणयुक्त एवेत्यर्थः । स्तीनि-
मित्त भेदनापहरणावमर्दनानि यथायोग स्तीविषयाप्यन्यविषयाणि वा तैः प्राप्त वस्त्वधि-
ष्ठान प्रमदालक्षण यस्य तादृश शृङ्गारो यस्मिन् । भेदसामदानादिना अवमर्दन दण्डः ।
ईहा चेष्ट मृगस्येव स्तीनात्रार्था यत्र । सुसमाहितकाव्यबन्ध इत्यनेन वीध्यहानि
अत्र योज्यानीति । अङ्गपरिमाण नायकसंख्यं वृत्तिरसविभाग च व्यायोगातिदेशेनाह—

१. ‘प्रहितो’ भरते २. ‘क्षतुरङ्गविभूषितदैव’ भरतैकपुस्तके

१ ‘दीति’ स्तात्

‘प्रकरणनाटकभेदादुत्पाद्यं वस्तु नायकं नृपतिम् ।
 अन्तःपुरसंगीतककन्यामधिकृत्य कर्तव्या ॥
 स्त्रीप्राया चतुरङ्गा ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी ।
 बहुगीतनृत्यवाद्या रतिसंभोगात्मिका चैव ॥
 राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधदम्भसंयुक्ता ।
 नायकदेवीदूतीसपरिजना नाटिका ज्ञेया ॥’

समवकारस्तु—

‘देवासुरबीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।
 त्र्यङ्गस्तथा त्रिकपटस्त्रिविद्रवः स्यान्निश्चङ्कारः ।
 द्वादशनायकबहुलो ह्यष्टादशनालिकाप्रमाणश्च’ ॥ इति ।

तम् । प्रकरणेति । बहुषु प्रकरणभेदेषु नाटकभेदेषु च स्त्रीप्राप्तिफलत्संभोगशृङ्गारप्रायात्
 कैशिकीप्रधानाच्च प्रकरणभेदान्नाटकभेदाच्च नाटिका ज्ञेयेति दूरेण सवन्व ॥ उत्पाद्य वस्तु-
 रित नायक च नृपतिमन्त पुरकन्या संगीतकशालाकन्या वाधिकृत्य प्राप्यत्वेनाभिस्वार्थ
 कर्तव्या च । तेन स्त्रीप्राप्ति संभोगशृङ्गारोऽन्यन्तरः कैशिकी च वृत्तिः । तथावस्थासध्यङ्गार्थ
 प्रकृतिपताकाप्रकरीपताकास्थानाङ्गविष्कम्भकप्रवेशकादीन्युभयभेदसाधारणानि नाटिकाया
 प्रयोज्यानि । यदपि किञ्चित्साधारणं तदपि योज्यते । अतश्च ‘उत्पाद्य वस्तु’ इति
 प्रकरणधर्मः । ‘नायक नृपतिम्’ इति नाटकधर्मः । ‘अन्तःपुरसंगीतककन्याम्’ इति
 कन्यायोगे ईर्ष्याविप्रलम्भश्च नाटकधर्म एव । अयास्य विशेषलक्षणमाह—स्त्रीप्रा
 येति । स्त्रिय प्रायेण बाहुल्येन यत्र । चत्वारोऽङ्गा यस्याम् । कस्याश्चिदवस्थाय
 सरसेऽवस्थान्तरे समावाप कर्तव्य इति यावत् । सुष्ठु पूर्णतया विहितानि चत्वार्यपि
 कैशिक्यङ्गानि यत्र । एतेन स्त्रीप्रायेति ललितेति बहुनृत्येति च कैशिकी वृत्तिः बाहुल्येन
 दर्शयति । रतिपुर सर संभोगो राज्यप्राप्त्यादिलक्षण आत्मा प्रधानभूत फल यस्याम् ।
 अत एवाह—राजगैतरुपचारैर्व्यवहारैर्युक्ता । अन्या चेदुद्दिश्य तत्र व्यवहारस्तदा पूर्वनायि
 कागतैः क्रोधप्रसादनवञ्चनैरवश्य भाव्यमिति दर्शयति—प्रसादनेति । आर्वाङ्गुरोधात्क्रो-
 धस्य पश्चात्पाठः । ननु यस्या क्रोधो भवति सा न कदाचिदुक्तेत्याशङ्क्याह—नाय
 केति । नायकस्य येय देवी आद्यनायिका तथाभिलषितनायकान्तरविषया येय दूती
 तत्कृत सपरिजन परिजनसमृद्धिर्यस्याम् ॥ देवासुरेति । देवासुरस्य यद्वीज फलसंपा
 दनोपायस्तेन कृतो विरचितः । देवासुरा अपि वा प्रख्याता वृहत्कथादौ श्रूयन्ते स्व
 वा केनचिद्व्यन्त इति तन्निरासार्थं प्रख्यातपदम् । यद्यपि देवा पुरुषापेक्षया दूतास्तथापि
 स्वापेक्षया गाम्भीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवन्निपुररिपुप्रभृतयः, प्रशान्ता ब्रह्मादयः,
 उद्धता नृसिंहादयः । अर्थत्रयस्य तावत्येव समापना(१)ल्यङ्ग इत्युक्तम् । कपटो वञ्चना

‘दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यसीकारणोपगतयुद्धः ।
 सुविहितवस्तुनिबद्धो विप्रत्ययकारणश्चैव ॥
 उद्धतपुरुषप्रायसीरोषप्रथितकाव्यबन्धश्च ।
 संक्षोभविद्रवकृतः संस्फोटकृतस्तथा चैव ॥
 स्तीभेदनापहरणावमर्दनप्राप्तवस्तुशृङ्गारः ।
 ईहामृगस्तु कार्यं सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥

मिथ्याकल्पितं सत्यानुकारी प्रपञ्च इत्यर्थः । स त्रिधा—यत्रानपराद एव वक्ष्यते वक्ष्यते
 स एक । यत्र तु वक्षणीयोऽपि सापराधः स द्वितीयः । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिद-
 भित्तिधोषः काक्तालीयेन तुल्यफलाभित्तधानवतोरप्येक उपचयेनापरस्त्वपचयेन युज्यते
 स देवकृतस्तृतीयः । चेतनकृतमन्यकृतमुभयकृत वा यदनर्थात्मक वस्तु यतो विद्रवन्ति
 उना स विद्रव इति । तत्र चेतन गजेन्द्रादि । अचेतन जलवायादि । उभय नगरो-
 परोधादिति । तस्य युद्धाभिदानादिसंप्रापत्वात् । शृङ्गारत्रिधा—धर्मार्थकामभेदात् । धर्मो
 यत्र हेतु साध्यो वा नायिकालाभे स धर्मशृङ्गारः । एवमर्थकामयोर्वाच्यम् । अथ नाय-
 कयोगं कार्यनिष्पत्तिकालविभागं चाह—द्वादशेति । द्वादशनायकबहुलमिति प्रत्येकमिति
 केचित् । अन्ये तु प्रत्यङ् नायकप्रतिनायकौ तत्तद्वायौ चेति । चतुर आह—समुदायापे-
 क्षया हि द्वादशेति । बहुलप्रहणान्म्यूनाधिकत्वेऽप्यदोषः । अष्टादशेति । अष्टादशना-
 यकमेव तत्र कार्यं निबन्धनीयमित्यर्थः ॥ दिव्येति । दिव्यानां पुरुषाणां च यदाश्रयण
 नायकतया तेन कृत । दिव्यस्त्रीनिमित्तमुपगत युद्धं यत्र । दिव्यानुप्रवेशात्समवकारवदत्त-
 वद्गार्धता ना प्रज्ञाहीदित्याह—सुविहितेन सल्लिष्टेन वस्तुना निबद्धं विगतानि प्रत्यय-
 कारणानि विश्रुतहेतवो यत्र । नये चात्र दिव्यानामपि प्रवेशो भवतीति दर्शयति ।
 उद्धतेति । उद्धता उद्धृता पुरुषा प्रायेण यत्र स्त्रीनिमित्तको रोषः । संक्षोभ
 आवेगः । विद्रवो व्याख्यातः । संस्फोटो विरोधिना विद्याविक्रमसमर्पणो व्यासङ्गः । तथे-
 त्युक्तस्तदर्थः । च समुचये । एवमद्वयोऽधारणे । एतदक्षणयुक्त एवेत्यर्थः । स्त्रीनि-
 मित्त भेदनापहरणावमर्दनानि यथायोगं स्त्रीविषयाम्बन्धविषयानि वा तैः प्राप्त वस्त्वधि-
 दान प्रनदालक्षण यस्य तादृश शृङ्गारो यस्मिन् । भेदसानदानादिना अवमर्दनं दण्डः ।
 ईहा चेष्टा मृगस्त्वेव स्त्रीनात्रार्था यत्र । सुसमाहितकाव्यबन्ध इत्यनेन वीर्यहानि
 अत्र योज्यानीति । अङ्गपरिमाणं नायकसख्यं शक्तिरमविभागं च व्यायोगातिदेशेनाह—

१. प्रहितो भरते २. ‘चतुरङ्गविभूषितश्चैव’ भरतैवपुस्तके

१. ‘दोति’ स्यात्

‘दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुद्धः ।

सुविहितवस्तुनिर्बद्धो विप्रत्ययकारणश्चैव ॥

उद्धतपुरुषप्रायस्त्रीरोषप्रथितकाव्यबन्धश्च ।

संक्षोभविद्रवकृतः संस्फोटकृतस्तथा चैव ॥

स्त्रीभेदनापहरणावमर्दनप्राप्तवस्तुशृङ्गारः ।

ईहामृगस्तु कार्यः सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥

निध्याकल्पित' सत्त्वानुकारी प्रपञ्च इत्यर्थः । स त्रिधा—यत्रानुपराद्ध एव वचनेन वक्ष्यते
स एकः । यत्र तु वचनीयोऽपि सापराधः स द्वितीयः । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिद-
भित्तधिदोषः काकतालीयेन तुल्यफलाभिसंधानवतोरप्येक उपचयेनापरस्त्वपचयेन युज्यते
स त्रैचकृतस्तृतीयः । चेतनकृतमन्यकृतमुभयकृतं वा यदनर्थात्मकं वस्तु यतो विद्वन्ति
जनाः स विद्रव इति । तत्र चेतनं गजेन्द्रादि । अचेतनं जलवायादि । उभयं नगरो-
परोधादिति । तस्य युद्धाभिदानादिसपाद्यत्वात् । शृङ्गारस्त्रिधा—धर्मार्थकामभेदात् । धर्मो
यत्र हेतुः साध्यो वा नायिकालाभे स धर्मशृङ्गारः । एवमर्थकामयोर्वान्यम् । अथ नाय-
कयोगः कार्यनिष्पत्तिकालविभागः चाह—**द्वादशेति** । द्वादशनायकबहुलमिति अन्येकमिति
वेचित् । अन्ये तु प्रत्यङ् नायकप्रतिनायकौ तत्प्रहार्यौ चेति । चतुर आह—समुदायवे-
धया हि द्वादशेति । बहुलप्रहणाभ्यूनाधिकत्वेऽप्यदोषः । **अष्टादशेति** । अष्टादशना-
यिकमेव तत्र कार्यं निवन्धनीयमित्यर्थः ॥ **दिव्येति** । दिव्यानां पुराणां च यथाश्रयण
नायकतया तेन कृतः । दिव्यस्त्रीनिमित्तमुपगतं युद्धं यत्र । दिव्यानुप्रवेशानामनन्तत्वात्
वद्वार्धता मा प्रमाहीदित्याह—सुविहितेन मन्त्रिणेन वस्तुना निवृत्तं विगमनि प्रदत्त-
कारणानि विश्वासहेतवो यत्र । मन्त्रे चात्र दिव्यानामपि प्रवेशो भवतीति दर्शयति ।
उद्धतेति । उद्धता उद्धृता पुराणा प्रायेण यत्र स्त्रीनिमित्ततो नोप । **विद्रवेति**
आवेगः । विद्रवो व्याग्यातः । संस्फोटो विरोधिना विस्फाटिमसत्तर्षणे व्याग्यातः ।
त्युक्तसादृश्यात् । न समुच्चये । एवमब्धोऽधारणः । एतानामनुक्तं एवेत्यर्थः ।
मित्तं भेदनापहरणावमर्दनानि यथायोगं स्त्रीविषयाप्यन्यविषयाणि तां न प्रपञ्चयन्ति
ज्ञानं प्रमदालक्षणं यस्य तादृशः शृङ्गारो सम्भवति । भेदनाभिदानानिना अद्वयत्वं तादृशं ।
ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्था यत्र । सुसमाहितपाठप्रबन्धः उद्धतेन नोप ।
अत्र गोज्यानीति । अद्वयपरिमाणं नायकस्य च उत्तररत्नाविभागः च तादृशेन तादृशः—

१ 'प्रतिष्ठो' भरते : 'चतुरद्विगुणित' इति तादृशे

१ 'दीप्ति' स्मात्

‘प्रकरणनाट्यकमेतात्प्रायः वस्तु नायक नृपतिम् ।

अन्तःपुरमगीतककन्याभिप्रायः कर्तव्यः ॥

स्त्रीप्रायाः चतुर्धा र्थादनामिनयात्मिका वृद्धिनाही ।

वदुर्गीतनन्यवाया रतिमभोगात्मिका चेतः ॥

गतापचायुक्ता प्रसादनकोदम्भमयुक्ता ।

नायकदेवीर्त्नामपरिवृता नाटिका ज्ञेया ॥’

समवकाशः—

‘देवासुरर्षीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।

न्यङ्गस्तथा त्रिकपटन्निविष्टवः स्यात्त्रिष्टुप्कारः ।

द्रादशनायकवदुद्योः स्यष्टादशनाटिकाप्रमाणश्च’ ॥ इति ।

तम् । प्रकरणेति । बहुषु प्रकरणम् अथ नाटकम् अथ च स्वाप्राप्तिफलासमागच्छाग्रायात्
कश्चिक्कीप्रधानाच्च प्रकरणमद्रादशमद्रादश जयति त्वरणं मन्त्रः ॥ उपायः वस्तुन
रतिः नायकः च नृपतिमन्तः पुरकन्याः संगतकथायकन्याः वा इत्युच्यते प्रायः येनाभिप्रायः
कर्तव्यः च । तेन स्वाप्राप्तिः समागच्छाग्रागेऽन्यन्तरः कश्चिक्की न रतिः । तथाप्यस्याम्यन्तर्ये
प्रकृतिपताकाप्रकरणपताकास्थानाद्विपर्ययमकप्रपञ्चसाधन्युभयमद्रादशमरणान् नाटिकाया
प्रयोज्यानि । यदपि किञ्चिन्मात्रं तदापि याज्यत । अतश्च उपायः वस्तु’ इति
प्रकरणम् । नायकः नृपतिम् इति नाटकम् । अन्तःपुरमगीतककन्याम्’ इति
कन्यायोगे उपायविप्रलम्भश्च नाटकम् एव । अथास्य निशपलक्षणमाह—स्त्रीप्रा
येति । स्त्रियः प्रायेण बाहुल्येन यत्र । नन्वागेऽङ्गा यस्याम् । कस्याधिदवस्थाया
सरसेऽवस्थान्तरे समावापः कर्तव्यः इति यावत् । मुष्टं पणतया विहितानि नन्वापि
कश्चिक्कीद्वानि यत्र । एतेन स्त्रीप्रायेति ललितेति बहुवृत्त्येति च कश्चिक्की रतिः बाहुल्येन
दशयति । रतिपुरः सरः सभोगो राज्यप्राप्त्यादिलक्षणः आत्मा प्रधानभूतः फलः यस्याम् ।
अतः एवाह—राजगतेरुपचारैर्व्यवहारैर्युक्ता । अन्याः चेदुद्दिश्य तत्र व्यवहारस्तदा पूर्वनायि
कागतैः क्रोधप्रसादनवशनैरवश्यं भाव्यमिति दर्शयति—प्रसादनेति । आयांनुरोधो
धस्य पथात्पाठः । ननु यस्याः क्रोधो भवति सा न कदाचिदुक्तेत्याशङ्क्याह—नाय
केति । नायकस्य येयः देवी आद्यनायिका तथाभिलषितनायकान्तरविषया येयः दूतौ
तन्मृतः सपरिजनः परिजनसमृद्धिर्यस्याम् ॥ देवासुरेति । देवासुरस्य यद्वीजः फलसपा
दनोपायस्तेन कृतो विरचितः । देवासुरा अपि वा प्रख्याता वृहत्कथादौ श्रूयन्ते स्य
वा केनचिद्वृत्तः इति तन्निरासार्थं प्रख्यातपदम् । यद्यपि देवाः पुरुषापेक्षया दूतात्मनोपि
स्वापेक्षया गाम्भीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवन्निपुरारिप्रभृतयः, प्रशान्ता ब्रह्मादयः,
उद्धता वृगिहादयः । अर्थत्रयस्य तावन्त्येव समापना(१)भ्यङ्गः इत्युक्तम् । कपटो वयना

‘दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यसीकारणोपगतयुद्ध’ ।

सुविहितवस्तुनिर्बद्धो विप्रत्ययकारणश्चैव ॥

उद्धतपुरुषप्रायसीरोषप्रथितकाव्यबन्धश्च ।

संक्षोभविद्रवकृतः संस्फोटकृतस्तथा चैव ॥

सीभेदनापहरणावमर्दनप्राप्तवस्तुशृङ्गारः ।

ईहामृगस्तु कार्यः सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥

मिथ्याकल्पितः सत्यानुकारी प्रपञ्च इत्यर्थः । न त्रिधा—यन्त्रानपराद् एव वचनेन वक्ष्यते
स एकः । यत्र तु वचनीयोऽपि सापराधः स द्वितीयः । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिद-
भिसंधिदोषः काव्यालीयेन तुल्यफलाभिसंधानवतीरप्येक उपचयेनापरस्तपचयेन युज्यते
स देवकृतस्तृतीयः । चेतनकृतमन्यकृतमुभयकृतं वा यदनर्थात्मिकं वस्तु यतो विद्रवन्ति
ज्जा न विद्रव इति । तत्र चेतनं गजेन्द्रादि । अचेतनं जलवायादि । उभयं नगरो-
परोधादिति । तस्य युद्धानिदानादिसंपाद्यत्वात् । शृङ्गारस्त्रिधा—धर्मार्थकामभेदान् । धर्मो
यत्र हेतुः साधयो वा नायिकाश्रमे स धर्मशृङ्गारः । एवमर्थकामयोर्वान्यम् । अथ नाय-
कयोग्ये कार्यनिष्पत्तिकालविभाग आह—द्वादशेति । द्वादशनायकगुणमिति प्रत्येकमिति
चेति । अन्ये तु प्रत्येकं नायकप्रतिनायकौ तन्महाराजौ चेति । चतुर आह—गन्तव्य-
धया हि द्वादशेति । बहुलग्रहणाभ्यूनाधिकत्वेऽप्रदोषः । अष्टादशेति । अष्टादश-
निकेव तत्र कार्यं नियमनीयमित्यर्थः ॥ दिव्येति । दिव्यानां पुराणां च यन्त्रादयः
नायकतया तेन कृतः । दिव्यार्थानिमित्तमुपगतं युद्धं यत्र । दिव्यानुपवेगागमयवत्स्वद-
व्यार्थता सा प्रनाहृदिस्त्वाह—सुविहितेन सन्निधेन वस्तुना गन्ध मित्राणि प्रवृत्त-
कारणानि विश्रासहेतवो यत्र । नानेनात्र दिव्यानामपि प्रवेगो भवतीति दर्शयति ।
उद्धतेति । उद्धता उद्धृष्टा पुरुषा प्रापेय यत्र स्त्रीनिमित्तः रोषः । सङ्घर्ष-
आदेन । विद्रवो व्याग्रात् । संस्फोटो विरोधिना विद्याप्रवृत्तार्थः व्याग्रात् । युद्ध-
सुखनाहृदयार्थः । च समुच्चये । एवमन्योऽप्यारणे । एतत्प्रपञ्चः सत्यार्थः । स-
मित्ते भेदनापहरणावमर्दनाणि यथायोग्यं सीविपराधप्रतिपत्तिर्वा वा तं प्राप्य हा-
सानं प्रमदात्क्षणं परस्व तावत् शरीरो यन्निन । भेदनापहरणादिना उद्धर्दनादयः ।
ईहा चेत् शृङ्गारमेव सीमातार्था यत्र । सुसमाहितकाव्यबन्धश्च उद्धर्दनादयः ।
अत्र योजयामि । साहसिकानां नायकानां च यत्कर्तव्यं भागं च तावदेव सीमातार्था—

१. ‘सति’ भरते । ‘यन्त्रादिभिर्मुपगतं युद्धं’ इति ।

१. ‘दंति’ स्मात्

‘प्रकरणनाटकभेदादुत्पाद्यं वस्तु नायकं नृपतिम् ।
 अन्तःपुरसंगीतककन्यामधिकृत्य कर्तव्या ॥
 स्त्रीप्राया चतुरङ्गा ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी ।
 बहुगीतनृत्यवाद्या रतिसंभोगात्मिका चैव ॥
 राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधदम्भसंयुक्ता ।
 नायकदेवीदूतीसपरिजना नाटिका ज्ञेया ॥’

समवकारस्तु—

‘देवासुरबीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।
 त्र्यङ्गस्तथा त्रिकपटस्त्रिविद्रवः स्यान्निश्चङ्कारः ।
 द्वादशनायकबहुलो ह्यष्टादशनालिकाप्रमाणश्च’ ॥ इति ।

तम् । प्रकरणेति । बहुषु प्रकरणभेदेषु नाटकभेदेषु च स्त्रीप्राप्तिफलात्संभोगशृङ्गारप्राप्तौ
 कैशिकीप्रधानाच्च प्रकरणभेदान्नाटकभेदाच्च नाटिका ज्ञेयेति दूरेण सवन्ध ॥ उत्पाद्य वस्तुच
 रित नायक च नृपतिमन्त पुरकन्या संगीतकशालाकन्या वाधिकृत्य प्राप्यत्वेनाभिसंधानं
 कर्तव्या च । तेन स्त्रीप्राप्तिः संभोगशृङ्गारोऽभ्यन्तरः कैशिकी च वृत्तिः । तथावस्थासध्यन्तरे
 प्रकृतिपताकाप्रकरीपताकास्थानाङ्कविष्कम्भकप्रवेशकादीन्युभयभेदसाधारणानि नाटिकाया
 प्रयोज्यानि । यदपि किञ्चित्साधारणं तदपि योज्यते । अतश्च ‘उत्पाद्य वस्तु’ इति
 प्रकरणधर्मः । ‘नायक नृपतिम्’ इति नाटकधर्मः । ‘अन्तःपुरसंगीतककन्याम्’ इति
 कन्यायोगे ईर्ष्याविप्रलम्भश्च नाटकधर्म एव । अथास्य विशेषलक्षणमाह—स्त्रीप्रा
 येति । स्त्रियः प्रायेण बाहुल्येन यत्र । चत्वारोऽङ्गा यस्याम् । कस्याधिदवस्थायाम्
 सरसेऽवस्थान्तरे समावापः कर्तव्य इति यावत् । मुष्टं पूर्णतया विहितानि चत्वार्यपि
 कैशिक्यङ्गानि यत्र । एतेन स्त्रीप्रायेति ललितेति बहुनृत्येति च कैशिकी वृत्तिं बाहुल्येन
 दर्शयति । रतिपुर सरः संभोगो राज्यप्राप्त्यादिलक्षण आत्मा प्रधानभूत फल यस्याम् ।
 अत एवाह—राजगतैरुपचारैर्व्यवहारैर्युक्ता । अन्या चेदुद्दिश्य तत्र व्यवहारस्तदा पूर्वनायि
 कागतैः क्रोधप्रसादनवञ्चनैरवश्यं भाव्यमिति दर्शयति—प्रसादनेति । आर्यानुरोधात्को
 धस्य पश्चात्पाठः । ननु यस्याः क्रोधो भवति सा न कदाचिदुक्तेत्याशङ्क्याह—नाय
 केति । नायकस्य येय देवी आद्यनायिका तथाभिलषितनायकान्तरविषया येय दूती
 तत्कृत सपरिजनः परिजनसमृद्धिर्यस्याम् ॥ देवासुरेति । देवासुरस्य यद्वीज फलसंपा
 दनोपायस्तेन कृतो विरचितः । देवासुरा अपि वा प्रख्याता वृहत्कथादौ श्रूयन्ते स्व
 वा केनचिद्व्यन्त इति तन्निरासार्थं प्रख्यातपदम् । यद्यपि देवाः पुरुषापेक्षया दूतास्तथापि
 स्त्रापेक्षया गाम्भीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवन्निपुररिपुप्रभृतयः, प्रशान्ता ब्रह्मादयः,
 उद्धता नृसिंहादयः । अर्थत्रयस्य तावत्येव समापन्ना(?)ल्यङ्ग इत्युक्तम् । कपटो वञ्चना

‘दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्तीकारणोपगतयुद्धः ।
 सुविहितवस्तुनिबद्धो विप्रत्ययकारणश्चैव ॥
 उद्धतपुरुषप्रायस्तीरोपग्रथितकाव्यबन्धश्च ।
 संक्षोभविद्रवकृतः संस्फोटकृतस्तथा चैव ॥
 सीभेदनापहरणावमर्दनप्राप्तवस्तुशृङ्गारः ।
 ईहामृगस्तु कार्यः सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥

मिथ्याकल्पित सत्यानुकारी प्रपञ्च इत्यर्थः । स त्रिधा—यन्त्रानपराद् एव वक्ष्यते वक्ष्यते
 स एक । यत्र तु वक्षणीयोऽपि सापराधः स द्वितीयः । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिद-
 भिसंधिदोषः काकतालीयेन तुल्यफलाभिसंधानवतोरप्येक उपचयेनापरस्त्वपचयेन युज्यते
 स देवकृतस्तृतीयः । चेतनकृतमन्यकृतमुभयकृतं वा यदनर्थात्मकं वस्तु यतो विद्रवन्ति
 जनाः स विद्रव इति । तत्र चेतनं गजेन्द्रादि । अचेतनं जलवायादि । उभयं नगर-
 परोधादिति । तस्य युद्धाभिदानादिसंपाद्यत्वात् । शृङ्गारस्त्रिधा—धर्मार्थकामभेदात् । धर्मो
 यत्र हेतुः साध्यो वा नायिकालाभे स धर्मशृङ्गारः । एवमर्थकामयोर्वाच्यम् । अथ नाय-
 कयोगः कार्यनिष्पत्तिकालविभागः चाह—द्वादशेति । द्वादशनायकबहुलमिति प्रत्येकमिति
 केचित् । अन्ये तु प्रत्यङ् नायकप्रतिनायकौ तत्तहायौ चेति । चतुर आह—समुदायापे-
 क्षया हि द्वादशेति । बहुलप्रह्णान्यूनधिकत्वेऽप्यदोषः । अष्टादशेति । अष्टादशना-
 ल्किमेव तत्र कार्यं नियन्धनीयमित्यर्थः ॥ दिव्येति । दिव्यानां पुरुषाणां च यदाश्रयणं
 नायकतया तेन कृतं । दिव्यत्वादिमित्तमुपगतं युद्धं यत्र । दिव्यानुप्रवेशात्मनवकारवदस-
 वद्धार्यता नाप्रतापहीदित्याह—सुविहितेन सश्लिष्टेन वस्तुना निबद्धं विगतानि प्रत्यय-
 कारणानि विश्रासहेतवो यत्र । मध्ये चात्र दिव्यानामपि प्रवेशो भवतीति दर्शयति ।
 उद्धतेति । उद्धता उद्धृता पुरुषा प्रायेण यत्र स्त्रीनिमित्तको रोपः । संक्षोभ
 आवेगः । विद्रवो व्याख्यातः । संस्फोटो विरोधिना विषादिक्मसत्तर्पणे व्यामहः । तथे-
 त्युक्ततादृशार्थः । च नमुच्ये । एवमद्वयोऽधारणे । एतादृशणयुक्त एवेत्यर्थः । स्त्रीनि-
 मित्तभेदनापहरणावमर्दनानि यथायोगं स्त्रीविषयाप्यन्यविषयाणि वा तैः प्राप्तं वस्त्वधि-
 दानं प्रमदालक्षणं यस्य तादृशं शृङ्गारो यस्मिन् । भेदसामदानादिना अवमर्दनं दण्डः ।
 ईहा चेष्टा मृगस्यैव स्त्रीमात्रार्था यत्र । सुसमाहितकाव्यबन्ध इत्यनेन वीर्यहानि
 अत्र योज्यानीति । अङ्गपरिमाणं नायकस्य यदुत्तरस्तविभागं च व्यायोगातिदेशेनाह—

१. ‘प्रहितो’ भरते २. ‘क्षतुरङ्गविभूषितश्चैव’ भरतैकपुस्तके

१ ‘दोति’ स्वात्

‘प्रकरणनाटकभेदादुत्पाद्यं वस्तु नायकं नृपतिम् ।
 अन्तःपुरसंगीतककन्यामधिकृत्य कर्तव्या ॥
 स्त्रीप्राया चतुरङ्गा ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी ।
 बहुगीतनृत्यवाद्या रतिसंभोगात्मिका चैव ॥
 राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधदम्भसंयुक्ता ।
 नायकदेवीदूतीसपरिजना नाटिका ज्ञेया ॥’

समवकारस्तु—

‘देवासुरवीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।
 त्र्यङ्गस्तथा त्रिकपटस्त्रिविद्रवः स्यान्निश्चङ्कारः ।
 द्वादशनायकबहुलो ह्यष्टादशनालिकाप्रमाणश्च’ ॥ इति ।

तम् । प्रकरणेति । बहुषु प्रकरणभेदेषु नाटकभेदेषु च स्त्रीप्राप्तिफलसंभोगगृह्यारप्रान्त
 कैशिकीप्रधानाद्य प्रकरणभेदान्नाटकभेदाच्च नाटिका ज्ञेयेति दूरेण सूच्यते ॥ उत्पाद्य वस्तु-
 रित नायक च नृपतिमन्त पुरकन्या संगीतकशालाकन्या वाधिकृत्य प्राप्यत्येनाभिसंग
 कर्तव्या च । तेन स्त्रीप्राप्ति-संभोग-द्वारोऽभ्यन्तर-कैशिकी च वृत्तिः । तथावस्थासध्यनार्थ
 प्रकृतिपताकाप्रकरीपताकास्थानाङ्गविष्कम्भकप्रवेशकादीन्युभयभेदनाधारणानि नाटिकाना
 प्रयोज्यानि । यद्यपि किञ्चित्साधारण तदपि योज्यते । अतश्च ‘उत्पाद्य वस्तु’ इति
 प्रकरणधर्मः । ‘नायक नृपतिम्’ इति नाटकधर्मः । ‘अन्तःपुरसंगीतककन्याम्’ इति
 कन्यायोगे ईर्ष्याविप्रलम्भश्च नाटकधर्म एव । अयास्य विगेषलक्षणमाह—स्त्रीप्रा
 येति । स्त्रिय प्रायेण बाहुल्येन यत्र । चत्वारोऽङ्गा यस्याम् । कस्याश्चिद्व्यवस्थाना
 सरसेऽवस्थान्तरे समावाप कर्तव्य इति यावत् । सुष्ठु पूर्णतया विहितानि चत्वार्यपि
 कैशिक्यङ्गानि यत्र । एतेन स्त्रीप्रायेति ललितेति बहुवृत्तेति च कैशिकी वृत्तिं बाहुल्येन
 दर्शयति । रतिपुर सर संभोगो राज्यप्राप्त्यादिलक्षण आत्मा प्रधानभूत फल यस्याम् ।
 अत एवाह—राजगैतैरुपचारैर्व्यवहारैर्युक्ता । अन्या चेदुद्दिश्य तत्र व्यवहारस्तदा पूर्वनामि
 कागैतैः क्रोधप्रसादनवञ्चनैरवश्य भाव्यमिति दर्शयति—प्रसादनेति । आर्यानुरोधान्ने
 धस्य पश्चात्पाठः । ननु यस्याः क्रोधो भवति सा न कदाचिदुक्तेलागङ्गाह—नाय
 केति । नायकस्य येय देवी आद्यनायिका तथाभिलषितनायकान्तरविषया येय दूती
 तत्कृत सपरिजन परिजनसमृद्धिर्यस्याम् ॥ देवासुरेति । देवासुरस्य यद्वीज फलसंपा
 दनोपायस्तेन कृतो विरचित । देवासुरा अपि वा प्रख्याता वृहत्कथादौ ध्रुवन्ते तत्र
 वा केनचिदूह्यन्ते इति तन्निरासार्थं प्रख्यातपदम् । यद्यपि देवाः पुरुषापेक्षया दूतात्तथापि
 स्वापेक्षया गाम्भीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवन्निपुरारिपुत्रभृतयः, प्रशान्ता ब्रह्मादयः,
 उद्धता वृत्तिहादयः । अर्थत्रयस्य तावत्येव समापना(१)ल्यङ्ग इत्युक्तम् । कपटो वञ्चन

‘दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यसीकारणोपगतयुद्धः ।

सुविहितवस्तुनिर्बद्धो विप्रत्ययकारणश्चैव ॥

उद्धतपुरुषप्रायसीरोपग्रथितकाव्यबन्धश्च ।

संक्षोभविद्रवकृतः संस्फोटकृतस्तथा चैव ॥

सीभेदनापहरणावमर्दनप्राप्तवस्तुशृङ्गारः ।

ईहामृगस्तु कार्यः सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥

निष्पाकयितुं सत्यानुकारी प्रपन्न इत्यर्थः । स त्रिधा—यत्रानपराध एव वचनेन वक्ष्यते
स एक । यत्र तु वचनीयोऽपि सापराधः स द्वितीय । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिद-
भित्तिरूपः, काकतालीयेन तुल्यफलाभिसंधानवतोरप्येक उपचयेनापरस्तपचयेन युज्यते
स त्रैलोक्यस्तृतीयः । चेतनकृतमन्यकृतमुभयकृत वा यदनर्थात्मक वस्तु यतो विद्रवन्ति
ज्जां स विद्रव इति । तत्र चेतन गलेन्द्रादि । अचेतन जलवायादि । उभय नगरो-
परोषादिति । तस्य युद्धाभिदानादिसपायत्वात् । शृङ्गारतिधा—धर्मार्थकामभेदात् । धर्मो
यत्र हेतुः साध्यो वा नायिकालाभे स धर्मशृङ्गारः । एवमर्थकामयोर्वाच्यम् । अथ नाय-
कयोग कार्यनिष्पत्तिकालविभाग चाह—द्वादशेति । द्वादशनायकबहुलमिति प्रत्येकमिति
चेत् । अन्ये तु प्रत्यङ् नायकप्रतिनायकौ तत्सहायौ चेति । चतुर आह—समुदायापे-
क्षया हि द्वादशेति । बहुलग्रहणाभ्यूनाधिकत्वेऽप्यदोषः । अष्टादशेति । अष्टादशना-
यकमेव तत्र कार्यं निबन्धनीयमित्यर्थः ॥ दिव्येति । दिव्याना पुरुषाणां च यदाश्रयणं
नायकतया तेन कृतः । दिव्यस्त्रानिमित्तमुपगत युद्ध यत्र । दिव्यानुप्रवेशात्समवकारवदत्त-
वदार्थता ना प्रनाहीदित्याह—सुविहितेन सञ्चितेन वस्तुना निबद्धः विगतानि प्रत्यय-
कारणानि विशस्तहेतवो यत्र । नये चात्र दिव्यानामपि प्रवेशो भवतीति दर्शयति ।
उद्धतेति । उद्धता उद्धृता पुरुषा प्रायेण यत्र स्त्रानिमित्तको रोषः । संक्षोभ
अवेगः । विद्रवो व्याहृतः । संस्फोटो विरोधिना विद्याविक्लमसपदंजो व्यानह । तपे-
त्युक्तसाहचर्यः । च समुच्चये । एवमब्धोऽधारणे । एतां क्षणपुच्छ एवेत्यर्थः । स्त्रानि-
मित्त भेदनापहरणावमर्दनानि यथायोग्यं स्त्रीविषयाप्यन्यविषयानि वा तैः प्राप्त वस्तुधि-
दान प्रनदालक्षण यस्त तादृश शृङ्गारो यस्मिन् । भेदसानदानादिना अवमर्दनं दग्धः ।
ईहा चेष्टा मृगस्त्वैव स्त्रीनामार्था यत्र । सुसमाहितकाव्यबन्ध इत्यनेन बोध्यानि
अत्र योज्यानीति । अङ्गपरिमाणं नायकस्य च उत्तिरनाभिमानं च व्यायोगनिर्देशनाह—

१. ‘प्रतिलो’ भरते २. ‘क्षतुरङ्गविभूषितधेय’ भरतैवपुल्लवे

परवचनमात्मसंस्थैः प्रतिवचनैरुत्तरोत्तरग्रथितैः ।

आकाशपुरुषकथितैरङ्गविकारैरभिनयेच्च ॥

धूर्तविटसंप्रयोज्यो नानावस्थान्तरात्मकश्चैव ।

एकाङ्को बहुचेष्टः सततं कार्यो बुधैर्भाणः ॥'

'सर्वरसलक्षणाद्या युक्ता ह्यङ्गैस्तथा त्रयोदशभिः ।

वीथी स्यादेकाङ्का तथैकहार्या द्विहार्या वा ॥'

'विष्कम्भकप्रवेशकरहितो वस्त्वेकभाषया भवति ।

अप्राकृतसंस्कृतया स सट्टको नाटिकाप्रतिमः ॥'

इति । आदिशब्दात्कोलाहलादिलक्षितास्तोटकादयो ग्राह्याः ।

नुभूत वा शसति परगत वा वर्णयति । तत्र च प्रयोगयुक्तिमाह—परवचनमिति । परसचन्धि वचन स्वयमङ्गविकारैरभिनयेत् । (आहो)आकाशे यानि पुरुषकथितानि दृष्टानि यत्र ह्यन्ये त पश्यन्त्येकश्च पश्यत्याकर्णयति च तत्र तद्वचन स एवानुवदन् सामाजिकान्वो-धयति । यथा रामानुदये—'तापसः—(आकाशे ।) भावाद्वलेत्कावकाशे^(१)रामभद्रस्ति-ष्ठति । किं ब्रवीषि । तेऽस्या एव पथिकजनमनोहारिण्या पुष्करिण्या परिसरे सीतया ल-क्ष्मणेन च सह न्यग्रोधच्छायाया सुखोपविष्टिस्तिष्ठति ।' इति । न केवल परवचनमभिनयेत् । किं तु प्रतिवचनैः स्वोक्तं सह । अत एवोत्तरोत्तरग्रथितैर्योजनाभिरुपलक्षितैः । ननु योऽसावेकोऽत्र प्रविशति स क इत्याह—धूर्तेति । नानाप्रकारावस्थाविशेषा लोकोपयोगि-व्यवहारात्मका आत्मा वाच्य यस्य । अत एव बहुचेष्टः सततं कार्य इति । सकलमामा-न्यपृथग्जनोपयोग्यत्र लोकव्यवहारो वेद्याविटादिदृष्टान्तात्मा निरूप्यत इति । बाहुल्येन पृथग्जनव्युत्पत्त्युपयोगिरूपकमिदम् । राजपुत्रादीनामपि शम्भलावृत्तान्तो ज्ञेय एवावशनाथ-मिति स प्रयोज्य इत्यर्थः । सर्वरसेति । सर्वं रसं शृङ्गारादिभिर्लक्षणैश्च विभूषणारिभिः पटत्रिशता तत्साहचर्याद्गुणालाकारादिभिरपि सर्वराद्या । तदुपरि चान्नैकयोदशभिर्युक्ता तथाशब्दादुक्तप्रकारव्यतिरिक्तवक्रोक्तयन्तरमह्यमकुलापीत्यर्थः । एकाङ्केति । अनिरु-सक्षेपमस्या दर्शयति—एकहार्येति । आकाशपुरुषभाषितैरित्यर्थः । द्विहार्येति । उक्ति-प्रत्युक्तिर्विचित्र्येणेत्यर्थः ॥ पुमर्थोपयोगध्वामीया प्रदर्श्यते । तथा हि—नाटके धर्मवानाना-मन्यतमस्य गुणीभूतेतरार्धद्वयवृत्तेराधन राशौ दृष्ट नाट्ये साधारण्यं पश्यन्त उपादेयतया

१ प्रमादपतित भवेत् २ 'तस्या' स्यात् ३ 'धर्माध्वानाना' स्यात् ४ 'सारा-धन' स्यात्

परवचनमात्मसंस्थैः प्रतिवचनैरुत्तरोत्तरप्रथितैः ।
 आकाशपुरुषकथितैरङ्गविकारैरभिनयेच्च ॥
 धूर्तविटसंप्रयोज्यो नानावस्थान्तरात्मकश्चैव ।
 एकाङ्को बहुचेष्टः सततं कार्यो बुधैर्भाणः ॥'
 'सर्वरसलक्षणाद्या युक्ता सङ्गैस्तथा त्रयोदशभिः ।
 वीथी स्यादेकाङ्का तथैकहार्या द्विहार्या वा ॥'
 'विष्कम्भकप्रवेशकरहितो वस्त्वेकभाषया भवति ।
 अप्राकृतसंस्कृतया स सट्टको नाटिकाप्रतिमः ॥'

इति । आदिशब्दात्कोलाहलादिलक्षितास्तोदकादयो ग्राह्याः ।

नुभूत वा शसति परगत वा वर्णयति । तत्र च प्रयोगयुक्तिमाह—परवचनमिति ।
 परस्वन्धि वचन स्वयमङ्गविकारैरभिनयेत् । (आहो)आकाशे यानि पुरुषकथितानि दृष्टानि
 यत्र अन्ये त पश्यन्त्येकश्च पश्यत्याकर्णयति न तत्र तदनन स एवानुबदन् सामाजिकान्वो-
 धयति । यथा रामाभ्युदये—**तापसः**—(आकाशे ।) भावादलेत्तावकाशे (१)रामभद्रस्ति-
 ष्ठति । किं ब्रवीषि । तेऽस्या एव पथिकजनमनोहारिण्या पुष्करिण्या पारितरे सीतया ल-
 क्षणेन च सह न्यग्रोधच्छायाया सुखोपविष्टस्तिष्ठति । इति । न केवल परवचनमभिनयेत् ।
 किं तु प्रतिवचनैः स्तोत्रैः सह । अत एवोत्तरोत्तरप्रथितैर्योजनाभिरुपलक्षितैः । ननु
 योऽस्तावेकोऽत्र प्रविशति न क इत्याह—**धूर्तेति** । नानाप्रकारावस्थाविशेषा लोकोपयोगि-
 व्यवहारात्मका आत्मा वाच्य यस्य । अत एव बहुचेष्टः सततं कार्य इति । सकलनामा-
 न्यपृथग्जनोपयोग्यत्र लोकव्यवहारो वेद्याविद्यादिदृष्टान्तान्ता निरूप्यत इति । बाहुल्येन
 पृथग्जनव्युत्पत्त्युपयोगिरूपकमिदम् । राजपुत्रादीनामपि शमलगुत्तान्तो ज्ञेय एवावज्ञानार्थ-
 मिति स प्रयोज्य इत्यर्थः । **सर्वरसेति** । सर्वै रसै रसारादिभिर्लक्षणैश्च विभूजगारिभिः
 पद्मिनीराता तत्ताहचर्याद्रुपाङ्गलकारादिभिरपि नवैराङ्गा । तदुपरि चापैर्योदशभिर्द्युत्सा
 तथाशब्दादुक्तप्रकारव्यतिरिक्तवचोत्पन्तरसहस्रतुलापौल्यं । **एकाङ्केति** । इतिगुत्त-
 सक्षेपनस्या दर्शयति—**एकहार्येति** । आकाशपुरुषभाषितैरेत्यर्थः । **द्विहार्येति** । उक्ति-
 प्रत्युक्तिवैचित्र्येणेत्यर्थः ॥ पुनर्योपयोगधर्माणा प्रदर्शयति । तथा हि—**नाटके धनैकानाना-**
न्यतमस्य गुणीभूतेतरार्थद्वयगुत्तेराधन राश इत नाट्ये साक्षादिव परपन्त उपादेयतया

१. प्रमादप्रतिभवेत् २ 'तस्या' स्यात् ३ 'धनैकैकानाना' स्यात् ४ 'रारा-
 धन' स्यात्

गेयं विभजते—

गेयं डोम्बिकाभाणप्रस्थानगिङ्गभाणिकाप्रेरणरामाक्रीडहल्लीस-
करासकगोष्ठीश्रीगदितरागकाव्यादि ।

पदार्थाभिनयनस्वभावानि डोम्बिकादीनि गेयानि रूपकाणि चिरंतनै-
रुक्तानि । तथा—

‘छन्नानुरागगर्भाभिरुक्तिभिर्यत्र भूपतेः ।

आचर्यते मनः सा तु मत्सुणा डोम्बिका मता ॥’

‘नृसिंहशूकरादीनां वर्णनं जल्पयेद्यतः ।

नर्तकी तेन भाणः स्यादुद्धताङ्गः प्रवर्तितः ॥’

‘गजादीनां गतिं तुल्यां कृत्वा प्रवसनं तथा ।

अल्पाविद्धं सुमत्सुणं तत्प्रस्थानं प्रचक्षते ॥’

‘सख्याः समक्षं पत्युर्यदुद्धृतं वृत्तमुच्यते ।

मत्सुणं च कचिद्धूर्तचरितं गिङ्गकस्तु सः ॥’

‘वाला क्रीडानियुद्धादि तथा शूकरसिंहजा ।

धवलादिकृता क्रीडा यत्र सा भाणिका मता ॥’

काणामवदनीयत्वमयोधादापादयितुं वर्ण्यते ॥ वीथ्यां तु बहुविधा वक्रोक्तिविशेषा व्युत्पा-
यन्ते ॥ सट्टके च नाटिकायामिव रतिफलं वृत्तं व्युत्पाद्यते । एव नाटकादीनां स्वरूपं
तत्फलं च दर्शितम् । तच्छरीरभूतसर्धिनश्चङ्गाधिलक्षणं विस्तरतस्तु भरतादेवावसेयः ॥
मत्सुणेति । त्रिविधो हि गेयभावस्य प्रयोगः । मत्सुण उद्धृते मिश्रश्च । तथा हि—
डोम्बिकास्तु नरपतिचाटुकप्राधान्येन प्रपत्तासु सुकुमारमेव शुद्धं रूपम् ॥ भाणकेषु नृसि-
हादिचरितवर्णने उद्धृतमेव । यत्पुनर्मत्सुणेऽप्युद्धृतं प्रविशति तदुचितमेव । तत्राप्यल्प-
बहुलकृतो भेदः । पूर्वप्रस्थानप्रवन्धः । उत्तरं शिष्टकभेदः । उद्धृते तु मत्सुणानुप्रवेशो-
द्गानिभाभेदः । अन्यदपि प्रेरणरामाक्रीडरासकरासकादिकमल्पबहुलवैचित्र्यकृतमिदं
प्रविष्टं वेदितव्यम् ॥ ननु डोम्बिकाशिष्टकादौ अन्योन्यानुचितत्वं वाक्यानां तत्प्रधानत्वमे-
व रज्ज्वत्त्वमिति चेत्, न । देवतास्तुते स्त्रीपुंभाष्यमाश्रयस्य च गङ्गारस्य सर्वत्रानु-
गमात् । तथा चार—‘देवस्तुलाश्रयकृतं स्त्रीपुंभाष्यमाश्रयम् ।’ इति । तत एव चूडामनि-

‘हास्यप्रायं प्रेरणं तु स्यात्प्रहेलिकयान्वितम् ।’

‘ऋतुवर्णनसंयुक्तं रामाक्रीडं तु भाष्यते ॥’

‘मण्डलेन तु यन्वृत्तं हल्लीसकमिति स्मृतम् ।

एकस्तत्र तु नेता स्याद्गोपस्त्रीणां यथा हरिः ॥’

‘अनेकनर्तकीयोज्यं चित्रताललयान्वितम् ।

आचतुःषष्टियुगलाद्रासकं मसृणोद्धतम् ॥’

‘गोष्ठे यत्र विहरतश्चेदितमिह कैटभद्विपः किञ्चित् ।

रिष्टासुरप्रमथनप्रभृति तदिच्छन्ति गोष्ठीति ॥’

डोम्बिकादौ तु कामस्यैव प्रच्छन्नानुरागपरमरहस्योपदेशात् । यद्वामाभिनिवेशिलमित्यनेन मन्मथसारलेनाभिधानात् । सिंहशृङ्गधवलादिवर्णनेनापि भाणकप्रेरणभाणिकादावप्रस्तुत-प्रशसार्थान्तरन्यासनिदर्शनादिना पुरुषार्थस्यैवोपदेशदर्शनात् । अथ पाठ्यस्य गेयस्य च रूपकस्य को विशेषः । अयमाख्यायते—पाठ्ये हि अङ्ग गीतं चेत्युभयमप्रतिष्ठितम् । तथा हि करकरणचारी मण्डलादि यत्तत्राङ्गोपयोगि तत्स्वरूपेण लयादिव्यवस्थया चानि यतमेव यथारसं प्रयुज्यमानत्वेन विपर्यासात् । गेये तु गीतमङ्गं च द्वयमपि स्वप्रतिष्ठम् । तथा हि—यस्य यादृशं लक्षयति स्वरूपादिकं निरूपितं तत्र विपर्ययेति मन्त्रादिवत् । यद्यपि क्वचिद्वर्णाङ्गप्राधान्यं यथा ग्रन्थानादौ, क्वचिद्व्याघ्रप्राधान्यं यथा भाणकादिषु भ्रमतालपरिक्रमणादौ, क्वचिद्वीर्यमानरूपकाभिधेयप्राधान्यं यथा शिङ्गटकादौ, क्वचिन्नृतप्राधान्यं यथा डोम्बिलिकादिप्रयोगानन्तरं हुडुत्काराद्यवसरे । अत एव तत्र लोकभाषया वल्लिभार्ग इति प्रसिद्धिः । तथापि गीताश्रयत्वेन वाद्यादेः प्रयोग इति गेयमिति निर्दिष्टम् ॥ रागकाव्येषु च गीतेनैव निर्वाहः । तथा हि—राघवविजयस्य विचित्रवर्णेनीयत्वेऽपि ढक्कुरागेणैव निर्वाहः, मारीचवधस्य तु ककुभ्रमररागेणैवेति ॥ किं च पाठ्ये साक्षात्कारक्यानुव्यवसायसपत्त्युपयोगिनः पात्रं प्रति भाषानियमस्य नियतस्य छन्दोलकारादेश्चाभिधानं दृश्यते । गीयमानं च नाभिधीयते असंगत्यापत्तेरपि तु यादृशा लयतालादिना यादृगर्थसूचन-योग्योऽभिनयः सात्विकादि प्रभानरसानुसारितया प्रयोगयोग्यस्तदुचितार्थपरिपूर्णध्रुवांगीतेन क्रियते । गेये च स्तदादेरिव वस्तुभूतरूपरसादिमध्यपातिविषयविशेषयोजनया कृता प्रतीतिः साध्या । डोम्बिकादेर्न नटस्येवालौकिकरूपप्रादुर्भावनया । तथा हि—डोम्बिकादौ च वर्णच्छटा वर्णादिप्रयोगे तावदभिनयकथैव नास्ति किं तत्र विचार्यते केवलतत्त्वस्वभावः हि तत् । तदनन्तरं तु धारापरिक्रमपूर्वकलयप्रयोगावसरे ‘पाआलअलोससाहि-णिहु जय जय लच्छिवच्छमतिआ’ इत्यादि यद्वीर्यते तत्कस्योक्तिरूपम् । यदि तावन्नर्त-

१ ‘विपर्ययेति’ स्यात् २ ‘प्रधान’ स्यात् ३. ‘सूदाटे’ स्यात् ४ ‘नटस्येवा’ स्यात्

‘यन्मिन्कुलाज्जना पत्युः सख्यग्रे वर्णयेद्गुणान् ।

उपालम्भं च कुरुते यत्र श्रीगदितं तु तत् ॥’

‘ल्यान्तरप्रयोगेण रागैश्चापि विवेचितम् ।

नानारसं मुनिर्वाणकथं काव्यमिति स्मृतम् ॥’

आदिग्रहणात् शम्याच्छलितह्रिषादिपरिग्रहः । प्रपञ्चस्तु ब्रह्मभरत-
कोलाहलादिशाम्भ्योऽवगन्तव्य ।

प्रेक्ष्यमुक्त्वा श्रव्यमाह—

श्रव्यं महाकाव्यमाख्यायिका कथा चम्पूरनिवर्द्धं च ।

तुनागताया लौकिक्या ओम्बिकाप्रभृतेर्नर्तक्यान्तदा सैवेदानीमेवभूत वसुरूप लौकिक
वचनमभिधत्ते । गायनादिसंनमितस्त्वान्तव्यतयेति क साक्षात्कारकम्पलाच्यवसायगोचरी-
णार्थत्वे च पाट्यस्य प्रधानोऽसौ । तेन यथा लोके कश्चित्कचिदन्त्योपदेशगानादिक्रमेण
वस्तुहोधनकरणद्वारेण वा छन्दोनुप्रवेशितया वाक्यस्य चिन्मनस्यावर्जनातिशय विधत्ते
नृत्वनपि गायनपि । तददेव ओम्बिकाकान्यादौ श्रव्यम् ॥ ‘हठे वि ओम्बी’ इत्यादावपि
वचति सैव । ओम्बिका नयपतिपरितोषकार्थाभिधायिवचननिष्ठेन गीतेन वायेन नृत्त्येन च
राजानननुरञ्जयितुं गृहीतोयमा वनीत्वेन पूर्वस्थिता मध्ये काचिदीदृशी चौर्यकामुकके-
लिलालसमानसा, काचित्पुनरेवविधा कश्चिदेवभूतचौर्यकामुक, कोऽप्येवभूतस्तत्र काचि-
देव प्रौढदूतीत्वेवनागिराजपुत्रतदद्यानुप्रवेशयोग्य तत्पसादनेन धनाद्यर्जनोपायमभिदधती
तमेव राजपुत्र परत्वेन तथैव वा नमुद्दिश्य अन्यदपि चेष्टितमभिधायान्ते ओम्बिकाकृत्य-
नेवोपसहस्रति । गुणमालया ‘जालि तारा अनुडिअपुणुण्म्वीत्तमि’ इत्यादौ । तत्र तु सा
नृत्त्यन्ती ओम्बिका दहतरोपरङ्गगोतादिपटुपेटकपरिवृता त्वा प्रत्येवमहमुपलोकितवतीति
तन्मन्त्रवर्तिगायनमुत्तममितिनिजवचना लौकिकेनैव रूपेण तद्वीचमानरूपकगतलयताल-
साम्येन तापनृत्त्यति । तद्वीचमानपदार्थस्य च सातिशयमावर्जनीये राजादौ हृदयानुप्रवे-
शिता दर्शयितुं लौकिकव्यवहारगतस्त्वत्(?) कर्मरोगाद्याक्षिपिकारतुल्ययोगक्षेमतयै-
वाक्षिकारादिसम्भवनम्याक्षिपति । एव गीतेन रजन प्राधान्येन विधाय तदुपयोगिनं
चाख्यापार प्रदर्श्य नृत्त्येन पुनश्चित्तत्रहणं कुर्वती नृत्त्य प्रधानभाव गीतं च तदुपसर्जनभाव
नयन्ती तत एव तदभिनयमनाद्रियमाणा तद्वीचमानाभावाक्षिप्ततत्समुचितभावमेवाक्षि-
क्षेप करोति लक्षपरिष्वत्पणादौ । तत्रैवत्यग्रे लौकिकमात्रस्वभाव एव राननटादिव्यवहार-
वत्प्रयोज्यप्रयोजकभावादाह । तदनन्तरं च यथैव ना गीतनृत्त्यादि प्रायुद्गं तथैव तत्स-
द्वय नर्तकी प्रयुजे । न तु ओम्बिका साक्षात्कारकत्वेन दर्शयति तदाया हार्यादिना स्वात्म-

एतानि क्रमेण लक्षयति—

पद्यं प्रायः संस्कृतप्राकृतापभ्रंशग्राम्यभाषानिवद्धभिन्नान्त्यवृत्त-
सर्गाश्वाससंध्यवस्कन्धकवन्धं सत्संधि शब्दार्थवैचित्र्योपेतं महाका-
व्यम् ।

छन्दोविशेषरचितं प्रायः संस्कृतादिभाषानिवद्धभिन्नान्त्यवृत्तैर्यथासंख्यं
सर्गादिभिर्निर्मितं सुश्लिष्टमुखप्रतिमुखगर्भविमर्गनिर्वहणसंधिसुन्दरं शब्दार्थ-
वैचित्र्योपेतं महाकाव्यम् ।

मुखादयः संधयो भरतोक्ता इमे—

‘यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ।

काव्ये शरीरानुगता तन्मुखं परिचक्षते ॥’

रूपप्रच्छादनाद्यभावान् । तत एव न ओम्बिका माक्षात्कारकल्पेन मा दर्शयति, अपि तु तदेव
नृत्य साभिनय केवलं च प्रदर्शयतीति मा लौकिकरूपान्तरप्रादुर्भावेनेति । व्युत्पत्त्यभि-
संधानं च गेये नास्ति । पाठ्ये तु तदेव प्रधानं भरतमुनिप्रभृतीनां तथैव मूलतः प्रवृत्ते-
रित्यलं बहुना अप्रस्तुतप्रपञ्चेनेति ॥ भिन्नान्त्यवृत्तैरिति । उपक्रान्तवृत्तव्युदानेन
सर्गादीनां वृत्तान्तरैरुपसहारः कर्तव्य इत्यर्थः । यथा कुमारसंभवे—‘अथ मं ललितस्यो
पिङ्गलता चारुशृङ्ग रतिवलयपदाङ्के चापमामज्य कण्ठे । महचरमधुहन्तन्यस्तचूताङ्गुराव-
शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलि पुष्पधन्वा ॥’ यथा वा हरिप्रबोधे आर्यागीतिच्छन्दोवद्वाश्वास-
कान्ते पुष्पिताग्रा—‘भगवति गयिते विभावरीणां वृत्तिमपहृत्य यशोविभावरीणाम् ।
गततमसतया विभावरीणां सधनमहं समता विभावरीणाम् ॥’ सधिवन्धेषु च नाराचतो
टकादीनि विचित्राणि छन्दासि दृश्यन्ते ॥ यत्र बीजेति । बीजस्य यत्र समुत्पत्तिः
कविप्रयत्नतो निबन्धः । नानारूपोऽर्थः प्रयोजनं येषां ते नानार्थाः संभवन्तीति संभवः ।
नानार्थरसाः संभवो यस्यां मा तथा । काव्ये नाटकादौ । तत्र च संधीनां युक्ततयावभा-
सात् । अत एव तत्रैवोदाहरिष्यते—शरीरानुगता इति । वृत्तानुगता इति वृत्तव्या-
पिनी । तन्मुखम् । यथा वेणोसहारे कुरुपाण्डवानामुभयेषां क्षेमप्रतिपादकं स्थापकस्य वचनं
सहदेवः क्रुद्धस्य भीमसेनस्यानुकूल्येन शमनाय कुरुनिधनपरं व्याचक्षे—‘निर्वाणवैर-
दहना प्रशमादरीणाम्’ इति । अत्र प्रशमोऽवसानमुद्यमनिरोधात् । यथा शान्तो वापुः
शान्तोऽग्निरवसितः इत्यर्थः । तदेवमरीणामवसानेन दाह्याभावानिर्वाणवैरामयः पाण्डुत-
नया नन्दन्तु सह मावसेन । कुरुराजमुतास्तु सभृत्वा रुधिरप्रसाधितभुवः क्षतशरीरा
स्वर्गस्था भवन्ति इति शत्रुक्षयपूर्वस्थस्य पाण्डवानां समृद्धिरूपस्य फलस्य बीजं कविप्रयत्ना-

१. ‘सधिविधेषु’ ख. २. ‘शरीरानुगता’ स्यात्

‘वीजस्योद्घाटनं यत्र दृष्टमष्टमिव क्वचित् ।

मुखान्यस्तस्य सर्वत्र तद्गै प्रतिमुखं स्मृतम् ॥’

‘उद्ग्रेदस्तस्य वीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव वा ।

पुनश्चान्वेषणं यत्र स गर्भ इति संज्ञितः ॥’

दुःखतम् । नानारसभवा चासौ पत्ति । नाटवानेन येन पात्रानेक्यमिच्छया नानार्थता रत्नानाम् । तथा हि—अत्र, ‘एष कुरुक्षेत्रानममृष्यमाणः पृथुललाटतटपटितभीषण-
भृकुटिरापिचभिन न सर्वान् दृष्टिपातेन मग्नेनानुगत क्रुद्धो भीम इत एवाभिवर्तते’ इति पारिपार्थक्यवचनान्मृचितौ धरणाभिभावानुभावात् ‘लाक्षाट्टरानलरिपात्रसभापवेशै—’ इ-
त्यादिस्वचनप्रसाशितरविभावो भीमतेनस्य रौद्रो रसः कुरुक्षेत्रप्रयोजनो वीजेन प्रकाशि-
तगाद्वीजोत्पत्तेरेव सम्भवति यद् । कुरुणा न कुलधरनिमित्तक करुणः पाण्डवसिद्धि-
प्रयोजनो वीजोत्पत्तेरेव सम्भवति यद् । यथा दुर्योधनः शोचन्नाह—‘अद्यैवावा रणमुप-
गतां नातमन्वा च दृष्ट्वा प्रातस्ताभ्या शिरानि पिनतो हन्त दुःशमनध । तस्मिन्वाले
प्रसन्नमरिणा प्रापिते तामवस्था पार्श्वे पित्रोरपगतघृणः किं नु वक्ष्यामि गन्वा ॥’ तदेव
भीमतेनस्येव क्रोधान्नक चेष्टित शत्रुव्यफलमित्युपादेयम् । दुर्योधनस्येव च दौरात्म्यभू-
यिष्ठं चेष्टित शोकफलत्वात्त्याज्यमिति मिथिनिषेधविषयव्युत्पत्तेर्नार्थता पात्रानेकत्वाश्रया
रत्नानाम् । नाटवानेकत्वायथा सागारिकाप्राप्त्यर्थो वत्तराजस्य शृङ्गारः वीजसमुत्पत्तिरिति ।
वीजं समुत्पन्नमुक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टमिष्यते । तथा हि वीजमेव काव्यशरीरव्यापि यतो मुखसधौ
तस्योत्पत्तिः । प्रतिमुखे दृष्टमष्टमिव तस्योद्घाटनं गर्भे चोद्ग्रेदस्तस्य अवमर्शं च गर्भनिर्भेदः ।
निर्वहणे च समानयनमिति काव्यशरीरव्यापिता ॥ वीजस्योद्घाटनमिति । अयमर्थः—
दृष्टमष्टमिव कृत्वा तावन्मुखे ‘द्वीपादन्यत्सात्—’ इत्यादिना न्यस्त भूमाविव वीजम् अनाख्येन
सागारिकाचेष्टित वसन्तोत्पन्नकामदेवपूजादिना तिरोहितत्वान्नष्टमिव, नहि तन्नष्टमेव ।
सागारिकाचेष्टितस्य हि वीजस्येव तदान्छादकमप्युत्पन्नत्वादिरूप भूमिवत्प्रत्युत कार्यजननश-
क्त्युद्बोधकम् । तस्य दृष्टमष्टतुल्यं कृत्वा न्यस्यते । एव कुडुमवीजस्य यदुद्घाटनं तत्कल्प
यत्रोद्घाटनं सर्वत्रैव कथाभागनमृष्टे स प्रतिमुखम् । प्रतिगभिमुख्ये । मुखस्याभिमु-
ख्येन यतोऽत्र वृत्तिः । पराङ्मुखता हि दृष्टमष्टकल्पता । तथा हि रत्नावल्याम्—‘परपेक्ष-
करिषिद् पि शरीरमेदस्त दसणेन अत्र मे बहुमद सपन्नम्’ इत्यादितागारिकोक्तेरनन्तरं सु-
सगतारचितराजतत्समागमपर्यन्तं काव्य द्वितीयाङ्कगत प्रतिमुखसधिरुद्घाटित्वाद्वीजार्थस्य ॥
उद्ग्रेदस्तस्येति । प्राप्तिरप्राप्तिरन्वेषणमित्येवभूताभिरवस्थाभिः पुन पुनर्भवन्तीभिः
सुक्तो गर्भसंधिः । प्राप्तिरन्वेषणमित्येवभूताभिरवस्था युक्तत्वेन फलस्य गर्भोभावात् । तथा हि रत्ना-

१. ‘परप्रेषणपरिपतनपि शरीरमेतस्य दर्शनेनाद्य मे बहुमद सपन्नम्’ इति च्छाया.

नत्वां वितीयते मंगल ॥—‘सति, अतिशय ॥’ इति । तर्हि य एव भवति तत्रैव
 महिम्नं वि कोप न मुनेति’ इति भाष्येण उदेः । न तेऽन्य ‘मागरिका’—(ममन्ताम् ॥)
 मुसगते, इत्यादि वि न विरमति’ इति समासभाष्यम् । तत्राऽपि नाना । भविष्यत्कृतम्
 शनारुन्नेषणम् । ततो ‘भो, एषा च तस्या देवी वासवदत्ता’ इति विरचिते राज्ञे
 सचकित मागरिको मुनयि मागरिकममन्ताम् । निरन्तरात्तत्राप्येतावन्तं कृती-
 नादे प्रवेजके ‘साधु रे वमन्तक, साधु । अतिशये तं वमन्तो ममन्ताः उमा
 मविषिपत्निनाम्’ इति सचकितमात्रेण वासवदत्तामिव तेऽस्मा । अत एव मह मधु-
 लाभो पाण्डिणी-तत्तन्नीय विद्यायाश्चात्तद्वारे वमन्तस्य मुसगताय मह आलाप मुने
 उत आरभ्य ‘दिवा सर्वस्यासौ हसति विद्यायां विद्यायां तत्र न तेऽप्युपयुक्तं तस्यां तस्मा-
 त्मविषयम् । मयीषु स्मरके प्रकटयति ते ममन्ति मे विद्या प्रायेणासौ हसति विद्याया-
 निधुम् ॥ तत्रास्तीत्येषाया मविषयि वमन्तक’ इति वमन्ताम् । वासवदत्ताम् ।
 ततश्च ‘ही ही । कोमलीरुद्रकमेणाति न तस्मिन् विद्यायाश्चम्य परितोपो अति,
 जातिगो मम ममायासो विषयस्य मविषय भवित्यति ।’ इत्यादि विद्यायां तेन प्राप्तिगो-
 ऽस्या समागममन्तेनामानप्राप्ति वासवदत्ताम् । तत्र ‘प्रिये, पश्य पश्य । उद्योतावुत एव
 तद्दत्तावन्तान्निगमेन । पश्युमिहो वेदं विद्यां पुष्पाभिधाना ॥’ इति राज्ञे-
 क्तियन्त परिपूर्णा प्राप्ति । तत्र ‘दयं स्यादमृतं चेदित तदयमर्थेन विद्याये’ इति सच-
 वदत्तामुद्रोद्धाटनादनन्तरम् ‘राजा—कथं देवी वासवदत्ता । वयस्य, किमेतन् । विदूषक —
 अत्राणं जंविदसमभो’ इत्यादिना अप्राप्ति । अस्या च ‘मिद्विंशो इमिणा विरुद्धमिष्टि-
 वंसेण केण वि उमादे नित्तमालादो विरमन्ती न लक्षितास्मि’ इति नागरिकोक्त्या अन्वेष-
 णम् । ततश्च मागरिकाया लतापाशे कृते ‘रुद्र एषा देवी वासवदत्ता उच्चरन्तिन अपा-
 णञ्च वावादेति’ इति विदूषकोक्ते राजानि न समुपेत कण्ठपाशमपनयति, नागरिक्या ‘अत्र-

१. ‘सति, अतिशयानि त्वम् । इदानीं या एव भव्या हस्तेन गृहीतापि कोप न
 मुनसि’ इति च्छाया २. ‘मुसगते, उदानीमपि न विरमति’ इति च्छाया ३. ‘भो,
 एषा खलु अपरा देवी वामवदत्ता’ इति च्छाया. ४. ‘साधु रे वमन्तक, साधु ।
 अतिशयितस्तुचयामालयौगन्धरायणोऽनया सविप्रहचिन्तया’ इति च्छाया ५. ‘अथ खलु
 मया राजकुलाप्रतिनिवर्तमानया चित्रशालिकाद्वारे वसन्तकस्य मुसगतया मह आलाप-
 श्रुत’ इति च्छाया ६. ‘स्याधो नयति’ कलिकातामुद्रितपुस्तके ७. मविषयम्’ कद्रिनाता-
 मुद्रितपुस्तके ८. ‘आश्चर्यम् । कौशाम्बाराज्यलाभेनापि न तादृश प्रियवयस्यस्य परितोप
 आसीत्, यादृशो मम सकाशात्प्रियवचन श्रुत्वा भविष्यति’ इति च्छाया ९. ‘अस्माक जंमित-
 सशय.’ इति च्छाया १०. ‘दिष्टा अनेन विरचितमन्त्रिवेषेण केनापि अस्याश्चित्रशालि-
 काया निष्कामन्ती न लक्षितास्मि’ इति च्छाया ११. ‘कथमेता देवी वासवदत्ता उद्-
 व्यात्मान व्यापादयति’ इति च्छाया १२. ‘आर्यपुत्र, मुञ्च मुञ्च । पगधीन खन्व
 जन. न पुनर्मर्तुमीदृशमवसर प्राप्नोति’ इति च्छाया

‘गर्भनिर्भिन्नबीजाथोर्विलोभनकृतोऽपि वा ।

क्रोधव्यसनजो वापि स विमर्शः प्रकीर्तितः ॥'

‘समानयनमर्थानां मुखाद्यानां सवीजिनाम् ।

नानाभावोत्तराणां यद्भवेन्निर्वहणं तु तत् ॥' इति ।

उत्त, मुन मुञ्च । पराहीणो क्खु अअ जणो ण पुण मरिदु ईदिस अवसर पा-
वेदि । (पुन कण्ठे पारा दातुमिच्छति ।) राजा—(निर्वर्ण्य सहर्षम् ।) कथं प्रिया मे
सागरिका । अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते त्वरितमपि विमुञ्च त्वं लतापाशमेनम् ।
चलितमपि निरोद्धु जीवित जीवितेशे क्षणमिह नमः कण्ठे बाहुपाशं निधेहि ॥’ इत्यादिना
स्फुटमेव प्राप्तिरित्येव गर्भः । अप्राप्त्याश्चात्रावश्यमासीत् । अन्यथा हि सभावनात्मा प्राप्ति-
संभवः कथं निश्चय एव हि स्यात् । विमर्शे त्वप्राप्तेरेव प्रधानाप्राप्त्यशस्य च न्यूनतेति
विशेषः । गर्भनिर्भिन्नेति । बीजशब्देन बीजफलम् । अर्धशब्देन निवृत्तिरुच्यते । तेन
गर्भाभिन्नं प्रदर्शितमुखं बहिर्निःसरणोन्मुखं यद्बीजफलं तस्या योऽर्थो निवृत्तिः पुनस्त-
त्रैव प्रवेश इव यत्र स विमर्शसंधिः । स इति । तच्छब्देन यत्रेत्याक्षिप्तम् । सा च
निवृत्तिः क्रोधेन वा निमित्तेन लोभेन वा व्यमनेन वा शापादिना वा । अपिगच्छाद्विघ्ननि-
मित्तान्तराणां प्रतिपदमगच्छनिदेशानां सत्रहः । तत्र क्रोधाद्यथा रतावल्या तृतीयेऽङ्के
‘क्रोधोर्वशेन वासवदत्तया कारानिधित्तया सागरिकायाम् । तथा हि तत्र चतुर्थेऽङ्के
प्रवेशात् सागरिकाप्राप्तिसद्वहेन करणरमात्मकः । अत्रैव नागरिकाप्राप्तिसद्वहे नन्यमान
आह—‘राजा—अम्भोजगर्भमुकुमारतनुस्तदासौ कण्ठगृहे प्रथमरागधने विलीय । सद्यः
पतन्मदनमार्गणरन्ध्रमार्गैर्मन्ये नमः प्रियतमा हृदयं प्रविष्टा ॥ योऽपि मे विश्वा-
सस्थानं वनन्तकं गोऽपि देव्या सद्यत । तत्कस्याग्रतो वाष्पमोक्षं वरिष्ये ।’ पुनरत्रैव
‘अपि अत्रेण पारमि आचरितुदुम्’ इति विदूषकोक्तेः ‘राजा—(गन्नाश्रम्य ।) प्राणां परित्य-
ज्यतां मां ननु मत्पथोऽत्र हं दक्षिणां भयतः मूढत्वेन हाराम् । त्रीणि न जातं यदि तन्मु-
षिता स्वं मूढा याता मुद्वग्मधुना गजगामिनी गा ॥’ इति राज्ञः सागरिकाप्राप्तिं राज्ञः
रूपैव ‘भो, मा अण्णता सभाविति । मां तु देवी ए उज्जेणि पेत्तिदा । यजे न ए अपि अत्र नि
भण्णिदम्’ इति विदूषकोक्त्या सद्वहेमानीता । तथा हि । तद्विघ्नान् रत्नाणां हरेण विन्दन्
पुनराह—‘अहं । कण्ठे सभासाय तस्याः पश्यं गमय । तुल्यायतां हरां यत्र
तनुराशास्तने नमः ॥ इतीन्द्रजालप्रयोगं यावद्विघ्नं वासवदत्तायैवोक्तं निर्दिष्टम् । एतत् त्रि-
भादाऽवधार्यम् ॥ समानयनमर्थानामिति । मृगाशालां वृक्षां स्थानं देऽर्थं प्रा-

१. 'लघु-वन' भरतेश्वरपुस्तक

५ 'ब्रह्मसंज्ञा' स्थापना - 'अपि, ते च परमार्थे' इति -

१. देशी वणिज्यासुप्रसुप्तये ४ भो मन्त्रा न मन्त्रा । न मन्त्रा न मन्त्रा ।
प्रसुप्तये । न मन्त्रा न मन्त्रा । न मन्त्रा न मन्त्रा ।

श्रावणम्, नृपकर्मचिन्तादिमर्गत्वम्, स्वाभिप्रायमनामेष्टनाममङ्गलाङ्कितस-
माप्तिव्यम्, रति ।

विधिनिषेध यथा—चतुर्वर्गफलोपायत्वम्, चतुरोदात्तनायकत्वम्,
रसभावनिरन्तरत्वम्, विधिनिषेधव्युत्पादकत्वम्, सुसूत्रसंविधानकत्वम्,
रसगन्धमैत्र्यैम्यावानाणवादिवर्णनम्, चतुरात्रिदिवार्कस्तमयचन्द्रोदया-
दिवर्णनम्, नायकनायिकाकुमारवाहनादिवर्णनम्, मन्त्रदूतप्रयाणसंग्रामा-

यथा हस्तिले—‘श्रावणो भगवन्मि न पतेन्निशुन शुन । अग्रततया किं च न भेदो
रगा गत ॥’ दुष्करचित्रादिसर्गव्यमिति । आदिप्रकरणे यमरभेदादयो गृह्यन्ते ।
तेन त्रिगार्जुनीयार्शं व्यन्य एव ॥ स्वाभिप्रायेत्यादि । तेष्वभिप्रायाइता यथा—धैर्यं
नानुराज्य, उन्मादं नयेनेनम् अनुरागं प्रवर्मेनेत्येति । स्वनामाइता यथा—राजशेर-
रत्नं हरविलम्बे । इत्यादिनाइता यथा—लक्ष्म्यइता किराते भारवे । श्रुत्यइता शिशुपालवधे
नायक्य । मरुताइता यथा—अभ्युदय कृष्णनरिते, जय जयाहर्णे, आनन्द पनाशि-
रागद्वन्द्वभाषाम् इति । चतुर्वर्गफलोपायत्वमिति । अनेन चत्वारो वर्गा धर्माधका-
नमोक्षा त एव व्यस्ता मनन्ता वा पठन्तोपायतया मरुताव्य णपयन् मुक्तकादिभ्यो
भेदमाचष्टे । चतुरोदात्तनायकत्वमिति । अनेन कृपाशरीरव्यापिनो नायकस्य धर्माधका-
नमोक्षेणैव चक्षुष्यमभिधान आशयविभूत्योरप्युत्कर्षमभिदधाति । रसभावनिरन्तरत्व-
मिति । अनेन रसग्रहणेनापि तत्कारणभूताना भावाना परिग्रहे प्रयग्भावग्रहणेन रसभावाना
परस्पर कार्यकारणभावमभिदधत्सेभ्यो भावाभावेभ्यो रसा रसेभ्यश्च रसा इति नैरन्त-
र्यस्य रसभावसाध्यत्वेन भोजनस्यैवैकरसस्य प्रवन्धस्यापि वैरस्यमपाकरोति । विधिनिषेध-
व्युत्पादकत्वमिति । अनेन गुणवतो नायकस्योत्कर्षप्रकाशनेन दोषवतश्चोच्छेदप्रदर्शनेन
जिगीषुणा गुणवतैव भाव्य न दोषवतेति व्युत्पादयति । सुसूत्रसंविधानकत्वमिति । अनेन
प्रोक्तलक्षणा, पदार्थास्तथा निबन्धनीया यथा प्रवन्धस्य शोभायै भवन्तीति कवीन् शिक्ष-
यति । नगराश्रमेत्यादिना देशप्रशस्तानुपदिशति । नगरवर्णनं यथा हरिविजय-रावणविज-
य-शिशुपालवध-कुमारसंभवादौ । आश्रमवर्णनं यथा रघुवंश-किरातार्जुनीयादौ । शैलवर्णनं
किरातार्जुनीयादौ । मैत्र्यावानवर्णनं माये । अर्णववर्णनं सेतुवन्धादौ । ऋत्विच्यादिना काला-
वस्थापवर्णनं लक्षयति । तत्र ऋतुवर्णने शरद्वसन्तग्रीष्मवर्षादिवर्णनानि सेतुवन्ध-हरिविजय-
रघुवंश-हरिवशादौ । रात्रिवर्णनं किरातार्जुनीय-कुमारसंभव-शिशुपालवध-हयग्रीववधादौ ।
दिवसवर्णनं प्रभातपूर्वाह्नमध्याह्नपराह्नवर्णनानि शिशुपालवध-किरातार्जुनीयादौ । अर्को-
स्तमयवर्णनं कुमारसंभव-हरिविजय-रावणविजय सेतुवन्धादौ । चन्द्रोदयवर्णनं कुमारसंभव-
किरातार्जुनीय-शिशुपालवध-सेतुवन्धादाविति । नायकेत्यादिना पात्रविशेषाभिनन्दन
सूचयति । तत्र नायकवर्णनं हरिविजय-रावणविजय-जानकीहरण-रघुवंशादौ । नायिकावर्णनं

नायकाख्यातस्ववृत्ता भाव्यर्थशंसिवक्त्रादिः सोच्छ्वासा संस्कृता गद्ययुक्ताख्यायिका ।

धीरप्रशान्तस्य गाम्भीर्यगुणोत्कर्षात्स्वयं स्वगुणोपवर्णनं न संभवती-
त्यर्थाद्यस्यां धीरोद्धतादिना नायकेन स्वकीयवृत्तं सदाचाररूपं चेष्टितं
कन्यापहारसंग्रामसमागमाभ्युदयभूषितं मित्रादि वा व्याख्यायते, अनाग-
तार्थशंसीनि च वक्त्रापरवक्त्रार्यादीनि यत्र वध्यन्ते, यत्र चावान्तरप्रकर-
णसमाप्तावुच्छ्वासा वध्यन्ते, सा संस्कृतभाषानिवद्धा अपादः पदसंतानो
गद्यं तेन युक्ता । युक्तग्रहणादन्तरान्तरा प्रविरलपद्यनिबन्धेऽप्यदुष्टा
आख्यायिका । यथा—हर्षचरितादि ।

धीरशान्तनायका गद्येन पद्येन वा सर्वभाषा कथा ।

आख्यायिकावन्न स्वचरितव्यावर्णकोऽपि तु धीरशान्तो नायकः । तस्य
तु वृत्तमन्येन कविना वा यत्र वर्ण्यते, सा च काचिद्गद्यमयी । यथा—
कादम्बरी । काचित्पद्यमयी । यथा—लीलावती । यावत्सर्वभाषा काचित्सं-
स्कृतेन काचित्प्राकृतेन काचिन्मागध्या काचिच्छूरसेन्या काचित्पैगाच्या
काचिदपभ्रंशेन वध्यते सा कथा ।

अर्थाविकल्पेन यथेष्टकल्पनाया मलन्वप्रमद्ग । तत्र अन्नकलज(१)सोभयापीष्टवान् ।
यदा कथाशरीरस्य परिपूर्णाद्भ्रमवत्तदा ससुचयेन । यदान्यथा तदा विकल्पेनेति ।
तत्रापि केषांचिद्वक्ताना विकल्पोऽपरेषा नियमेन प्रयोगः । यानि पुरपार्वसाधकानादे-
रासन्नोपकारीणि तानि नियमन प्रयुज्यन्ते । यथा मन्त्रदूतप्रयाणादिनायकाभ्युदयादय ।
यथा च शैलर्तूद्यानगमनजलक्रीडाचन्द्रोदयमधुपानगतोत्सवादय । तानि च यदि कथाश-
रीरे न स्युस्तदा कथान्तरानुपपन्नैनापि कर्तव्यानीति प्रवक्षते ॥ वृत्तमिति । वृत्तगद्द
सदावार एव वर्तते । तदेव मनुगह—‘न विद्यथा केवल्या तपसा वापि पात्रता ।
यस्य वृत्तमिवोद्यते तद्वि पात्र प्रकीर्तितम् ॥’ इति । तदाह—वक्त्रेति । वक्त्रगद्देन
वक्त्रप्रकरण लभ्यते । तद्यथा—‘अनुष्टुभि नाश्वाश्चानुयायो वक्त्रम्’ इत्यादि । नजजा अपर-
वक्त्रम् । दृगोपष्टो जोऽन्तो वा पूर्वऽर्थे परे पष्टो लार्यागाधेन्येव छन्दोनुशामनलक्षितानि ।
वक्त्र यथा हर्षचरिते—‘निजवर्षाहितश्रेहा बहुभक्तजनान्विता । मुगाला इव जायन्ते
प्रजा पुष्येन भूभृत ॥’ अगवक्त्र यथा—‘तरलर्याति दृश दिनुत्पुनानकलुपमानमक
सलालिते । अवतर कन्दर्पसि वापिका पुनर्गपि याम्यसि पङ्कजालयम् ॥’ आर्या यथा—

[अध्याय]

वाल्मीकिरासमम् ।

प्रवचनं परप्रवचनार्थं नर दुर्गत्यातमिवोत्तमस्यातममित्यन् पठन्
 गन्तुं यद्वैशो अस्मिन् कथयति तद्वैश्विन्वद्व्याख्यातम् ।

निश्चयनिर्णयं वा चेष्टाभिद्यत् कथयन्तं वा निश्चयेन तत्प्रवचन-
 न विदुः धूर्तविदुःकुटिलीनमनुमानेन विदुः विदुः निश्चयेनम् ।

प्रवचनविदुः यत् तद्वैश्विन्वद्व्याख्यातं मेऽपि हृत्पथेन चेष्टाभि-
 नयति ।

प्रवचनविदुः धूर्तः नैवेद्यमनुमानेन विदुः नैवेद्यम् । यत्
 तद्वैश्विन्वद्व्याख्यातं प्रवचनविदुः तत्प्रवचनं नैवेद्यम् ।

यत् तद्वैश्विन्वद्व्याख्यातं प्रवचनविदुः तत्प्रवचनं नैवेद्यम् ।
 नैवेद्यम् ।

यत् तद्वैश्विन्वद्व्याख्यातं प्रवचनविदुः तत्प्रवचनं नैवेद्यम् ।
 नैवेद्यम् ।

नायकाख्यातस्ववृत्ता भाव्यर्थगंसिवक्रादिः सोच्छ्वासा संस्कृता गद्ययुक्ताख्यायिका ।

धीरप्रशान्तस्य गान्भीर्यगुणोत्कर्षात्स्वयं स्वगुणोपवर्णनं न संभवती-
त्यर्थावस्थां धीरोद्धतादिना नायकेन स्वकीयवृत्तं सदाचाररूपं नेष्टितं
कन्यापहारसंग्रामसमागमाभ्युदयभूषितं मित्रादि वा व्याख्यायते, अनाग-
तार्थगंसीनि च वक्रापरवकार्यादीनि यत्र वध्यन्ते, यत्र चावान्तरप्रकर-
णसमाप्तावुच्छ्वासा वध्यन्ते, सा संस्कृतभाषानिवद्धा अपादः पदसंतानो
गयं तेन युक्ता । युक्तग्रहणादन्तरान्तरा प्रविरलपद्यनिबन्धेऽप्यदुष्टा
आख्यायिका । यथा—हर्षचरितादि ।

धीरशान्तनायका गद्येन पद्येन वा सर्वभाषा कथा ।

आख्यायिकावत् साचरितव्यावर्णकोऽपि तु धीरशान्तो नायकः । तस्य
तु वृत्तमन्येन कविना वा यत्र वर्ण्यते, सा च काचिद्भगमयी । यथा—
कादम्बरी । काणित्पयमयी । यथा—लीलावती । यावत्सर्वभाषा कानित्यं-
स्कृतेन कानित्याकृतेन कानिन्मामध्या काचिच्छ्रमेन्या काचित्पैशान्या
काचिदपभ्रंशेन चभ्यते सा कथा ।

—

सा चरितव्यावर्णकोऽपि तु धीरशान्तो नायकः । तस्य तु वृत्तमन्येन कविना वा यत्र वर्ण्यते, सा च काचिद्भगमयी । यथा—कादम्बरी । काणित्पयमयी । यथा—लीलावती । यावत्सर्वभाषा कानित्यं-स्कृतेन कानित्याकृतेन कानिन्मामध्या काचिच्छ्रमेन्या काचित्पैशान्या काचिदपभ्रंशेन चभ्यते सा कथा ।

प्रबन्धमध्ये परप्रबोधनार्थं नलाद्युपाख्यानमिवोपाख्यानमभिनयन् पठन् गायन् यदैको ग्रन्थिकः कथयति तद्गोविन्दवदाख्यानम् ।

तिरश्चामतिरश्चा वा चेष्टाभिर्यत्र कार्यमकार्यं वा निश्चीयते तत्पञ्चतन्त्रादिवत् धूर्तचिटकुटिनीमतमयूरमार्जारिकादिवच्च निदर्शनम् ।

प्रधानमधिकृत्य यत्र द्वयोर्विवादः सोऽर्धप्राकृतरचिता चेटकादिवत्प्रवहिका ।

प्रेतमहाराष्ट्रभाषया क्षुद्रकथा गोरोचनानङ्गवत्यादिवन्मतल्लिका । यस्यां पुरोहितामात्यतापसादीनां प्रारब्धानिर्वाहे उपहासः सापि मतल्लिका ।

यस्यां पूर्वं वस्तु न लक्ष्यते पश्चात्तु प्रकाश्यते सा मत्स्यहसितादिवन्मणिकुल्या ।

एकं धर्मादिपुरुषार्थमुद्दिश्य प्रकारवैचित्र्येणानन्तवृत्तान्तवर्णनप्रधाना शूद्रकादिवत्परिकथा ।

‘सकलमहोभूत्कम्पकुटुम्बत एक एव नृपवरो । विपुलेऽपि पृथुप्रतिभो दन्त इव गणाधिपस्य मुने ॥ उपाख्यानमिति । यदाह—‘नलसावित्रीपोटराराजोपख्यानवत्प्रधावन्त । अन्यप्रबोधनार्थं यदुपख्यानं उपाख्यानम् ॥’ आख्यानमिति । तथा चाह—‘आख्यान-पक्षरा तन्मते ययमिनयन् पठन् गायन् । ग्रन्थिक एव कथयति गोविन्दयदवहिते तदति ॥ निदर्शनमिति । तथा च—‘निश्चीयते तिरश्चामतिरश्चा वापि यत्र चेष्टाभिः कार्यमकार्यं वा तन्निदर्शनं पञ्चतत्यादि ॥ धूर्तचिटकुटिनीमतमयूरमार्जारिकादिक लोके । कार्यकार्यनिरूपणरूपमिह निदर्शनं तदपि ॥’ प्रवहिकेति । तथा च—‘यत्र द्वयोर्विवादः प्रधानमधिकृत्य जायते तदति । सार्धप्राकृतरचिता प्रवहिका चेटकप्रति ॥’ मन्थल्लिकेति । तथा च—‘क्षुद्रकथा मन्थली प्रेतमहाराष्ट्रभाषया भवति । गोरोचनेययायी नानापतीव सार्धचेटीभिः ॥ सापीति । तथा च—‘यन्महाराष्ट्रभाषया स्थापुरोहितामात्यतापसादीनाम् । प्रारब्धानिर्वाहे सापि हि मन्थल्लिका भवति ॥’ मणिकुल्येति । तथा च—‘मणिकुल्याया उत्पत्तिर्यत्र न लक्ष्यते यत्र पूर्वतो वस्तु । पश्चात्प्रकाश्यते सा मणिकुल्यानिर्वादि ॥’ परिकथेति । तथा च—‘परमेषु वस्तुना यत्र प्रतिरोधिता कथा एतत् ।

१ यद स्था = तदादि गते २-३-४ न न स्था = नन्तरि-न्दि, मूलापुरोधा ।

मध्यादुपान्ततो वा ग्रन्थान्तरप्रसिद्धमिति वृत्तं यस्यां वर्ण्यते सेन्दु-
मत्यादिवत्खण्डकथा ।

समस्तफलान्तेतिवृत्तवर्णना समरादित्यवत्सकलकथा ।

एकतरचरिताश्रयेण प्रसिद्धकथान्तरोपनिबन्ध उपकथा ।

लम्भाङ्किताद्भुतार्था नरवाहनदत्तादिचरितवद्बृहत्कथा ।

एते च कथाप्रभेदा एवेति न पृथग्लक्षिताः ।

गद्यपद्यमयी साङ्का सोच्छ्वासा चम्पूः ।

संस्कृताभ्या गद्यपद्याभ्या रचिता प्रायेण यान्यङ्कनानि स्वनाम्ना पर-
नाम्ना वा कविः करोति तैर्युक्ता उच्छ्वासनिबद्धा चम्पूः । यथा वासव-
दत्ता दमयन्ती वा ।

अनिबद्धं मुक्तकादि ।

मुक्तक-संदानितक-विशेषक-कलापक-कुलक-पर्याकोश-प्रभृत्यनिबद्धम्
एषां लक्षणमाह —

एकद्वित्रिचतुश्छन्दोभिर्मुक्तकसंदानितकविशेषककलापकानि ।

एकेन छन्दसा वाक्यार्थसमाप्तौ मुक्तकम् । यथा अमरुकस्य शृङ्गार-
शते रसस्यन्दिनो मुक्तकाः । द्वाभ्यां संदानितकम् । त्रिभिर्विशेषकम् ।
चतुर्भिः कलापकम् । एतानि च विशेषानभिधानात्सर्वभाषाभिर्भवन्ति ।

पञ्चादिभिश्चतुर्दशान्तैः कुलकम् ।

छन्दोभिरिति वर्तते । मुक्तकानामेव प्रघट्टकोपनिबन्धः । अवान्तर-
चाक्यसमाप्तावपि वसन्ताद्येकवर्णनीयोद्देशेन मुक्तकानामुपनिबन्धः । पर्या-
सा कोशेषु प्रचुरं दृश्यते । स्वपरकृतसूक्तिसमुच्चयः कोशः । यथा सप्तश-

श्रूयन्ते शृङ्गकवजिगीषुभिः परिकथा सा तु ॥' खण्डकथेति । तथा च—'ग्रन्थान्तरप्र-
सिद्ध यस्यामिति वृत्तमुच्यते विबुधे । मध्यादुपान्ततो वा सा खण्डकथा यथेन्दुमती ॥'
सकलकथेति । चरितमिलय ॥ उपकथेति । तथा च—'यत्राश्रित्य कथान्तरमति-
प्रसिद्ध निबध्यते कविभिः । चरित विचित्रमन्यत्सोपकथा चित्रलेखादि ॥' बृहत्कथेति ।

तत्कादिः । एकप्रघटके एकविकृतः सूक्तिसमुदायो वृन्दावनमेघदूतादिः
संघातः । विप्रकीर्णवृत्तानामेकत्र संधानं यदुवंशदिलीपवंशादिवत्संहिता ।
एवमनन्तोऽनिवद्गणः स आदिग्रहणेन गृह्यते । इह च सत्संधित्वं
शब्दार्थवैचित्र्ययोगश्च महाकाव्यवदाख्यायिकाकथाचम्पूष्वपि द्रष्टव्यः ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामुत्कारचूडामणिसंस्तोपत्रकाव्यानुशासनवृत्ता-

वष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

तथा च—‘उम्भाङ्गिताङ्गुतार्थी पिशाचभाषामयी महाविषया । नरबाहनदत्तादेश्वरित-
मेव घृत्कथा भवति ॥’

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेकेऽष्टमोऽध्यायः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

मध्यादुपान्ततो वा ग्रन्थान्तरप्रसिद्धमिति वृत्तं यस्यां वर्ण्यते सेन्दु-
मत्यादिवत्खण्डकथा ।

समस्तफलान्तेति वृत्तवर्णना समरादित्यवत्सकलकथा ।

एकतरचरिताश्रयेण प्रसिद्धकथान्तरोपनिबन्ध उपकथा ।

लम्भाङ्किताद्भुतार्था नरवाहनदत्तादिचरितवद्बृहत्कथा ।

एते च कथाप्रभेदा एवेति न पृथग्लक्षिताः ।

गद्यपद्यमयी साङ्गा सोच्छ्वासा चम्पूः ।

संस्कृताभ्यां गद्यपद्याभ्यां रचिता प्रायेण यान्यङ्कनानि स्वनाम्ना पर-
नाम्ना वा कविः करोति तैर्युक्ता उच्छ्वासनिबद्धा चम्पूः । यथा वासव-
दत्ता दमयन्ती वा ।

अनिबद्धं मुक्तकादि ।

मुक्तक-संदानितक-विशेषक-कलापक-कुलक-पर्याकोश-प्रभृत्यनिबद्धम्

एषा लक्षणमाह—

एकद्वित्रिचतुश्छन्दोभिर्मुक्तकसंदानितकविशेषककलापकानि ।

एकेन छन्दसा वाक्यार्थसमाप्तौ मुक्तकम् । यथा अमरुकस्य शृङ्गार-
शते रसस्यन्दिनो मुक्तकाः । द्वाभ्यां संदानितकम् । त्रिभिर्विशेषकम् ।
चतुर्भिः कलापकम् । एतानि च विशेषानभिधानात्सर्वमापामिर्भवन्ति ।

पञ्चादिभिश्चतुर्दशान्तैः कुलकम् ।

छन्दोभिरिति वर्तते । मुक्तकानामेव प्रवृत्त्युपनिबन्धः । अवान्तर-
वाक्यसमाप्तावपि वसन्ताद्येकवर्णनीयोद्देशेन मुक्तकानामुपनिबन्धः । पर्या-
सा कोशेषु प्रचुरं दृश्यते । स्वपरकृतसूक्तिसमुच्चयः कोशः । यथा सप्तश-

श्रूयन्ते शृङ्गारनिर्गण्युभिः परिकथा सा तु ॥' गण्डकथेति । तथा च—'ग्रन्थान्तर-
प्रसिद्धं यस्यामिति वृत्तमुच्यते विवृणुते । मध्यादुपान्ततो वा सा गण्डकथा यथेन्दुमती ॥'
सकलकथेति । चरितमित्यर्थः ॥ उपकथेति । तथा च—'यत्राश्रित्य कथान्तर्गता-
प्रसिद्धा निवर्त्यते तस्मिन् । चरितं त्रिचित्रमन्यगोपकथा चित्रलेखादि ॥' बृहत्कथेति ।

नानि । एतद्वत्तत्त्वं सन्निहितः सन्निहितमनुनायो वृन्दावनमेवद्वतादिः
मेव । निम्नोर्णप्रधानाभेदतः स गगं गुरुवशाद्विषयंशाद्विक्तसंहिता ।
एतन्मन्त्रोऽनित्यतया स आदिमहर्षेण गृह्यते । इह च सत्संधित्वं
महर्षिर्निर्णययोग्यं मताज्ञानवद्वान्सायिकाकथानन्पूर्वपि द्रष्टव्यः ॥

इत्युक्तं । तेनानन्तरिनिर्णययोग्यं सन्निहितमन्त्रोपदेशानुगमनवृत्ता-

तमोऽप्याय समाप्तः ।

इति च—सम्भाषितप्रस्तावः सिद्धान्तभाषाया मताविषयः । नरवाहनदत्तादेश्वरित-
मिव दृष्टव्यं भाति ॥

इत्युक्तं । तेनानन्तरिनिर्णययोग्यं सन्निहितमन्त्रोपदेशानुगमनवृत्ता-

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

तथाहि । एतद्वत्तु । एतद्वत्तु । नृत्तिममुद्रायो वृन्दावनमेषदूतादिः
 गंगातः । निप्रकीर्णमुत्तानामेकत्र गंगानं यद्वृन्दादिलीपवंगशादिवत्संहिता ।
 एतन्मन्तोर्ज्ञानवद्वगणः न आदिग्रहणेन गृह्यते । इह च सत्संधित्वं
 मन्त्रार्थधेनिव्ययोगश्च महाकाव्यवद्वगण्यायिकाकथाचम्पूष्वपि द्रष्टव्यः ॥

सायनायै विनम्रं नमः । सायनायै विनम्रं नमः । सायनायै विनम्रं नमः ।

सायनायै विनम्रं नमः ।

तथा च—'सम्भाषिणां सायनायै विनम्रं नमः । सायनायै विनम्रं नमः ।
 सायनायै विनम्रं नमः ।

सायनायै विनम्रं नमः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

मध्यादुपान्ततो वा ग्रन्थान्तरप्रसिद्धमिति वृत्तं यस्यां वर्ण्यते सेन्दु-
मत्यादिवत्खण्डकथा ।

समस्तफलान्तेति वृत्तवर्णना समरादित्यवत्सकलकथा ।

एकतरचरिताश्रयेण प्रसिद्धकथान्तरोपनिबन्ध उपकथा ।

लम्भाङ्किताद्भुतार्था नरवाहनदत्तादिचरितबहुहत्कथा ।

एते च कथाप्रभेदा एवेति न पृथग्लक्षिताः ।

गद्यपद्यमयी साङ्का सोच्छ्रयासा चम्पूः ।

संस्कृताभ्या गद्यपद्याभ्या रचिता प्रायेण यान्यङ्कनानि स्वनाम्ना पर-
नाम्ना वा कविः करोति तैर्युक्ता उच्छ्रयासनिबद्धा चम्पूः । यथा वासना-
दत्ता दमयन्ती वा ।

अनिबद्धं मुक्तकादि ।

मुक्तक-संदानितक-विशेषक-कलापक-कुलक-पर्याकोश-प्रभृत्यनिबद्धम्
एषा लक्षणमाह—

एकाद्वित्रिचतुश्छन्दोभिर्मुक्तकसंदानितकविशेषककलापकानि ।

एतेन छन्दोगा वाग्यार्यममाप्सो मुक्तकम् । यथा अमरकस्य शृङ्गार-
शब्देन स्मर्यन्दिनो मुक्तकाः । छान्द्या संदानितकम् । त्रिभिर्विशेषकम् ।
चतुर्भिः कलापकम् । एतानि च विशेषानभिधानात्मवभाषाभिर्भवन्ति ।

पद्यादिमिश्रचतुर्दशान्तैः कुलकम् ।

छन्दोभिर्गित्यन्तेन । मुक्तकानामेव प्रघट्टकोपनिबन्धः । अत्रान्तर-
साध्यसमाप्तासौ च यस्याद्येकवर्णनीयं देशेन मुक्तकानामुपनिबन्धः । पर्या-
कोशे कोशेषु प्रचुरं दृश्यते । स्वपरकृतगृहितगुञ्जयः कोशः । यथा रामाय-

मुक्तकानामेव प्रघट्टकोपनिबन्धः । अत्रान्तर-
साध्यसमाप्तासौ च यस्याद्येकवर्णनीयं देशेन मुक्तकानामुपनिबन्धः । पर्या-
कोशे कोशेषु प्रचुरं दृश्यते । स्वपरकृतगृहितगुञ्जयः कोशः । यथा रामाय-

100

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नृत्तानि । एतद्व्यवस्थेन मन्त्रविष्णुः मुक्तिमनुनायो वृन्दावनमेषदूतादिः
 गगन । विषयार्थानुष्ठानामेकत्र नैवानं यद्व्यवस्थितं लिप्यंशादिवत्संहिता ।
 एतन्मन्त्रोऽनिवर्तनम् । न आदिग्रहणेन गृह्यते । इह च सत्संधित्वं
 शब्दार्थैर्विनिर्णयोमथ महाकाव्यवद्व्यायिकाकथाचम्पूष्वपि द्रष्टव्यः ॥

नानाविधयोगश्च महाकाव्यवनाख्यायिकायां च
नानाविधयोगश्च महाकाव्यवनाख्यायिकायां च
नानाविधयोगश्च महाकाव्यवनाख्यायिकायां च

तथा च—‘रम्भाद्रिताल्लतायां पिनानभायामगं मत्तविषय । नरवाहनस्ततश्चरित-
नि वृत्त्या भवति ॥’

दत्तानां रंश्रहेमचन्द्रविरचिते विवेकेऽष्टमोऽध्यायः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

मध्यादुपान्ततो वा ग्रन्थान्तरप्रसिद्धमिति वृत्तं यस्यां वर्ण्यते सेन्दु-
मत्यादिवखण्डकथा ।

समस्तफलान्तेतिवृत्तवर्णना समरादित्यवत्सकलकथा ।

एकतरचरिताश्रयेण प्रसिद्धकथान्तरोपनिबन्ध उपकथा ।

लम्भाङ्किताद्भुतार्था नरवाहनदत्तादिचरितवद्बृहत्कथा ।

एते च कथाप्रभेदा एवेति न पृथग्लक्षिताः ।

गद्यपद्यमयी साङ्गा सोच्छ्वासा चम्पूः ।

संस्कृताभ्यां गद्यपद्याभ्यां रचिता प्रायेण यान्यङ्कनानि स्वनाम्ना पर-
नाम्ना वा कविः करोति तैर्युक्ता उच्छ्वासनिबद्धा चम्पूः । यथा वासव-
दत्ता दमयन्ती वा ।

अनिबद्धं मुक्तकादि ।

मुक्तक-संदानितक-विशेषक-कलापक-कुलक-पर्याकोश-प्रभृत्यनिबद्धम्
एषां लक्षणमाह—

एकद्वित्रिचतुश्छन्दोभिर्मुक्तकसंदानितकविशेषककलापकानि ।

एकेन छन्दसा वाक्यार्थसमाप्तौ मुक्तकम् । यथा अमरुकस्य शृङ्गार-
शते रसस्यन्दिनो मुक्तकाः । द्वाम्यां संदानितकम् । त्रिभिर्विशेषकम् ।
चतुर्भिः कलापकम् । एतानि च विशेषानभिधानात्सर्वभाषाभिर्भवन्ति ।

पञ्चादिभिश्चतुर्दशान्तैः कुलकम् ।

छन्दोभिरिति वर्तते । मुक्तकानामेव प्रघट्टकोपनिबन्धः । अवान्तर-
वाक्यसमाप्तावपि वसन्ताद्येकवर्णनीयोद्देशेन मुक्तकानामुपनिबन्धः । पर्या-
सा कोशेषु प्रचुरं दृश्यते । स्वपरकृतसूक्तिसमुच्चयः कोशः । यथा सप्तश-

थूयन्ते शृङ्गकवज्जिर्गोपुभिः परिकथा सा तु ॥' खण्डकथेति । तथा च—'ग्रन्थान्तरप्र-
सिद्धं यस्यामिति वृत्तमुच्यते विबुधं । मध्यादुपान्ततो वा सा खण्डकथा यथेन्दुमती ॥'
सकलकथेति । चरितमित्यर्थः ॥ उपकथेति । तथा च—'यत्राश्रित्य कथान्तरमभि-
प्रनिद्धं निबध्यते कविभिः । चरितं त्रिचित्रमन्यगोपकथा चित्रलेगादिः ॥' बृहत्कथेति ।

अकाराद्यनुक्रमेण सटीककाव्यानुशासनोदाहरणानुक्रमणिका ।

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
अकलिततपस्ते	१५२	अत्रोपचार (टी)	१३२
अङ्गुलीकुण्ड	२०२	अथ जयाय	१८०
असङ्गमण्डल (टी) .	२३२	अथ पथि (टी) .	१५
अगस्त्यनुड (टी)	१२७	अथ स ललि (टी) .. .	३३०
अगा गा गा	२१७	अद्वैतान्त पु	२८४
अगुडसाहसस्फुट ...	२८०	अयैवावा रण (टी) .. .	३३१
अग्रादपि मध्या (टी)	१९८	अधरदल ते	२३३
अर्घ्यौ नो वृ	१०९	अधरे बिन्दु (टी) .. .	७
अङ्गाधिरोपि (टी) .	१४	अधिकरतल	१४३
अह चन्दन (टी)	७	अधिकृतभा	३०४
अहानि चन्दन (टी) . .	१९८	अनङ्गः	९७
अहनीत्येकमपि	१०५	अनङ्गमङ्गल	१९८
अङ्गुलीभिरिव	१०२	अनङ्गलङ्गल (टी) . . .	२१७
अचिरमल्लिव	२४८	अनङ्गुरणम् (टी) .. .	१८९
अजिह्वा साप	७८	अनङ्गवनि (टी) .. .	२६३
अजानादपि (टी)	१९७	अङ्गाधिया	२४२
अङ्गुलतच्छरे (टी)	१२	अङ्गुलमानुभा	१८३
अङ्गुलतच्छय	२६५	अङ्गुराजती	२३२
अङ्गुलान्यपि (टी)	७	अङ्गेकनर्तकी	३२८
अङ्गुलचद्रा	४२	अङ्गुलार्ज (टी)	१३०
अङ्गुलत (टी)	१३४	अङ्गुलप्रोतृ	१९९
अङ्गुलि नाम	१५६	अङ्गुलि वनिता (टी) ..	१९९
अङ्गुलिबध्नी (टी)	१३२	अङ्गुलि गुर	२७
अङ्गुलि इत्य	३०	अङ्गुलि गज	१९९
अङ्गुलिपदाध्या	२५३	अङ्गुलि भूय	१९९
अङ्गुलिहरे रिम	२१९	अङ्गुलि चद्र	२९
अङ्गुलिहरे रिमि (टी) .	१९९	अङ्गुलि शु	१९९
अङ्गुलिहरे रिमि (टी) .	१३९	अङ्गुलि शु	१९९

१. अङ्गुलिहरे रिमि (टी) १३९
 टी. १. अङ्गुलिहरे रिमि (टी) १३९

પૃષ્ઠાઢ્ઠા:

પૃષ્ઠાઢ્ઠા:

અયમહિમરુ (ટી.)	...	...	૨૦૧	અલિકુલકુન્ત	...	...	૨૫૧
અપાઢ્ઠતરલે (ટી.)	...	..	૨૬૫	અલિનીલાલ (ટી.)	...	...	૨૧૭
અપૂર્વમધુરા	..	...	૧૮૮	અલિભિરજાલ	...	...	૧૪૨
અપ્યવસ્તુનિ	...	...	૪૦	અલિવલયૈર	...	...	૧૪૬
અપ્યસજન	..	...	૨૭૦	અલોલકમલે	..	...	૨૩૪
અભિધાય	..	..	૧૮૩	અલૌકિકમહા (ટી.)	...	...	૨૩૨
અભિનવકુ	..	..	૧૩૫	અવન્તિનાયો (ટી.)	...	...	૧૭૬
અમરસદનાનિ (ટી.)	...	..	૩	અવિતથમનો (ટી.)	..	..	૨૪૧
અમી યે દર્ય	...	...	૨૫૮	અવિરલક	...	..	૨૮૧
અમુ કનક	...	...	૫૨	અવિરકર (ટી.)	...	...	૧૦૬
અમૃતમમૃત	...	...	૧૪૮	અવીનાદો (ટી.)...	...	...	૮
અમ્મોજગર્ભ (ટી.)	...	...	૩૩૩	અઢ્ઠૂચ્યત (ટી.)...	..	..	૧૩૪
અયમેકપદે	...	..	૫૫	અસતામહિ (ટી.)	...	..	૨૧૪
અય પઢ્ઠાસ	..	...	૧૬૭	અસતોપદિ	..	..	૨૪૮
અયં પ્રસૂનો (ટી.)	...	...	૧૩૩	અસશય ક્ષત્ર	...	..	૮૭
અય માર્તેઢ્ઠઢ્ઠ:	...	..	૨૮૦	અસાબુદયમા	..	...	૨૩૧
અય સ ભુવઃ (ટી.)	..	...	૧૬	અસિમાત્રસહા	..	...	૨૭૭
અય સ રસા	..	...	૧૦૫	અસોઢ્ઠા તત્કા (ટી.)	..	...	૧૦૬
અયિ જીવિત	...	...	૭૬	અસી મરુઢ્ઠુ	...	...	૧૭૫
અયિ દીયર	..	..	૨૬૫	અસ્યુત્તરસ્યાં (ટી.)	..	...	૧૨૧
અયિ પશ્ય	..	..	૧૪૭	અસ્મ(ણ)શ્ય	...	..	૫૪
અરણ્યે નિ (ટી.)	..	..	૧	અસ્માકમય	...	...	૧૬૦
અરાતિવિક્ર	..	..	૨૪૫	અસ્માન્સાધુ	...	...	૧૩
અરુચિર્નિશ (ટી.)	..	..	૨૧૩	અસ્મિઢ્ઠ્રદીહિ (ટી.)	...	..	૨૧૪
અરે રામાહ	..	..	૧૧૩	અસ્મિઢ્ઠ્રેવ લ	...	...	૭૭
અર્યઃ સ ણ્વ (ટી.)	...	...	૮	અદ્ય ડ્ઠ્ઠ્ઠ્ઠ્ઠ	...	...	૧૦૭
અર્યિત્વે પ્રકટી	...	..	૧૮૫	અદ્ઠ્ઠમેવ ગુરુ	...	...	૧૬૮
અલમલુલિત	..	..	૧૩	અદ્ઠ્ઠ ત્વા યદિ	...	...	૨૬૮
અલગવિલ (ટી.)	..	..	૧૩૬	અદ્ઠિળવમળ	...	...	૧૪૧
અલઢ્ઠારણ	...	..	૨૩૭	અદ્ઠો વિશા	...	...	૨૭૨
અલઢ્ઠૃત (ટી.)	...	...	૧૭	અદ્ઠો સંગાર	..	...	૨૫૭
અલ સ્થિત્વા...	...	...	૫૧	આકમ્પિતશિ (ટી.)	...	...	૧૨૭

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
आकाशयान (टी) ...	१२३	आशुलम्बित ...	१६४
आक्षिपन्त्य	२९१	आश्रितभूमि ...	९५
आख्यानक (टी) ..	३३९	आश्रयेपिता. ...	१३२
आगच्छागच्छ (टी) ..	९७	आश्रये	१००
आगममगिसु (टी.) .	२३०	आसाइय ...	३०
आच्छिद्य कुसु (टी.) ...	९	आसीदन्ति भ (टी) ..	१२
आज्ञा शक ...	२०	आसीद्वैद्यो हय (टी) .	१५
आज्ञा जगन्मा (टी) ..	२२४	आसीदजनम (टी)	२९३
आतन्वत्तरसा (टी)	६	आसीनायपिता (टी) ...	२७६
आत्ममात्ममधि (टी) .	६६	आत्मीकोऽस्ति (टी) ..	१२३
आत्मनश्च परे .	२६०	आस्थानकुट्टिम (टी)	१२
आत्मानुभूत . ..	३२४	आहत कुचतटे (टी) ...	१९७
आदाय कर्म	२८२	आहतस्याभि . . .	२९७
आदाय चापल (टी) ...	२३२	आहृतेषु वि ...	१४२
आदाय वारि प	२५८	इतन्वतो भयन् (टी) . .	३३५
आदावजनपु (टी) ..	१३६	इतो वसन्ति के .	२६३
आदित्योऽय .. .	५१	इद ते केनोक्त ...	१८९
आनन्दममन्द ..	२७१	इद भास भ (टी) ...	१२९
आनन्दसदोह (टी) ..	१०	इन्द्रस्त्वं तव वा ...	२५१
आपानमारत (टी)	१४	इय गेहे तदग्नी .	२०१
आशुतासि त्वय	१०१	इय गा तोला (टी) .	११९
आमूलदष्टे (टी)	१०७	इत्यस्मि भवतः (टी) .	१९७
आयत्ता वल्ल .	३०४	इत्यस्मात्ति .	१००
आयते दमिते .	९१	इत्यस्मात्ति (टी) .	९०
आरोग्यमाप्त (टी) .	६२	इत्यस्मात्ति	३०
आर्द्रादिते मज (टी)	१९२	इत्यस्मात्ति	३०४
आर्द्रास्मात् (टी)	७	इत्यस्मात्ति	७०
आर्द्रास्मात् पय .	११	इत्यस्मात्ति	७०
आर्द्रास्मात् पय ..	११५	इत्यस्मात्ति	७०
आर्द्रास्मात् पय	९०	इत्यस्मात्ति	७०
आर्द्रास्मात् पय	२०५	इत्यस्मात्ति	७०
आर्द्रास्मात् पय	२२०	इत्यस्मात्ति	७०
आर्द्रास्मात् पय	२२०	इत्यस्मात्ति	७०

पृष्ठाङ्काः				पृष्ठाङ्काः			
कथमाणिप (टी) ...	२८	कसाद्वारत (टी) ...	१२४				
कदा नौ सगमो...	४०	कस्मिन्कर्मणि ..	१६६				
कनककला ..	७६	कस्तव न होइ ..	३४				
कपाटनिस्तोर्णे ..	१८७	काह्नुलोमत (टी) ..	२१९				
कपोले जानक्या (टी)	१३०	कास्या पुरो (टी)	१२९				
कपोले जानक्या (टी)...	२९७	कातयैकेवला	१७४				
कपोल्फल्का ..	२४८	कान्ते तल्प ..	९३				
कमनेकृतमारा (टी) ..	२२९	काम भवन्तु (टी) ..	१३				
कमलश्लैरधरे ..	२४६	कामे कृतमदा (टी) ..	२२९				
कमलिनीमिलि (टी) ...	२१४	काय खाइइ ..	१४८				
करकिरात्य ..	३१४	का विसमा ..	२८७				
करभाः शरभा (टी) ...	१३३	काश्मीरीया (टी) .	१३०				
करिष्यसे यत्र (टी) ...	३३७	काष्ठानिमेषो (टी) ...	१३०				
करिहस्तेन स्या ..	१६१	साहमस्ति गुहा (टी) .	२२७				
करुणरसप्राय ..	३२३	कि करोमि क ..	९६				
करेण ते रणे ..	२१२	कि कि सिंह ..	९६				
करोपि तास्त्व (टी) ..	२२४	कि गौरि मा ...	२३४				
कर्कन्धूना ना (टी) ...	१३२	किचिद्वच्मि न ..	२०८				
कर्कन्धुफलसु ...	२९०	कि ददातु कि ..	२७२				
ककौट कोटि (टी) ...	१२३	कि लोभेन वि (टी) .	१८२				
कर्णभार्य (टी) .	७	कि शृत्तान्तै ..	२७६				
कर्ता दूतच्छ (टी) ...	२९२	किमजनेनाय (टी) ...	१८०				
कर्तुमक्षमया (टी) ...	१७८	किमपि किमिह (टी.) .	१०				
कर्पूर इव... ..	२७१	किमपि किमपि... ..	७४				
कर्पूरचूणे (टी) ...	१३३	किमपेक्ष फल ..	१६५				
कर्पूरधूलिध (टी) ..	११९	किमीह किंका (टी) .	६				
कल्किस्तुय (टी)	६	किमुच्यतेऽस्य ...	१६५				
कल्पं च तवा ..	२८६	किमतापि यत्र (टी) ..	८				
कपोल्वेति ..	१९३	किमन्मात्र ज (टी) .	१३८				
कथित्कराभ्या ..	९१	किशलयमिव ..	९३				
कथित्कराभ्या ..	२९७	कीति स्वार्क (टी) ...	३				
कथा वेधन्या ..	१४१	कुन्दे मन्दस्व (टी) .	१३५				
कस्त्य भो क्य (टी) ...	२५९	कुन्दरक्त ..	२०				

पृष्ठाङ्काः				पृष्ठाङ्काः			
कुमुदवनमप (टी.)	..	..	१०	क्षिति रानन्तो (टी)	...	...	१३१
कुरहीवाहानि	...	...	२४९	क्षितिविजित (टी.)	...	...	२१६
कुरु लालस भू	..	...	२२८	क्षितिम्यिति (टी)	...	...	२१५
कुलवाल्या ए	.	..	३०१	क्षितो हस्ताव	.	.	११५
कुलममलिन (टी)	..	..	२६	क्षीण क्षीणोऽपि (टी)	.	...	२७७
कुललालिलाव (टी)	.	..	२२९	क्षुद्र कथा मन्य (टी)	...	...	३३९
कुविन्दस्त्व ता	...	.	१६८	क्षुद्र कोऽय तप (टी)	.	..	१९७
कुमुमसौरभ	...	...	२८९	क्षेम स्तोमो (टी)	.	.	१२
कुसुमायुधप (टी)	..	..	३३७	खमिव जल	...	...	१५२
कृच्छ्रेणोरुयु (टी)	..	...	१०४	न येऽभ्युज्जल	...	..	४३
कृतककुपि (टी)	...	...	१७८	रा वस्ते कलवि (टी)	...	...	१३४
कृतवानसि	...	...	१५२	खरेण खण्डिता	..	...	२९६
कृतो दूरादेव	..	...	३१५	खर्जूरजम्बू (टी)			१३३
कृष्णार्जुनरक्त	..	.	२९०	खाद्यो व्यग्नि (टी)	..	.	२१९
कृष्णेनाम्व	...	...	८०	ख्यातिकल्पन (टी)	...	..	२०३
केदार एव (टी)	...	...	१३१	गगनगमनलीला (टी)	...	..	१०
केनेमौ दुर्वि	..	...	२२६	गङ्गातीरे हिम	...	...	८०
केलिकन्दलि	..	...	६६	गजादीना गति...	...	..	३०७
कैलाशगौर (टी.)	...	..	१४	गजो नग. कुया.	...	..	२५१
कोपात्कोमल	.	..	२१	गन्तव्य यदि ना (टी)	...	...	९
कोपान्मानिनि (टी)	..	.	९	गर्भग्रन्थिषु (टी)	...	...	१३४
कोऽय द्वारि ह	...	.	२३४	गर्भनिर्भिन्न	..	.	३३३
कोराविऊण	.	..	१८६	गर्भ वलाकासु (टी.)	.	...	१३०
कोऽलकार. स	..	...	२८७	गर्वमसबाह्य	.	..	२६८
कौटिल्य कच	...	..	२८७	गाढालिङ्गन	.	..	५१
क्रीडन्ति प्रसर	..	...	२३३	गाढालिङ्गन	...	...	१४०
क्रोध प्रभो स (टी)	.	.	१२५	गाढालिङ्गन	...	..	३०५
क्रौञ्चादिरुद्राम	.	...	२७०	गाम्भीर्यमहिमा	...	...	२४२
क्वचिदग्रे प्रसर	.	..	१६७	गाहन्ता महिषा (टी)	..	...	२००
क्व सूर्यप्रभवो	.	...	२५३	गिरिरयमपरे (टी)	..	...	२७९
क्वाय शशल	..	...	८६	गुणत प्रागुपन्य (टी)	...	.	३३७
क्षण कामज्व	..	...	२४१	गुणानामेव दौ	..	..	२५३
क्षण स्थिता प (टी.)	.	...	१९६	गुणानुरागमिश्रे (टी)	.	...	१२

[illegible]

[illegible]

	पृष्ठा		पृष्ठा
तारे मङ्गलसुता (टी)	२२३	त निनिजितम (टी) ..	२९५
तारा जागति .	१४४	त समुद्र ..	२९०
ताले तित .	५४	त नामासु ज (टी) ..	२२४
तासा तु पाता .	२४७	दक्षिणो दक्षि (टी) .	१२९
तासा माधव (टी)	१३०	दहसाते जने (टी)	९१
तिष्ठन्त्या जनत ..	१५	दहद्वारदेष (टी) .	२००
तिष्ठोपवना	८०	दक्षी सर. पञ्ज	१०१
तीक्ष्ण रत्ति (टी) .	१३१	दन्तक्षतामि	११८
तीमाभिषा	९३	दर्पणे च प	८८
तीर्थान्तरेषु	१५९	दल्लक्ष्मल	१४१
तीर्थे तदीये	१४५	दल्लक्ष्मल (टी)	१३०
तीर्थे तोयन्	९९	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
तुह वाहस .. .	५१	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
ते काकुस्थपृ (टी)	१९७	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
ते गच्छन्ति महा ...	२२७	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
ते ताणहयच्छाय ...	१००	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
ते दष्टिमात्र	१०९	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
तेनावरोधप्रम (टी)	१५५	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
तेऽन्यैर्वान्त	१६१	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
ते पाण्डवा (टी)	८	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
ते हिमालय	१५०	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
त्रासाकुल (टी)	४८	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
त्वत्कटाक्ष ...	१०२	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
त्वत्प्रप्ति (टी)	१२२	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
त्वयानया ज (टी) .	२२४	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
त्वदीयसुखना	१००	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
त्वदुद्वलमयस्था	२३०	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
त्वद्विप्रयोगे कि (टी) .	११	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
त्वन्मुख त्वन्मुख	२४७	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
त्वमेव देव पा (टी) ..	१०६	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
त्वमेव मोन्दर्या (टी) .	१९९	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
त्वयि निवद्	१२९	दशदिष्ट (टी) ...	१२९
त्य वादे साधु (टी)	२२२	दशदिष्ट (टी) ...	१२९

पृष्ठाः				पृष्ठाः			
नयो वहन्ति (टी)	१३१	नितम्बगुवां	२०७				
ननोसुननो	२१६	नितम्बो मन्दस्व	३०२				
नभ इव विम	२४६	निद्रानिमीलि	८९				
न भवति भवति	२०८	निरवधि च (टी.)	१२६				
न मया गोरसा	२२६	निर्घातोऽथै कु	१५४				
नमस्तिभुवना (टी.)	१२६	निर्घातोल्कापा	३२२				
नयनानन्द	२९१	निर्णेतु शक्यः	२८३				
नवजलधर (टी)	१३९	निर्द्वयो द्वियमे	२८८				
नवनखपदम	३०६	निर्मात्य नयन	१०३				
न विद्या के (टी)	३३८	निर्वाणवैर	१६२				
नवीनविभ्रमो	२७७	निर्वाणवैर	२३८				
नवसावित्री (टी.)	३३९	निर्विभुज्यदश	३१२				
न स दाचो (टी.)	७	निवेदित नि	४०				
न स सकुचि (टी)	६	निशितासि रतो (टी)	२१८				
नानाकारेण का (टी)	२०९	निधीयते (टी)	३३९				
नानावासधित्र (टी.)	१२	नि शेषच्युत	३५				
नानाविभूतिभि	३१८	नि श्वासावद	३०६				
नानाव्याकुल	३२४	निष्कन्दामर	२६३				
नाटुपि कविरि	३१६	निहुयरमणम्पि	११२				
नान्तर्वर्तयति	१०२	नीलादमरदिम (टी)	१२				
नाभिवादप्र	१५३	नीलादमरदिम (टी)	१७				
नारीणामलस (टी)	२१३	नीलेन्दीवर	२८४				
नालस्य प्रमरो	२५८	नीविरामन्ध (टी)	५				
नाल्लित कुर (टी)	२३३	नृसिंहयुक्तर	३२७				
नाथयं यदि (टी)	९	नेत्रैरिवोत्पलै	२४१				
नासतो वि (टी)	६	नेत्र विरति	२८१				
नारत्यचौरः कवि (टी)	१०	नोदात्तनायक	२१९				
नाष्टा त्वामि (टी)	२२७	न्यदारी हयमे (टी)	१८१				
निखर्दई	३१	न्यशङ्कुनि	२७				
निग्गुदुरारोह	२९१	न्यस्ताक्षरा (टी)	१३				
निप्रसारवगु (टी)	१७७	पद्मा दिसन्तु	१०८				
निपताभिष्ट	२३९	पद्मन्त इव (टी)	१३				
निष्कर्षादित (टी)	३२८	पद्मकुविद्या					

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
पण्णवसि अन्व (टी.)	२८३	पातालमिव	१६८
पतिते पतङ्ग	१६४	पातु वो भगवा	२१२
पत्त नि अम्ब	१४६	पादन्यासक्रणि (टी)	१५
पत्थुः शिरश्चन्द्र...	३१३	पानेऽम्भसोः सुर(टी.)	१३२
पदद्वयं कपा	२१३	पायाद्वश्चन्द्रधारी(टी.)	२२०
पनसादि बहु (टी.)	१३५	पिअमुहससंक (टी.)	९९
पन्थिय न एत्थ...	४१	पिनद्वमाहार (टी)	१३३
पयस्विनीना धे (टी.)	२२७	पिनाकिने नम (टी.)	२१३
पयोधरभरा	२२५	पिहिते कारागा(टी)	१२
पयोधरारवा (टी)	२१३	पुत्रक्षयेन्ध	४९
परमा या तपो (टी)	२२२	पुत्रागरोत्र (टी.)	१३१
परमा या समृ (टी)	२१३	पुराणि यस्यां	२६६
परवचनमात्म	३२५	पुष्पक्रिया म (टी)	१३२
परागतकराजी	२१२	पुष्प प्रवालो (टी)	१३
परापकारनिपु	१४९	पुस कालातिपा(टी)	९
परार्ये य. पीढा (टी)	२५७	पुस्कोकिल कू (टी.)	१३३
परिणतशतकाण्ड (टी)	१९७	पुस्त्वादपि प्रवि...	२५९
परिपन्थिमनो	२४४	पूर्णन्दुकल्प	२४३
परिभ्रमन्मूल (टी)	१३७	पृथुकार्तिस्वर	१६७
परिवट्ट विन्ना (टी)	३३४	पृथु शास्त्र (टी)	७
परिस्फुरन्मीन	९५	पृथ्वि स्थिरी (टी.)	१५१
परिहरति रति	११८	पृष्ठेषु शङ्ख (टी)	१९९
पर्याणस्खलित	२७५	पेशलमपि ख (टी.)	२६९
पर्याप्तपुष्पस्तव	१०१	पोढमहिलाण	२८७
पर्यायेण बहूनां (टी)	३३९	पौरस्सस्तोय (टी)	१३१
पश्चात्पर्यस्य	१८६	पौलस्त्यः स्व (टी)	१७८
पश्चात्पर्यस्य	२६६	प्रकरणनाटक	३२०
पश्यामि ता	९५	प्रख्यातवस्तु	३१०
पश्याम्यनङ्ग	१६६	प्रख्यातवस्तु	३२२
पश्येत्कश्चित् (टी.)	१०६	प्रज्ञा नव	३
पाणौ कङ्कण	७५	प्रणयकुपिता	७३
पाण्डोर्नन्दन (टी)	१२३	प्रतिगृहमुपला (टी)	८
पातयाशु रय	२१०	प्रतिग्रहीतु प्रण	२८६

पृष्ठाङ्काः				पृष्ठाङ्काः			
प्रतीच्छत्वारो (टी) ..	.	१९८		वालसीमूढ (टी) ..	..	१	
प्रतीयमान (टी) ..	...	२६		वाला कीडा ...	..	३२७	
प्रत्यप्रमजन ...	...	१५६		वाले नाथ वि ...	..	१४९	
प्रत्यप्रोन्मेष ..	...	९२		वाले मालेय ...	..	२०२	
प्रयत्नपरिचो ...	..	१९३		विभाण' शक्ति(टी.) .	.	१८१	
प्रवण' प्रणयो ...	...	२१०		वीजस्योद्घाटन ...	...	३३१	
प्रवर्तते कोकिल (टी.) .	.	१२७		ब्रह्मचर्योपतप्तो (टी) ...	...	१९८	
प्रवादिमतभेदे (टी) ...	..	२२३		ब्राह्मणातिक्रम ...	..	९२	
प्रसरन्ति की (टी) .	.	१२		ब्रूत ब्रूतनकूष्मा .	...	२९७	
प्रसादे वर्तस्व ...	...	११२		भक्तिप्रह्ववि ...	..	२२८	
प्रसाधितस्या ..	...	१८७		भगत्तापसवि ...	.	३२४	
प्रसीदत्यालोके ...	...	३००		भगवति सहि (टी) .	...	३३०	
प्रहसनमपि वि ...	...	३२४		भङ्गन्भूर्जहुना (टी) ..	..	१३२	
प्रागप्राप्त ...	...	१४७		भण तरुणि रम. .	...	१८४	
प्राज्यप्रभाव' ...	...	२३९		भम धम्मिअ .	.	२६	
प्राणा येन सम ..	...	२५८		भवतु विदित (टी) .	...	६	
प्राणा' परित्यज (टी) .	...	३३३		भवत्तभावनो ...	..	२७२	
प्राणेश्वरपरि ...	...	१८८		भवानि ने निर .	.	२१०	
प्राप्तभीरेय .	...	३६		भवानि श वि .	...	२१२	
प्राप्तवेकरथा (टी) ...	.	१८०		भस्म वने फ (टी) .	.	१९५	
प्राप्ता श्रिय' त ...	..	१८८		भस्मोद्गलन (टी) .	.	२८९	
प्रावृष्यन्मोष्ट (टी) .	.	१३१		भाति पतितो (टी) ..	..	५९	
प्रियदुःखमन (टी) .	.	११		भायते प्रति (टी) .	.	२२५	
प्रियेण सप्रप्य .	..	१४४		भूनिर्द्योजित ...	.	२२५	
प्रेक्षामृदह (टी) ...	...	१९६		भूपतेरपय ...	...	१६१	
प्रेयान्साय (टा) .	.	२००		भूरिभिर्भरि (टी) .	.	२१६	
प्रोन्नादयन्ती (टी) .	.	१३१		भूरेषुदिग्धा ..	..	११४	
प्रौढोच्छेदानु (टी) .	...	२०५		भ्रमर हुन्नु (टी) .	.	२०९	
पुनर... .	...	१५८		भ्रमिनरति .	..	१०७	
पुनर भर्त्सय ..	..	१५०		भूमौ रहन्ती ..	..	२११	
यदवध तप .	.	३२२		गतीरादिपु .	.	१६६	
यहपेक्षभि (टी) .	.	६		गतिगुला वा (टी) ..	..	३२९	
यत्पुण्यलोचना .	...	२४०		गन्तव्यं कृत (टी) .	...		

पृष्ठांश

पृष्ठांश

मण्डलेन तु य	३२८	मायन्मनः (टी.)	१३२
मभाति कौरव	१०८	मायनाय नम (टी.)	२१३
मदमग्नर (टी.)	१०	मा वाक्षीन्मा (टी.)	१३८
मदधुतः दया (टी.)	३३७	माननापर्य (टी.)	२२१
मद नवैश्वर्यं (टी.) . . .	६	मानमन्या नि (टी.)	२८६
मदान्धमातङ्ग (टी.)	२९४	मा पान्यं	५४
मदो जनयति	२५५	मा भवन्तम (टी.)	४८
मधुपुरभिणि (टी.) .. .	२५०	मा भवन्नम (टी.) .. .	१३८
मध्ये जम्बुद्वी (टी.)	१२७	मा भ. जगद्ग (टी.)	५८
मनुष्यश्रुत्या	५५	मामभीदा शरण्या (टी.)	२२१
मनोऽधिक चात्र	१३३	मावाचित महा (टी.)	२२
मनोरोगस्तीव्र .. .	८९	मायेन्द्रजाल	३२२
मन्यायस्त्राणंवा	२०४	मारारिशक	२२०
मन्दाकिनीसंस्कृत .. .	३१४	मालनीविमुन (टी.)	११
नम दृष्टस्य राजेन्द्र (टी.)	२००	मालायमान (टी.)	१५
नरकतसदृश (टी.)	१३	मालि मालि (टी.)	११
नरुचकदमन (टी.)	१३५	नीनध्वजस्त्व (टी.)	१४
मल्लिकामाल	२६५	मुक्ता. केन्निवि (टी.)	२९३
महता त्व धि (टी.)	२२४	मुक्तालताथ (टी.) . . .	१३३
महर्षिनि... ..	२७०	मुक्तिमुक्तिहृ .. .	८१
महानवम्यां (टी.)	१३१	मुख विकसित (टी.)	१०७
महाप्रलयमा	१६३	मुढे मुरारेरम (टी.)	३३७
महासुरसमाजे (टी.)	१५	मुमूर्षां कि तवा (टी.) . .	१०
महिलासहस्त	१०८	मुन्यन्मुहु	१३६
महुएहिम् .. .	३१	मूर्ध्ना जाम्बव .. .	२९६
महेश्वरो वा (टी.)	१९९	मूर्ध्नामुद्गल्य	२०३
मा गर्वमुद्ग्रह	१०२	मूर्लैवय यत्र (टी.)	९
मा गाः पाताल (टी.) .. .	१२३	मृगरूप परि (टी.)	९७
मा गाः पान्य (टी.) . . .	९	मृगलोचनया	२९३
मातङ्गा किमु	१६९	मृदुपवनविभि .. .	१६०
माता नतानां	२२०	मृधे निदाघज	२४३
मात्सर्यमुत्सार्य	१८६	मेघश्यामेन (टी.) . . .	१३
माद्यदिगज (टी.)	१८१	मेरुकेशर	२९३

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
मैनाकः किमयं ...	८७	यस्य प्रकोप ..	१७५
य एते यज्वानः (टी.)...	६	यस्याधोऽधः (टी) ...	१४
यक्षेष्टया तव (टी.) ...	२२३	यस्या बीजमह ...	२५१
यतो याति ततो (टी) ..	२२४	यस्यामुपहास (टी.) ..	३३९
यत्कविरात्म ...	३१८	यस्यारातिनि (टी.) ..	८
यत्कायमानेषु (टी) ...	१३३	यस्यावमत्य गुरु (टी) ...	१७८
यत्कालागुरु (टी) .	४९	यस्यावर्जयतो .	२७७
यत्र द्रुमाविउ (टी) ...	१२७	यस्याहुराति (टी) ...	१९६
यत्र द्वयोर्विवा (टी.) ...	३३९	यस्योत्तमा (टी) ...	१२७
यत्र बीजसमु ...	३३०	यः सवे कपति (टी) ...	१८०
यत्रानुलिति ...	१९२	य स्मलीकृत. (टी) ...	१७७
यत्रानेक (टी)...	७	या केलियात्रा (टी) ...	१३०
यत्राश्रित्य कथा (टी)...	३४०	या चन्द्रिकाचन्द्र (टी) ...	१३३
यत्पाणिर्नि निवा ...	३०४	याते गोत्रवि ...	८५
यत्प्राचि माते (टी) ..	१३५	याते द्वारवर्ती ...	७३
यथा यथा पुष्प (टी) ..	१३१	यादमानवमन ...	२२०
यथा यथा साप (टी.)...	२००	यादाति हे (टी) ...	१२९
यथाय दारुणा . .	१५८	या निशा नर्वे . .	४३
यदनाधर्मधाहार्य ...	३१८	यान्त्वा मुहुर्वे (टी) . .	१८०
यदा त्वामह ...	१६९	यान इव याति . .	२४३
यदादित्यगत (टी) ...	२२२	यावदय पदा ...	१६५
यदिन्दोरन्वेति (टी) ...	१४	युधिष्ठिरनो (टी) ...	१३०
यद्यपि चन्दन (टी) ...	११	येन ध्वस्तम (टी) ...	१४
यद्यप्यनुपम (टी) . .	२७८	येन ध्वस्तम ...	१५९
यद्वचनाहित ...	१४२	येन स्थलीहृ (टी.) ...	१७६
यद्वर्जाभिर्जगाहे (टी) ..	१९८	ये नाम वेचिदि...	१७४
यद्विधम्य विलो .	६७	ये पूर्व यदमू (टी) . .	१९९
यद्यालोने वार्य ...	३२२	ये यान्त्वभ्युर ...	२५७
यगाटके मयो ...	३१९	येषा ताभिद ...	१०४
यशोऽधिगन्तु ..	१५०	येषा नाये न (टी) ..	१३२
यत्तिन्कुलाना ...	१२९	ये सन्नेष्ट (टी) ...	१९५
यस्य न राभिदे ...	२०८	येरन् सा न (टी) .	२४६
यस्य पथिम (टी.) ..	१२९	येः सन्नेष्ट ...	६९

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
योगिमर्त्य गुणा (टी.) ..	२१३	लपान्तरप्रयो ...	३२९
यो गोपीजनवत (टी) ..	२३२	लब्धनाः मगो ...	२५१
यो बलौ व्यासः... ..	२८३	लङ्गितमङ्गमपा (टी) ...	१९७
यो माधवीमुख (टी) ...	१३३	लाक्षागृहान ...	९५
यो यः शस्त्रं (टी) ...	२०५	लाभालङ्कार ...	३००
योऽविकल्प (टी) ...	१८२	लाभो रम्य (टी.) ..	१२९
योयितामति . . .	१३६	लावणकान्ति (टी) ..	१०४
रङ्गकेलिहि ...	५६	लावणत्रिणि (टी) . . .	२६१
रक्तस्तं ...	२०	लिङ्गत्राम्ते ...	५४
रक्ताशोरुशो ...	१६९	लिम्पतीव तमो ..	२९०
रघुर्भूष वधसि ...	२७३	लीलातामरमा ...	१६०
रङ्गतरङ्गभ्रूभङ्गे (टी)	१५	लीलादाड (टी) ...	५२
रतिक्रीडाद्युते ...	३१२	लीलावधूत ...	१८
रथस्थमालोक्य ...	२७८	लीलाविलास (टी) ..	१९६
रम्याणि वीक्ष्य (टी.) ...	६३	लेख्यया विम (टी.) ...	१४
रविसक्रान्त ...	४३	लोकोत्तराणि (टी) .	१०४
रागस्यास्पद (टी) ..	११४	वक्ता वीति ...	१७३
रागोपचारयु ...	३२०	वक्ता हर्षभया ...	१८९
राजीवमिव ते . . .	२४३	वक्ताम्भोजे ...	१९२
राज्ञो मानधन (टी.) .	१७६	वक्ष्याम्यतः पर . . .	३२३
राज्ये सार वसु. . .	२८७	वक्ष मह विय ...	३३
रात्रिर्विचित्र (टी) .	१२२	वज्रेणान्तर्नु ...	१९५
राम इव दशरथो ..	२५५	वत्सस्याभय (टी) ...	९७
राममन्मथ ...	११८	वदन वरवणि ...	२०८
रुदता कुत एव (टी) ..	१५१	वधू श्रु (टी) ...	१२३
रविसर ...	४२	वनानि नीली (टी) ...	१३०
रुणद्धि रोदसी (टी.) .	१२६	वन्द्या विश्वर (टी) ..	१४
रेणुरक्तविलि (टी) ..	१७९	वपु प्रादुर्भाव (टी.) ...	२९८
रोहितकाभ्र (टी.) ...	१३३	वपुर्विरूपाक्ष ...	१७१
लकुचाद्यन्त (टी.) ...	१३५	वय भ्रूमङ्गास्ते ...	३०४
लग्न रागावृ ...	१४५	वयमिह परितु ...	८७
लम्पाकीना (टी) . .	१३२	वरं कृतध्वस्त ...	१५२
लम्भाङ्किता (टी.) ...	३४१	वल्मीकः किमु ...	१०४

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
वसन्ते शीत (टी.)	१३	विलासभूमि (टी.)	१२७
वसायन्ते... ..	२०८	विचरीयरण (टी.)	२८
बहुलतमा... ..	३०	विविच्य बाधा (टी.)	२०१
वाक्प्रपञ्चक	१५६	विविधधव (टी.)	२०९
वागर्थोविष (टी.)	१०	विद्वद्वात्मा (टी.)	५८
वाच्या वैचिन्त्य	१७१	विषयस्य चत्र (टी.)	८
वागियय	३८	विषं निजगले	२३१
वागियय... ..	२८८	विष्कम्भकः प्र	३२५
वाणीरकुड	१०५	वीराण रमयी	४७
वाणीव विमलं	१५५	वृद्धास्ते न विचा	९८
वाण्यर्थोविष (टी.)	१०	वेणीभूतप्र... ..	१०१
वाताहारतया	१९	वेदापन्ने स शु (टी.)	२१८
वाल्याचकक (टी.)	१३४	वेदगचेटनपु	३२४
वामेक्षणे स्फुर (टी.)	२७९	वैधैरैर्नैशै (टी.)	२१५
वारणागनमीरा	२१७	व्यपोहित लोच	३१४
वाराहवध्रानि (टी.)	१३१	व्यर्थं चत्र	८८
विभसत्तरवक्त्र (टी.)	२६०	व्यायामस्तु	३२३
विकसद्रजःकलु (टी.) .	२६१	व्यालवन्तो (टी.)	२७९
विकसित (टी.)	१२३	व्यूतनुमनस (टी.)	१३४
विकाशकारी (टी.)	१३३	व्योम तारतर (टी.)	१३१
विचक्लिकेशर (टी.)	१३५	मजत क तात... ..	१५४
विदलितराक	२८६	राक्षिर्निर्गिरा	१४४
विद्वान्दारस (टी.)	१७६	राक्षदावित (टी.)	१२
दिनेयानुमुखी	११२	राजुच्छेद	२६४
विन्ध्यध पारि (टी.)	१२७	राज्यप्राधान्य	४
विषदोऽभिभव	१५१	राज्यार्थोक्तिपु (टी.)	१०
विपुटेन सागर	२७२	राजो देव (टी.)	२०१
विप्रवनिक्कशि	३१९	राज्या राज्ञा	१७२
विभजन्ते न ये . ..	१६५	राशिरिनुमुन्दर	२२२
विमानपर्यट	११४	राशिराजानानु (टी.)	१३४
विमुक्तदर्श (टी.)	१३२	राशिराजान (टी.)	६
विदति दितर्ष	२४८	राशिराजान... ..	२९१
विनादमरगारी . .	२८२	राशिराजान (टी.)	२८०

पृष्ठाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

शाखास्मेर (टी.)	१२९	सकलमहीभृत् (टी.)	३३९
शिखरिणी क (टी.)	४६	स क्लिष्टप्रभु (टी.)	१९९
शिक्षानमस्तु	२०२	न खञ्जरीटा (टी.) . . .	१३१
शिरामुखैः स्यन्द	२९७	सगं अपपरिया	२५७
शिरिपादपि	२७१	स गतः क्षिति	९८
शिशिरशनिश्च	४२	स च्छिन्नबन्ध (टी.)	९७
शीताशोरम्	१९१	सज्जद् सुरहि (टी.)	४६
शीर्षप्रागाद्भि	१७०	मनतमनहो (टी.)	१३८
शीर्षपर्णाम्बु	२७७	स तत्त्वदर्शना	३१६
शून्यं वासगृहं	१६	मल्यं त्वमेव सर..	२६९
शूरास्तु वीररौ	३२६	सत्य मनोरमाः . . .	११३
शूल शलन्तु शं	२३३	सत्वं सम्यक्म	२३८
शृङ्गारहास्यवर्ज	३२२	सत्वारम्भरतो	२११
शृङ्गारी गिरिजा... ..	११०	सत्वारम्भरतो	२१२
शृङ्गोत्खातभुवः (टी.)	१९८	सदक्षिणापाद्	२७५
शेता हरिर्भवतु (टी.)	१५	सदाप्रोति पति (टी.)	२२२
शैलात्मजापि	७२	सदा मध्ये यामा	१८८
शैलेन्द्रप्रतिपा	२८१	सदाव्याजवगा (टी.)	२२२
शैशवेऽभ्यस्त (टी.)		संध्या यत्प्रणि	७३
शोकेन (टी.)	५८	सपदि पद्धि	१६६
शोभान्धा गन्ध (टी.)	१३५	सपदि हरिमख (टी.)	३३७
श्यामास्वद्	२१	स पातु वो यस्य (टी.) . .	१०६
श्यामा श्यामलि... ..	१९३	स पातु वो यस्य (टी.) . .	१२३
श्यामा स्मित (टी.)	१७	सभाया तादृश्या (टी.)	२२
श्यामेष्वाङ्गेषु (टी.)	१२९	सभ्रमद् कर	३१३
श्रियः पति (टी.)	१३३	समदमतद्गज	२७०
श्रीपरिचया	१०७	समस्तगुणसंप (टी.)	१०६
श्रुतिसमधिक	१९०	समानयनमर्या	३३३
श्रुतेन बुद्धिर्ध्वं	१८९	समुत्थिते धनु	११३
श्लासा बाष्पजल... ..	३०६	सम्यग्जातम	१५८
षोडशनायक	३२२	मयण चेषणि (टी.)	३३६
स एकस्त्रीणि	२७०	स यस्य दशकन्ध	२३८
स एषमुवनत्र	२०३	स रणे सरणेन	२१६

	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
सरले साहसराग	२३३	संरम्भः करि १७३
सरस्वति पद	२१२	संवादिसारसप (टी.) २२९
सरस्वति यथा	२१३	संस्तम्भिनी (टी.) १२६
सरस्वत्यास्तत्त्वं (टी.)	६	सहयवकाय १४०
सरासीवामल	१५५	साक कुरङ्ग (टी) १०६
सरोजपत्रे परि	२८०	सा तत्र चामी (टी) १२७
सर्वकार्यसारी	१५९	सा दधितस्य (टी) १७९
सर्वत्र ज्वलितेषु (टी)	१२२	साधन सुमह १६०
सर्वप्राणप्रगुण (टी)	२०१	साधु चन्द्रमति १७४
सर्वे सलक्षणा	३२५	सानुशमागमि २८३
सर्वासारुधि द	२०७	सा बाला वय २७१
स वलुमखिला	५१	सा भाति पु (टी) १३१
सविता विधवति	२४५	सान्य सप्रति (टी) १३४
समीडा दधितानने	१११	सा रक्षतादप २११
सशनीधान्य (टी.)	१३२	सालोए चिय ३०६
सशनीशात्म (टी.)	१३०	सावशेषपद ८९
सशोणितैः क्रय्य	११४	साहेन्ती सहि ३८
स संचरिष्णुर्मु (टी.)	६	सायात्रिकैर (टी.) १३
स सत्वरतिदे नि (टी)	२१९	सिणियं वच ३२
ससार साक (टी)	२१४	सितवृशिरः ख २२६
सप्त पयः पपु	१५०	सिता ससत्तु २२४
सहकारसार्धि (टी.)	१३३	सिद्धार्थचटिपु (टी) १३२
सह दिवसनिता (टी)	२७३	सीता ददाह २७०
सह दीर्घा मम	२७३	सीतानमागम (टी.) १०
सहसाक्षैरै	१८३	सुधावद्धप्राप्तै २६४
सदादेस्तरे (टी)	१२९	सुवर्णै नमा ३७
सहसा नलिनी	२२५	सुमातरक्षया (टी) २२३
सकेतबाल	२८३	सुरदेशस्य ते (टी) २२३
संक्षिपता (टी)	१३	सुराल्योलस १६७
सन्नासमक्ष	२२७	सुरासुरशिरो (टी) २१३
सन्धारिणी	१००	सुवर्णपुष्पा ४७
सप्रसारे प्रहर	१११	सूर्याचन्द्रमसौ (टी) . . . १७३
सप्राप्तेऽवधि	९८	सूयायति सुया २८४
सयत दाब	२११	मञ्जु च जग २६९

